Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝[**http://www.armin.am**](http://www.armin.am)

Էլ. փոստ՝[**info@armin.am**](mailto:info@armin.am)

Հ.Յ.Դ. ՌՈՍՏՈՄ Ե.Մ.

ՌՈՒԲԷՆ

ՀԱՅ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ
ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ԿԱՐՍԻ ՀՆՈՑԻՆ ՄԷՋ (1904)

Գ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԹԵՀՐԱՆ_1982

ԾԱՆՕԹ.— «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» այս հրատարակութենէն դուրս ձգած ենք Արամի յուշերը, որոնք կը գրաւէին առաջին հրատարակութեան Բ. հատորի աւելի քան կէսը, քանի անոնք վերահրատարակուած են արդէն Արամի նուիրուած մեր հատորին մէջ, անոր մահուան յիսնամեակին տարին, 1970ին։

Յիշածս ու չյիշածս անունները կը ներկայացնեն այն սերունդը, որ իր կոհաբերութեամբ, իր յեղափոխական խառնուածքով, իր բարոյական ըմբռնումներով մէկ անգամ միայն ծնաւ մեր կեանքին մէջ եւ երկրորդ անգամ այլեւս աշխարհ չտեսաւ։ Անոնցմէ ոմանք միայն յիշեցի, ...բայց ուրիշ ատեն, երբ կարելի լինի, պէտք է տալ անոնց բոլորին նկարագիրը, որովհետեւ անոնցմէ ոմանք հայոց կեանքի մէջ վճռական դեր կատարեցին։ Ես շատ սերունդներ տեսայ տարբեր վայրերու մէջ, բայց այդ սերունդին համն ու հոտը տարբեր էր, ինչպէս Արտամետի խնձորինը, թէկուզ մէջը որդ ինկած լինի...

ՌՈՒԲԷՆ

ՌՈՒԲԷՆԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

«Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» շարքին ներկայ հրատարակութիւնը, մեր ողբացեալ ընկերոջ մահուան քսանամեակին առթիւ, անոր յիշատակին յարգանքի տուրք մը չէ միայն, այլ նաեւ, ու մանաւանդ, անհրաժեշտութիւն մը։

Իրօք, Ռուբէնի յուշերու առաջին հրատարակութեան եօթը հատորները երկար ժամանակէ ի վեր սպառած են արդէն, եւ դարձած՝ փաստօրէն անգտանելի։

Իրենց բովանդակութեամբ, եւ իր պարզութեան մէջ այնքա՛ն հրապուրիչ լեզուով, անոնք միաժամանակ հում նիւթ են պատմագրին թէ հայ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը ուսումնասիրողին համար, ազգային—յեղափոխական փիլիսոփայութեան եւ տեսութեանց դասագիրք, ինչպէս նաեւ ներշնչումի անսպառ աղբիւր՝ մեր երիտասարդ սերունդներուն ու պատանիներուն համար։ «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» այն հայուագիտ հատորներէն են, որոնք հաւասար հետաքրքրութեամբ ու խանդավառութեամբ կը կարդացուին դպրոցական տարիքի պատանիին ու կազմուած մտաւորականին կողմէ։

Ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս Ռուբէնը ի՛նքը — մեր ողբացեալ մեծ ընկերը — կը տպաւորէր, հաւասար համակրանքով ու անխառն ակնածանքով կը լեցնէր մեծն ու պզտիկը, — պատանիներն ու երիտասարդները՝ իր առինքնող, խանդավառող ու գօտեպնդող ժպիտով, մտքի ու գրչի մարդիկը՝ հայ ժողովուրդի բնածին իմաստութենէն բխող իր կուալ bon sensով, հարցերը ներկայացնելու եւ տրամաբանելու իր ինքնատիպ, բայց այնքա՛ն առողջ եւ միաժամանակ այնքա՛ն համով եղանակով։

Տեղը չէ Ռուբէնի անձին ու գործին ամբողջական բնո-

թաշուամն ու գնահատանքը փորձելու: Մեծ Մարդակերտներու գաղափարական հնոցին մէջ թրծուած եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան արիւնոտ ուղին ընտրող Ռուբէնն ու իր նմանները փառքի ակնկալութիւն չունէին անկասկած, այլ Հայաստանի ազատագրութեան դատին համար իրենց երիտասարդ կեանքը նուիրաբերելու համեստ ու արդա՛ր յաւակնութիւնը միայն: Բայց անոնցմէ ոմանց գործունէութիւնը եկաւ փառքի էջեր, եւ երբեմն՝ նոր դիմագծութիւն տալու մեր նորագոյն պատմութեան ու նորակերտ հայրենիքին: Անոնցմէ եղաւ Ռուբէնը: Եւ անոնց անունը Հայոց Պատմութեան կը պատկանի այլեւս:

Հ. Յ. Դ. ԲԻՒՐՕ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անմիջականօրէն դէպքակատարներէն լսածը եւ կամ աչքով տեսածը անիրական եւ սուտ չի կրնար ըլլալ, բայց լրիւ ճշմարիտ ալ չի կրնար համարուիլ. զուռնային ձայնը հարսնեւորին հաճոյք, իսկ նուրբ ականջներուն սոսկում կը պատճառէ:

Իրականութիւնը ըմբռնելու համար հեղինակներ կարդալը շփոթութեան մատնուելու համազօր է. հոն առանցքը ինքն է, աշխարհը՝ մոլորակ. ճակատի պապակած հերոսը դիտմամբ մոռացուած է, իսկ անոր ջրկիրը՝ հերոս ներկայացուած: Այդ կը թելադրուի իր անձի կամ կուսակցութեան, կամ դասի շահերէն:

Կարդալ օրէնքնե՞րը ստուգման համար: Այդ ալ շինուած է անօրէն գործերը օրինականացնելու համար:

Կարդալ վաւերական փաստաթուղթե՞րը՝ բայց դրանք շինուած են բուն եղելութիւնները քողարկելու համար:

Կարդալ օրական թղթակցութիւննե՞րը մամուլի մէջ. բայց անոնք գրուած են յատուկ նպատակով, նախ վարձատրութիւն ստանալու, յետոյ բաւարարելու վարձատրողին եւ խուժանին բնազդները:

Ահա այս թերութեանց համար պատմութիւնը եւ ընկերային ուսումնասիրութիւնները դեռ եւս հեռու են գիտութիւն ըլլալէն. ոմանք կ'ըսեն նման գիտութիւն կայ, ոմանք կ'ըսեն չկայ:

* * *

1905*էն սկսած՝ սովորութիւն ըրի իմ գործունէութեան շրջանի մէջ տեսածս կամ լսածս նշանակալից դէպքերու նկարագրութիւնը գրի առնել, հնութեանց, աւանդութեանց, կամ երգերու մասին նօթագրութիւն ընել եւ պահել կարեւոր նամակները եւ յիշատակագրութիւնները: Այս թղթերի պատառիկները եւ կամ տետրակները կրնային իսկական ու անսխալ փաստաթղթերը դառնալ անցածի ու դարձածի նկա-*

րը տալու համար։ Դժբախտաբար այդ վաւերագրերէն շատերու հետքը չկայ այժմ։

Ցոյց տուի, թէ ինչ տեսակի բախտի արժանացան անոնք։ Վարագայ լերան ծովահայեաց կողմը, Շուշանց գիւղի մօտ գտնուող վանքի մէջ (որի ճիշդ անունը մոռցած եմ), կան սեպագիր արձանագրութիւններ։ Վանքի ձախ պատի հիմքի քարերու բեւեռագրերը մարդ չէ տեսած։ Պատճէնը հանեցի եւ որովհետեւ ինքս բան մը չէի հասկնար Ուրարտուէն մնացած այդ արձանագրութիւններէն, ճամբեցի Պարսկաստանի վրայով Մոսկուա, իմ ուսուցչապետներէն Գրիգոր Խալաթեանին եւ Մսըրեանին հարցնելու համար։ Անոնց ձեռքը հասա՞ն թէ ոչ այդ պատճէնները, ես լուր չունիմ. բայց վըստահ եմ, որ մատնանշած վայրին մէջ իսկականները մնացած պիտի լինին։ Ճամբած եմ 1905ին։

1905–96 թուականներուն, Կառկառի Խնձորուտ գիւղին մէջ հիւանդի պատճառով հարկադրուեցայ բանտարկուիլ եւ աշխարհէն կտրուիլ։ Նկատեցի, որ շրջապատուած եմ անձերով, որոնք հայերէն եւ քրտերէն երգերու, դիւցազնավէպերու, աւանդութիւններու, հէքեաթներու եւ առհասարակ, անգիր դրականութեան անգնահատելի աղբիւրներ են։ Այդ մարդիկ էին Բերկրիի Խուդոն, Սպարկերտի Սամոն, Ոզմի Խաչոն, Լաթոն եւ ուրիշները։ Անկարող էի անոնց եղանակները ձայնագրել, ոչ ալ պարերը սորվիլ եւ նկարագրել, բայց կրնայի գրի առնել անոնց գուսանաբարբառ երգերը, աւանդութիւնները, հէքեաթները, որոնց հնութիւնը կու գար անծանօթ ժամանակներէն, գուցէ Ուրարտուէն եւ Հայոց ծագումէն։ Թէեւ քրտերէնին անծանօթ էի, բայց այդ լեզուով երգածներն ալ գրի առի հայերէն տառերով, հասկնալով մօտաւորապէս անոնց իմաստը։

Դրանց մէջ էին Մըկ ծառ մի կեր մըջ ծովուն Իսկենտէր թագաւորի դիւցազնավէպը, խանա Դըմ-դըմ ծանկ զէռինը պարսից դէմ ապստամբութիւնը, Վոյ Ամարէ խըքարի, ուր հայոց Տրդատ թագաւորը Ամար անունը կ'առնէ, Քրտութիւնը իսլամութիւնը կ'ընդունէ եւ Կարապետի ու Յովհաննէսի դէմ կռիւ կը բանայ։

21 տետրակ եղան այդ գրութիւնները, տետրակը 100 էջէն։ Կը գիտակցէի, որ այդ անմահ երգերի հաւաքումով, ես ալ անմահներին կը խառնուիմ։

Այս տետրակները Վանի մէջ բռնուեցան իշխանութեան կողմէ, բայց 1908ին ազատուեցան շնորհիւ կոմիսար Մեհմէտին, եւ ես հետս տարի Էրզրում եւ զանոնք հոն ձգեցի։

1912ին, երբ Էրզրում վերադարձայ, իմացայ որ Բժ. Զաւրիեւ, մէկ թէ երկու տարի առաջ 8 տետրակ ճամբած է Պետերբուրգ (թէ՞ Մոսկուա)։ Անոնք տեղ հասած պիտի լինին, բայց ո՞ւր ձեռք ինկան, այդ չեմ գիտեր։ Կ'ենթադրեմ, Ն. Մառի, Մսըրեանի, Լազարեան Ճեմարանի ուսուցիչներու եւ այն գիտնականներու, որոնց մօտիկ էր Զաւրիեւը։ Երկու հատորը թողուցի փրոֆեսոր Աստուածատուր Խաչատրեանի մօտ, որ ուսումնասիրէ իբր քրտագէտ եւ պատմագէտ, մնացած հատորները իմ հետ տարի Մուշ, որպէսզի արտագրեմ եւ ուղարկեմ արտասահման՝ Վենետիկ կամ Վիեննա։ Չկրցի նպատակս իրագործել, դէպքերու բերումով։ 1914ին, զգալով սպառնացող վտանգները, անոնց վրայ աւելացրի իմ նօթագրութիւնները դէպքերու եւ դէմքերու մասին եւ ուրիշ վաւերագրեր, ծրարեցի բոլորը մոմլաթ կտաւի մէջ, դրի մի նաւթի թիթեղի մէջ եւ պահեցի իմ բնակած վայրի մէջ (ուր եւ եղած էր Բժ. Զաւրիեւի կլինիքը), Ջոջոյի Գասպարի տանը տակը, գետի ափին, այն կամուրջի կողքին, որ Սբ. Մարինէ թաղը կը միացնէ Կողու թաղին։

1914–15 թուականներուն, երբ վայրի գազանի նման լեռներն էինք ընկած, թիկնապահիս՝ Ղուկասի պայուսակը կը լեցուին վաւերագրերով։ Թուղթ չունէինք ծխախոտ, խաւըրծիլի գափ փաթաթելու համար։ Իսկ ծխելն՝ հոգեվարք ապրողին համար գերագոյն հանգիստն է։ Ատոր համար ալ այդ վաւերագրերը բաժանեցի ծխողներուն, որպէսզի փաթաթեն աղաչանքի, հրամանի այդ կտակները եւ երկինք բարձրացընեն։ Եւ հաստատ գիտեմ, որ այդ վաւերագրերը այլեւս չկան, անոնք աղօթք են դարձած։

1916ին՝ մերկացած էի բոլոր վաւերագրերէն եւ հաւաքած նիւթերէս։ Կը ցաւէի անոնց կորուստին, բայց չխորաունելով, ակամայ նորէն կը հաւաքուէին նիւթեր նոր կեանքէն՝ Կովկասի մէջ: Ատոնց վրայ կ'աւելնային նօթագրութիւնները՝ Թուրքիոյ մէջ կորսնցուցածս դէպքերու, դէմքերու, վաւերագրերու, հում նիւթերու մասին. ատոնց վրայ կ'աւելնային Արամի մօտ հաւաքուած թղթերը, զորս ինծ յանձնած էր, ինչ անելիքը որոշելու համար:

Անդրանիկ անունով խնուսցի երիտասարդի մը յանձնեցի դասաւորելը, արտագրելը այդ կարեւոր պատմական վաւերագրերու: Արամի մահը պատճառ եղաւ, որ մոռնեմ թղթերու ապահովութեան մասին: Մի ծրար անոնցմէ ճամբեցի արտասահման, որոնց մէջն էին Մատթէոսի եւ Արամի յուշերը, որոնք տպուեցան «Հայրենիք» ամսագրին մէջ: Կը ցաւիմ, որ չճամբեցի իմ նօթագրութիւններս, զորս աւելի թարմ յիշողութեամբ ամփոփած էի, ինչպէս նաեւ այն հինգ վերստանոց քարտէսը, ուր պայմանական նշաններով նշանակուած են պատերազմները...

Ատոնք մնացին Երեւանի իմ բնակարանիս մէջ, երբ ես հեռացայ Զանգեզուր: Պէտք է ենթադրել, որ կամ փճացուած են, կամ գրաւուած պոլշեւիկներու կողմէ(*):

Այս բացատրութիւնները տալով, երկու նպատակ կը հետապնդեմ —

Առաջինը՝ որ ցոյց տուած հետքով, կարելի լինի այդ ձեռագիրները որոնել եւ գտնել: Անոնց մէջ կան անտաշ եւ անգնահատելի ադամանդներ Երկրէն, Ժողովրդէն պոկուած: Հոն կան վերջին շրջանի վաւերագրեր, որ պիտի լրացնեն եւ կամ հերքեն այն, որ յետին թուով յիշուած է: Իսկականը այդ վաւերագրերն են, որ օր մը չէ օր մը պիտի գտնուին:

Ինչ որ պիտի ըսեմ, անոնց արձագանգն է միայն, յենուած յիշողութեանց վրայ՝ աղօտ եւ կիսկատար:

Երկրորդ նպատակս է՝ ցոյց տալ, որ այժմ, երբ կան լուսանկարչական մեքենաներ, սինեմայի, ձայնապնակի եւ այլ ու այլ գործիքներ՝ եթէ լինին հաղորդակցական դիւրութիւններ, եթէ գիտակցուի արժէքը ժայռերու վրայ խազուած նկարներու եւ ձեւերու, բլուրներու մէջէն ցցուած տարօրինակ քարերու, աւերակներու մնացորդներու, ուր մեր պապերու միտքը, խօսքը եւ կեանքն է դրոշմուած, եթէ չարհամարհուին անոնց թոռներու պատմած ու երգած, շարժումներով արտայայտուած եւ անճոռնի կարծուած արտայայտութիւնները, ապա այդ բոլորը կրնան դառնալ վաւերագրեր հնաւուրց մեր պատմութեան եւ անցած ու գնացած մեր ճաշակի եւ ստեղծագործութեան, նպատակի, որ գործիքներով կարելի է անխարդախօրէն արձանագրել:

Իւրաքանչիւր ժողովուրդ հետաքրքիր է գիտնալու իր ծագումը, իր անցեալը: Երբ պատմական տուեալները չեն բաւարարեր իր այդ հետաքրքրութիւնը գոհացնելու, ան իր երեւակայութեամբ, իր ազգային յիշողութեամբ կը ստեղծէ առասպելական մի բացատրութիւն, որ յաճախ կը խառնուի աստուածներու պատմութեան հետ, որոնք անսկիզբ են եւ անվերջ:

Առանց պատմութեան ազգ չկայ: Ազգի մը պատմութիւնն արձանագրուած է կամ բանաւոր ասացուածքներու, արձակ ու չափածոյ պատմուածքներու, սովորութիւններու եւ առասպելանման հէքեաթներու միջոցով, եւ կամ փորագրուած է քարերու եւ գրուած մագաղաթներու վրայ:

Ժողովրդական անգիր պատմութիւնը, որ դարերու ընթացքին կը կերտուի, կը պատմուի, որքան ալ որ ան չհաստատուի վաւերագրերով, որքան ալ ան ըլլայ առասպելախառն, որքան ալ անճիշդ ըլլայ իր ցոյց տուած ժամանակագրութեամբ, վայրերու մատնանշումներով, — հիմքին մէջ սուտ չէ, իրական է: Այդ պատմութեանց, աւանդութեանց մէջ պիտի որոնել անցեալի դէպքերը եւ ապրումները, ներկայի իր որոնումները եւ ապագայի յոյսերու բնազդ-

---

(*) Յիշուած բոլոր թուղթերն ու վաւերագիրները, մինչեւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, անվթար մնացին Ռուբէնի բնակարանին նկուղին մէջ: Առիթներ ունեցայ անձամբ տեսնելու եւ ստուգելու: Փետրուարեան ապստամբութեան ժամանակ յայտնեցի այդ թուղթերու մասին Ս. Վրացեանին, որպէսզի կարգադրութիւն մը ընէ զանոնք աւելի ապահով վայր մը փոխադրելու: Թէ ի՞նչ կարգադրութիւն եղաւ, չգիտեմ:

Ծանօթ. Ա. Խ.

ները, որոնք խօսացած են վէպի, պատմուածքի քողին տակ։ Ժողովուրդի մը իրական նկարագիրը, անոր անցեալը կարելի է գտնել իր անգիր բանահիւսութեան մէջ, որ ամէն ինչ խօսացուցած լինելով իր հերոսներու մէջ, պատմութիւն չէ, այլ պատմութեան նիւթը։

Անհատին պատմութիւնը իր անցեալի յիշողութիւնն է, որ կրնայ գրուիլ կամ չգրուիլ, բայց ան միշտ կենդանի կը մնայ քանի ինքը մեռած չէ։ Այդ պատմութիւնը իր շրջապատը կարող է մասամբ գիտնալ, կամ բնաւ չգիտնալ, այդ կարեւոր չէ անոր համար։ Բայց անհատին համար իր պատմութեան յիշողութիւնը անխուսափելի, անբաժանելի մասն է իր էութեան եւ ան անկարող է ազատիլ իր անցեալի յիշողութիւններէն, որպէս թէ ան լինէր մի կենսական մասը իր ներկայի եւ ապագայի համար։ Այդ յիշողութիւնը յաճախ կը զգացնէ իր ներկայութիւնը, երբ մարդը անգիտակից է, քնած՝ երազներու միջոցով։

Ազգը նոյն ցեղին պատկանող սերունդներու մի անհատականութիւն է. տարբերութիւնը միայն այն է, որ անձի անհատականութիւնը սահմանաւորուած է կարճ ժամանակամիջոցով, իսկ ազգինը՝ ժամանակի սահմանաւորում չունի։ Ան յաւիտենական է, երբ յիշողութիւնը չէ կորսնցուցած. ան մահկանացու է, երբ իր անցեալով հպարտ չէ եւ կամ զայն չի գիտեր եւ երբ ազգովին չէ բնաջնջուած։ Երբ մի ազգ իր յիշողութեամբ, իր սկիզբը կ'ընտրէ Երկրի ստեղծագործութենէն, եւ իր պատմութիւնը կը սկսի դիցաբանութեամբ հրեաներու, յոյներու, հայերու եւ այլոց նման, ան կը դառնայ անմահ, անկախ իր թիւէն, որակէն եւ իր աննպաստ կացութենէն։

* * *

Այսպիսի անաւարտ վիճակի մէջ կը մնայ այս յառաջաբանը, զոր հայրս կ'ուզէր գրել իբր մի կտակ։ Ինծի կը մնայ միայն հակիրճ լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ Յուշերու վերաբերեալ ձեռագիրներու, ինչպէս ե'ւ այս հատորներու հրատարակութեան մասին։

Թաւրիզի մէջ, ուր հայրս կ'ապրէր 1921 թ. Ա. Աւտանդիլեանի մօտ, կը պատմէ անոր իր դեռ եւս թարմ յիշողութիւնները, եւ ան գրի կ'առնէր զանոնք։ Այսպէսով կը հաւաքուի մօտ 1200 էջ հում նիւթ, ուր մէջ ընդ մէջ կան հատուածներ՝ հօրս ձեռքով գրուած։

Ռուբէն Դարբինեանի պնդումներուն վրայ է, որ հայրս Փարիզի մէջ կը ձեռնարկէ իր այս նօթերու առաջին վերամշակման։ *Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները* լոյս կը տեսնեն *Հայրենիք* ամսագրի առաջին թիւէն սկսեալ։ Յաջորդաբար կը տրուին անոնց մէջ Տարօնի պատմութիւնը (որ կը կազմէ ներկայ հրատարակութեան Գ. եւ Դ. հատորներու նիւթը), Պոլսոյ կեանքը (Զ. հատորի վերջին մասը) եւ Կարսի շրջանը (Ա. հատորի սկիզբը)։

1950 Մայիսին, Հէրրի Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս կը ծանօթանան հօրս հետ, եւ, թող իրենք ըսեն թէ ինչ բանէ առաջնորդուելով՝ կ'առաջարկեն տպագրել Յուշերը առանձին հատորներով, ստանձնելով նիւթական բոլոր հոգերը։ Յատկապէս այս ձեռնարկին համար կը հիմնեն տպարան մը Լոս Անճելըս, մասնաւորապէս Հէրրի Քարեանի անդուլ ջանքերով։

Չէր կարելի արդէն լոյս տեսած նիւթերը եղածին պէս արտատպել։ Հարկ էր, որ անոնք վերստին վերամշակուելով, յաւելումներու եւ կրճատումներու ենթարկուէին, որպէսզի աւելի միաձոյլ դառնային։ Ա'յդ է պատճառը, որ ընթերցողը զգալի տարբերութիւն մը պիտի նկատէ այս եւ *Հայրենիքի* նիւթերու միջեւ։

Որոշ յարմարութեանց համար, հրատարակութիւնը կը սկսի Գ. եւ Դ. հատորներէն (Տարօնի աշխարհ, 1906–1908)։ Յետոյ կը տպուի Ե. հատորը (Ախլաթ, Վան, Թիֆլիս 1908), որուն նիւթերը անտիպ էին։ Ապա կը տպուի Զ. հատորը (Կարս–Պոլիս 1908–1909)՝ մասամբ անտիպ նիւթերէ։

Մահը վրայ հասաւ, երբ հայրս կ'աշխատէր Ա. հատորի վրայ։ Անոր առաջին տասը գլուխները պատրաստ էին արդէն. անոնց յաջորդող նիւթը, որ առնուած է վերը յիշուած Թաւրիզի նօթերէն, կը հասցնէ հօրս, ըստ օրագրին, մինչեւ

Երկիր մտնելը (1904)։ Բ. հատորի համար (Վան – Լեռնապար, 1904–1906), նոյնպէս օգտագործուած են նօթերը եւ որոշ վերամշակուած հատուածներ, որոնց մատնանշումը եղած է ամէն անգամ։

Հայրս ծրագրած էր իր յուշերը հասցնել մինչեւ մեր օրերը, ամփոփելով զանոնք 10 հատորներու մէջ։ Ցաւով պէտք է յայտնեմ, որ ոչ իսկ կմախքը պիտի տրուի այս երկի վերջաւորութեան։ Ընդհատեալ եւ սակաւաթիւ են նօթերը առաջին պատերազմի մասին։ Ինձ մօտ կայ սակայն հետաքրքրական գրութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան մասին. յոյս ունիմ, որ ան օր մը կը հրատարակուի իբր առանձին նիւթ։

Հայրս կը գրէր մէկ շունչով, առանց որեւէ ուշադրութիւն դարձնելու շարադրութեան ու քերականական օրէնքներուն, եւ հարկ էր որ իրմէ յետոյ մէկը կարգի բերէր իր գրածները եւ լեզուն։ *Հայրենիքի* մէջ լոյս տեսած նիւթերու սրբագրութիւնը համբերութեամբ կատարած են Ռ. Դարբինեան եւ Ա. Կեսար։ Ա. Կեսար կատարած է նաեւ ներկայ հրատարակութեան Գ. Դ. Ե. Զ. հատորներու սրբագրութիւնը։

Ա. եւ Բ. հատորները ի գլուխ հանելու համար անհրաժեշտ էր, որ մանրակրկիտ եւ յոգնատանջ աշխատանք տարուէր նօթերուն վրայ, որոնց չափազանց անփոյթ լեզուն, սրբագրուելով հանդերձ, պէտք է պահէր իր ոճը, միտքն ու համը։ Աշխատանք կատարողը պէտք է ծանօթ ըլլար ոչ միայն դէպքերուն, այլ եւ հօրս մտածելակերպին եւ արտայայտութեան ձեւերուն։ Այդ մէկը եղաւ հօրս վաղեմի ընկեր Ա. Խոնդկարեան, որուն օժանդակութեամբ ի գլուխ հանեցինք յիշեալ հատորները՝ միացեալ ուժերով։

Սէն Քլու, Ֆրանսա
Մարտ, 1952

Վ. Տ. Մ.

Ռուբէն

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ

Հայ ազատագրական պայքարն եղաւ աննախընթաց ու դաժան:

Քսան տարուան կարճ ժամանակի մը ընթացքին, դարերով ստրկացած հայ ժողովուրդը ծնունդ տուաւ հազարաւոր հէքեաթային հերոսներու, որոնք հսկայ կայսրութեան մը դէմ դուրս եկան, անգոսնելով մահը, յանուն Հայրենիքի ազատութեան:

Պայքարն եղաւ հեւ ի հեւ, իր վազքի ընթացքին ունենալով հրաշափառ վերելքներ ու ահաւոր անկումներ:

Հայ ժողովուրդի մէջ ստեղծուեցաւ ֆետայիներու սերունդ մը, պողպատէ ու կրանիթէ ձուլուած, որոնց երակներուն մէջ *Սասունցի Դաւիթի* արիւնը կը հոսէր: Անոնք բոցավառ ասուպներու նման եկան ու անցան մեր մութ երկնակամարէն, լեցնելով մեր հոգիները հպարտութեան ու յոյսի աստուածային նեկտարով:

Ո՞վ պիտի գրէր, ապագայ սերունդներու համար, պատմութիւնը այդ առասպելական հերոսներուն, որոնցմէ շատերուն ո՛չ գերեզմանները յայտնի են եւ ո՛չ ալ անունները:

Ո՞վ պիտի տար մեզի, անոնց հոգեկան ապրումներն ու երազները:

Մէկ անգամ, Հայոց Աստուածը արդար եղաւ դէպի մեզ· Ան փրկեց ընտրելիներու ընտրագոյնին՝ Ռուբէնի կեանքը, ինքն ալ մեծ ֆետայի մը եւ անոնց հրամանատարը, որ հակառակ իր կամքին, չկրցաւ զոհուիլ ազատութեան մեհեանին: Կրակէն ու սուրէն հրաշքով ազատեցաւ, որպէսզի կարենար մեզի տալ այդ *լեգենդական* հսկաներուն կեանքը, որոնք իրենց մահուան գնով կերտեցին հայ վեհագոյն Ազատամարտը, յանուն Հայրենիքի անկախութեան:

Ռուբէնը տարիներ շարունակ տքնեցաւ ու գրեց, յարութիւն տալով իր սիրած ֆետայիներուն, նկարագրեց մեր չքնաղ հայրենիքը, ինչպէս ո՛չ ոք չէ կրցած, վերապրեցուց մեր յաւէտ կորսուած նահապետական կեանքը, հիւսուած բարութեան եւ աշխատանքի արեւի շողերով։

Վերջին երեսուն տարուան ընթացքին, մեր յեղափոխական կեանքէն տպուեցան շատ մը յուշեր, որոնք գրեթէ բոլորն ալ, շատ քիչ բացառութեամբ, իրենց անհատին շուրջ կը դառնան։

Ռուբէն, որ եղած է միշտ ալ կեդրոնական ու ղեկավար դէմքը, ամէն կերպով կ'աշխատի իր անձն ու կատարած գործը պահել շուքի մէջ, իսկ ընդհակառակն, մեծ սիրով ու անկեղծութեամբ վեր կը հանէ խոնարհ հերոսներու կատարած դերը։

Մենք, հրատարակելով Ռուբէնի այս գմայլելի յուշերը, որոնք իրենց պատմական մեծ արժէքին կը միացնեն նաեւ գեղարուեստականը, վստահ ենք որ ապագայ սերունդները ու պատմաբանները անսպառ աղբիւր պիտի գտնեն, վերլուծելու մեր ժամանակուան դէպքերը եւ հպարտանալու ու ոգեւորուելու անոնցմով։

Այս տպագրութեամբ՝ մենք միեւնոյն ժամանակ մեր երախտագիտութեան եւ սիրոյ տուրքը կու տանք ***մեծ Հայուն, մեծ Հայրենասէրին եւ մեծ յեղափոխականի յիշատակին*։**

Հրատարակիչներ՝

ԱԼԵՔ ՓԻԼԻՊՈՍ
ՀԷՐՐԻ ՔԱՐԵԱՆ
ՏՐԴԱՏ ԳԱՋԱՆՃԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Գաղթաշխարհի մէկ ծայրէն միւսը ազատատենչ հայութիւնը խորապէս սգաց կորուստը Լեւոն Շանթի եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանի։

Լեւոն Շանթ, ըլլալով մեծ գրականագէտ մը ու մանաւանդ թատերագիր մը, մօտ 60 տարիներու ընթացքին իր հրատարակած երկերով եւ մանաւանդ իր թատերախաղերով ու վէպերով բաւականին լաւ ծանօթ էր արդէն հայ հասարակութեան լայն խաւերուն։ Այդպէս չէր, սակայն, Ռուբէն Տէր Մինասեանը, որ համեմատաբար քիչ յայտնի էր հանրութեան։

Ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, որովհետեւ Ռուբէնը արհեստով գրականագէտ չէր եղած եւ մինչեւ իր կեանքի վերջին շրջանը շատ քիչ գործ էր ունեցած գրչի հետ, այլ եղած էր գերազանցապէս զէնքի մարդ, ապրած էր մեծ մասամբ ստորերկրեայ կեանք մը եւ իր յեղափոխական գործի բերումով խուսափած էր լայն հասարակութեան աչքէն։

Հայաստանի Հանրապետութեան կարճատեւ շրջանին միայն Ռուբէնի անունը որոշ ժողովրդականութիւն ստացաւ։ Բայց եթէ չըլլային Հայրենիք *ամսագրի մէջ Հանրապետութեան անկումէն յետոյ 30 տարիներու ընթացքին հրատարակուած իր յուշերը, իր մահուան օրերուն շատ շատեր մոռցած պիտի ըլլային, թէ ո՞վ էր ան։ Միայն անոր մահէն յետոյ էր, որ ազատատենչ հայութիւնը սկսաւ իր գնահատանքի տուրքը տալ անոր կատարած կարեւոր գործին եւ սկսաւ լիովին ըմբռնել, թէ ի՜նչ մեծ կորուստ էր կրած այդ անզուգական հայու, հայրենասէրի եւ յեղափոխականի մահով։*

Կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ Արամէն յետոյ ոչ ոք այնքան բախտորոշ դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան կենդանի իրականութիւն դառնալուն մէջ, որքան Ռուբէնը։ Եւ եթէ այսօր Սովետական անուան տակ դէթ՝ Հայաստան մը ունինք միապաղաղ հայ զանգուածով, սահ-

կը մեծագոյն չափով կը պարտինք Ռուբէնի քաղաքական հեռատեսութեան, անդրդուելի կամքին ու ամէն արգելք խորտակող վճռականութեան։

* * *

Ռուբէնը ծնած էր 1882 Թ.։ Մանկութեան օրերէն, 1890 Թ. կը ճանչնայի զայն, երբ ան հազիւ 8 տարեկան էր։ Առաջին անգամ հանդիպեցայ անոր Ախալքալաքի մէջ, ուր ծնողներս տարած էին զիս պապոնցս մօտ՝ հայերէն սորվելու, նախքան ռուսական դպրոց մտնելս։

Ծխական դպրոցի աշակերտ էր։ Կը տեսնէի զայն ոչ միայն դպրոցի մէջ, այլ ե՛ւ դպրոցէն դուրս։ Ոչ միայն դասընկերս, այլ եւ խաղընկերս եղաւ։

Այդ օրերէն լաւ կը յիշեմ Ռուբէնի եւ խումբ մը դասընկերներու հետ մեր «փախուստը» դէպի «Հայաստան»։

Այդ օրերուն ոչ միայն Կովկասի հայ երիտասարդութիւնը, այլ ե՛ւ պատանիներն ու 10–12 տարեկան երեխաները կ՚երազէին «Հայաստան» երթալ։ Թէեւ կ՚ապրէին Կովկասեան Հայաստանի հողին վրայ, բայց բոլորն ալ այն հաւատքն ունէին, որ բուն Հայաստանը ռուսական սահմանի այն կողմն էր, այսինքն՝ Թրքահայաստանը։ Եւ ատոր համար դէպի հոն կը ձգտէին՝ թրքական արիւնոտ լուծէն տառապող իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն օգնելու համար։

Տարիներ յետոյ Ռուբէնը յաճախ կէս-կատակ, կէս-լուրջ կը յիշէր ու կը յիշեցնէր ինծի մեր փախուստը դէպի «Հայաստան»։ Այնքա՛ն անջնջելի տպաւորութիւն եւ հետք էր ձգած իր հոգիին մէջ այդ մանկական ձախողած փորձը, — փորձ մը, որ կոչուած էր նախանշանն ըլլալու իր հետագայ արկածալից յեղափոխական կեանքին։

Այնուհետեւ մեր ճամբաները բաժնուեցան։ Ես մեկնեցայ Թիֆլիս, ապա Եկատերինոդար՝ ռուսական դպրոցներու մէջ իմ ուսումը ստանալու համար, իսկ Ռուբէնը քիչ յետոյ գացած էր Էջմիածին՝ Գէորգեան Ճեմարանը մտնելու համար։

Կրկին հանդիպեցայ Ռուբէնին Մոսկուայի մէջ, երբ ես այնտեղի համալսարանի ուսանող էի, իսկ ան եկած էր հոն՝ Լազարեան Ճեմարանի մէջ ազատ ունկնդիր դառնալու համար։ Այդ ժամանակ մենք ունէինք հայ ուսանողական խմբակ մը, որ «ինքնազարգացումով» կը զբաղէր։ Ռուբէնն ալ մտաւ այդ խմբակի մէջ եւ ցոյց կու տար մասնաւոր հետաքրքրութիւն փիլիսոփայական խնդիրներով։

Կը յիշեմ իր մէկ «զեկուցումը», որ լեցուն էր ինքնատիպ ու բաւականին խրթին արտայայտութիւններով եւ որ կը դառնար հետեւեալ մտքին շուրջ.— «Ինչ որ կը սկսի չի վերջանար, եւ ինչ որ կը վերջանայ՝ չի սկսիր»...

Ռուս-ճափոնական պատերազմի օրերն էին։ Ռուբէնը, իբրեւ պահեստի սպայ, կը սպասէր, որ Մանչուրիա պիտի ղրկուէր, եթէ Մոսկուայի զինուորական շրջանի մէջ զինակոչ յայտարարուէր։ Ըլլալով արդէն հակառակ ցարական ռեժիմին եւ չուզելով ծառայել անոր՝ որոշած էր խուսափիլ զինակոչէ։ Ատոր համար խնդրեց ինձմէ, որ, եթէ նախօրօք կարողանայի իմանալ յայտարարուելիք զինակոչի մասին, անմիջապէս հաղորդէի իրեն՝ իր փախուստը դիւրացնելու համար։

Գիտէր, որ ռուս ուսանողուհիներու միջոցով կապ ունէի զինուորական ընտանիքներու հետ եւ կրնայի կատարել իր խնդիրքը։ Իսկապէս ալ յաջողեցայ երկու օր առաջ իմանալ զինակոչի յայտարարութեան մասին եւ իսկոյն լուր տալ Ռուբէնին։ Եւ ան նոյն օրն իսկ մեկնեցաւ Մոսկուայէն՝ առանց ինծի ըսելու, թէ ո՞ւր կ՚երթար։ Հաւանաբար, ինքն ալ տակաւին որոշապէս չէր գիտեր այդ։

Տարիներ յետոյ միայն իմացայ, որ գացեր էր Կովկաս, անկէ ալ անցեր էր Թրքահայաստան։

«Կարսի Հնոցին Մէջ» տուած իր պատմութիւնը կը պարզէ, որ Մոսկուայէն հեռանալէ յետոյ, ան գացեր էր Թիֆլիս, ներկայացեր էր Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին, անկէ ստացեր էր յանձնարարական մը եւ այդ յանձնարարականով մեկներ էր Կարս, այնտեղի «հնոցին» մէջ պատրաստուելու իր ընտրած յեղափոխական կեանքին համար Երկրի մէջ, որու մասին այնքա՛ն անմոռանալի յուշեր պիտի տար հետագային։

* * *

1909ի Փետրուարին Թէ Մարտին Պոլսէն գրուած նամակ մը առի Ռուբէնէն Մոսկուայի մէջ։ Ճիշդ այն օրերուն էր այդ, երբ ես կը պատրաստուէի համալսարանի աւարտական քննութիւնները տալ այդ տարուան գարնան։

Նամակը կատարեալ անակնկալ մըն էր ինծի համար։ Ռուբէնը կը խօսէր Թուրքիոյ Սահմանադրութեան ընձեռած պատեհութիւններու մասին եւ կը հրաւիրէր զիս գալ Պոլիս, ուր, իր կարծիքով, լայն ասպարէզ էր բացուած ինծի նման երիտասարդներու համար։

Կարդացի զարմանքով եւ քիչ մըն ալ քմծիծաղով, որովհետեւ այդ օրերուն մտքէս իսկ չէր կրնար անցնիլ, որ այդ նոյն տարուան աշնան ինծի պիտի վիճակուէր կատարելու Ռուբէնի բաղձանքը եւ ապաստան փնտռելու Պոլսոյ մէջ՝ ցարական հալածանքներէն խուսափելու համար։

Դժբախտաբար, մինչեւ իմ Պոլիս հասնիլը, Ռուբէնը արդէն մեկնած էր Ժընեւ՝ իր կիսատ ձգած ուսումը շարունակելու համար։

Պոլսոյ եռուզեռը կլանեց զիս այնքան, որ ո՛չ ժամանակ եւ ոչ ալ տրամադրութիւն ունեցայ դէթ նամակագրական կապ պահելու Ռուբէնի հետ։ Եւ միայն 1912ին, Պալքանեան Պատերազմի օրերուն էր, որ անկէ ստացայ երկար, շատ երկար նամակ մը։ Իր այդ նամակով ան մանրամասնօրէն կը պարզէր զինեալ ապստամբութեան ծրագիր մը Թրքահայաստանի մէջ եւ կը խնդրէր ինծմէ, որ ես զայն ներկայացնէի Հ. Յ. Դ. Գերագոյն Մարմնին եւ, եթէ համաձայն էի, նաեւ պաշտպանէի անոր առջեւ։

Հետագայ դէպքերու լոյսին տակ դիտելով այդ ծրագիրը՝ պէտք է խոստովանիմ, որ ան շատ առողջ, հեռատես, գործնական եւ յաջողութեան երաշխիքներ տուող ծրագիր մըն էր եւ, եթէ այն ատեն իրագործուէր, թերեւս կարելի ըլլար հետագային մեծ աղէտէն ազատել Թրքահայութիւնը։ Սակայն, Թուրքիոյ Սահմանադրութեան օրերու Թուրք եւ հայկական գործակցութեան մթնոլորտին մէջ մեր միտքերը

տակաւին պատրաստ չէին այդպիսի ապստամբական ծրագիր մը ընդունելու եւ իրագործելու համար։ Եւ բնական է, որ մեր Գերագոյն Մարմինը չուզեց նկատի իսկ առնել զայն։

Թէեւ իր ծրագիրը չընդունուեցաւ, բայց Ռուբէն չէր կրցեր մնալ Ժընեւի մէջ, այլ որոշեր էր իսկոյն մեկնիլ Թըրքահայաստան՝ տեղւոյն վրայ հետեւիլ կարենալու համար իր նախատեսած բախտորոշ դէպքերու ընթացքին եւ ըլլալու համար իր ժողովուրդին հետ՝ բուն Երկրին մէջ։

Յայտնի է այնուհետեւ իր մասնակցութիւնը Կարինի Հ. Յ. Դ. Ընդհանուր Ժողովին, որուն մէջ ան պաշտպանած էր թէեւ մեծամասնութեան հակառակ, բայց Թրքահայութեան ֆիզիքական պահպանման համար ուրիշներէն աւելի խոստմնալից տեսակէտ մը։ Ներկայի ակնոցով դիտելով անցեալի դէպքերը՝ կրնանք ըսել, որ Ռուբէնի այդ տեսակէտը կամ ծրագիրը եւս աւելի առողջ, աւելի հեռատես եւ քաղաքականապէս աւելի ճիշդ էր, քան այն ճամբան, որուն հետեւեցաւ գրեթէ ամբողջ հայութիւնը Հ. Յ. Դ. ղեկավարութեամբ։

Բնական է, որ Ռուբէն չուզեց անցնիլ Կովկաս, առաւել եւս միանալ հոն սկսուելիք կամաւորական շարժման ի նըպաստ Ռուսաստանի։ Ան մնաց Տարօնի մէջ եւ ժողովուրդի զինուած մասին հետ կռուեցաւ Թուրքերուն դէմ, որոնք ձեռնարկած էին բովանդակ հայ ժողովուրդի բնաջնջման։ Կասկած չկայ, որ ան պիտի յաջողէր փրկել Տարօնի հայութիւնը, եթէ ժամանակին իրեն օգնութեան հասնէին ռուս զօրքերը ու հայ կամաւորական խումբերը այնպէս, ինչպէս որ օգնութեան հասան Վանի մէջ։

Դժբախտաբար, Տարօնի ժողովուրդը, թէեւ Վանի հայութենէն աւելի երկար դիմադրեց Թուրքերուն, բայց չկըրցաւ ազատուիլ բնաջնջումէ, որովհետեւ ռուս զօրքերը եւ հայ կամաւորական խումբերը չյաջողեցան ժամանակին օգնութեան հասնիլ անոր ալ։ Այդ պատճառով էր, որ Ռուբէն խումբ մը կռուողներով միայն ի վիճակի եղաւ կտրելու թըշնամիին շղթան եւ ապաստան գտնելու Կովկասի մէջ։

Պէտք կա՞յ խօսելու այն հոգեկան ողբերգութեան մասին, զոր ան ապրեցաւ, երբ Կովկաս ինկաւ իր սակաւաթիւ քաջերով միայն, իր սիրեցեալ Տարօնի ժողովուրդի եղերական մահէն յետոյ։

Բարեբախտաբար, հոգեկան ծանր տագնապը շատ երկար չտեւեց։ Ռուբէն վերագտաւ ինքզինքը եւ նորէն գործի լծուեցաւ, բայց այս անգամ բոլորովին փոխուած կացութեան մը մէջ, զոր ստեղծած էր ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը։ Ընտրուելով Հայոց Ազգային Խորհուրդի անդամ, ան շատ չմնաց Թիֆլիսի մէջ, այլ շուտով փոխադրուեցաւ Երեւան, ուր, նախ, իբրեւ այդ Խորհուրդի, ապա Պարլամենտի ու զինուորական յանձնախումբի, եւ վերջապէս, Բիւրօ-կառավարութեան անդամ բախտորոշ դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան երկուքուկէս տարուան պատմական կեանքին մէջ։

Գլխաւորապէս անոր ղեկավարած ձեռնարկներու շնորհիւ էր, որ Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը մաքրուեցաւ հայկական անկախ պետութեան անհաշտ թշնամի տարրերէն։ Անոր առաջնորդութեամբ էր, որ ճնշուեցաւ բոլշեւիկներու սարքած Մայիսեան ապստամբութիւնը մեր մանուկ Հանրապետութեան դէմ։ Ու եթէ Ռուբէն չկրցաւ յաղթական դուրս գալ նաեւ հայ-թրքական պատերազմէն, անոր պատճառը ոչ թէ իր զինուորական առաջնորդութեան տկարութիւնն էր, այլ թէ՛ հարաւէն եւ թէ՛ հիւսիսէն միաժամանակ արշաւող թուրք եւ ռուսական միացեալ ոյժերու ջախջախիչ գերազանցութիւնը։

Վերջին 30 տարիները Ռուբէն ապրեցաւ տարագրութեան մէջ, հեռու իր մայր երկրէն եւ ժողովուրդէն, բայց չապրեցաւ երբեք պարապ, անպտուղ կեանք մը։ Արտասահմանի մէջ եւս ան իր ոյժերը ամբողջովին նուիրեց իր կուսակցութեան եւ անոր միջոցով ազատատենչ հայութեան ու հայ դատին։ Իր լաւագոյնն ըրաւ՝ ամրացնելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական ոյժը։ Իր անգուգական յուշերու հրատարակման միջոցով ան վերակենդանացուց մեր մօտիկ անցեալի դիւցազնական սերունդը, անոր ոգին, անոր

հերոսական դէմքերը եւ գործերը, որպէսզի այդ կերպով վերապրող հայութեան մէջ վառ պահուի մեր ազատագրական պայքարի կրակը եւ մեր նոր սերունդի համար ստեղծուի ներշնչումի ու նուիրումի մշտահոս աղբիւր մը։

* * *

Շատ քիչեր հայ յեղափոխականներէն իրենց կեանքին մէջ այնքա՛ն շատ ակն ընդ ական փոխհատուցում են ըրած թուրքերուն, որքան Ռուբէնը։ Սակայն, նաեւ շատ քիչեր այնքան համոզուած կողմնակիցներ են եղած հայեւթուրք գործակցութեան, որքան Ռուբէնը։

Ռուբէնը կ՚ուզէր Հայաստանը մաքրուած տեսնել հայութեան անհաշտելի թշնամի ծանօթ տարրէն, բայց ե՛ւ միաժամանակ անկեղծօրէն կ՚ուզէր տեւական բարեկամութեան գետին հաստատել անոր հետ, որովհետեւ գիտէր, որ առանց անոր բարեկամութեան հայ ժողովուրդը իր մայր հայրենիքին մէջ երբեք պիտի չկրնար ապահով եւ ազատ ըլլալ։

Համայնավարութեան թշնամի էր, բայց ոչ թէ դաւանապաշտական, այլ քաղաքական նկատումներով։

1919ի ձմրան, երբ ես յաջողեցայ սովետական աշխարհէն ազատիլ եւ երթալ Երեւան, երկու ամիս ապրեցայ Ռուբէնի հետ ու այդ ատեն երկա՛ր, շատ երկար պատմութիւններ ըրի անոր համայնավարներու հաստատած կարգերու եւ բռնութեանց մասին։ Բայց ան, շաբաթներ շարունակ զիս լսելէ յետոյ ալ, վերապահութիւն ցոյց տուաւ իր լսածին հանդէպ։ Երբ դիրքը ճշդեց միայն այն ատեն, երբ համայնավար բանակները նուաճեցին Ատրպէյճանը եւ սպառնացին Հայաստանի անկախութեան։

Սովետական իշխանութեան էութիւնը ըմբռնելէ յետոյ, Ռուբէն, բնականաբար, չէր կրնար վերջին պատերազմի ատեն չընդդիմանալ Սովետական Հայաստանի սահմաններու ընդարձակման ծրագրին, ինչպէս ե՛ւ ներգաղթին, որովհետեւ թէ՛ այդ ծրագիրը եւ թէ՛ ներգաղթը, իր խորունկ համօտեցումով, չէին կրնար որեւէ կերպով նպաստել Հայ Դատին, այլ կրնային ծառայել միայն սովետական աշխարհակալութեան:

Ռուբէն դաւանապաշտ չեղաւ երբեք, բայց պատեհապաշտ ալ չէր. ան տրամադիր չէր երբեք հրաժարելու մեր որեւէ հիմնական սկզբունքէն կամ քաղաքական նպատակէն՝ ժամանակաւոր առաւելութիւն մը ձեռք բերելու համար:

Ռուբէն կը սիրէր գիւղացիութիւնը որպէս դասակարգ, որովհետեւ զայն կը նկատէր մեր ժողովուրդին ողնաշարը եւ ամենէն առողջ, մաքուր, պարկեշտ, առաքինի ու զօրաւոր տարրը: Բայց Ռուբէն չէր սիրեր մեր մտաւորականութիւնը, իբր դասակարգ, որովհետեւ, թէեւ ինքն ալ մտաւորական էր, բայց գերազանցապէս գործի մարդ էր, մինչդեռ յանձին մտաւորականութեան կը տեսնէր սոսկ խօսքի, յաճախ պարապ խօսքի սնամէջ արտայայտիչը:

Յատկանշական է, որ Ռուբէն մասնաւոր սէր չէր տածեր նաեւ գործաւոր դասակարգին հանդէպ, որովհետեւ կը նկատէր զայն ժամանակակից մեծ քաղաքի ծնունդ՝ վերջինիս բոլոր յոռի կողմերով:

Գիւղն էր Ռուբէնի նախասիրած տարերքը, բայց ոչ երբեք քաղաքը:

Եղած ըլլալով Գէորգեան Ճեմարանի սան՝ ան խորապէս կապուած էր Էջմիածնի եւ հայ ազգային Եկեղեցիին հետ:

Կը յիշեմ իր բուռն վրդովումը տարիներ առաջ գրած իմ մէկ խմբագրականին առթիւ, որուն մէջ ես յայտնած էի այն միտքը, թէ գաղթաշխարհի հայ եկեղեցիները պէտք է ժամանակաւորապէս կտրեն իրենց կապերը սովետական իշխանութեան գերի դարձած Էջմիածնի Կաթողիկոսէն եւ կապուին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին հետ, սովետական խիստ վտանգաւոր ազդեցութիւններէ եւ միջամտութիւններէ ազատելու համար գաղթաշխարհի հայութիւնը միջազգային ներկայ փոթորկայոյզ շրջանին մէջ:

Կը թուէր, թէ Ռուբէն կը սիրէր Էջմիածինը ոչ միայն ազգային քաղաքական նկատումներով, այլեւ խորհրդապաշտական, կրօնական շարժառիթներով:

Թէեւ բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր, բայց սակաւապէտ էր իր բնական հակումներով եւ ըմբռնումներով: Սակայն, Ռուբէնի սակաւապետութիւնը նման չէր Ս. Զաւարեանի սակաւապետութեան: Ռուբէն ոչ ոքի կ'աշխատէր պարտադրել իր սակաւապետութիւնը եւ կ'ուզէր ուրիշներու վըրայ ազդել իր անձնական օրինակով միայն:

Բացի Նիկոլ Աղբալեանէն, հայ մտաւորականութեան մէջ ես չեմ հանդիպած ուեւէ մէկուն, որ Ռուբէնի նման ինքնատիպ ըլլար իր մտածողութեամբ, իր ապրելակերպով եւ գործելակերպով: Խորաթափանց դիտող էր եւ ի ծնէ փիլիսոփայ. ոչինչ կ'ընդունէր առանց սեփական մանրակրկիտ ու բազմակողմանի քննութեան: Իր միտքը գիտնականի միտք էր: Անկասկած, մեծ գիտնական մը եւ փիլիսոփայ մը պիտի ըլլար, եթէ հայ յեղափոխական չդառնար:

Ռուբէնի խառնուածքին մէջ կար նաեւ զօրաւոր արկածախնդրական գիծ մը, առանց որուն ան դժուար թէ ընդունակ ըլլար Ռուբէն Փաշա դառնալ Մշոյ մէջ: Այդ եւ շարք մը ուրիշ կողմերով ալ, կը թուի թէ, նման էր նշանաւոր անգլիացի Լօրէնսի, որ այնքա՛ն նպաստեց արաբներու ազատագրման թրքական լուծէն:

Ռուբէն կարծես կը հաւատար հանդերձեալ կեանքին ալ, թէեւ կ'ամչնար այդ մասին խօսիլ լրջօրէն. երբ կը խօսէր, կը խօսէր կատակելով:

Յունուար 20, 1937ին ինծի գրած մէկ նամակին մէջ ան կ'ըսէր —

«Այս կեանքն ալ մի բան չեղաւ, տեսնենք գալիքը, եթէ ան ալ գոյութիւն ունի... Այժմ թռայ դէպի մանկութեան օրերը եւ յիշեցի քեզ, երբ Ախալքալաքէն կը պատրաստուէիր երթալու Թիֆլիս՝ գիմնազիա մտնելու համար... Կ'ուզէի լինէինք Ախալքալաք, խմէինք Կուլիկամի ջրէն, բռնէինք ալաբալըղը (կարմրախայտ) եւ խաշէինք ջրի ափին: Գիտե՞ս, Արտաշ, շատ կը նեղուիմ այս օտարութենէն. հողը կը քաշէ. քանի կը գնամ՝ կը շտապեմ: Չգիտեմ՝ մեռնելու մօտիկութեան նշա՞ն է, թէ՞ իրօք պիտի գնամ...»:

Ի պատասխան իմ անվերջ խնդրանքներուս, որ գայ Ամերիկա, Փետրուար 28, 1937 թուակիր իր նամակին մէջ ան կը գրէր.

«Կ'երեւայ, իրար պիտի չտեսնենք այլեւս։ Ի՞նչ գործ ունիմ Ամերիկա եւ ի՞նչ պիտի անեմ, խելքս չի պառկիր եւ բնաւ ալ չեմ ուզեր այդ կողմերը ընկնիլ։ Կ'ուզէի երթալ մեր կողմերը, այն ալ անթոյլատրելի է։ Կը մնայ, ուրեմն, գերեզմանը, որմէ անդին գուցէ պատահինք»...

Բայց, հակառակ իր վատ նախազգացումին պատահեցինք 1947ի աշնան Գահիրէի մէջ, Հ. Յ. Դ. 14րդ Ընդ. Ժողովի ընթացքին, եւ անցեալ տարի, Հոկտեմբերի սկզբին, Փարիզի մէջ, երբ ես կ'ուղեւորուէի դարձեալ Գահիրէ՝ մեր 15րդ Ընդհ. Ժողովին ներկայ լինելու համար։ Երբ զինքը կը համոզէի ինձ հետ միասին Ընդհ. Ժողովին երթալու, Ռուբէն ըսաւ.

«Իմ գործը կենդանի մարդոց հետ վերջացած է։ Այդ գործը դու եւ ուրիշներ կը շարունակէք։ Այժմ մեռելներու հետ է իմ գործը։ Ձգէ, որ գոնէ մեռելներու պատմութիւնս ընեմ, վերջացնեմ մեռնելէս առաջ։ Հազիւ հազ կրցած եմ ամփոփուիլ այդ աշխարհի մէջ եւ ամբողջովին կեդրոնացընել միտքս հոն։ Մի՛ կտրէք թելը մտքիս, մի՛ բաժնէք զիս այդ աշխարհէն։ Այլապէս անկարելի պիտի լինի ինձ համար վերականգնել յուշերուս կապը...»։

Դժբախտաբար, ոչ կրցաւ Ընդհանուր Ժողովին գալ՝ վերջին անգամ իր գործակից ընկերները տեսնելու եւ ոչ ալ բաւականաչափ ժամանակ կրցաւ ունենալ՝ իր յուշերը վերջացնելու համար։ Դարանակալ մահը եկաւ շատ աւելի շուտ, քան ինք կամ մեզմէ ոեւէ մէկը կը սպասէր։

Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն յետոյ, երբ 1922 թ. Մարտի վերջերը Պարսկաստանի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Իզմիրի, Պոլսոյ, Պալքաններու եւ Գերմանիոյ վրայով եկայ Ամերիկա եւ հաստատուեցայ Պոսթըն, երբ «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագիր, առաջին օրէն իսկ սկսայ աշխատիլ՝ գլուխ բերելու համար մեծ ամսագրի մը հրատարակման ծրագիրը, զոր ունեցած էի տարիներէ ի վեր։ Վստահ

էի, որ Ամերիկան իր նիւթական միջոցներուն եւ իր ազատ պայմաններուն շնորհիւ յարմարագոյն վայրն էր այդ օրերուն, ինչպէս եւ այսօր, այդպիսի ծրագրի մը իրականացման համար։

Երբ իմ փայփայած ծրագիրը պարզեցի մեր Կ. Կոմիտէին եւ ապա Պատգամաւորական Ժողովին, մեր ընկերները խանդավառութեամբ ընդունեցին զայն։ Այդ խանդավառութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ այն էր, որ ամսագիրը պատեհութիւն պիտի ընծայէր լաւագոյն կերպով օգտագործելու Հայաստանէն նոր տարագրուած մեր վաստակաւոր մտաւորականներու եւ մարտիկներու ազատ ժամերը՝ անոնց գրել տալով իրենց յուշերը ու այդ միջոցով նիւթական պզտիկ օժանդակութիւն մըն ալ ընելով անոնց միաժամանակ։

«Հայրենիք» ամսագրի հրատարակման որոշումը տալու հետ միասին, Կ. Կոմիտէն ի նկատի ունեցաւ նաեւ մեր տարագիր ընկերներու նիւթական անձուկ վիճակը եւ, իմ առաջարկած ծրագրի համաձայն, որոշեց ոմանց կանոնաւոր կերպով ամսական համեստ ռոճիկներ ղրկել, որպէսզի անոնք իրենց ամբողջ ժամանակը տան գրականութեան եւ յուշագրութեան՝ ամսագրին արժէքաւոր նիւթեր հայթայթելու համար։ Այդպիսիներու մէջ էին Լեւոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալեանը, Յովհ. Քաջազնունին եւ մէկ-երկու ուրիշներ։ Ոմանց ալ որոշեցինք միանուագ գումարներ ղրկել այդ նոյն նպատակին համար։ Այս վերջիններու մէջ էր Ռուբէնը։

Միաժամանակ նամակներ գրեցինք բազմաթիւ ընկերներու՝ խնդրելով որ աշխատակցին մեր նոր ամսագրին իրենց յուշերով ու այլ գրութիւններով՝ խոստանալով անոնց նիւթական որոշ վարձատրութիւն իրենց աշխատանքին համար։

Ռուբէնը մէկն էր մեր այն սակաւաթիւ ընկերներէն, որոնք մեծ դժուարութեամբ ընդառաջ գնացին մեր առաջարկին ղրկելու իրենց յուշերը եւ մանաւանդ որոշ վարձատրութիւն ստանալու իրենց աշխատանքին փոխարէն։ Ճիշդ է, թէ 1921 թ. ամրան Թաւրիզի մէջ ան սկսած էր արդէն գրել եւ արտագրել տալ իր ու իր մօտիկ ընկերներու յիշատակները։

Թաւրիզէն յետոյ ալ, երբ տեղափոխուեր էր Ժընեւ, շարունակեր էր այդ աշխատանքը։ Սակայն, այդ ըրած էր ու կ'ընէր ոչ թէ հրատարակման համար անմիջապէս, այլ ինքզինքը իր ազատ ժամերուն իր սիրած յիշատակներով զբաղեցնելու եւ Հ. Յ. Դ. արխիւին նիւթեր մատակարարելու համար։ Ան չէր կրնար մանաւանդ դիւրութեամբ հաշտուիլ իր գրածին համար որեւէ վարձատրութիւն ստանալու մտքին հետ։

Երբ մեր Կ. Կոմիտէի որոշումով իրեն 150 տոլար ղրկեցինք, որ հանգիստ սրտով քիչ մը աւելի ժամանակ տայ իր յուշերը գրի առնելու եւ «Հայրենիք» ամսագրին ղրկելու համար, իր Օգոստոս 15, 1922 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն համեստօրէն կը գրէր·

«Ինձ շատ ճնշից այդ, քանի որ առաջին անգամն է, որ ուշադրութեան կ'արժանանամ անձնապէս ընկերների կողմից եւ ծանր է այդպէս ուշադրութեան արժանանալը։ Բայց միաժամանակ ուրախացայ, քանի որ նիւթական վիճակս շատ աննախանձելի է, կ'ապրիմ օր աւուր եւ չգիտեմ թէ մէկ կամ երկու ամսից յետոյ ինչո՞վ պիտի ապրիմ...»։

Երբ մեր յամառ պնդումներուն վրայ Ռուբէն, վերջապէս, սկսաւ ղրկել իր յուշերը, «Հայրենիք» ամսագրի մէջ տպուելու համար, պէտք կ'ըլլար ամէն անգամ մղել զայն քաջալերական նամակներով, որ փութացնէ շարունակութիւնը։ Ոչ թէ կը ծուլանար գրել, այլ կը վախնար, որ իր գրածը հետաքրքրական չէ, ձանձրալի է եւ աւելի լաւ է, որ դադրեցնէ իր յուշերու հրատարակութիւնը։ Շարունակ կասկածներ կը յայտնէր անոնց արժէքի մասին եւ կ'ուզէր միշտ ստուգել, թէ ի՞նչ են ընթերցողներու տպաւորութիւնները անոնցմէ։ Հոկտեմբեր 20, 1923 թուակիր նամակին մէջ, օրինակ, կը գրէր —

«Այսօր վաղը կ'ուղարկեմ յիշատակների շարունակութիւնը, թէեւ գրած էի, որ պիտի չուղարկեմ այլեւս։ Բայց Սիմոնը եւ մի քանի տեղից խորհուրդ կը տան շարունակել եւ վերջացնել։ Չգիտեմ՝ իրօք մի բան դուրս գալի՞ս է թէ ոչ։ Գրիր ինձ՝ ի՞նչ տպաւորութիւններ կան գրածիցս։ Ձանձրալի չէ՞ միթէ։ Կ'ուզէի, որ դու մի լուրջ քննադատական գրէիր եւ ինձ ուղարկէիր։ Բայց թերթում չգրես, ինչպէս Վահանը արած էր «Յուսաբեր»ում, որովհետեւ այդպիսի չռայլութիւնները (գնահատանք) աւելի վատ կ'ազդեն վրաս, քան լուրջ քննադատականը, որից կ'ուզեմ սովորել ինքս»։

Ուրիշ մէկ նամակի մէջ, գրուած նոյն տարուան (1923) ընթացքին, Ռուբէն, բաւականին քաջալերուած իր ստացած գնահատական նամակներէն, կը գրէր՝ իր արժանիքները ուրիշներուն վերագրելու ինքնամոռաց համեստութեամբ.—

«Երեւում է, որ բաւական լաւ ես սարքում ճամբած գրութիւններս։ Բաւականաչափ նամակներ կ'առնեմ Պարսկաստանից, Սուրիայից, Եգիպտոսից եւ Բալկաններից։ Շատ գոհ կ'երեւան «Հայրենիք» ամսագրից եւ իմ գրածներից։ Ինձ շնորհակալութիւն կը յայտնեն՝ չգիտնալով, որ սարքողը դու ես։ Ինչ էլ որ լինի, եթէ այդ հին կապիտալի վեր հանելը կարող է բարոյական հիմք հայթայթել մեր շարքերի համար, ես բաւարարուած եմ, թէեւ բնաւ չեմ ներշնչւում, որ ես գրող եմ»։

Ճիշդ է, որ իր գրութիւնները խնամքով սրբագրութեան պէտք ունէին։ Անփոյթ, դժուար ընթեռնելի էր իր գիրը։ Չէր յարգեր կէտադրութեան կանոնները։ Թերի էր իր քերականութիւնը։ Քիչ չէին նոյնիսկ տառասխալները։ Խառն էր իր լեզուն, տեղ մը արեւմտահայերէն, տեղ մը արեւելահայերէն, երբեմն երկուքն ալ, միեւնոյն նախադասութեան մէջ։

Սակայն, Ռուբէնի ոճը կուռ էր, ինքնայատուկ եւ ազդու։ Իր գրածներուն մէջ աւելորդաբանութիւն չկար, ոչ իսկ աւելորդ նախադասութիւն կամ բառ։ Իր մտքերը, որքան ալ տարօրինակ ըլլային, ան միշտ կ'արտայայտէր յստակ եւ յաճախ շատ գեղեցիկ եւ ազդու կերպով։ Ինչ որ կը գրէր՝ ինքնատիպ էր, հետաքրքրական, կենդանի, եւ երբեք ձանձրոյթ պատճառող։ Իր դիտելու բացառիկ ձիրքը, մարդոց հոգիներու մէջ թափանցելու իր արտասովոր ընդունակութիւնը, միշտ եւ ամէն բան իր սեփական եւ ոչ թէ ուրիշներու խելքով դատելու իր հազուագիւտ կարողութիւնը, իր սքանչելի յիշողութիւնը, գեղարուեստականի հասնող իր տաղանդը նկարագրելու դէմքերն ու դէպքերը, իր փիլիսոփայական մօտեցումը անհատի եւ ազգերու, մասնաւորապէս հայութեան կեանքին, վերջապէս իր գրեթէ աննախընթաց, բազմակողմանի ծանօթութիւնը հայ աշխարհին արտասովոր արժէք եւ կշիռ կու տային իր խօսքին։

Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էր, որ իր այնքա՜ն թանկագին յիշատակները հրատարակուէին առանց լեզուական կամ քերականական աւելորդ թերութիւններու։ Բնականաբար, «Հայրենիք»ի խմբագրութեան վրայ կ'իյնար այդ պարտականութիւնը, զոր, Ռուբէնի աշխատակցութեան սկզբնական ամիսներուն, մեծ հաճոյքով կատարեցինք ես եւ Աստուրը (Խորէան)։ Յետոյ, երբ Աստուրը բաւական վարժուեցաւ Ռուբէնի ձեռագրին եւ զայն արտագրելու եղանակին, տարիներ շարունակ սիրով ըրաւ մինակը։ Իսկ 1948 թուականէն սկսած, երբ քանի մը տարուան դադարէ յետոյ, Ռուբէն նորէն սկսաւ իր յուշերը ղրկել «Հայրենիք» ամսագրին, մեծապէս հաճելի այդ պարտականութիւնը ես կատարեցի մինչեւ այս (1952) տարուան ամսագրի Փետրուարի թիւը, որուն մէջ, յետ մահու, հրատարակուեցաւ խմբագրութեանս մօտ մնացած իր ձեռագրի վերջին հատուածը։

«Գրածներուս մասին յայտնած կոմպլիմանները կը մխիթարեն զիս, — կը գրէր Ռուբէն Փետր. 7, 1925 թուակիր իր մէկ նամակին մէջ, — թէեւ ես այդքան լաւ կարծիք չունիմ երբեք իմ գրածներուս մասին։ Գրելու գաղտնիքը, ըստ իս, եթէ առաջին հերթին նիւթն է կարեւոր, բայց նոյնքան էական է ասելու ձեւը, գեղեցկութիւնը։ Այս վերջիններուն մանաւանդ անկարող եմ բաւարարել։ Իմ դժբախտութիւնն է չունենալ լեզու եւ գրիչ։ Ու թէեւ կը հասկանամ այդ թերութիւնը, բայց չեմ կարող հայերէն կամ մի այլ լեզու լաւ սովորել։ Երանի՝ թէ գոնէ ֆրանսերէն լաւ գիտնայի։ Բայց այդ էլ անկարող եմ։ Ո՞րն է հնարը սովորելու։ Ցոյց տուր ճանապարհը»։

Հետաքրքրական է, որ մեր յայտնի գրագէտներէն ոմանք, տեսնելով «Հայրենիք» ամսագրի մէջ Ռուբէնի, Սեպուհի, Սասունիի, Մալխասի եւ քանի մը ուրիշ ոչ-գրագէտներու գրուածքները, ինձ ուղղած անձնական նամակներուն մէջ կը գանգատէին, որ «Հայրենիք» ամսագրի թիւերը կը լեցնեմ «քիւրտերու» գրածներով։ Բարեբախտաբար, ամէն կողմէ եւ շատ աւելի համեստ ընթերցողներէ եկած գնահատանքի ու հիացումի գրաւոր ու բերանացի արտայայտութիւնները կենդանի ապացոյցներ էին, որ այդ «քիւրտերը» կը խօսէին մեր ժողովուրդի սրտին եւ իրենց գրածներն ալ մնայուն արժէք ունէին ոչ միայն պատմական, այլ երբեմն նոյնիսկ գեղարուեստական։

Գալով մասնաւորապէս Ռուբէնի յիշատակներուն՝ կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ մեր յուշագիրներէն ո՛չ ոք կրցաւ անոր չափ հարազատ, կենդանի եւ ամբողջական կերպով ներկայացնել մեր վերջին 60ամեակի յեղափոխական սերունդը, անոր հոգեբանութիւնը, նկարագիրը, ոգորումները, անոր գաղափարականութիւնը, անձնուիրութիւնը, անոր մոլեռանդութիւնը, խստակեցութիւնը, անոր հերոսական խոյանքները, անոր ամբողջ աչքառու դէմքերն ու դէպքերը։ Կարելի է ըսել նոյնիսկ, որ Ռուբէնի յուշերը կը ներկայացնեն անգնահատելի ատաղձը ազատատենչ հայութեան նորագիր ժամանակներու դիւցազներգութեան։ Ու իսկապէս, որքա՜ն շատ նիւթ կայ հոն մեր ներկայ եւ ապագայ բանասէրներու դիւցազներգական ստեղծագործութեան համար։ «Տատրագոմի Հարսը», որուն նիւթը Կոստան Զարեան առած է Ռուբէնի յուշերէն, մէկ պզտիկ դրուագ մըն է միայն։ Հարիւրաւոր նման նիւթեր կան ցրուած այդ էջերուն մէջ, որոնք բոլորն ալ տաղանդաւոր գեղարուեստագէտի շունչին տակ կրնան «Տատրագոմի Հարսին» նման գրական գլուխ գործոցներ դառնալ։

Ռուբէնի յիշատակներէն, աւելի քան որեւէ ուրիշ գրուածքէ, ընթերցողը կրնայ ճշգրիտ ու յստակ կերպով ըմբռնել այն կենսատու աղբիւրը, որմէ ծնած է եւ որով այսօր ալ կ'ապրի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ոյժը. որովհետեւ մեր մտաւորականներէն ո՛չ մէկը Ռուբէնի նման կրցած է խորօրէն թափանցել մեր վերջին 60ամեակի դիւցազնական սերունդի հոգիին եւ անոր չափ հարազատօրէն ներկայացնել զայն հանրութեան։

* * *

Ռուբէնի յուշերու՝ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ տպուած բեկորներուն առաջ բերած հետաքրքրութիւնը այնքա՛ն մեծ էր, որ դեռ 1925ին, քաջալերուած խմբագրութեան կողմէ ստացուած նամակներէն, գրեցի իրեն զանոնք առանձին գիրքերով հրատարակելու անհրաժեշտութեան մասին։ Իր Օգոստոս 12, 1925 թուակիր նամակին մէջ ան կը պատասխանէր —

«Յուշերուս առանձին գիրքերով հրատարակելուն հակառակ պիտի չըլլայի, եթէ վերջացած ըլլային։ Բայց դրանից, եթէ գիրքերով տպուելու ըլլան, նորէն լրացումներ պէտք է ըլլան, եւ սա կը լինի նկարներով, որոնցից բաւականին հաւաքած ունիմ։ Այդ պարագային բաւական ծախս կը լինի։ Թէեւ կարծում եմ, որ ծախքը յետոյ կը հանէ, բայց Կուսակցութիւնը չծանրաբեռնելու եւ ինձ ու քեզ վրայ զանազան խօսակցութիւններէ տեղի չտալու համար, խորհուրդ կը տամ քեզ վաղ անցնել այդ գաղափարից»։

Քանի մը տարի յետոյ, Մայիս 20, 1931 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն կը գրէր —

«Յուշերիս համար ամէն կողմից խորհուրդ կը տան առանձին գիրքերով հրատարակել։ Բայց ոչ ոք կը մտածէ, թէ ինչպէ՞ս։ Երեւի, կը կարծեն գիս մեծատուն»։

Այս նպատակին համար դիմեցի Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան։ Բայց անոնք ինչ ինչ պատճառներով, զոր մոռցած եմ այժմ, մերժեցին ընդառաջ երթալ իմ առաջարկին։

Վերջին պատերազմի միջոցին էր միայն, որ Տրդատ Գալանճեանի դրդումով ու թելադրութեամբ հանդուցեալ Ընկ. Լեւոն Յակոբեանը օր մը Ֆրեզնոյէն ինծ նամակ գրեց՝ խոստանալով վճարել Ռուբէնի յուշերու առանձին գիրքերով

հրատարակութեան ծախքը եւ առաջարկելով ինծ անմիջապէս ձեռնարկել այդ գործին։ Ես իսկոյն պատասխանեցի, որ Ռուբէնի յուշերը առանձին գիրքերով այժմ չէին կրնար անմիջապէս հրատարակուիլ, որովհետեւ պէտք է սրբագրուէին, լրացուէին եւ նկարներով զարդարուէին հեղինակին կողմէ, մինչդեռ հեղինակը պատերազմի պատճառով փաստօրէն կտրուած է մեզմէ։ Լաւագոյնն է, որ Ընկ. Լեւոնը իր այդ գեղեցիկ ցանկութիւնը կատարէ պատերազմէն յետոյ, երբ կարելի կ՚ըլլայ կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ մտնել Ռուբէնի հետ։ Իսկ մինչ այդ մեծապէս բաղձալի է, որ Ընկ. Լեւոնը հրատարակէ մէկ սքանչելի գործ, որ կը մնայ ձեռագիր վիճակի մէջ՝ հրատարակիչի մը չգտնուելուն պատճառով։ Այդ գործը՝ Կոստան Զարեանի «Նաւը Լերան Վրայ» վէպն էր, զոր Ընկ. Լեւոն Յակոբեանը հաճոյքով համաձայնեցաւ իսկոյն հրատարակել։

Վերջին պատերազմէն քանի մը տարի յետոյ, երբ Ռուբէն վերսկսաւ իր յուշերու հրատարակութիւնը «Հայրենիք» ամսագրի մէջ եւ Լիբանանէն տեղափոխուեցաւ Փարիզ, Գալիֆորնիոյ մեր երկու պատուական ընկերները՝ Յակոբ Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս, Տրդատ Գալանճեանի նախաձեռնութեամբ եւ բոլորանուէր գործակցութեամբ, մեր պատմութեան մէջ աննախընթաց գաղափարն ունեցան իրենց սեփական միջոցներով հիմնել յատուկ տպարան մը՝ առանձին հատորներով հրատարակելու համար Ռուբէնի ամբողջական յուշերը։

Կասկած չունիմ, որ եթէ Ռուբէն ողջ մնար, իր ծրագրած 10 հատորներն ալ լոյս պիտի տեսնէին կարճ ժամանակի մէջ։ Այս վայրկեանիս, երբ կը գրեմ այս տողերը, ես չեմ գիտեր, թէ մեր սիրելի հանգուցեալ ընկերոջ վաղաժամ մահը ո՞ր չափով պիտի անդրադառնայ իր ամբողջական գործի հրատարակութեան վրայ եւ քանի՞ հատոր կարելի պիտի ըլլայ լոյս ընծայել։ Ես գիտեմ, սակայն, որ, բացի իր յուշերէն, ան ձգած է ուրիշ ձեռագիրներ ալ այլեւայլ շահեկան նիւթերու մասին։ Այդ ձեռագիրներու մէջ է, որքան կ՚իմանամ, տպագրութեան համար արդէն պատրաստ ուսումնասիրութիւն մը Կիլիկիոյ մասին։ Բաղձալի է, որ այդ նիւթերն ալ հրատարակուին։

Մեր բոլոր յեղափոխական առաջնորդներու մէջ ամենէն բախտաւորը եղաւ Ռուբէնը։ Ոչ միայն անոր համար, որ ունեցաւ զինքը պաշտող եւ իր գաղափարներուն նուիրուած երկու օրինակելի զաւակներ, այլ ե՛ւ մանաւանդ անոր համար, որ, առանց իր կողմէ եղած որեւէ ջանքի, գտնուեցան զինքը պաշտելու չափ սիրող ընկերներ, որոնք ինքնաբերաբար եւ մեծ խանդավառութեամբ իրենց նիւթական եւ բարոյական մեծ ջանքերով ձեռնարկեցին իր ամբողջական յուշերու հրատարակութեան։ Պատիւ մը եւ բախտ մը, որոնց իրմէ զատ հայ յեղափոխականներէն ոչ ոք արժանացած է մինչեւ այժմ։

Կասկած չունիմ, որ Յակոբ Թարեանի, Ալեք Փիլիպոսի եւ Տրդատ Գաղանճեանի այս բացառիկ զոհողութիւններով հրատարակուած այս հատորները հայրենասիրական ներշնչումի եւ նուիրումի մշտատեւ աղբիւրներ պիտի ըլլան ոչ միայն անցեալ, այլ եւ հետագայ սերունդներու համար։ Վստահ եմ, որ անոնք գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ օրինակ մը պիտի ըլլան ուրիշներու։ Երբ այս հոյակապ, այնքա՜ն լաւ տպագրուած հատորները հրապարակ հանուին, կը հաւատամ, որ հայ ընթերցող հասարակութիւնը պիտի սպառէ զանոնք կարճ ժամանակի մէջ, եւ երկրորդ տպագրութեան մը պէտքը պիտի զգացուի շուտով։

Այս հատորները հրատարակելով՝ մեր յիշեալ մեծահոգի ընկերները մտադրած էին անոնց ամբողջ հասոյթը նուիրել Ռուբէնին, որպէսզի ան աւելի հանգիստ կարենար ապրիլ եւ աշխատիլ մինչեւ իր կեանքին վերջը։ Բայց, դժբախտաբար, իր վաղաժամ մահը արգելք եղաւ, որ Ռուբէն որեւէ կերպով օգտուէր այդ հասոյթէն։

Ինչ ալ ըլլայ, սակայն, հրատարակիչներու սկզբնական նպատակը, դժուար է երեւակայել Ռուբէնի յիշատակը յարգելու եւ անմահացնելու աւելի լաւ միջոց մը, քան հրատարակութիւնը այս գեղեցիկ հատորներուն, որոնք այժմ կը դրուին հայ հասարակութեան տրամադրութեան տակ։ Անոնք ոչ միայն անսպառ նիւթեր պիտի հայթայթեն ազատատենչ հայութեան ապագայ պատմաբանին, այլ եւ մեր ապագայ գեղարուեստագէտներուն եւ գրողներուն։ Եւ ատոր համար մենք յաւէտ երախտապարտ պէտք է ըլլանք ոչ միայն Ռուբէնին, որ այդ անգնահատելի նիւթերն է մատակարարած, այլ եւ վերոյիշեալ երեք ընկերներուն, որոնք իրենց անձնական զոհողութիւններով ի գլուխ բերին այս սքանչելի գործը։

Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Պոսթըն, Մարտ 20, 1952

ԳԼՈՒԽ Ա.

Կարսի մէջ՝ ուխտեալներու հետ
Հարսանիք-հաւաքոյթները. Սերգէյը
Կարսի կազմակերպական ձեւերը
Հողային հարցը, եկեղեցական կալուածները,
հոգեբանական մթնոլորտը
Քաղաքի կազմակերպութիւնը
Գիւղերու կազմակերպութիւնը
Կեդրոնական Կոմիտէն
Գործիչը, զինուորը եւ երկիր գացողը
Լեւոն Քալանթարեան, Ռուս-Գէորգ,
Համօ Զանփոլատեան
Նախատակութեան հիւանդութիւնը

1903ի վերջերն էր, երբ ինձ հրահանգեցին Թիֆլիսէն գնալ Կարս։ Առաջին անգամն էր, որ յեղափոխական հրահանգ կը ստանայի։ Մեծ պատիւ համարելով այդ՝ նոյն երեկոյ ճամբայ ինկայ՝ ինքզինքս այնտեղի Կեդրոնական Կոմիտէի տրամադրութեան տակ դնելու համար։ Ինծի համար այդ մարմինը ծայր աստիճան խորհրդաւոր էր։ Զայն տեսնելը եւ անոր հրահանգով գործելը կը թուէր աւելի մեծ պատիւ եւ պատկառանք, քան թէ ազատութեան եւ զինուորութեան ժամանակ իմ հրամանատարներուն ենթարկուիլը։

Տարօրինակ վախով եւ ակնածանքով հասայ Կարս։ Այնտեղ ներկայացայ Յակոբ Զիլինգարեանին։ Անոր տուի Կեդր. Կոմիտէի հասցէին ուղղուած բաց նամակը, որուն մէջ գրուած էր միայն՝ «Գալիս է նամակաբերս։ Յանձնարարում ենք նրան օգտագործել եւ վարժեցնել։ Համբ. Մհերեան»։

Եւ իրօք, Կարսի նահանգը վայր մըն էր, որուն յեղափոխական հնոցին մէջ նորելուկ Դաշնակցականները կարող էին եփուիլ եւ դուրս գալ թրծուած եւ յղկուած, կամ չդիմանալով այդ տեղի ծայր աստիճան գաղափարական եւ ազատական կեանքին՝ լքել յեղափոխական ասպարէզը։

Յակոբը այդ քանի մը բառերէն հասկցաւ, որ պէտք չէր իսկոյն ամէն ինչ յայտնել կամ ցոյց տալ այս անփորձ երիտասարդին։ Ան բաւականացաւ ընելով·

— Կը յայտնեմ Կ. Կոմիտէին, որ կարգադրութիւն ընէ քեզ այստեղ օգտագործելու համար։

Կանչեց Մեծիկ անունով երիտասարդ մը, որ հասարակ հագուստ էր հագած, եւ ըսաւ որ զիս տեղաւորէ «տղաների մօտ»։ Եւ Մեծիկը զիս տարաւ «տղաների մօտ»։ Կարսի ձորին մէջ ինկած քարէ խարխլած տուն մըն էր, առանց կահկարասիի։ Հոն միայն վերարկուներ եւ պայուսակներ էին կախուած ժանգոտած մեխերէն եւ քանի մը մարդիկ էին նստած։ Անոնք ինծի չհարցուցին, թէ ո՞ր տեղէն եմ եկած եւ ի՞նչ նպատակով· առանց զարմանալու, ինձ հետ կը վարուէին որպէս շատ վաղեմի ծանօթներ։

Մեր ետեւէն իսկ եկաւ Յակոբը եւ ըսաւ այդ մարդոց·

— Ընկերը եկել է մեզ հետ աշխատելու։

Անոնցմէ մէկը, սեւ ու փոքրիկ մօրուքով, ինձմէ քիչ մը աւելի մեծ, աչքերը քիչ մը ցաւոտ երիտասարդ մը՝ նայեց ինծի խիստ աչքերով։

— Լաւ կը լինի, որ այդ «գալստուկ (փողկապ) մալըստուկը» քակես եւ դէն շպրտես... Անդրանիկ, այնտեղ բաճկոն կայ, բեր...։

Անդրանիկը հնամաշ բաճկոն մը բերաւ եւ իմ նոր կարած ու փայփայած հագուստներս դէն շպրտեց։ Ես անխօս հնազանդեցայ՝ ընդունելով որ գուցէ այդ անհրաժեշտ օրէնքներէն մէկն է։

Ցաւոտ աչքերով մարդը շատ խիստ կ'երեւար, եւ կարծես ան էր մեծաւորը։ Շատ դժուար էր մեծն ու պզտիկը տարբերել· պէտք էր կռահել, քան թէ հասկանալ։ Կը խօսէին ծիծաղելի հարցերու եւ ոչ թէ գործերու մասին։ Առակներ կը պատմէին եւ կողքերը բռնած՝ կը հռհռային։ Բայց ես չուարած էի եւ ոչինչի չէի մասնակցեր։

Ահա ներս մտաւ մէկը, երկու ձեռներուն փուռի «չանախը» (պնակ մը մսով կերակուրի), որուն բուրմունքը բերնիդ ջրերը կը վազցնէր։ Բոլորը միասին, վա՜հ, վա՜հ կանչելով՝ շրջապատեցին չանախը եւ սկսան ուտել իրենց մատներով։ Ես կը դժուարանայի հետեւիլ անոնց։ Չանախը կիսուած էր արդէն, միսերը, զաւզաւաթները ջրով էին ծածկըւած։ Ցաւոտ աչքերով մարդը յօնքերուն տակով կը նայէր ինծի։ «Դէ, կեր, է՜... Ի՞նչ հարսի պէս կը ծամես», ըսաւ ու աւելի կարմրցուց զիս։

Միայն Յակոբն էր, որ հայրաբար կը նայէր։ Տեսնելով որ չեմ կարող չոքած կամ ծալապատիկ նստիլ, պայուսակը առաջ քաշեց եւ հրամցուց, որ նստիմ։

Ոչ ոքի անունը չէի գիտեր եւ կը վախնայի հարցնել, քանի որ ոչ ոք իմ անունս չէր հարցներ։ Կարծես բոլորն ալ կը բաւականանային՝ «մեր տղաներից է» խօսքով։ Միայն գիտէի Մեծիկ եւ Անդրանիկ անունները։ Բայց չէի գիտեր, թէ անոնք ալ ասոնց ծառանե՞րն էին, որ կը կատարէին հրամանները, թէ՞ աղաներն էին, որ կատակներ կ'ընէին եւ ցաւոտ աչքերով մարդուն հետ կը դզուըտէին։

Դուրս ելանք քաղաք։ Պատուիրեցին Մեծիկին, որ գիշերը զիս երեկոյթի տանի, եւ իրենք ցրուեցան։

Մեծիկին հետ գիշերը խուլ անկիւններով մտանք տուն մը, որ կարծես հարսնետուն էր։ Փողոցի մէջ պահապաններու նման մարդիկ էին կանգնած, դուռը ցոյց կու տային։ Կեղծ հարսնիք էր, բայց իրօք, ժողովատեղին էր, ուր հաւաքուած էին 200է աւելի կիներ եւ այրեր։ Նուագածուները իրենց սանթուռով, ճիանուռով, դափ ու զուռնայով նստած էին այնտեղ, բայց չէին նուագեր։ Բոլորը ակնածանքով կը նայէին ցաւոտ աչքերով մարդուն։

Այդտեղ հասկցայ, որ ցաւոտ աչքերով մարդուն անունը Սերգէյ է եւ որ ան այդտեղ հաւաքուածներուն մէջ ամենէն սիրելին, ամենէն յարգուածն էր։ Բայց այժմ ան ցերեկուան խոժոռ մարդը չէր· ընդհակառակն, ամէնուն հետ կը խօսէր, կը կատակէր եւ որուն որ խօսք մը ըսէր՝ ան կը հալուէր, կ'երջանկանար կարծես, որ կ'արժանանար անոր ուշադրութեան։

Սերգէյը սկսաւ ճառ մը Տաճկահայ Դատի մասին։ Միտքերը այնքան ալ խոր չէին երեւար, կրկնուած խօսքեր էին։ Բայց ան կը խօսէր այնպիսի շեշտով, այնպիսի ոգի կը դնէր իր կոշտ խօսքերուն մէջ, որ կը հմայէր բոլորն ալ։ Ես ազդըւեցայ իր խօսքերէն։ Բայց երբ սկսաւ վիճաբանութիւնը եւ քիչ մը ժամանակ անցաւ, ես շատ մտքերուն հետ համաձայն չէի, սակայն չհամարձակեցայ հակաճառել։

Եղաւ վիճակախաղ, հանգանակութիւն։ Յակոբը կը ղեկավարէր քանի մը տիկիններու հետ։

Ահա այդ ժամանակ էր, որ ինծ մօտեցաւ Սերգէյը եւ հարցուց, թէ ի՞նչ է կարծիքս իր արծարծած հարցերու մասին։ Բացատրեցի իմ մտքերը, որ հակառակն էին իր ըսածին։ Ան տարօրինակ եւ ոչ-յեղափոխական գտաւ իմ կարծիքը եւ իր ըսածը այնպիսի հաւատքով ու անկեղծութեամբ պաշտպանեց, որ չէի կրնար չյարգել թէկուզ սխալ համարէի իր մտքերը։

Չգիտեմ Սերգէյը ի՞նչ գտաւ իմ մէջ, բայց այդ օրուընէ բոլորովին տարբեր վերաբերմունք ունեցաւ ինծ հանդէպ։ Մենք աւելի մտերմացանք իրարու հետ, եւ մեր մտերմութիւնը քանի գնաց՝ աւելի խորացաւ, մինչեւ անոր մահը։

Այդ ցասոտ աչքերով եւ խոժոռ դէմքով մարդը Կարսի Սերգէյն էր, որ հետագային եղաւ Վանի Արամը, որուն թուրքերը փաշա տիտղոսը տուին։ Ան յետոյ դարձաւ Երեւանի դիկտատոր Արամը, որ, առանց տեսնելու Հայաստանի Հանրապետութեան անկումը, յաւիտենապէս բաժնուեցաւ այս աշխարհէն։

Սերգէյին վրայ նայելով՝ կը հասկնայի թէ ի՞նչ կը նշանակէ՝ «Հաւատք քո կեցուցէ զքեզ»։ Կը հասկնայի, թէ որքա՞ն թոյլ եւ խախուտ է բանականութիւնը՝ հաւատքին առջեւ...

* * *

Մի քանի օր ետք, ներկայ եղայ մի այլ գիշերային հաւաքոյթի, կամուրջի մօտերքը։ «Հարսնեւորները» իրենց ընտանիքներով մէկիկ մէկիկ ներս կը մտնէին՝ նախապէս ստուգուելով հսկիչներէն։

Սեղաններ բացուած էին, ուտելիքներով լեցուն։ Թառն ու ճիանուրը, դափն ու սանթուրը կը զարնէին մեղմիւ։ Իսկ փողոցի մէջ անցորդները կը դիտուէին մեր պահապաններուն կողմէ եւ անընդհատ զեկուցում կը տրուէր Յակոբին, որ նստած էր լրջօրէն դրան մօտ։ Անցորդները գլխաւորապէս ուշ մնացած ռուս զինուորներ էին, կամ կառքի մէջ նստած սպաներ, որոնք կը բարձրանային դէպի բերդը։

Յակոբի կողքին երկու շքեղ հագնուած աղջիկներ էին կանգնած, որոնց ձեռքի կողովներուն մէջ ներս մտնողները կը ձգէին իրենց սրտէն եկածը։

Ներս մտաւ ահա Համօն։ Չգիտեմ իսկական անունը Համազա՞սպ էր, թէ Հմայեակ. մենք Համօ գիտէինք։ Ան կը փայլէր եւ ուրախութենէն կը ճաթէր։ Սեւ զգեստ ունէր, փայլուն կօշիկներ, ձիւնի պէս սպիտակ շապիկ, ձեռքին՝ մատանիներ, շողացող լոյսի պէս, մազերը, երեսը շինուած։ Կ'երեւայ, որ նոր էր դուրս եկած վարսավիրի մօտէն։ Անոր վրայէն կնկան հոտ կու գար։

Համօն հանեց կարմիր տասնոց մը եւ ձգեց աջ կողմը կանգնած աղջկան կողովին մէջ։ Երբ ձախ կողմը նայեց, ըսաւ ձախի աղջկան.

— Քու խաթրդ չմնայ — եւ տասնոց մըն ալ անոր կողովը նետեց։ Մեծ գումար էր այդ, եւ շատերուն աչքերը լայն բացուեցան։

— Համօ ջան, չէն մնաս, կանչեց Մխչոնց Մարգարը։ Բայց հարսին ու փեսին տէրը Սարգիսն է, անո՞ր ինչ կու տաս։

— Իմ բումաժնիկը, ըսաւ Համօն եւ դրամապանակը ուղղեց Սարգիսին։

Մխչոնց Սարգիսը, որ առեւտրական էր, բացականչեց.

— Ծօ, Համօ, դատարկ խոմ չէ՞:

Երբ բացեց ու մէջը նայեց, շշմեցաւ:

— Ծօ, Համօ, գիտե՞ս մէջը որքան մանէթ կայ: Եւ սկսաւ բարձր համրել՝ «100, 200, 300, 400, 500, 600, 700 մանէթ: Այս մանրուքներն էլ 12 մանէթ»:

Մխչոնց Մարգարը դարձաւ եղբօրը.

— Յետ տուր իրան 12 մանէթը, որ վաղը անօթի չմնայ: 700ը լինի հարս ու փեսային:

Եւ դրամապանակը, առանց 12 մանէթի, դրուեցաւ Յակոբին առջեւ, որ խոժոռ դէմքով նայեց չորս կողմը եւ, առանց համրելու, զայն նետեց աղջկան կողովին մէջ:

Յակոբը դժգոհ կ'երեւար, թէեւ այդ դրամներուն իսկական տէրը հարսն ու փեսան չէին, այլ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ալ տէրն ու տնօրէնը Կարսի մէջ այդ օրերուն Յակոբն էր:

Սկսաւ հանդէսը:

— Տղաք ջան, կանչեց Գլօ «Թագաւորը», ամէնքս մէկէն երգենք: Եւ ինքը սկսեց.

«Ոսկեզօծ բաշլիկներով, Լազի չորեր թանկագին,
Գնում էին դէպի Սասուն, օգնելու Անդրանիկին:
Նաման եկաւ ջան փիդան, սարսափ տիրեց բանակին» եւն.:

Կոյր աշուղ Ֆահրատը՝ այդ եղանակին եւ խօսքերուն հեղինակը, այդ օրերուն ստուերի մէջ կը ձգէր բոլոր հեղինակներն ու հեղինակութիւնները: Չկար դեռ Չարենցը(*): Չկային հրապարակի վրայ Թումանեանը, Յովհաննիսեանը, Դուրեանը, Պէշիկթաշլեանը: Անոնք դպրոցներուն, մտաւորականներուն համար էին: Քիչ մըն ալ Իսահակեանի անունը կը լսուէր, բայց Ֆահրատին առջեւ ան «խալթ» էր ըլեր: Ֆահրատը այդ օրերուն ամենասիրուած երգիչը եւ քերթողն էր, որուն խօսքերէն կը դիւթուէին զանգուածները եւ մահը հարսնիք կը դառնար:

Յուզուած էր ե՛ւ Համոն: Ոտքի էր կանգնած, դէմքը կարմրած, աչքերը բոցավառ, բռունցքը սեղմած: Երգը չվերջացած՝ ան սկսաւ նոր երգ մը՝ «Իսլամական գոռ վաշտերը ահագին»... Եւ այսպէս շարունակուեցաւ, մինչեւ որ նշան տուին լռելու:

Բեմ բարձրացաւ Սերգէյը: Ան կը խօսէր ներքին կրակով: Երիտասարդ էր, բայց արդէն կը թուէր իր ընկերները, որոնք նահատակութեան պսակին էին արժանացած: Մենակին, Իսաջանին անունները երբ տուաւ, ձայնը դողալ սկսաւ: Ունկնդիրներու աչքերը թրջուեցան, իսկ Սերգէյը, ինքն իրեն գտնելով, ըսաւ.

— Սիրելիք, լացը, սուգը նրանց համար չէ. նրանք նահատակուեցին եւ անմահութիւնը վաստակեցին: Լացը, սուգը մեզի համար է, որ խօսում ենք նահատակութիւնից, բայց վախենում ենք վաստակել զայն...:

Սերգէյը ուրիշ շատ բաներ ալ ըսաւ, բայց միայն այդ խօսքերն են մտքիս մէջ մնացել: Բոլորն ալ զգածուած էին: Սերգէյը իր նպատակին հասած էր՝ պատրաստած էր բոլորը «մատաղ» ընելու:

Երբ կը ծափահարէին, Համոն մօտեցաւ ինծի եւ ըսաւ. «Քեզ հետ խօսելիք ունիմ»:

Գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր: Դէմքին վրայ հազիւ աղուամազը բուսած եւ աննշմար բարակ պեխեր էր կազմած, կամար յօնքերու նման: Շագանակագոյն աչքերէն վիշտը, ցասումը, սէրն ու կիրքը կը թափէին եւ ակամայ կը հմայէին դիմացինը: Կարծես գարնան ծաղիկ լինէր:

Անոր հետ մինչ այդ մէկ անգամ էի պատահած միայն:

— Մէկ խօսքով ըսեմ, — սկսաւ Համոն, — հաւատա՛ խօսքիս, ես կ'ուզեմ «մատղուիլ»: Թէ չկրցայ «նահատակ» դառնալ, թո՛ղ դառնամ ազգիս համար մի պարզ «մատաղ»:

Յուզուած էր, ձայնը կուլ կու տար եւ կը հարցնէր.

— Չե՞ս հաւատայ, հաւատա՛, փորձի՛ր:

— Կը հաւատամ խօսքիդ, պատասխանեցի:

(*) Եթէ չեմ սխալիր, ան զաւակն էր Մխչոնց եղբայրներէն մէկուն:

— Դուն կը հաւատաս, բայց Յակոբը չի հաւատար: Խընդրեցի նրան, որ առաջին խմբին հետ ինծ Երկիր ճամբէ եւ կամ այնպիսի մի գործի դնէ, ուր մեռնիլ կայ: Իմ առաջ քար նետեց եւ արհամարհելով ասաց. «Դուն դեռ երեխայ ես, երէկուայ մոզին: Քամին ընկել է պինչդ, պոչ տնկել ես, բայց քու ուզածը դեռ ետ չգիտես: Դուն կ'ասես՝ գնամ, նահատակուեմ: Բայց ամէն ուզողին նահատակութիւն չեն տայ. դեռ քու իՑսը, չիՑսը բայլըսըզ մի բան է», ասաց եւ վերջացուց: Եւ դեռ ես դաշնակցական ցանկի մէջն իսկ չեմ ընկած: Իմ յոյսը դու եւ Սերգէյն էք մնացած: Երկուսդ որ ուզէք՝ կրնաք համոզել Յակոբը: Եւ եթէ ուզէք, Թումանի յառաջիկայ խմբին մէջ կրնաք մտցնել զիս: Եւ կամ ուր որ դուք եղաք, ինծ էլ ձեզ հետ առէք եւ ինծ փորձէք:

Անոր աղաչական աչքերուն նայելով՝ պատասխանեցի.

— Տեսնեմ ի՞նչ կարող եմ անել:

Տեսայ Սերգէյը, հաղորդեցի Համոյի բաղձանքը: Ուրախացաւ, բայց կասկածը մէջը մնաց:

— Փոքր է, դուցէ փոշմանի: Տեսնենք, միւսները ի՞նչ կը մտածեն. նրանք աւելի տեղեակ են տակէն-վրայէն: Հարցը Կ. Կոմիտէին կը տանինք:

* * *

Սերգէյի եւ միւս ընկերներու միջոցով ես ծանօթացայ Կարսի շրջանի մեր ամբողջ կազմակերպութեան մեքենականութեան եւ անցուդարձի հետ: Աւելորդ չեմ համարեր այստեղ ներկայացնելու Կարսի կազմակերպական ձեւը, որ օրինակ դարձաւ Երկրի համար: Գործիչները, հոն վարժուելով եւ փորձնական դաս առնելով՝ կ'անցնէին Երկիր եւ կը կիրարկէին ինչ որ տեսած ու սորված էին:

Կարսը իր բոլոր գիւղերով համակուած էր յեղափոխական ոգւով: Առաջին պատճառը՝ հայ դպրոցներու գոցելը եւ եկեղեցական կալուածներու գրաւումն էր ռուսերու կողմէ: Երկրորդ պատճառը՝ ազատագրման հարցն էր Տաճկահայաստանի, որուն Երկիր անունը կու տային:

1878 թուին, երբ հայ զօրավարներ՝ Լորիս-Մելիքով, Լազարեւ, Տէր Ղուկասով եւ ուրիշներ Տաճկաստանէն կը գրաւէին Կարսը եւ կը կցէին Ռուսաստանին, հայերը կը կարծէին թէ ատկէ հայութեան մեծ շահ պիտի լինի: Եթէ ոչ ազատ Հայաստան, գոնէ հողազուրկ հայութեան համար տեղ եւ ասպարէզ պիտի բացուէր: Եւ կը հաւատային ատոր:

Սակայն, ատոր ճիշդ հակառակը եղաւ: Թէեւ հայ զօրավարներ պատիւներ առին եւ Կարսի ամրութիւնները անոնց անունով մկրտուեցան, բայց Աբաս թէ Գագիկ Բագրատունիի եկեղեցին ռուս եկեղեցի դարձուցին, ինչ որ հայ ժողովուրդի աչքին փուշ եղաւ. հայ ինքնավարութեան յոյսերը յօդս ցնդեցան, ռուս զինուորական իշխանութիւն հաստատուեցաւ: Անոնք ալ որ կը հաւատային, թէ գոնէ հողազուրկ հայութիւնը հող պիտի ստանայ վերագրաւած իր երկրի մէջ, յուսաբեկուեցան: Հայութիւնը, գրաւման առաջին տարին, բնակչութեան 45%–50% էր, շուրջ 80·000 ընդամէնը: 1903ին, բնակչութեան թիւը բարձրացաւ մօտաւորապէս 400·000ի: Թէեւ հայերու թիւը աւելցած էր եւ հասած 120·000ի, բայց անոնց հողային տարածութիւնը մնացած էր նոյնը, ինչ որ էր 25 տարի առաջ, իսկ տոկոսային յարաբերութիւնը ընդհանուր բնակչութեան համեմատութեամբ՝ ինկած էր 30%ի: Հողերը կը բաժնուէին ներգաղթող ռուսերուն, մալականներուն, յոյներուն, Կովկասի օսերուն, չերքէզներուն եւ ուրիշներուն, իսկ 1894–96 թուերուն Թուրքիայէն ճողոպրած 30·000 հայութիւնը անհող մնաց՝ անբաղձալի տարր նկատուելով ռուս իշխանութեան կողմէ եւ իր գոյութիւնը քարշ կու տար Բասէնի, Թախտի եւ Կարսի մէջ տեղական հայերու բարեացակամութեամբ:

Այս դրութեան վրայ աւելցան դպրոցական հարցը, եկեղեցական կալուածներու գրաւման խնդիրը եւ Կուկունեանի խմբէն յետոյ, մինչեւ Թորգոմի եւ Վաղարշակի խումբերու ջարդը ռուս-թուրք գործակցութեամբ: Այդ կերպով բոլորովին պարզուեց ռուս քաղաքականութիւնը հայերու ձգտումներու հանդէպ: Նոյնպէս պարզուեց Թուրքիոյ ընթացքը՝

սահմանի միւս կողմը Համիտեան ռեժիմի ջարդարար քաղաքականութիւնը:

Կարսի ժողովուրդը, ինչ դասի եւ կրթութեան տէր ալ լինէր, կը տեսնէր այս ամէնը եւ իր կաշիին վրայ կը զգար: Ան ազատուած էր ռուսի կամ ուրիշի վրայ յոյսեր դնելէն: Սրճարաններու կամ մայրաքաղաքներու սալոններու «քաղաքագէտները» կը համարէր «քամի փչողներ, բուշտ տըտողներ»: Կարսը իր առանձին մթնոլորտը եւ քաղաքական ուղղութիւնն ստեղծած էր, թէեւ յոռետես, բայց իրապաշտ, որ կը խտանար հետեւեալ խօսքերուն մէջ· «Ռուսը իր կացինը հայութեան արմատին կը հասցնէ· թուրքը իր կացինը հայութեան ճիւղերուն կը հասցնէ: Միւսներն ալ եկեր են մեր գլխուն ալելուեա կը կարդան: Նալլաթ սըլիկին ալ, պըլիկին ալ»:

Այս կացութիւնը, սակայն, չէր դրած հայութիւնը վըհատման գետնի վրայ, այլ ընդհակառակն յուսոյ եւ հաւատի վրայ՝ դէպի իր սեփական ոյժերը: Իր նշանաբաններն էին՝ ինչ զոհերով ալ լինի, պահել ազգային ինքնուրոյնութիւնը· սուրբ համարել ինչ որ ազգային է· ոչ թէ սուրբերուն զոհեր մատուցանել, այլ թուրք եւ ռուս բռնակալութեանց վերացման համար ոչ մէկ զոհ չխնայել: Ազատութիւնը մեզմէ բաժնուած է խոր վիհով, այդ վիհը պէտք է լեցուի թշնամիին եւ մեր դիակներով:

Անոնք միայն գեղեցիկ խօսքեր չէին: Զիս շրջապատող ընկերները կը պատրաստուէին մահուան: Անոնց մտահոգութիւնը միայն մէկ բան էր՝ իրենց կեանքը սուղ գնով ծախել եւ մեռնիլ՝ Երկրի հողին վրայ: Իսկ եթէ կարողանան տեսնել Վանայ Ծովը, Սասունի Անտառը, ատկէ յետոյ ինչ կ'ուզէ թող լինի: Անոնք գիտէին, որ իրենց մահուամբ չէ որ պիտի կործանէին Թուրք եւ ռուս ռեժիմները, բայց կը հաւատային, թէ իրենց դիակներուն վրայով է որ հայ գերի ժողովուրդը ստրկութենէ պիտի անցնէր ազատութեան:

Ժողովուրդը կը գիտակցէր, որ այդ մարդիկը կ'երթան դէպի ստոյգ մահ: Բայց ոչ բարեկամները, ոչ ծնողները, եւ ոչ ալ ոեւէ մէկը խորհուրդ կու տային յետ կանգնելու:

Սերգէյ — Արամ

Նիկոլ — Վանայ Իշխանը

Ընդհակառակն, թախիծով անոնք կ'ըսէին. «Ուխտդ ընդունելի լինի»։ Մեռնելու գացող ընկերներուն ալ մահը գեղեցիկ եւ դիւրին կ'երեւար։ Մահը կեանքէն ալ հրապուրիչ էր դարձած։

◆

Այս մթնոլորտին մէջ՝ Կարս քաղաքը հետեւեալ կազմակերպական ձեւն առած էր.—

Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու, որոնց մէջ գտնուող ուխտեալ կուսակցականները բաժնուած էին խումբերու, ըստ տարիքի եւ՝ ըստ խումբի ցանկութեան։ Խումբի անդամները կը ճանչնային զիրար եւ կանոնաւոր ժողովներ կ'ունենային, դաստիարակութեանց ներկայ կ'ըլլային, անդամավճար կու տային եւ կ'իրագործէին Ենթակոմիտէին հրահանգները։ Մէկ խումբի անդամը չէր ճանչնար ուրիշ խումբերու անդամները։ Իրարմէ գաղտնի էին եւ շաղկապուած էին Ենթակոմիտէով։ Անոնց մէջ չկային կիներ։ Բայց կիները այրերու նման կազմակերպուած էին եւ Կարմիր Խաչի դերը կը կատարէին։ Անոնք ունէին իրենց առանձին վարչութիւնները, որ առաւելապէս դրամ, աշխատանք եւ եկամուտի աղբիւրներ կը ստեղծէին կուսակցութեան անդամներուն համար։

Նիւթական զոհաբերութիւնը մրցման առարկայ էր։ Ժլատութիւնը համարժէք էր հայութենէն դուրս լինելուն։ Եւ ամէն մէկը իր ոյժերէն վեր կ'ուզէր զոհաբերել, կը զոհէր աւելին քան պէտք էր, ինչ որ կը չափաւորէին ղեկավարները։

Ուսումը պէտք է լինէր հայկական։ Ռուս պետական դպրոցները ամբողջովին պոյքոթի ենթարկուած էին։ Մանուկները, համարեա ծածուկ, կը յաճախէին հայ մասնաւոր դպրոցները։ Ուսումը պարտադիր էր։

Քանի մը տարի առաջ ռուսերէն խօսիլը զարգացած լինելու նշան էր ու ի պատուի էր. երիտասարդութիւնը, գիտնար թէ չգիտնար, այդ լեզուով կը ջանար արտայայտուիլ։

Այժմ հակառակն էր դարձած։ Ռուսերէնը բանադրուած էր։ Ով գործածէր այդ լեզուն, դաւաճան կը նկատուէր։

Հայ եկեղեցիները պարապ էին ժամերգութեան ատեն։ Չէին գնար աղօթքի, որ խաբեբայութիւն եւ սին կը համարէին։ Եկեղեցի կ'երթային քանի մը պառաւ կիներ միայն։ Հակառակ այդ երեւոյթին, հայ եկեղեցիի պաշտպանութիւնը ազգային եւ կուսակցական պարտականութիւն էր բոլոր դաւանանքի հայերուն համար։

Հոգեւորականները կ'արհամարհուէին։ «Սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր», կ'ըսէին եւ զանոնք կը համարէին յետադիմական, հակայեղափոխական։ Հակառակ ատոր, քանի որ հայ հոգեւորականները կը հալածուէին ռուսերէ եւ վտանգի տակ էին, անոնց պահպանումը իր վրայ էր առած կուսակցութիւնը, իբր ազգային իշխանութեան մնացորդի։ Խրիմեան Հայրիկը անոնց աչքին այլեւս լոկ կաթողիկոս չէր, այլ ազգութեան պետը։ Եւ կը վիճէին, թէ ան Դաշնակցակա՞ն էր թէ՞ Հնչակեան, թէեւ ան ե՛ւ ոչ մէկն ալ չէր։

Կաթոլիկ եւ Բողոքական հայ համայնքները, թէեւ աւելի կը յաճախէին իրենց եկեղեցիները եւ աւելի հաստատուն կ'երեւային իրենց դաւանանքին մէջ, միակամ էին Լուսաւորչականներուն հետ եւ նոյնքան մոլեռանդութեամբ նախանձախնդիր էին հայ աւանդութեանց եւ իրաւունքներու պաշտպանութեան։ «Հայ եկեղեցին հայութեանն է եւ ոչ թէ ռուսինը», կ'ըսէին։

* * *

Գիւղերու կազմակերպական ձեւը քիչ մը տարբեր էր, եւ իր թերութիւններն ունէր, որ պիտի շտկուէին 1903էն յետոյ։ Այդ թերութիւնները առաջ կու գային գիւղի մէջ գոյութիւն ունեցող թայֆաներու կամ այլ կուսակցութեան պատկանողներու պատճառով։

Գիւղի ամբողջ համայնքը կ'ընտրէր երեք հոգինոց ենթակոմիտէ մը, որ գիւղի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր։ Անոր գործերն էին.—

Դատաստանական.— Ոչ մէկ դատ կը հասնէր ռուս պետական դատարանը։ Գիւղի բոլոր վէճերը, դատերը տեղին վրայ կը լուծէին ընտրուած երեքը։ Այն պարագային, երբ գիւղի մէջ չլուծուած դատեր լինէին կամ ընտրուած երեքը իրենք դատի ենթակայ լինէին, կը դատուէին շրջանի կոմիտէին կողմէ։

Դպրոցական.— Պետական դպրոցները պոյքոթի էին ենթարկուած։ Պարտադիր էր հայկական դպրոց ունենալը, թէկուզ գաղտնի։ Դպրոցի ծախսերը կ'ապահովուէին դրամով կամ բնական նիւթերով։

Կուսակցական տուրք.— Պետական տուրքերէն խուսափիլը յանցանք չէր, բայց ազգային եւ կուսակցական տուրքերէն վրիպիլը պարտազանցութիւն էր։ Իւրաքանչիւրը, ըստ իր կարողութեան, պարտադիր էր կուսակցական իր տուրքը վճարել դրամով կամ նիւթով, որ կը փոխանցուէր Կ. Կոմիտէին։

Գաղթականներու հարց.— Պէտք էր գտնել բնակարան եւ աշխատանք գաղթականներու համար։ Պէտք էր անոնց բարօրութեան մասին ամէն աշխատանք կատարել։

Պէտք էր նաեւ Տաճկահայաստանի համար ուղարկուելիք զինամթերքները պահպանել եւ այնտեղ անցնող խումբերը պահել շրջանի հաշուին։

Գաւառի գիւղերը իրենց ներկայացուցիչներով կ'ընտրէին Շրջանի Կոմիտէն, որ ենթակոմիտէութեանց անմիջական բարձր վարչութիւնն էր։ Անոր տրամադրութեան տակ էր Կ. Կոմիտէի կողմէ նշանակուած Շրջանի շրջիկ գործիչը, որ կը կատարէր կամ կատարել կու տար Կոմիտէի որոշումները եւ ընդդիմացողները կարգի կը հրաւիրէր։ Շրջիկի տրամադրութեան տակ էին առաւելն երկու զինուածներ։

Այս բոլորը՛ կը կատարուէին ռուս կառավարութեան խիստ ռեժիմի պայմաններուն մէջ, երբ մանաւանդ որ Կարսի նահանգը զինուորական գօտի էր։ Անշուշտ, կառավարութիւնը կը կռահէր անցուդարձը, բայց միջամտելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէր։ Ժողովուրդի հակակրանքը հանդէպ իշխանութեան այնքա՛ն մեծ էր եւ համակրանքը Հ. Յ.

Դաշնակցութեան հանդէպ՝ այնքա՜ն հզօր, որ անոր ստորին խաւերը, իւրայիններու արհամարհանքէն սարսափած՝ կը ջանային լաւէն աւելի լաւ երեւալ։ Իսկ անոնք որ կը համարձակէին բերան-բացութեամբ կամ չարամտութեամբ կառավարութեան գործիք դառնալ, իրենց կեանքը վրայ կու տային յաճախ իրենց հարազատներու ձեռքով։ Եղած գործերուն համար կառավարութեան մօտ ոչ բողոքող, ոչ զեկուցող եւ ոչ ալ մատնիչներ կը ճարուէին։

* * *

Այս գործունէութիւնը մեծ արդիւնք էր տուած Կարսի նահանգին մէջ։ Հակառակ որ այնտեղ ապաստանած 30·000 հայ գաղթականներէն իշխանութիւնը կը պահանջէր, որ կամ ընդունէին ռուսահպատակութիւն եւ կամ ցրուէին զինուորական այս գօտիէն, անոնք ոչ մէկը, ոչ ալ միւսը կ՚ընդունէին եւ, շնորհիւ տեղացիներուն, միշտ իրենց եղած տեղը կը մնային։ Անոնց նիւթական կացութիւնը տանելի էր, եւ բնաւ զգալի չէր բնիկի եւ գաղթականի հարցը, որ հետագային եւս տեսայ այլ շրջաններու մէջ։

Կարսի, մանաւանդ գիւղերու ժողովուրդը ցարդ անտարբեր էր դէպի ուսումը, եւ անոր մեծ մասը անգրագէտ էր։ Բայց ի հեճուկս ռուս հալածանքներուն եւ շնորհիւ Դաշնակցութեան որդեգրած ուղղութեան, անոր աշակերտներու թիւը եռապատկուած էր, դպրոցներու թիւը կրկնապատկուած էր։ Թէեւ անոնց որակը ցած էր, պետական դպրոցները պարապ մնացած էին շնորհիւ պոյքոթի, բայց մարագներու եւ գոմերու մէջ եղած դպրոցները եռանդով կը յաճախէին երեխաները։

Կարսի հայութիւնը, թէեւ քանակով աւելի քիչ էր քան Թիֆլիսի, Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի եւ ուրիշ շրջաններու հայութիւնը եւ հարստութեամբ ալ աւելի պակաս քան բոլորը, բայց իր ծախքերը հանած էր 1904ին։ Կուսակցական գանձարկղը անոր մտցուցած զուտ դրամագլուխը կարծեմ

40·000 ռուբլի էր եւ առաջին տեղը կը գրաւէր այդ օրերուն։ Եւ Բագուն, որ միլիոնատէրերու աշխարհն էր, ստուերի մէջ էր ձգուած Կարսի կողմէ։

Հետաքրքրական էր մէկ այլ հակասական երեւոյթ, որ մինչեւ օրս չեմ կարողացած ըմբռնել իր խորքով։ Կ. Կոմիտէն շրջանի վերին ղեկավարն էր, անոր անունով կը կատարուէին բոլոր գործերը։ Բայց ինքը աներեւոյթ էր։ Այդ միայն զգուշութեան հետեւանք չէր, այլ ունէր ե՛ւ այլ իմաստ։

Գաւառէ գաւառ հարսը տուն բերելով վճիռը կը տարբերէր։ Բարձր Հայքի եւ անոր սերունդ Կարսի, Ախալքալաքի եւ քանի մը ուրիշ շրջաններու մէջ, մինչեւ որ փեսայի մայրը եւ հօրաքոյրը բաղնիքի մէջ չտեսնէին իրենց հարսը՝ բոլորովին մերկ, վճիռ չէին տար ամուսնութեան։ Երեւի այդ սովորութիւնը ազդած էր ե՛ւ Կարսի Կ. Կոմիտէի ընտրութեան վրայ, որուն մէկ անգամ ներկայ եղայ եւ այլեւս ոչ մէկ տեղ նոյնը չտեսայ։

Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովը գումարուած էր ընդհանուր կարգով, ըստ կանոնագրի։ Միայն թէ՝ քանի որ Կ. Կոմիտէն, թէեւ կազմուած էր 7 անձերէ, բայց մէկ անձ էր իբր Կ. Կոմիտէ, եւ քանի որ ինքը գաղտնի մարմին էր ու գաղտնի մնալով գործած էր իր նշանակած գործիչներու միջոցով, ուրեմն ան կը շարունակէր բացակայ մնալ Շրջանային Ժողովէն։

Երկու գլխաւոր զեկուցում՝ հաշուական եւ գործի՝ ներկայացուած էր, հաստատուած Կ. Կոմիտէի կնիքով։ Կ. Կոմիտէն իր փոխարէն ներկայացուցիչ էր կարգած Յակոբը (Զիլինգարեան) եւ Սերգէյը, որոնք իր գործիչներն էին։ Անոնք միաժամանակ իրենց հրաժարականը տուին եւ նոր Կ. Կոմիտէ ընտրել պահանջեցին։

Սովորական ձեւով բացակայ Կ. Կոմիտէի քննադատութիւններ եղան։ Բայց պաշտպանողը ինքը չէր, այլ պատգամաւորները կամ գործիչ-ներկայացուցիչները, որոնք կու տային լրացուցիչ տեղեկութիւններ եւս եղած հարցումներուն։

թիւններ եղան, նախագահը հարց տուաւ.

— Կարելի՞ էր աւելին անել, քան արած է մեր Կ. Կոմիտէն։ Նրա գործերը համապատասխան եղա՞ծ են տրուած որոշումներուն եւ ի՞նչ է մեր գնահատութիւնը մեր Կ. Կոմիտէին։

Բոլորն ալ կը գտնէին, որ շատ գնահատելի եղած է Կ. Կոմիտէն, իր գործունէութեամբ։

Ընտրութիւնները, ըստ սովորականի, համաձայն կանոնագրի էին, բայց կային մանրամասնութիւններ, որոնք յատուկ էին Կարսին։

Առաջին հերթին Կ. Կոմիտէի թեկնածուի անձով չէին հետաքրքրուեր, այլ անոր սերունդով։ Ովքե՞ր էին թեկնածուի մայրը, հայրը, անոնց մամը, պապը, ջոջ պապը եւ ջոջ մամը եւ այդպէս կը քրքրէին անոր ծագումը մինչեւ Նոյ Նահապետը։ Երբ սխալէիր եւ ըսէիր, թէ ի՞նչ կապ ունի այդ հնութիւնը թեկնածուին հետ, տարիքաւորները, որ մանրակրկիտ մասալներ կը պատմէին, կը պատասխանէին.

— Դու դեղնակտուց ես, քեզ խօսք չի հասնի։ Հալալ կաթ ծծողը հալալ կը լինի։ Օձի հաւկթէն տատրակ չի ելնէ։

Երկրորդ հերթին՝ կը քրքրէին թեկնածուի ընտանիքը, անոր ներքին կեանքը եւ թէ ան ինչպէ՞ս կը պահէ իրեն ընտանիքի մէջ· կը խմէ՞, խումար կը խաղա՞յ, աչքը դուրսը չէ՞, իր ընտանիքի բարեկեցութիւնը ի՞նչ է, ի՞նչ է իր անձնական կեանքը։

Երբ սխալէիր եւ դիտէիր, թէ ինչո՞ւ կը մտնէք թեկնածուի անձնական կեանքի մէջ, յուզուած կը պատասխանէին.

— Կ. Կոմիտէն հազար ու հազար մեր ընտանիքների ղեկավարը չէ՞։ Մէկը, որ իրեն եւ իր ընտանիքը չի կարող կառավարել, կարո՞ղ է մեզ կառավարել։

Երրորդ հերթին միայն կը քննէին Կ. Կոմիտէի թեկնածուներու անձնական եւ կուսակցական յատկութիւնները։ Անոնք պէտք չէ լինէին գործազուրկ։ Ընդհակառակն, պէտք է ունենային իրենց հաստատուն գործը, պաշտօնը։ Առնուազն ինքնաբաւ պէտք է լինէին։

Եթէ չգտնուէին բարեկեցիկներ եւ, եթէ յանկարծ ըսէիր թէ՝ աղքատներուն համար տեղ չկա՞յ Կ. Կոմիտէի մէջ, իսկոյն առարկութիւնը կ'առնէիր.

— Ոչ, խեղճերի համար է Կ. Կոմիտէն, բայց նա անկախ եւ անկաշկանդ պէտք է լինի որ կարողանայ խեղճերին ձեռք մեկնել։ Անգործը, անկարը, որ հարկադրուած է ուրիշի բուռը նայել, ինչպէ՞ս կ'ուզես որ լինի անաչառ, ազատ եւ օգտակար թէ՛ իրեն եւ թէ՛ ուրիշին։

Թեկնածուները կ'ընտրուէին առանց նկատի առնելու անոնց ծննդեան վայրը, դիրքը եւ դասը։ Եւ ահա կը տեսնէիր մէկը, վարժապետ կամ գրագիր, որ կը համոզէր.

— Ազգը 7 գոյներից կազմուած երկնքի ծիածան է։ Ազգը 7 ձայներից կազմուած անուշ մի մեղեդի է։ Արդ՝ առաջարկում եմ այդ 7 խորհուրդներից մէկ մէկ հատ ընտրել եւ 7 տեսակներից մի Կ. Կոմիտէ ստեղծել, որ մենք 7 դասի մէջ էլ ականջ եւ աչք ունենանք։

Իրօք որ, ձայները այդ ուղղութեամբ կեդրոնացան — Նորհատեան (կարսեցի) ուսուցչական, մշակութային գոյնէն. Սեւ Կարոն (ախալքալաքցի) գործաւորներու, բանուորներու գոյնէն. Երուանդը (ախալքալաքցի) առեւտրականներու գոյնէն. Բզնունի (կարծեմ կարսեցի) պետական պաշտօնէութեան գոյնէն. Բժիշկ Ղազանջեան (ախալքալաքցի) ազատ ասպարէզի գոյնէն. Մխչոնց Մարգար (կարսեցի) մանր առեւտրական, գիւղացիական գոյնէն։

Ինծի անհասկնալի էր այս ընթացքը եւ զարմանք յայտնեցի թէ՝ ինչո՞ւ չընտրուեցաւ Տուրբախը, որ հին, անուանի գործիչ էր եղած նոյնիսկ Երկրի մէջ, ինչո՞ւ չընտրուեցան Յակոբը եւ Սերգէյը, որոնց կը նայէր ամբողջ նահանգը։

Յակոբը ժպտալով պատասխանեց.

— Զարմանում ես, որովհետեւ չես հասկանում Կ. Կոմիտէի էութիւնը։ Մեղուանոցին մէջ մայր մեղուն է ամէն ինչը եւ բոլոր մնացած մեղուները նրա ստեղծածն են եւ նրա գերին։ Նա ինչ որ հրամայէ, այնպէս էլ կը լինի։ Բոլորին նա տարբեր աշխատանք է տալիս եւ այդ աշխատանքի համաճայն զինել է նրանց. մէկին կնճիթներ եւ զրահներ է տուել՝ թշնամուն խեղդելու համար, միւսին՝ խայթոցներ՝ իրեն պաշտպանելու, ծաղիկների նեկտարը հաւաքելու ու մեղր դարձնելու։ Ինքը այդ բոլորէն զուրկ է, մի թշուառ որդ, որ ապաւինած է իր ստեղծածների զոհաբերութեան վրայ։ Բայց եթէ այդ որդը մեղուանոցից բացակայ է, բոլորը իրար կը փճացնեն եւ կը փախչին։ Դրա համար էլ նա միշտ նրանց մէջն է եւ բանտարկուածի նման արեւ չի տեսնում։ Հաշուիր որ մայր մեղուն Կ. Կոմիտէն է։ Նա երեք պարտք ունի՝ ա) լինել իր զաւակների մէջ գիշեր ու ցերեկ, արեւ չտեսնել մեր մայրիկների պէս եւ սիրել բոլորին անխտիր կերպով. բ) ներդաշնակութիւնը պահել բոլոր բազմութեան մէջ եւ կամք ունենալ այդ միութիւնը պարտադրելու. գ) նախատեսել եւ ապահովել այդ բազմութեան գոյութիւնը վտանգի ու խաղաղութեան ժամանակ եւ անոր ուժեղացումը որակով ու թուով։ Ուրիշ ոչինչ։

Յակոբը այս օրինակով ինձ կ'ուզէր բան հասկցնել, ես ինծի հարց կու տայի. «Յակոբը, մայր մեղուի իր պատմութիւնը անելով, կ'ուզէ որ մենք կապկենք մեղունե՞րը, թէ՞ իր ըսածը բնատուր յատկութիւնն է այս ժողովուրդին»։ Ես երեւակայութեամբ գնացած էի Երիզա, ուր իմաստութեան աստուածը Անահիտ դիցուհին էր, որ մայր մեղուի նման ամէն ինչ էր, թէպէտ ինքը քարէ արձան մըն էր։ Զլինի՞ թէ այս բոլորը յարութիւն առած եւ եկած խառնուած էին Կարսի կանոնագրին մէջ եւ Կ. Կոմիտէի ընտրութիւնն ալ դարձած էր չգրուած օրէնք-մը։

— Ասում ես՝ թողած Տուրքախը, որ մի հերոս է, ուրիշին ենք մտցնում մարմնի մէջ։ Այդ է լաւը։ Կ. Կոմիտէի անդամները հերոս լինելու հնարաւորութիւնը եւ պարտականութիւնը չունին։ Նախ՝ գաղտնի պէտք է լինին։ Եւ յետոյ՝ նրանք են որ հազարներով պէտք է ստեղծեն Տուրքախի նմանները։ Ասում ես՝ ինձ եւ Սերգէյին թողած, ուրիշներին առաջ կը գցենք։ Այդ լաւ է։ Մենք այսօր կանք, վաղը չկանք եւ գործի վրայ էլ պիտի վերջանանք։ Բայց ո՞վ պիտի լինի մեզանից աւելի լաւ եւ շատ աշխատաւորներ ստեղծողը։ Եթէ Կ. Կոմիտէն հասկանայ իր դերը եւ ուրիշ բաներու չխառնուի, եթէ նա իր հաւկիթները ածէ եւ կամք ունենայ կառավարելու՝ առանց երկպառակութեան, նա կ'արդարացնէ իր գոյութիւնը, եւ ամէն ինչ յարատեւ եւ լաւ կը գնայ։ Այս կը լինի, երբ նա մի անձ դառնայ։

Այսչափը պատմեցի, որ հասկնալի լինի մէկ այլ մտայնութիւն, մէկ այլ մթնոլորտ, զոր ստեղծած էր Կ. Կոմիտէն այդ շրջանի մէջ։

* * *

Գործիչը, զինուորը եւ Երկիր գնացողը այն տարրն էր, որ «մատաղ» պիտի լինէր ազգութեան։ Անոնք ենթարկուած էին առանձին կանոններու, որոնցմէ գլխաւորներն էին.—

— Պէտք չէ ունենաս քու սեփականութիւնը։

— Կապերդ պէտք է կտրես աշխարհիկ կեանքին հետ։

— Կապերդ պէտք է կտրես քու ընտանիքիդ եւ ընդհանրապէս կիներուն հետ։

— Վայելքներուն բնաւ պէտք չէ մասնակցիս։

— Պէտք է լինիս քու ծառան եւ ընկերոջդ ծառան։

— Լեզուով, շարժուձեւով պէտք է լինիս պատշաճ, համարձակ եւ հպարտ։

Սուտ խօսիլը, գողնալը, հարբիլը, շնանալը, աղջիկներուն հետ սիրաբանութիւն ընելը, փափուկ կեանք սիրելը, մայրենի լեզուն չգիտնալը, վախկոտութիւնը, քսութիւնը, անհամարձակութիւնը մարդկային թերութիւններ են։ Ան որ ատոնցմէ մէկը ի ծնէ չէ ունեցած եւ չունի իր անկարողութեան պատճառով, առաքինի չէ։ Առաքինին այն է, որ ամէն թերութիւն ունեցած է, բայց հրապարակով կը խոստովանի, կը հրաժարի անոնցմէ, կը պայքարի անոնց դէմ եւ կը յաղթէ։ Ի՞նչ արժէք ունի տէրտէրի քարոզը ողորմածութեան մասին, երբ գրպանէն մեթալիկ չ'ելլեր։ Բարեգործը այն է, որ ունի եւ ունեցածը կու տայ։ Ի՞նչ արժէք ունին կոտրուած մարդու, կամ լեռը փախած ճգնաւորի ժուժկալութեան խըբանները։ Արժէքաւորը այն է, որ ամէն ինչ ունի, բայց ժուժկալ կը մնայ։

Ահա այս հոգեկան դպրոցին մէջն էր, որ զիս դրած էին «վարժուելու» համար։ Մայրս, եղբայրներս եկած էին Կարս եւ հոն հաստատուած։ Անոնք նոյնիսկ հարուստ էին, բայց ես ընդհանուր մթնոլորտէն ազդուած՝ ոտք չէի կոխեր մեր դրան չէմքէն ներս։ Չորի Թաղի մեր բրիշակ կացարանին մէջ, գետնի վրայ, նափունճի մը իբրեւ վերմակ պէտք է ունենայի այլեւս։ Թեփանենց Ալեքի աժաննոց ճաշարանէն թասայ կամ չանախ բերելը եւ փորը լեցնելը, իմ եւ ընկերներու կօշիկները հերթով մաքրելը, մեր ձիերը մեր ձեռքով թիմարելը, կերակրելը՝ ամէնօրեայ մեր պարտականութիւններն էին դարձած կուսակցական աշխատանքներու կողքին։

Լեւոն Քալանթարեանը, որ գոկ էր, Բագուէն եկաւ մեր մէջ։ Կ'ըսէին որ ան հարուստ էր, իր իրաւունքներէն հրաժարած էր եւ իր գործը ձգած՝ եկած էր «մատաղ» գնալու։ Իրմէ չեմ հասկցած, բայց ուրիշներ կ'ըսէին, որ մէկ թէ երկու տասնեակ զինուորներու ամբողջ կազմուածքին, ձիերն ալ մէջը, ծախքերը ինքը վճարած էր Կ. Կոմիտէին։ Չնայելով ատոր, չոր սիրտ իր նոր ընկերները կը շարունակէին փորձեր ընել՝ տեսնելու համար թէ այդ «բուրժուա»յէն մարդ դուրս կու գա՞յ։ Իր քնելու տեղը ինկաւ դրան մօտը, որուն տակէն սառն քամին կը փչէր։ Ծէգը չբացուած՝ Սերգէյը կ'ըսէր.— «Ես շատ յոգնած եմ, կօշիկներս մաքրէ եւ գնա իմ ձին ալ թիմարէ»։ Ցակոբ կ'աւելցնէր.— «Միս, սոխ կ'առնես, կարթոֆիլ կ'առնես եւ մի լաւ բան կը պատրաստես, կ'ուտենք»։ Անոր խուրջինը բացին եւ ինչ որ ունէր, ամէն մարդ իր ուզածն առաւ անկէ եւ անոր բան չմնաց։ Լեւոնը ծիծաղելով բողոքեց.

— Լաւ, բայց փոխնորդ իսկ չթողէք, ես էլ ձերը կ'առնեմ։

Ան իսկոյն հասկցած էր, թէ ի՛նչ մթնոլորտի մէջ էր եւ յարմարուեցաւ։ Ակամայ կ'ըսէինք. «Ոսկի տղայ է...»։

* * *

Տարբեր էր Գէորգը, որուն Ռուս Գէորգ կ'ըսէին, ռուսի դիմագիծ ունենալուն համար։ Բոլորէն աւելի բարձր էր ուսումով։ Ան կ'ըսէր.—

— Սիրելիս, կեանքի հետ եղած կապերը ծանր շղթաներ են, որ կը կաշկանդեն մարդը՝ գնալու բարձրագոյն զոհողութեան, նահատակութեան։

Գէորգը խստութեամբ ճգնաւորական կեանքին փարած էր։ Այդ ժամանակներուն նորաձեւութիւն եղող տոլստոյականութիւնը կը նսեմանար անոր խստապահանջութեան առջեւ։ Իր նուրբ մարմինը ան կ'ուզէր վարժեցնել տոկանքի, որուն չէր դիմանար։ Իր միտքը միշտ կը սաւառնէր Անտոք լերան գագաթը, ուր զէնք ու զրահով պիտի պայքարէր բռնակալ Թուրքին դէմ, զոր բնաւ չտեսաւ։ Իր սիրած Բոկլի «Քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը Անգլիայում» գիրքը դէն շպրտած, ան չէր կարդար այլեւս, հիւծած էր հոգւով ու մարմնով։

Մենք կը տեսնէինք այդ եւ կ'ըսէինք. «Ռուս Գէորգը աղամանդ է»։

Բայց ան հիւանդ էր։ Անոր գլխուն տխրութեամբ նստած էր Սերգէյը եւ մայրութիւն կ'ընէր։

— Գէորգ ջան, Մինասի(*) տեղը ազատ է։ Տանինք անոնց։ Անոր մայրիկը քեզ կ'առողջացնէ։

— Այսինքն՝ ինձ անպէ՞տք էք համարում։

— Չէ, որպէսզի առողջանաս, որ կարողանաս հասնիլ Անտոք։

Վերցուցին ու տարան մեր տունը՝ խնամքի համար։

Ես արդէն հեռացած էի Կարսէն երբ Գէորգը, առողջացած՝ միացեր էր Վաղարշակի խմբին եւ աւելցուցեր իր ոսկորները Չիւինի աւերակներուն վրայ, առանց Անտոքը տեսնելու։

(*) Ռուբէնի մկրտութեան անունը։ (Ծանօթ. Ա. Խ.)

⊠

Իսկ Համօ Ջանփոլատեանը, որ նոյնպէս «բուրժուա»յի ճուտ կը նկատուէր, չէր կրնար բաժնուիլ սուղնոց սիկրէթէն, գեղեցիկ հագուստներէն, իր ճոխ ապրելակերպէն եւ կիներու հետ սիրաբանելէն: Չէր ազդուեր սառեցուած մըթնոլորտէն եւ կարծես անիմաստ կը գտնէր զայն:

— Ճգնաւորութեա՞մբ Հայաստան պիտի փրկենք, թէ նահատակութեամբ եւ գործով: Կը հասկնայի եթէ ասէիք, թէ մեր նպատակը պիտի լինի կեանքը խանգարողները զարնելը: Իմ նպատակը «նրանց» զարնելն է եւ կեանքը սիրելը:

Իսկ մենք, մանաւանդ Յակոբը, յուսահատ կ'ըսէինք.

— Շան կեռ պոչը անհնար է ուղղել մանգանայով:

Պատմեմ ղեկավարների մի հաւաքոյթի մասին, որուն ես ալ հրաւիրուած էի եւ ուր դրուեցաւ Համոյի հարցը: Հոն էին Նորհատեանը, Երուանդը (եղբայրս), Սեւ Կարոն, Բըժիշկ Կարոն, Բզնունին, Մխչոնց Մարգարը, Գլոն, Սերգէյը եւ Յակոբը:

Երուանդն էր զեկուցողը:

— Բաղդասարովի խանութի առջեւէն կ'անցնէի: Ինքը ներս կանչեց զիս եւ ըսաւ. «Կարծես ինձ հայ չէք համարէք: Հասկացել եմ, որ ազգի համար դրամ է պէտք: Ոչ ինձ հարցնող եւ ոչ էլ փորձող կայ: Առ էս 500նոցը: Թող իմ մասն էլ մէջը լինի ձեր գործին»: Յանկարծակիի եկայ, 500նոցը առայ եւ ըսի. «Կը տամ ում պէտք է, բայց չեմ գիտեր կ'ընդունի՞ թէ չի ընդունի ձեր նուէրը»:

Յակոբը վեր թռաւ տեղէն:

— Քրոյի մայլան էի գնացել: Ջրկիր Ֆնկոն հազիւ օրը 30 կոպէկ կը վաստակէր եւ տունը չոր հացի դրամ կը հանէր: 2 մանէթ (ռուբլի) նուէր տուեց եւ ըսաւ՝ «մի բաժակ ջուրի տեղ առէք ազգիս համար»: Այդ երկու մանէթը հաւասար է Բաղդասարովի 2 միլիոն մանէթի: Չխառնենք այս պիղծ դրամները Ֆնկոների կոպէկներին:

Որոշուեց՝ եթէ Բաղդասարովը 1000 մանէթ տայ, մըտցընել գանձը, քանի որ առանց ուզելու նուէր է տուած: Եթէ 1000էն պակաս ըլլայ՝ վերադարձնել:

Յակոբը զեկուցեց երկու օր առաջ եղած հաւաքոյթի մասին, ըսելով որ Սերգէյը ցոյց տուեց մեծ ընդունակութիւն քարոզչութեան եւ հմայեց ամէնքին: «Կ'առաջարկեմ նրան տալ քարոզչական գործի ղեկավարութիւնը»:

Առաջարկը ընդունուեցաւ, հակառակ Սերգէյի բողոքին, թէ այդ գործը իր սրտովը չէ եւ այդ չէ Ջրաբերդ (Կարս) գալուն իր նպատակը:

— Հարսնիք-հանդէսին, շարունակեց Յակոբը, զուտ եկամուտ եղաւ 2912 մանէթ եւ մի դրամապանակ: Այդ գումարէն 12 մանէթ վերադարձուած է Համօ Ջանփոլատեանին, 700 մանէթ, դրամապանակով, կը մնան առկախ: Կ'առաջարկեմ 2200ը մտցնել գանձարկղը եւ տալ համապատասխան ընկալագիր հանդէսը կազմակերպող ենթակոմիտէին, իսկ 700 ռուբլին իր դրամապանակով վերադարձնել Համոյին:

Տիրեց լռութիւն: Սերգէյը ինծի նշան ըրաւ, որ բերանս բանամ: Բայց ես յուզուած էի, խօսելիքս չէի գիտեր եւ վարանեցայ: Նորահատեանը խօսիլ սկսաւ.

— Յակոբ ջան, Յակո՛բ, Համոյին կը ճանչնամ, տեսած եմ փողոցն աշակերտներու հետ: Դեռ դպրոցը չվերջացուցած մէկ մատ տղայ է, ռուսերէն պոկուած՝ մեր «ժամն» է ընկած: Մեր ժամն է ընկած եւ իր ունեցած-չունեցածը մէկ-մէկ մոմ եւ կերոն դարձուցած՝ կ'ուզէ վառել մեր սրբերուն, նահատակներուն համար: Դու ինչո՞ւ Համոյի մոմերը յետեւից ընկած՝ կ'ուզես մարել, կ'ուզես անոր նուէրները արտաքնոց նետել: Ես վարժապետ եմ եղած եւ գիտեմ թէ ի՛նչ ազդեցութիւն կ'ունենայ այդ մի մատ տղու հոգու վրայ, եթէ չընդունուի նրա նուէրը: Ես կ'առաջարկեմ ընդունել եւ խրախուսել, իսկ «բումաժնիկը» (դրամապանակը) թանգարան ճամբել:

Յակոբին ծանր եկան Նորհատեանի դիտողութիւնները, եւ ան ըսաւ.

— Օրինակդ լաւ էր, բայց սխալ: Սրբերի առաջ մեղրամոմէ շինուած կերոն եւ մոմ կը վառեն. այդ ընդունելի է սրբերի համար: Իսկ եթէ մոմը շինուած է խոզի կամ շան ճարպէց, այդ կը դառնայ սրբապղծութիւն եւ մեր ժամը՝

ճարպից, այդ կը դառնայ սրբապղծութիւն եւ մեր ժամը՝ խոզանոց: Մէկ մատ տղայ է, վաստակ չունի, բայց այդ 700 մանէթը ո՞րտեղէն մտաւ իր գրպանը, որ կը նուիրէ մեզ: Քու գրպանը 700 մանէթ տեսա՞ծ է:

— Չէ՛, չէ տեսած, որովհետեւ ես հարուստ հայր չունիմ եւ ոչ էլ Կաղզուանի աղահանքը:

Ես սիրտ առայ եւ բերանս բացի.

— Ինձ խօսք չի ընկնի, բայց իմ տեսածս ըսեմ: Ես ալ դեռ վաստակ չունիմ, բայց գրպանս 150 մանէթ ունիմ: Այդ՝ խոզի ճարպէն չէ, քանի որ տուողները ձեր մէջն են նստած եւ Յակոբի սիրելիներն են:

Երուանդն ու Յակոբը իրար նայեցին եւ ծիծաղեցին: Ես շարունակեցի.

— Ես սկսեցի վախնալ թէ՛ գրպանիս դրամէն եւ թէ՛ ձեզմէ: Որքա՛ն պիտի վախնայ եւ հիասթափուի Համոն, եթէ իր նուէրը չընդունուի: Իմ ըսելիքը այդ չէ Համոյի մասին: Ես կ'ուզէի անոր խնդրանքը ձեզ յայտնել: Ան գանգատեցաւ Յակոբէն, որ իրեն երեխայ համարելով՝ արգելք է դարձած խմբերուն միանալու՝ Երկիր անցնելու համար: Ան կը խնդրէ, որ իրեն Դաշնակցական շարքերը առնենք եւ յետոյ այնպիսի գործի մը դնենք, ուր մեռնիլ կայ: Ինքը ուխտեր է նահատակուիլ: Կ'ուզէի, որ անոր ցանկութիւնը կատարուէր:

— Չէ, օղլում, — վրայ բերաւ Նորհատեանը, — նահատակութիւնը նպատակ չի կարելի դարձնել: Աֆարըմ Յակոբ, թէեւ երիտասարդ, բայց նստած մարդու պէս կը գործէ: Երէկ երեկոյ ալ Դերբենդից մի շատ գեղեցիկ, գիմնազիան աւարտած 19–20 տարեկան մի մանչուկ էին ճամբած իմ հասցէին: Այնչափ լաւն էր, որ տունը թողի: Մեզ մօտ գիշերեց, հիմա ալ մեր տունն է: Երուա՛նդ, ձեր տունը լայն է. քեզ մօտ կը ճամբեմ: Նրան չի կարելի խառնել կոշտ ու կոպիտ զինուորներու հետ: Համոզենք մի կերպ եւ յետ ճամբենք. մեզ պէտք պիտի գայ այս պատրաստուած սերունդը: Ես քիչ մը շեղուեցայ: Աւելս այն էր, որ երբ կը խօսէի նրա հետ (անունը Գէորգ է), այնպէ՛ս հաւատով մահուան խորհուրդը կը բացատրէր, այնպէ՛ս կը ձգտէր երթալ Երկիր՝ նահատակութեան պսակ վաստկելու համար, որ բերանս բաց մնաց: Ձեզ մի բան ասեմ. այս մեր նոր սերունդը վարակուած է «նահատակութեան հիւանդութեամբ»: Ապա դառնալով Բժ. Կարոյին, — մի դարման ունի՞ս: Աֆարիմ, Յակոբ, քու արածդ լաւ է: Համոյին փրկելու համար՝ պէտք է արգիլել նրա ինքնասպանութիւնը:

Նորհատեանը, առանց գիտնալու, փոթորիկ պայթեցուց այս փոքրիկ ժողովին մէջ: Մատներ բարձրացան, եւ ամէնքը մէկ անգամէն ուզեցին խօսիլ: Մինչ Մարգարը, առանց խօսք ուզելու, ելաւ ու սկսաւ՝ իր կարմիր միրուքը ցցելով վերեւ.

— Նորհա՛տ, Նորհատ, ըրածդ ալ խօ՞սք է: Ուրեմն, ճերմակ ու սեւ ոսկորնե՞ր կան եղեր: Ով լաւ է՝ ուսումով, տունը թուրքի դնենք, իսկ վատերին, անկիրթներին Երկիր ճամբենք. նահատակութիւնը անո՞նց թողնենք միայն:

Սեւ Կարոն իր տեղէն կը գոռար.

— Նորհատ, Նորհատ, քու գլխուն այսօր բան մը դիպեր է: Բժիշկ, նայէ՛, խոմ չէ «սարսըմցել»:

Սերգէյը իր տեղը հանդիստ չէր կրնար նստիլ, բայց Յակոբը համոզեց զայն, որ խօսքը իրենն է: Յակոբը ճառեց.

— Եթէ Նորհատեանը կը կարծէ, թէ ես նոյն տեսակէտներն ունիմ ինչ ինքը, շարաչար կը սխալի: Ես հակառակ չեմ Համոն մեր շարքերն առնելուն եւ Երկրի խմբերի մէջ մտցնելուն: Իր «աֆարիմները» թո՛ղ իրեն պահէ: Սակայն, հակառակ Նորհատեանի, ես կը կարծեմ որ առաջին թեկնածուները Երկիր մտցնելու ոչ թափթփուկները պիտի լինին եւ ոչ ալ տգէտ ու անգաղափարական մարդիկ, այլ մեր ընտրեալ սերունդը, ուսում առածները, գաղափարական նպատակ ունեցողները: Նրանց «թուրքի» դնելուն հակառակ եմ. կը թթուին եւ թափուելիք նիւթ կը դառնան:

«Երկիր գնացողներու 90 տոկոսը պիտի սպաննուի եւ միայն 10 տոկոսը պիտի տեղ հասնի: Այդ չի նշանակեր որ մեր նպատակը պիտի դառնայ «մեռնիլը», զոհուիլը, նահաուր նրանք պիտի տարածեն մեր գաղափարները։

«Ձեզմէ ոչ ոք ինձ չափ չի ճանչնար Համոն. ան ամէն զոհողութեան ընդունակ է, անվախ է, բայց ան կը սիրէ գործողութիւնը, ոչ թէ գործողութեան բուն նպատակը։ Անկէ կը վախնամ»։

Ապա նայելով ինձ՝ շարունակեց.

— Դուն՝ որ կը միջամտես՝ առանց ճանչնալու, կը սխալիս։ Նախ՝ նա Զանկիտլատովի մանչն է, մի հարուստ՝ որ հազարաւորներու քրտինքը կը շահագործէ։ Մենք, որ ատոր դէմ պէտք է լինինք, կրնա՞նք դէմ լինել այդպիսիներու միջոցով։ Այդպիսիք մեր վաղուան հակառակորդներն են։ Եւ այդ՝ Համոն չի զբաղեցներ այսօր։

«Երկրորդ գլխաւոր պատճառը հետեւեալն է։ Անժխտելի է, որ առանց աշխատանքի՝ դրամ չի ստեղծուիր, իսկ առանց դրամի եւ ոչ մի գործ չի կրնար քալել։ Որքան ալ որ պէտք է վախնալ առանց դրամի մնալէն, աւելի պէտք է վախնալ դիւրութեամբ շատ դրամ ունենալէն։ Մեր Համոն, մէկ մատ տղայ, դեռ իր արդար կամ անարդար վաստակը չէ ունեցած, բայց իրեն հպարտ կը զգայ, որ հարուստ է։ Իր հօր դրամէն նուէրներ տալը զոհաբերութեան նշան չէ։ Իսկ անոր անձնական ծախքերը՝ թատրոնը, երկաթուղու առաջին կարգ նստելը, ուտելիքը, հագնելիքը, կնկան պէս զարդարուիլը նշան է՝ որ ան անկման հակամէտ է։ Նա «բայլերոգ» (անորոշ) է։ Ես նրա բարեկամն եմ, թող թշնամի զիս ճանչնայ։ Թող մեր շարքերը չմտնի»։

Յակոբին իրաւունք տուին ամէնքը։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Շրջիկներու գործերը.
Պատիժները եւ բանտերը.
Եկեղեցական, դպրոցական գործերը.
Վ. Չիլինգարեան եւ իր յոյն
բարեկամի խորհուրդները.
Կուսակցական եկամուտները.
Ծախքերը եւ զէնքի գնումները.
Փրոփականտը.
Կ. Կոմիտէն եւ գործիչները.
Ռուս իշխանութիւնը եւ կուսակցութիւնը.
Տեռորներ.
Գաղտնի ոստիկանութիւն, դաւաճան եւ մատնիչ.
Ահաբեկիչները.

Գործիչներու, շրջիկներու եւ Երկիր գացողներու միայն մէկ քանիսի անունները յիշեցի։ Անոնք մնացորդներն էին իրենցմէ առաջ եղած բազմութիւններու, որոնցմէ շատերը այլեւս չկային։ Անոնց նկարագիրը թերեւս աւելի պարզուի երբ յիշատակեմ անոնց գործերը եւ պարտականութիւնները։

Շրջիկներու գործերը.— Առաջին գործը մասամբ տեսանք։ Վարժուիլ նոր ապրելակերպին, ճամբորդել երկաթուղու երրորդ կարգով, ձիով կամ ոտքով, ապրիլ ժողովուրդի մէջ, անոր ամենէն աղքատ դասի եւ չարքաշ զինուորի կեանքով, զրկուած ամէն վայելքէ։

Քանի որ Կ. Կոմիտէն գաղտնի էր, շրջիկներն էին կապը ժողովուրդի, շարքերու եւ Կ. Կոմիտէի միջեւ։ Կը կատարէին անոր հրահանգները եւ կ'իրագործէին անոր որոշումները։ Այն գործերը կամ որոշումները՝ որ յաջող էին, Կ. Կոմիտէին կը վերագրէին։ Ձախողութեան պարագային, գործիչները կը յայտարարէին որ իրենց սխալն է եղած եւ վերաքննելի է, քանի որ Կ. Կոմիտէն չէ քննած։

Քաղաքը եւ Նահանգի գիւղերը բաժնուած էին կոմիտէութեանց, ենթակոմիտէութեանց եւ խումբերու, որոնք իրենց ցածից վեր բարձրացող մարմիններով կը նմանէին բուրգի մը։ Այդ բուրգին կատարը անշօշափելի գաղտնի Կ. Կոմիտէն էր։ Ասոնք օրէնսդիր, վարչական, ընտրովի մարմիններն էին։

Միւս կողմէ՝ հակառակ ուղղութեամբ, վերի կատարէն սկսած մինչեւ ցած, բուրգի հիմքը, ցանցուած էր ուրիշ իշխանութեամբ մը, որ նշանակուած էր, ոչ թէ ընտրուած եւ որ տեսանելի էր կառավարութեան ու ամէնքին։ Այդ իշխանութիւնը իր տակը կը թաքցնէր ընտրովի մարմինները եւ այն երեւոյթը կու տար, թէ ինքն էր միակ ոյժը։ Անոր պարտականութիւնն էր ենթակոմիտէներու, կոմիտէներու, Կ. Կոմիտէի տուած որոշումները գործադրուած տեսնել եւ բոլոր այն խնդիրները, զորս ինքը ի վիճակի չէր լուծելու, փոխանցել համապատասխան մարմիններուն։ Ուրեմն, այդ ցանցը, որ բխած էր Կ. Կոմիտէէն, կը ծածկէր ամբողջ Կ. Կոմիտէութիւնը։

Այդ ցանցը նոր էր։ Անոր հանգոյցները, որ մտաւորականներ էին, միջնակարգէն բարձր կրթութիւն ունէին իրենց ուղեկից 2–5 զինուորներով, որոնք ընդհանրապէս անուն հանած եւ լաւ ատրճանակ ու դանակ բանեցնող անձեր էին։

Վերեւ յիշած գործիչները, շրջիկները, Երկիր գացողները ցանցի այդ հանգոյցներն էին, որոնք կախուած էին Կ. Կոմիտէէն եւ անոր ենթակայ մարմիններէն ու կը հեռացուէին, երբ բողոք լինէր։

Դատաստանական գործը ամենէն շատ զբաղեցնող գործն էր, քանի որ Կ. Կոմիտէն արգիլած էր կառավարութեան

մօտ դատուիլը։ Հակառակորդ կողմերը իրենց վէճերն ու վկաները կը ներկայացնէին ենթակոմիտէին, եթէ կողմերը կուսակցականներ էին. իսկ ոչ-կուսակցականները՝ նոյն ենթակոմիտէին, վրան աւելցնելով իրենց ոչ-ազգական եւ նոյն քանակութեամբ դատաւորները, որոնց վճիռը պարտադիր էր։

Այն վէճերը, զորս այդ մարմինը հարկ կը համարէր չլուծել, կը փոխանցուէին շրջանի կոմիտէին, Կ. Կոմիտէին եւ կամ շրջանի շրջիկին։ Այդ պարագային անոնց տուած վճիռները վերջնական էին, ինչ խնդրի մասին ալ որ լինէին։

Հայերու եւ օտարներու միջեւ եղած վէճերով այս մարմինները չէին զբաղուիր, այլ Կ. Կոմիտէի գործիչները, շրջիկները։ Ասոնք, երբեմն զինուած, կը ներկայանային յոյն, թուրք, ռուս կամ այլ ազգի գիւղը, վէճ ունեցողի տունը։ Եթէ իրենք անծանօթներ էին, կը յայտնէին իրենց ինքնութիւնը եւ կ'առաջարկէին լուծել վէճը՝ առանց կառավարութեան միջամտութեան։

Չհամաձայնող չկար, ակամայ թէ կամայ։ Դատը կը լինէր ձրի, արագ, իր լեզուով եւ այնքա՛ն անաչառ, որ օտար ազգերը իրենց վէճերը իրարու միջեւ եւս կ'ուզէին լուծել Դաշնակների դատավարութեամբ։ Պետական դատարանները մարդ ոտք չէր կոխեր։ Դատաւոր, դատախազ իրենց պաշտօններով, փաստաբաններ պարապ էին եւ բանտն ու ոստիկանները՝ անգործ. ռոճիկ կ'առնէին՝ առանց արդարացնելու իրենց գոյութիւնը։ Որքա՛ն խնայողութիւն ժողովուրդի գրպանին, որքա՛ն արագութիւն վէճերը վերացնելու...

Դատավարութիւնը տեղի կ'ունենար որեւէ պատահական տան մէջ, շահագրգռուածներու եւ հետաքրքիրներու լուռ ներկայութեանը։ Երկու կողմերը եւ վկաները կ'երդուէին, որ սուտ պիտի չխօսին, իսկ եթէ խօսին, արժանի պիտի լինին պատժուելու։ Կը պատասխանէին եղած հարցումներուն, եւ դատը կը վերջանար ու վճիռը կը տրուէր նոյն օրն իսկ։ Վճիռները կը տրուէին համաձայն խղճի ձայնին, սովորոյթներուն։

Փոքրիկ հարցերը կը լուծուէին փողոցի, ճաշարանի անկինը։ Անուշի կը կապուէին ընդհանրապէս՝ կիրքերը հանդարտացնելով։

Պատիժները եւ բանտերը — Պատիժները յանցանքի համաձայն էին եւ բազմաթիւ տեսակները կային։

Ամենէն մեծ պատիժը **մահուան պատիժն** էր, որ կը տրուէր երբ այդ պահանջէին գիւղական կամ շրջանային դատարանները։ Բայց այդ պատիժը չէր կարող գործադրուիլ, եթէ չքննէր Կ. Կոմիտէն եւ միաձայնութեամբ չյանգէր նոյն եզրակացութեան։ Պատիժը գործադրողը կը նկատուէր ոճրագործ, եթէ ան չունենար կարմիր կնիքով վկայագիր։ Վկայագիր ունենալու պարագային ցանկալի կը համարուէր, որ մահուան պատիժը գործադրողը լինէր մահապարտի մօտիկ ազգականը եւ երբեք դատ բացողի կողմէն, որովհետեւ ատիկա կարող էր թայֆայութիւն եւ արեան վրիժառութիւն առաջ բերել։

Հետեւեալ պատիժը **վերջնական աքսորն** էր։ Բացի դաւաճանական արարքներէն, բոլոր մահուան վճիռները Կ. Կոմիտէի կողմէ կը փոխուէին վերջնական աքսորի։ Արդէն մահուան վճիռ կը տրուէր երկու յանցանքի համար միայն՝ դաւաճանութիւն եւ մարդասպանութիւն։ Դաւաճանութեան համար մահավճիռը անփոփոխելի էր, իսկ մարդասպանութեան համար մահավճիռը կարող էր մեղմանալ, եթէ մահապարտի եւ իր ընտանիքի կողմէ ներումի դիմում լինէր եւ մահապարտը իր ծնողներու եւ իր կնոջ ներկայութեամբ հրաժարէր իր կայքէն եւ գոյքէն յօգուտ իր ժառանգորդներուն, ապահարզան տար իր կնոջը, հրաժարէր իր ընտանիքէն, բոլորը միասին ստորագրէին մահավճիռը եւ եթէ դատապարտեալը 12 ժամէն վերջնականապէս հեռանար Կովկասի սահմաններէն Ռուսիա կամ ուր որ կ'ուզէր։ Վերադարձի պարագային ոչ միայն ինքը, այլեւ բոլոր ստորագրողները մահուան կը դատապարտուէին։

Պարզ աքսոր — Այս պատիժը ոչ քրէական, ոչ ալ ոճրային յանցանքներու համար էր։ Կ. Կոմիտէն զայն կու տար աւելի շուտ վարչական կարգով, առանց դատի եւ դատաստանի։ Այդ պատիժը ընդհանրապէս կը տրուէր կուսակցականներուն, որոնց ներկայութիւնը բաղձալի չէր շրջանի մէջ։ Օրինակ, երբ մէկը **էնթրիկան** էր եւ հատուածներ կը ստեղծէր, երբ իրեն անվայել արարքներու մէջ կը գտնուէր, երբ անկարգ էր, երբ ժողովուրդին հետ կոպիտ կը վարուէր եւ տեղական բարքերուն չէր համակերպեր եւն.։ Կարմիր կնիքով ներկայացող շրջիկը կը հրամայէր ընդհանրապէս մէկ երկու ժամէն մեկնիլ Պաթում, կամ այլուր։ Այդպէս եղաւ Բալաբեխ Կարապետի, Առիւծ Աւագի պարագային, որոնք աքսորուեցան Սերգէյի կողմէ։

Բանտ — Այս պատիժը կը տրուէր գողերուն, վաշխառուներուն, չարաչահներուն եւ իրենց պարտականութիւնները չկատարողներուն։ Ցարական իշխանութեան օրով, Կարսի բերդերուն տակ, ռուսական բանտերու կողքին, երբ ցարական ժանտարմաները կ'որոնէին Դաշնակցականները՝ բանտարկելու համար, Դաշնակցութիւնն ինք բանտ ունէր։ Այդ բանտը խարխլած տուն մըն էր Քրոյի մահլայի մէջ։ Մարդ չէր ապրեր մէջը եւ ոչ ալ պահապան կար։ Դուռը կղպանք չունէր դրսէն փակուելու համար. սռնակ մը կար միայն՝ ներսէն փակելու համար, երկու փոքրիկ ծակեր իբր պատուհան եւ երկու թէ երեք թախտ, վրան խոտ փռած, եւ ուրիշ ոչինչ։ Դատապարտուածին կը հրահանգէր քաղաքի շրջիկը, որ Սերգէյն էր. «Կ'երթաս բանտ, մինչեւ չկատարես որոշումը»։

Ասիկա տեղի կ'ունենար օրը ցերեկով, երբ ցարական ոստիկանները կանգնած էին փողոցի անկիւնները։ Երբ աղաչանք ու պաղատանք ի զուր կ'անցնէին, մարդը հարկադրուած՝ կ'երթար ցոյց տրուած տեղը, մինակ կամ առաջնորդով եւ կը մտնէր այնտեղ։ Եւ որովհետեւ ոչ պահապան կար եւ ոչ ալ դրսէն կղպանք, ինքը ներսէն կը փակէր իր վրան եւ ինքն իրեն կը բանտարկէր։ Նախ քան բանտարկուիլը՝ կը կարգադրէր իր խմելիքի եւ ուտելիքի խնդիրը։ Ազգականները կը բերէին, քանի որ այդ իր հաշուին էր։

Ինչպէ՞ս չհնազանդէր եւ չգնար բանտը իր ոտքով։ Ապաստանիլ կառավարութեան՝ հաւասար էր դաւաճանութեան, որուն պատիժը սարսափելի էր։ Ձեռքի տակէ լուր տալ իշխանութեան, թէ բանտարկուած է, անմիտ էր, որովհետեւ ինքն է որ դուռը ներսէն փակած էր։ Հրամանը չկատարէր, դուրս ելլէր եւ փախչէ՞ր, այդ անհնար էր, որովհետեւ իր տան մէջ կը բռնուէր եւ աւելի ծեծի ալ ենթարկուելով՝ նորէն կը հարկադրուէր վերադառնալ բանտ։

Ծիծաղելի դէպքեր ալ կը պատահէին։ Երբ ոստիկանները, հոտը առնելով, բանտը կը կոխէին.

— Ի՞նչ կ՚ընես այստեղ, դուրս ելիր եւ քու գործին գնա՛, կ՚ըսէին։

— Չէ, ինձ հանգիստ եւ մենակ ձգեցէք։ Ես ուխտ եմ արած ապաշխարելու, իմ կնկան հանդէպ յանցանք եմ գործած։

Կառավարութիւնը չուզած՝ կ՚արձանագրէր իբր կարգապահ, մոլի յեղափոխական եւ փաստ չունենալով՝ կը ձըգէ կ՚անցնէր եւ կամ իր բանտը կը փոխադրէր։

Միւս պատիժները կը տրուէին իբր ծեծ, երբ ընդդիմութիւն կամ տրուած որոշումէն խուսափում լինէր։

Տուգանքը արգիլուած էր։

Գողութեան, չարաշահութեան համար կրկնակի կը գանձուէին յանցաւորէն եւ գողցուած կամ չարաշահուած ապրանքը կը վերադարձուէր տիրոջը, իսկ մնացած շահը կը տրուէր ամբողջութեամբ շրջանի դպրոցի հոգաբարձութեան։

Իբր նմոյշ՝ բերեմ օրինակ մը։

Ըսենք թէ Ա.—ն գողցած է Մ.—էն ոչխար մը եւ կերած իր երկու ընկերներուն հետ։ Դատարանը կը վճռէ գող Ա.—էն գանձել երկու ոչխարի գինը կամ երկու ոչխար։ Տեղն ու տեղը մէկ ոչխարը կը վերադարձուի Մ.—ին։ Քանի որ գողցըւած ոչխարը կերուած է գողի երկու ընկերներուն հետ, անոնցմէ ալ կը գանձուի մէկ մէկ ոչխար եւ կամ գինը։ Ապա կը կանչուի դպրոցի հոգաբարձուն կամ ուսուցիչը, եւ անկէ ստորագրութիւն կ՚առնուի, որ ստացած է Ա.—էն եւ երկու իր ընկերներէն երեք ոչխար եւ խնդիրը կը փակուի։

Այս օրինակը բերի Թախթի գիւղերէն, ուր անձամբ իրագործած եմ այդպիսի վճիռ մը։

Եկեղեցական, դպրոցական գործերը.— Ռուսական սահմանափակումները հայ եկեղեցիի կալուածներու եւ դպրոցներու վերաբերմամբ՝ իշխանութեան ցանկութիւններուն հակառակ արդիւնք էին տուած։

Նախ քան այդ բռնի միջոցներուն դիմելը՝ դպրոցներ կը գտնուէին միայն այն վայրերու մէջ, ուր կար հայ եկեղեցի, որուն հովանիին տակ կը կազմակերպուէին դպրոցները ծըխական անուան տակ։ Այս երկուսի միացեալ եկամուտէն կը հոգացուէին եկեղեցիի եւ դպրոցի ծախքերը։ Քաղաքներու եւ որոշ կէտերու մէջ, ուր ուսման անհրաժեշտութիւնը կը զգացուէր եւ ուր եկեղեցիները աւելի եկամուտ ունէին քան իրենց պէտքերը, տարբերութեան վրայ կ՚աւելցուէին ն՚ւ այլ եկամուտներ եւ կը բացուէին ծխական դպրոցները։ Իսկ այն վայրերու, գլխաւորապէս գիւղերու մէջ, ուր ուսման ծարաւ համարեա չկար եւ ուր տէրտէրացուները միայն վանքի դպրոցը կը յաճախէին, մնացած մանուկները դպրոց ճամբելը հօտաղութենէ զրկելուն հաւասար եւ վտանգաւոր գործ կը համարուէր։ Նոյնպէս աղջիկներուն ուսում տալը՝ անոնց բարոյականը աղարտել կը նշանակէր։ Եւ այս հասկացողութեամբ գիւղի հասարակութիւնը հարիւր առ հարիւր անուսում, անգրագէտ մնացած էր։ Կարս նահանգի հասարակութեան 80 առ հարիւրը անգրագէտ էր։

Այդ յետամնացութեան կը նպաստէին նաեւ աղքատ եկամուտներով հայ եկեղեցականները։ Դպրոցը իր ծախքերով տեսակ մը մրցակից էր եկեղեցիի պաշտօնէութեան եւ բարօրութեան, քանի որ երկուսի եկամուտն ալ նոյն աղբիւրէն էր՝ կալուածներէն ու ծխական եկամուտներէն։ Եթէ դպրոցներ չբացուէին, ամբողջ հասոյթը կը մնար եկեղեցիին եւ անոր պաշտօնեաներուն։ Եթէ բացուէին, իրենց եկամուտը պիտի կրճատուէր։ Ուստի, անոնք կամ բնաւ ջանք չէին թափեր դպրոցներ բանալու եւ կամ դպրոցները կը բացուէին «սիմբոլիկ» կերպով, այսինքն՝ աչքի փոշի լեցնելու համար դպրոցասէրներուն, ինչպէս ե՛ւ եկամուտ աւելացնելու համար։ Ուրիշ խօսքով՝ «Տէր Թողիկեան դպրոցներ» բանալով կը սահմանափակուէին։

Այս գետնի վրայ էր ահա, որ Կարսի շրջանին մէջ սունկի պէս կը բուսնէին պետական ընդարձակ եւ լուսաւոր դըպրոցները։ Ասոնք կը խոստանային այնպիսի ուսում տալ, որ հոն սորվողները ոչ միայն տէրտէր, այլեւ գրագէտ պաշտօնեայ կարողանային լինել, ինչ որ կը ժպտար հասարակ տարրին։

Խօսք տանք Վաղինակ Զիլինգարեանին, որ թէեւ պետական գլխարկով եւ համազգեստով ուսուցիչ էր Կարս—Սարըղամիշ ճամբուն վրայ ինկած գիւղի մը մէջ, բայց մեզի հետ էր։ Ան կ'ապրէր պետական դպրոցին կից փառաւոր բնակարանի մը մէջ, որ միայն քաղաքին մէջ կրնայիր հանդիպիլ, կ'առնէր 30 ռուբլի եւ ունէր վիճակ մը՝ որ նախանձելի էր մանր քաղքենի դասին համար։ Իր ունեցած աշակերտներէն մնացած էին 25ը։ Միայն մէկը հայ էր, տեղի պաշտօնեայի որդին, որ կոմիտէի թոյլտուութեամբ կը յաճախէր պետական այդ դպրոցը։ Մնացած հայերը դուրս էին քաշած իրենց զաւակները «պոյքոթի» պատճառով։ Ուրեմն, պետական դպրոցի մնացած 24ը օտար ազգերու տղաներ էին։

Իմ մանկութեան այս ընկերս, որուն համազգեստը ինձ թշնամի էր, բայց որուն մէջի մարդը ինձմէ հայրենասէր էր, այսպէս կը դատէր.—

«Ճիշդ է, այս երկու տարուան մէջ մեծագոյն հրաշքը կատարուեց։ Յետամնաց, կրօնական մեր համայնքները վերազարթնեցին եւ ազգային գաղափարին փարեցին։ Բոլորի մէջ մի կամք ու հաւատ ստեղծուեց եւ մերոնք այնպիսի ճարպիկութիւն, համարձակութիւն եւ վճռականութիւն ցուցադրեցին, որ ազգութեան առաջնորդութիւնը վաստակեցին, բարեբախտաբար։ Երեւութապէս յաղթութիւնը մեր կողմն է եւ պարտուողը ռուս կայսրութիւնն է Դաշնակցութեան առջեւ։ Ապացոյց, որ ինձ յանձնուած դպրոցում հայ աշակերտ չէ մնացած եւ «պոյքոթը» ամէնուրեք կատարեալ է։ Ես նըրանցից չեմ, որ այս եւ անցեալի յաջողութիւնները վերագրեմ միայն Դաշնակցութեան եւ կամ նրա առաջնորդած վերածնող հայութեան ոյժին։ Մեր յաջողութեանց մէկ քառորդը եթէ վերագրելու է Դաշնակցութեան եւ հայութեան, երեք քառորդը վերագրելու է գոլիցինեան յիմար քաղաքականութեան, որից կարողացաւ օգտուիլ Դաշնակցութիւնը։ Չզարմանաս եթէ ասեմ՝ «կեցցէ Գոլիցինը»։ Մենք նրան պարտական ենք մեր վերածնունդով»։

Երբ մի քիչ զարմացած՝ կը նայէի նրան, նա շարունակեց.

«Պաշտօնիս բերումով ես շատ շփումներ ունիմ զանազան մարդոց հետ։ Աշակերտներիս ծնողները մի տարի առաջ, երբ «պոյքոթ» չկար, գալիս էին եւ հարցնում. «Էս չկոլը (դպրոցը) որ աւարտեց մանչս, կրնա՞յ չինովնիկ լինել եւ քանի՞ մանէթ հախ (քանի՞ ռուբլի թոշակ) պիտի առնէ»։ Մի բան կը պատասխանէի, բայց կը տրտմէի։ Երբ «պոյքոթը» եղաւ եւ ծնողները դպրոցից քաշեցին իրենց զաւակներին, այդ նոյն մարդիկ ինձ կը մօտենային այնպէս, որ կարծես քոլերա լինէի։ Նրանցից մէկը նոյնիսկ, անշուշտ մերոնցից, ինձ շուն Յուդա անուանեց եւ իմ վրայ թուք նետեց։ Ես սրտիս մէջ ուրախացայ, ժպտացի ակամայ եւ դրա համար էլ նոր հայհոյանք լսեցի.

«— Ոչ պատիւ ունի եւ ոչ ապուռ, երեսին կը թքնես, կարծես անձրեւ կը համարէ։

«Ես լռեցի։ Մի ուրիշ օրինակ էլ պատմեմ, որ հասկանաս մտայնութիւնը։ Մի տէրտէր բարեկամ ունիմ, որ ճիշդ է լանջապանակ խաչ չունի, բայց իր ոսկի ժամացոյցը այնպիսի երկար ոսկէ շղթայ ունի, որ կը կարծես թէ լանջապանակ խաչ ունի։ Երբեմն ինձ տապկած հաւ, սեր, կարագ էլ կը բերէր եւ շարունակ իմ դպրոցի գովքը կ'ընէր։

«— Տէր հայր, — մի օր ասացի նրան, — ձեր գիւղը հարուստ է. եկեղեցին դպրոցը շատ «ովխ» հողեր ունի. ես որ ձեր տեղը լինեմ, մի աւելի լաւ դպրոց կը բանամ քան այս ինձ յանձնուած դպրոցը։ Այդ արէք եւ ինձ էլ վարժապետ արէք։

«— Չէ, որդի, — պատասխանեց, — միտքդ լաւ է, բայց փորձառուի խորհուրդ չէ։ Աւետարանը կ՚ասէ. «Երկու տէրանց չէ կարելի ծառայել»։ Եւ ճիշդ, երկու ձմերուկ մէկ ձեռով կը բռնուի՞։ Եկեղեցին պահենք, դպրոց չի պահուիր։ Դպրոցը պահենք, եկեղեցին չի պահուիր։ Այդ խորհուրդը ուրիշ տեղ չասես, քեզ համար էլ վատ է։ Ի՞նչ է, կ՚ուզես որ ռուս Թագաւորի դէմ դրօշա՞կ քաշենք։ Փառք տանք Աստուծոյ, որ Թագաւորը ելեր՝ իր փողով այսպիսի դպրոց է բացեր եւ հայ վարժապետ է դրեր ու օտար տղաներին կ՚ուզէ մարդ շինել։ Ելնենք նրան երե՞սը ճանկենք։

«Ես նեղը ընկայ ու չհակաճառեցի եւ ըսի միայն.

«— Քեզ փորձելու համար միայն ես այդ մտքերը յայտնեցի, տէր հայր։ Ի հարկէ, քու ասածը ճիշդ է։

«Բայց հասկացայ, որ մեր տէրտէրը օձի պէս մի բան է։ Յետոյ հասկացայ, որ շատ ձեռներէց մարդ է. Թէ՛ եկեղեցու եւ թէ՛ դպրոցի անուան հողերը ոչինչ գնով կապալ է վերցուցած եւ միայն եկեղեցու բարեզարդութեան մասին կը մտածէ։ Բայց թէ ի՞նչ է մուտքը, ի՞նչ է ելքը, այդ միայն ինք գիտէ։ Մենք իրարից խրտչում ենք այժմ եւ, երբ հանդիպում ենք, փոխում ենք մեր ճանապարհը»։

— Լաւ, Վաղինակ, այս բոլորի կապը ի՞նչ է քու «կեցցէ՛ Գոլիցին»ի հետ։

— Քո՞ւ շտապելն ինչ է, — պատասխանեց եւ սամավարէն թէյ մըն ալ լեցուց։ Այսօր էլ, վաղն էլ, միւս օրն էլ դու ինծի հետ ես. կամաց կամաց իմ սիրտը կը բանամ։ Քեզ վնաս չկայ, ինծի օգուտ կայ։ Սիրտս լեցուած է, չեմ կարող դատարկել։ Մի պատմութիւն էլ անեմ, որ հասկանալի լինի թէ ինչո՞ւ «կեցցէ՛ Գոլիցին» ասացի։

«Մի շատ խելացի բարեկամ յոյն ուսուցիչ կայ։ Մտերիմ ենք եւ ինձ յաճախ հիւր կը գայ։ Հայերէն էլ գիտէ։ Մեր պատմութիւնը մեզնից լաւ գիտէ։ Ժամանակ անցընելու համար հարցրի.

«— Կը պարծենաս, որ յոյն ես եւ աւելի խելօք ես քան ռուսերն ու հայերը։ Արդ՝ երկու հարց դնեմ առաջդ, լուծիր։ Հարցերս են. ա) Ի՞նչ պէտք է անեն ռուսերը, որ իրենց նպատակին հասնին հայերի վերաբերմամբ, եւ բ) Ի՞նչ

պէտք է անեն հայերը, որ ռուսերը իրենց նպատակին չհասնին։

«Բարեկամս ընդունեց առաջարկս, պայմանով որ ինքը պատասխանէ առաջին հարցումին, իսկ ես՝ երկրորդին։ Որի՛ տուեալները որ լինին անառարկելի, նա շահած է եւ պարտուողը մի լաւ քէֆ պէտք է տայ։ Ընդունեցի եւ նա սկսեց.

«1. — Ընդունենք, որ Ռուսաստանը ուզում է կլանել հայերին եւ իր ստամոքսին մէջ ձուլել։ Համամի՞տ ես։

«Պատասխանեցի. — Այո՛։

«2. — Համամի՞տ ես, որ կլանելու նախապայմանն է, որ ոսկորներ, փշեր բերնի մէջ պիտի ջարդուին, լորձունքով շաղախուին եւ յետոյ կլանուին։

«Ասացի՝ «այո»։

«3. — Պակետոնոսցեւեան կամ աւելի շուտ Գոլիցինեան քաղաքականութիւնը հայերին կլանելու գործի մէջ ձախողած պէտք չէ՞ համարել, երբ ամբողջ հայութիւնը միացած եւ ապստամբ է դարձած, իսկ ինքը՝ Գոլիցինը դաշոյնի հարուածներ առած՝ հեռացած է։

«— Այո՛, — ըսի, — առայժմս ձախողած է։

«— Որ այդպէս է, ուրեմն յիմար է այդ մեծ կայսրութիւնը, որ անկարող է ուտել այս խնձորէն դիւրին ուտուելիք հայութիւնը։

«4. — Դելեանով անունով ռուսական նախարարն էր, որ առաջին անգամ հայ դպրոցների ռուսացման ծրագիրը առաջարկեց։ Ես կարծեմ նա ծագումով հայ էր, այդպէս չէ՞։

«— Այդպէս են ասում, — պատասխանեցի։

«— Երկրորդական հարց է այդ, բայց էականը այն է, որ կը գտնուի՞ն նման հայեր, որ գիտնան ե՛ւ հայ լեզուն, բայց իրենց ընթացքով աւելի խելօք լինին քան Գոլիցինը, Դելեանովը եւ բաժանեն նրանց տեսակէտները։

«— Ինչո՞ւ չէ, կրնան գտնուիլ, — պատասխանեցի։

«5. — Համաձայնուեցանք, որ Գոլիցին ձախողած է եւ շուտով կը մեռնի։ Ռուսաստանը ոչինչ չի կորցնի, քանի որ արդէն պիտի մեռնի։ Բայց Ռուսաստանը պիտի շահի, եթէ նա (Գոլիցինը) դատապարտուի եւ մեռցուի: Համաձայն չե՞ս: Ի՞նչ տպաւորութիւն կ'առնեն մասնաւորաբար հայերը, եթէ ռուսական դատախազը պահանջէ՝ աստիճանազրկում կամ մահապատիժ այն յախուռն իշխանին, որ իր անխորհուրդ քայլերով վշտացրեց հաւատարիմ հայ ժողովուրդը: Չե՞ս կարծեր, որ այդ պարագային հայոց ատելութիւնը հանդէպ ռուսի կը ցնդի եւ այս յեղափոխութեան խարիսխները կը փլին ու կը մնան մի քանի անհատներ խելօքներէն: Բայց խելքը ի՞նչ արժէք ունի:

«— Այո՛, — պատասխանեցի, — շատ բան կը փոխուի:

«6·— Ուրեմն, համամիտ ենք որ շատ բան կը փոխուի այդ մէկ դիակով: Որ այդպէս է, ժամանակը հասած կը համարեմ, որ Կովկասեան Փոխարքայութեան գլխուն դրուի մի ընդունակ հայ, աւելի բանիմաց ու ընդունակ քան Դելեանովը, օրինակ, Լորիս-Մելիքովը, Լազարեւը: Եթէ այդ հայը նախանձը պիտի շարժէ թաթարին, վրացուն եւ բոլորին, հայերը կը հաւաստիանան, որ իրենք նախընտրելի են Ռուսիոյ համար: Նա կը գայ եւ իր առաջին այցելութիւնը Կաթողիկոսին կը տայ· փոխայցելութիւնը ընդունելով, կ'առնէ նրանից բանաձեւած խնդրագիրը, որով առաջին հերթին կը խնդրուի աքսորուածների վերադարձը, բանտարկեալների ազատութիւնը, եկեղեցական կալուածների, ինչպէս և՛ հարստութիւնների վերադարձը եւ նրանց ազատ տնօրինումը հոգեւոր իշխանութեան կողմից, հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ դպրոցների ազատութիւնը, եւայլն: Կարծեմ ողջ հայութիւնը պիտի սպասէ դրա արդիւնքին:

«— Հարկաւ, — պատասխանեցի:

«7·— Փոխարքան, հարկաւ, Պետերբուրգի թելադրութեամբ, հակառակ շատերու դժգոհութեան, կը մակագրէ Կաթողիկոսի խնդրագրին վրայ· «Համաձայն Հայոց Հայրապետի դիմումին՝ կը հրահանգեմ·

«ա) Անմիջապէս ազատ արձակել բանտերում եւ աքսորներում եղած բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութեանց պատկանողներին:

«բ) Վերադարձնել հայ եկեղեցական կալուածները, գոյքերը, հարստութիւնները եւ վճարել վնասուց հատուցում: Նրանց տէրը եւ մատակարարողը լինելու է բացառաբար հոգեւորական իշխանութիւնը, վերին հսկողութեամբ Հայոց Հայրապետի: Այն դպրոցները որոնք հոգեւորականներ պատրաստելու համար են, պէտք է մատակարարուին եկեղեցական եկամուտներից եւ ենթակայ պէտք է լինեն բացառապէս հոգեւոր իշխանութեան, Հայրապետի վերին հսկողութեան տակ:

«գ) Ճշդել եկեղեցական դպրոցների քանակը եւ աշխարհիկ դպրոցները բաժանել նրանցից, լինին դրանք տարրական թէ երկրորդական: Եկեղեցական դպրոցները բացառապէս հոգեւոր վարչութեանց ենթարկել, իսկ աշխարհիկ դպրոցները հոգաբարձութեանց՝ ընտրուած ժողովուրդից եւ աշխարհական դասից: Եկեղեցական դպրոցները եւ եկեղեցական պէտքերը ապահովելուց ետք, մնացած կալուածական եւ այլ ճշդուած եկամուտները փոխանցել հոգաբարձութեանց՝ նրանց ենթակայ աշխարհիկ դպրոցներին յատկացնելու համար: Նման մի կարգադրութիւն, ի՞նչ կը կարծես, ի՞նչ ազդեցութիւն եւ տպաւորութիւն պիտի թողնէ ընդհանուր հայութեան վրայ:

«— Հրավառութեան հաւասար ցնծութիւն եւ զարմանք, ուրախութիւն եւ երախտագիտութիւն, — պատասխանեցի:

«— Որ այդպէս է, դրամապանակդ մէկ ցոյց տուր, ինձ դրամ պէտք է, — ասաց յոյն ուսուցիչը եւ ունեցածս 40 ռուբլուց 20ը իր գրպանը դրեց եւ իր մօտ քէֆի հրաւիրեց:

«Նա, շարունակելով իր խօսքը, ասաց ծիծաղելով·

«— Ես քեզի չէի՞ ասում որ հայի խելքը իր սրտի մէջն է եւ ոչ թէ գլխի: Մենք համաձայնուեցինք, որ կլանելու համար նախ պէտք է մասերի բաժանել, փշրել մանրուքի, շաղախել եւ յետոյ կլլել: Արդ՝ այդպէս շարեց Գոլիցինը եւ ագահօրէն մէկ անգամէն ուզեց կլլել հայութիւնը եւ գլուխը վրայ տուեց: Ռուսական կոկորդի մէջ ոսկրացած հայութիւնը ներս չգնաց, պէտք էր յետ տալ: Եւ ինչ որ ասացի վերեւը, այդ ոսկորը դուրս հանելու համար էր միայն, որպէսզի փրկուի կացութիւնը եւ շարունակուի հետապնդումը, որ կը մնայ նոյնը, այն է՝ կլանել հայութիւնը ռուսական ստամոքսին մէջը: Այդ յաջողուած է արդէն, երբ ասում ես թէ «երախտապարտ» կը լինի հայութիւնը, երբ ցարը իրագործէ վերեւը յիշածս զիջողութիւնները հայկական ծագում ունեցող ռուս փոխարքայի միջոցով: Այդ զմայլանքը, երախտագիտութիւնը կը դառնայ ձեր մահը: Բանտի դռների բացումը, բոլոր դատապարտեալների ներումը պիտի կոտրէ հայ յեղափոխական տարրի մոլեռանդութիւնը եւ նրա թափը, որ ձեր ոյժն է: Եկեղեցական եւ դպրոցական հարցերի լուծումը, որ միակ պատճառն էր ձեր ազգային միութեան, պիտի վերանայ եւ այլեւս պիտի չունենաք մի հարց, որ կարողանայ բոլոր դասերը համախմբել յեղափոխականների շուրջը: Այն պայմանը, որ բոլոր հարստութիւնները տալիս է եկեղեցական ապիկար եւ յաւակնոտ իշխանութեան անօրինութեան, իսկ միւս կողմից աշխարհականներն էլ գործի է հրաւիրում աշխարհիկ դպրոցների համար, պատճառ պիտի դառնայ ձեր երկպառակութեան: Հոգեւոր իշխանութիւնը, յենուած պետական հրահանգի վրայ, պիտի ապացուցանէ, որ եկամուտները հազիւ բաւական են եկեղեցիների եւ հոգեւոր դպրոցների պէտքերի համար եւ բան պիտի չյատկացնեն աշխարհիկ դպրոցներին: Դրանից դժգոհ պիտի մընայ աշխարհիկ դասը: Մէկը պիտի ասէ. «Ազգութիւնը եկեղեցին է եւ նրա առաջնորդները՝ ղեկավարը». միւսը պիտի ասէ՝ «Ազգութիւնը ժողովուրդի ներկայացուցչութիւնն է»: Եւ երկու կողմերն էլ պիտի խրախուսուին պետութեան կողմից: Անջրպետը պիտի խորանայ եւ երկու կտոր պիտի լինի հայութիւնը: Աշխարհիկները, որ ունին այժմեան կուսակցութիւնները, պիտի չզիջեն, ճիգ պիտի թափեն հոգեւորականներից անկախ ունենալ իրենց դպրոցները: Եւ, ինչպէս ներկայիս, մարոդների մէջ պիտի բանան իրենց դպրոցները, ձրի կամ չնչին վարձատրութիւն վճարելով ուսուցիչներուն: Կարճ ժամանակում պիտի ծագի նոր հարց, այն է՝ կամ պետութիւնը պէտք է օգնէ դրամով, որից պիտի հետեւի պետութեան հսկողութիւնը աշխարհիկ դպրոցներու վրայ, եւ կամ աշակերտութիւնը պէտք է ուղարկուի պետական դպրոցները ու այդ պատճառ պիտի դառնայ, որ «պոյքոթը» վերջանայ եւ ռուս դպրոցները լեցուին: Այս էր արդէն նպատակը Գոլիցինին: Մի բան թող պարզ լինի. ներկայ ձեր ոյժը, միութիւնը, արդիւնք է ռուս սխալ ընթացքին, քան ձեր գիտակցութեան արթնացումին: Այդ սխալը ռուսը պիտի ուղղէ ոչ թէ հրաժարելով իր ծրագրից, այլ դրան պիտի ձգտի նոր ուղիներով: Նրա նահանջը պարտութիւն չէ, ձեր յաղթութիւնը՝ պարտադրութիւն չէ:

«Այժմ հերթը քոնն է, որպէսզի երկրորդ թէզը ապացուցանես եւ 20 ռուբլին ինձնից առնես երկրորդ քէֆի համար»:

Վաղինակը, վերջացնելով, հարցրեց.

— Ինչպէ՞ս պատրաստեմ իմ թէզը, որ նորէն չկորցնեմ 20 ռուբլի:

Ես այդ օրերին չունէի պատասխան եւ յոյնի ըսածը անառարկելի կը գտնէի:

Ինչ որ, սակայն, անառարկելի է բանականութեամբ եւ հաշուով, առարկելի է հաւատով իր ոյժերի վրայ, երբ ինքնապաշտպանութեան բնազդը կը մղէ ժողովուրդը անտեսել ամէն ինչ եւ խիզախել այնպէս, ինչպէս խայթող մեղուները կը խիզախեն, թէեւ իրենց խայթումը մահուան պատճառ կրնայ դառնալ իրեն՝ խայթողին:

Երբ ընկերներուս պատմեցի Վաղինակի եւ իր յոյն ընկերոջ մտքերը եւ իմ տարակուսանքները, անոնք զայրացան: Երեւի անոնք ալ պատասխան չունէին:

— Ջանըմ, — ըսաւ Սերգէյը, — գործը գործ կը բանայ: Եթէ ամէն ինչ հաշուով լինի, ձեռներս ծալլած՝ գլուխ պէտք է խոնարհենք: Այդ ժամանակ յեղափոխութիւնն էլ ո՞ւր կը մնայ: Այսօր մենք ինչ որ հնարաւոր է, կ'անենք. իսկ ապագայի մասին թո՛ղ ապագայ սերունդը մտածէ: Դու Թախթի գիւղերում դպրոցները կարգի բերելու մասին մտածիր:

1904ին, մինչեւ իմ Կարսը թողնելը, բոլոր բնակելի վայրերուն մէջ՝ ուր հայեր կային, կազմակերպուած էին դըպրոցական հոգաբարձութիւններ, որոնք առանց իշխանութեանց թոյլտուութեան, գիւղի բնակիչներէն «զուբարա» կը հանէին, իսկ ուր՝ դպրոցական շէնքեր չկային, շէնքերու հիմքերը կը փորէին եւ պատերը կը բարձրացնէին, բնական տուրքերով հարկ կը հաւաքէին եւ կամ «զուբարայով» արտեր կը ցանէին ու գալիք դպրոցներուն ծախքերը կ'ապահովէին։ Անկարգապահները տուգանքի կ'ենթարկէին եւ տուգանքն ալ դպրոցական եկամուտին վրայ կ'աւելցնէին։ Ուսուցիչներ կ'որոնէին եւ երբ յարմարը չգտնային, եղածները կը դնէին գործի։ Եւ ահա դպրոցը պատրաստ էր, ու աշակերտները կը յաճախէին։ Որակը ցած էր եւ շատ տեղեր Տէր Թոդիկեան դպրոցներուն հետ կրնային մրցիլ. բայց բոլորն ալ հպարտ էին, որ ռուս չեն լինելու եւ հայու վարժատուն ունին եւ «շկոլ» չեն ղրկեր իրենց զաւակները։

Երկար կանգ առայ Կարսի դպրոցական շարժումին վրայ, որովհետեւ անոր կիրառած ձեւերը լայն չափով օրինակ ծառայեցին Երկրի ուսումնական գործին։ Իշխանը, 1904էն յետոյ, Լեռնապարի մէջ ընդարձակօրէն կիրառեց Կարսի մէջ իր տեսածները, եւ ես ալ, որ անցայ Տարօն, նոյն ձեւը պարտադրեցի Տարօնի աշխարհին մէջ։

Կուսակցական եկամուտները·— Գործիչներու հիմնական պարտականութիւններէն մէկն էր կուսակցական տուրքերու գանձումը եւ եկամուտներու յաւելումը։ Ասոր կու տային, բացի նիւթականէն, նաեւ բարոյական նշանակութիւն։

Ով իրեն Դաշնակցական կը համարէր, ենթակայ էր կուսակցական տուրքի։ Տուրքն էր հիմնական եկամուտը եւ չափանիշը պարտականութեանց ըմբռնողութեան։ Ան, որ իր տուած նուէրներով հարիւր անգամ աւելի նիւթական զոհաբերութիւն կ'ընէր, բայց իր վրայ դրուած տուրքը ամսէ ամիս չէր վճարեր, շարքերէն դուրս էր։ Տուրքը համաչափ չէր, այլ ըստ կարողութեան էր։ Քանակը որոշողը ինքը՝ վճարողը չէր, ոչ ալ բարձրագոյն մարմինները, այլ իր պատկանած խումբի կամ ենթակոմիտէութեան պատկանող ընկերները։ Եթէ մէկը, ոգեւորութենէ թելադրուած, իր տուրքը աւելի յանձն առնէր, կամ ժլատութենէ թելադրուած՝ պակաս յանձն առնէր, անոր տուրքի չափը որոշողը իր ընկերներն էին։ Տուրքը ոեւէ մէկուն հաստատ եկամուտին 1%–3%էն անդին չէր անցներ։

Գործիչի համար, երբ գանձումներ կը կատարուէին, անձնաւորութիւնները գոյութիւն չունէին։ Ենթակոմիտէի կամ խումբի ներկայացուցած ցանկին եւ հաստատուած տուրքին գումարը ան կը ստանար։ Բուն գանձողը ենթակոմիտէն կամ խումբն էր անհատներէն։ Չվճարողները դուրս կը նըկատուէին շարքերէն։ Աւելի վճարողներուն գումարները՝ նուէր անուան տակ կը ներկայացուէին։

Շարքայիններուն թիւը հազիւ 1–2 առ հարիւրը լինէր բնակչութեան։ Անոնց տուրքերը չնչին էին, համեմատած կուսակցութեան ընդհանուր եկամուտին հետ։ Այդ թուական սահմանափակման մէջ կը համրուէր անոր որակը, որովհետեւ ան էր կայունը եւ անփոփոխը։ Դաշնակցութեան զանգուածը շարքերէ դուրս էր։ Բայց անոր կայունութիւնը պահողը եւ կենդանութիւն տուողը փոքրաթիւ շարքայիններն էին։ 1904ին այդ զանգուածի թիւը շուրջ 80 առ հարիւր էր բնակչութեան, որ կը տատանուէր իր տրամադրութեամբ եւ կ'ելլէր ու կ'իջնէր իր քանակով։ Այդ կախուած էր մէկ կողմէ շարքայիններուն աշխատանքէն եւ գործիչներուն եռանդէն, իսկ միւս կողմէ՝ արտաքին վիճակէն։ Եկամուտի քանակը 90%ով կու գար այդ զանգուածէն, բայց ոչ թէ ամսավճարով, այլ հանդէսներէ, նուէրներէ, հանգանակութիւններէ, տուգանքներէ, եւայլն։ Եկամուտն ալ կը տատանէր զանգուածի տրամադրութեան պէս։

Կարսի շրջանի եկամտային այս ձեւը արժէքաւոր էր անոր համար, որովհետեւ այնտեղէն անցնող եւ Երկիր մտնող գործիչները ընդօրինակեցին զայն եւ մուծեցին Երկրի մէջ։

Ծախսերը եւ զէնքի գնումները·— Այս գործերն ալ կը ծանրանային շրջանի գործիչներուն վրայ, որոնց առանցքը Յակոբն (Զիլինգարեան) էր 1904ին։

Նահանգի եւ քաղաքի համար շարունակ կը պահուէին 15–20 զինուորներ եւ միջին հաշուով 5 գործիչներ։ Բայց Յակորը՝ ի հարկէ Կ. Կոմիտէի անունով, կրցած էր կարգեր հաստատել, որ այդ առանց ծախքի լինի: Անոր «օրէնքներն» էին.— ա) Գործիչը կամ զինուորը, որ ուխտած է իր կեանքը նուիրել ազգին, դրամ պէտք չէ ունենայ, ռոճիկի կամ այլ անուան տակ: Եթէ դրամ ստանայ, այդ համազօր է իր արիւնը ծախելուն: բ) Ազգին ամէն տունը իր տունն է. եւ այդ տունը, որ իր դռները կը գոցէ եւ հիւր չ'ընդունիր իր համար զոհուողին՝ հայ չէ: գ) Այս զոհերը աւելի խեղճերուն համար են. ուստի գործիչը, զինուորը պէտք է գերադասեն աղքատներուն տները հիւր լինել եւ անոնց «հացը կտրել», քան կարողութիւն ունեցողներուն: Հիւրընկալը անօթի է, դուն ալ անոր հետ անօթի պէտք է մնաս:

Այս սկզբունքներով բոլոր ծախքերը կը վերանային: Շեղումներ կը լինէին միայն քաղաքի մէջ, ուր, օրը 20 կոպէկէն աւելի չծախսելու պայմանով, կը վճարուէին ծախքերը:

Կուսակցական եկամուտին 80%ը կ'երթար զէնքի եւ փամփուշտի գնման: Անոնցմով կը լեցուէին պահեստները, որոնք Կարսի շրջանի համար չէին, այլ Երկիր ճամբելու համար: Դրամը զէնքի կը փոխուէր հետեւեալ միջոցներով: —

Անոնք որ ռուս բանակին մէջ էին եւ ինքզինքնին դաշնակցական կամ համակիր կը համարէին, իրենց նիւթական պարտականութիւնը պէտք է կատարէին փամփուշտ եւ զէնք բերելով, այսինքն՝ պետութենէն գողնալով: Միաժամանակ անոնք ռուս եւ այլ ազգերուն պէտք է ցոյց տային ռազմանիւթը դրամ դարձնելու միջոցները:

Այդ կ'իրագործուէր հետեւեալ կերպով: — Ռուս զինուորը կը սիրէ օղին եւ կինը: Բայց ան երկու ամիսը անգամ մը կը ստանար 37 կոպէկ ռոճիկ, որ չէր բաւեր իր գէշ տեսակի ծխախոտին իսկ: Ուստի իր սիրած հաճոյքները ան կրնար ունենալ միայն գողութեամբ, հանրատուներէ եւ «միկիտաններու» (գինետուն) միջնորդ մարդկանց միջոցով: Ասոնց իբր կանխավճար հազարական ռուբլի բաց կը թողնուէր, պայմանով որ որոշուած գներով, օրինակ՝ փամփուշտը կէս կոպէկ, զինամթերք տային: Այդպէս էր, որ բոլոր անառակութեան եւ հարբեցողութեան վայրերը դարձան զէնքի շուկաներ: Այս հիմնարկութիւնները գիշեր ցերեկ ոստիկաններու հսկողութեան տակ էին, բայց միաժամանակ կը հովանաւորուէին իշխանութեան կողմէ՝ զինուորի ձանձրոյթը փարատելու համար: Ոստիկաններու աչքին առջեւ կու գային զինուորները եւ ներս կը մտնէին գլխաւոր դռնէն: Իրենց հագին ունէին երկար «շինէլ»ները (վերարկուներ), որոնց տակ կը պահէին զանազան զինամթերքներ:

— Տուր մէկ շիշ Սմիրնովի օղի, կը կանչէր զինուորը եւ Նագան ատրճանակը կը սահեցնէր «դախլի» ետեւը:

— Տուր զաւզաւաթ, կը կանչէր միւսը եւ պարկ մը փամփուշտ կը սահեցնէր «դախլի» ետեւը:

Եւ այդպէս՝ «տուր, տուր» կը կանչէին ու փառաւոր սեղանը պատրաստ էր՝ առանց դրամի, բաժակները լեցուած էին եւ երգերը սկսուած:

Եթէ խուզարկուէր զինուորը եւ երեւան գար գողութեան գաղտնիքը, պատասխանատուն զինուորն էր զինուորական ատեանին առջեւ...

Բայց երբ ուրախութեան երգերը կը հնչէին, վտանգը զինուորներէն հեռացած եւ կեդրոնացած էր այդ հիմնարկութեանց ու անոնց ծառայողներու գլխին: Կարող էին մատնիչներ լինել. կարող էին նոյն զինուորները հարբած՝ աւելին պահանջել քան իրենց ստացած ուտելիքը. կարող էին գաղտնի ոստիկանները նկատած լինել զէնքի առեւտուրը եւ տեղն ու տեղը բռնել եւ զինուորական ատեանին ներկայացնել այս տարօրինակ առեւտրականները:

Ի՞նչ հոգ, կը մտածէինք, թո՛ղ պակաս լինի ագահ, չարաշահ անառակ մը, եթէ անկարող է իր փոխանակածը պարտկել: Անոնք ընդհանրապէս կը պարտկէին:

Մուտքի դռնէն բացի, խմարանը անպատճառ ունէր եւ ետեւի դուռը, կամ պատուհանը, կամ յատկապէս շինուած ծակ մը: Այն վայրկեանին, որ խանութպանը կ'առնէր զինամթերքը, գաղտուկ կը մօտենար այդ դրանը, պատուհանին կամ ծակին, իր ապրանքը դուրս կը հանէր եւ կու տար հոն սպասող անծանօթ մարդու մը: Իր խանութը այժմ «մաքուր էր», եթէ կ'ուզէին, թող գային խուզարկելու:

Վտանգը ներկայիս միայն այդ ստացող մարդու գլխուն էր, որ միջնորդի մարդն էր։ Ան պարտական էր իր ստացածը 50 քայլ հեռու սպասող կառքի մէջ նետել եւ իր թաքըստարանը վերադառնալ ու սպասել ետեւի դրանը՝ նոր «ապրանք» ստանալու համար։ Կառքը սրընթաց կը վազէր բեռնուած եւ նշանակուած տեղը կը գտնէր մէկ ուրիշ կառք, որուն կը փոխանցէր իր գոյքը՝ առանց խօսելու։ Ապա կը վերադառնար իր տեղը։

Առաջին կառքը նոյնպէս միջնորդինն էր եւ վտանգի պատասխանատուն միջնորդն էր։ Երկրորդ կառքին կ'ուղեկցէին մեր ընկերները, սովորաբար Մեծիկը, Անդրանիկը, Մտոն, որոնք կ'առաջնորդէին զայն նշանակուած վայրը, ուր Յակոբը հաշիւը կ'ընէր եւ կու տար ուրիշ անձերու, որոնք կը կորցնէին հետքը եւ կը տանէին ու պահեստներու մէջ կը տեղաւորէին։ Քաղաքէն դուրս էին այդ պահեստները, գիւղերու եւ ձորերու մէջ։

Այս վերջին գործողութեանց պատասխանատուութիւնը կ'իյնար կուսակցութեան վրայ։

Զինամթերք ճարելու երրորդ միջոցը՝ կաշառքն էր։ Ատիկա գլուխ կու գար սպաներու կամ պահեստապահներու հետ լեզու գտնելով։ Այդ պարագային «ապրանքները» կը դատարկուէին պետական պահեստներէն եւ կը փոխադրուէին մեր պահեստները։

Խօսքով որքա՜ն դիւրին կը թուի այս գործողութիւնը, բայց ան սարսռեցուցիչ ու խիստ վտանգաւոր էր։ Անոր գացողը նախապէս իր կտակը պէտք է ընէր։ Այսուհանդերձ պետական պահեստները դատարկուեցան բազմաթիւ անգամներ, բազմաթիւ ձեւերով, որոնցմէ ամէն մէկը կրնայ դառնալ ոստիկանական վէպ մը, աներեւակայելի արկածներով։ Բայց այդ իրական պատահած վէպերը թողնենք մէկ կողմ։ Հետագային, իբրեւ օրինակ մը, թերեւս պատմեմ Պատուալի Վաղոյի եւ Սեբաստացի Յարութիւնի Ալեքսանդրապոլի մէջ կատարած գործերը, որոնք իրենց ծաւալով ստուերի մէջ ձգեցին Կարսի պահեստներու դատարկման գործերը։

Այս ըսածներէս պարզ պէտք է լինի, որ բոլոր ներելի եւ աններելի միջոցներով զինամթերքներ կը հաւաքուէին Կարսի մէջ։ Աններելի միջոցներ կը կիրարկուէին, որովհետեւ այլ միջոց չկար կանոնաւոր զէնք ճարելու։ Զէնքը խիստ արգիլուած գոյք էր, բայց զայն պէտք էր անպայման ճարել Երկրի համար։

Առակը ճիշդ կ'ըսէ. «Գողը որ տնէն լինի, եզը տանիքէն կը տանի»։ Որեւէ իշխանութիւն իր արգելքներով անկարող է ատոր առաջն առնել, եթէ ժողովուրդ մը իբրեւ առաջնորդ ունի այդ թուականի Դաշնակցութեան նման կազմակերպութիւն մը, որուն համար որեւէ անհնարին բան գոյութիւն չունէր։

Փրոփականտը.— Այս գործն ալ ծանրացած էր գործիչներուն, շրջիկներուն վրայ։ Գրաւոր փրոփականտ գոյութիւն չունէր, որովհետեւ այդ թուին ո՛չ մէկ կուսակցական թերթ կը հրատարակուէր Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ, ոչ ալ որեւէ այլ գրականութիւն։ Արտասահման հրատարակուող մեր թերթերը չէին հասներ Կովկաս, իսկ եթէ կը հասնէին ալ, արդէն հնացած էին։ «Դրօշակ»ն էր մեր միակ պաշտօնաթերթը, որ Նարեկի նման կը համբուրուէր իբր սրբութիւն, բայց անոր նման թաշկինակներու մէջ կը փաթթուէր եւ մէկ կողմ կը դրուէր։ Ան միայն կը կարդացուէր փոքրաթիւ անհատներու կողմէ։

Չեմ կարծեր, թէ մամուլը եւ գրականութիւնը մեծ դեր մը ունեցած են գոնէ 1904ի մեր ժողովրդական ընթացքին վրայ։ Իմ շրջապատը կ'առաջնորդուէր՝ ժողովրդական հոսանքին զարկը դիտելով, իսկ անոր տեսութիւնները աղբիւր ունէին գործը եւ կեանքը։ Ընթերցանութիւնը խիստ նուազ էր։

Ես ալ, այդ մթնոլորտէն ազդուած, թողած էի մէկ կողմ թէ՛ ռուս եւ թէ՛ հայ թերթերուն հետեւիլը եւ նոյնիսկ դարձած էի անոնց թշնամի։ Միւսներուն նման կը մտածէի եւ ինքս ինծի կ'ըսէի. «Լուն ուղտ կը դարձնեն, բայց փիղը իր կնճիթով չեն տեսներ անոնք։ Կեանքը, գործը գետի պէս իր ճամբով կ'երթան, իսկ անոնք ելեր են եւ գետին նոր ճամբայ ցոյց կու տան։ Լեռն ի վեր գետը չի կրնար ելլել. իսկ անոնք ելեր են եւ հաշիւ կ'ընեն, որ եթէ լեռն ի վեր ելլէր, շատ լաւ կը լինէր։ Տերեւին փակած որդի պէս, եթէ որեւէ հոսանքով կ'երթայ, կամայ թէ ակամայ, անոնք կը հաւատան թէ իրենք է որ կ'երթան եւ հսկայ գետին ճամբայ ցոյց կու տան»։

Մամուլին ոյժ չէինք տար եւ ոչ ալ անոր լաւին ու վատին ականջ կու տայինք։ Իսկ ես կ'աւելցնէի, թէ ան չարիք է, բնական դատողութիւնը մթագնող ազդակ եւ ճերմակի վրայ՝ սեւ մելան։

Այսպէս լինելով հանդերձ՝ Ծրագիր եւ Կանոնագիր անգիր գիտէինք եւ Բիւրոյի ու Կ. Կոմիտէներու շրջաբերականները ուշադրութեամբ կը կարդայինք ու կը վերլուծէինք ամէնքին համար։

Փրոփականտի գլխաւոր միջոցը բերանացի քարոզչութիւնն էր, որ մատչելի եւ հասկնալի էր ամէնքին։ Ան կը կատարուէր մէկ կողմէ աշուղներու եւ միւս կողմէ՝ մտաւորական քարոզիչներու միջոցով։

Աշուղներու արժէքը չէ գնահատուած, թէեւ անոնց շնորհիւ էր, որ մեր ժողովրդական զանգուածը իր քնէն արթնցաւ եւ մտածել սկսաւ։ Անոնք ներկայի հետ գործ չունէին. ներկան պատրուակ էր, որ կը դրդէր զանոնք վերյիշելու արդէն մոռցուած դարերու բնազդները, որոնք թաղուած էին ժողովուրդի սրտին մէջ։ Անոնք կը հրահրէին պահուած հին կրակը եւ իբր ներկայ կը ցուցադրէին։ Ծուռ Սասմայ Դաւիթները կենդանի եւ այժմէական կը դարձնէին, ինչ որ ժողովուրդի որոնածն էր։ Ներկան թողած՝ ապագան ալ ներկայ կը դարձնէին եւ ժողովրդի բաղձանքները իբր կատարուած իրողութիւն ցոյց կու տային, ինչ որ ժողովուրդի փնտռածն էր։

Այդ աշուղներուն գլխաւորը երկու աչքերով կոյր աշուղ Ֆահրատն էր, որ ճառ կը խօսէր եւ թառ կը զարնէր ու կ'երգէր «...Փըռփըռ քար, Անտոք ու Կեփին եւ քաջ Սիմոն Զաւարեան երբ սուրը քաշեց»... Ու եթէ դիտելու լինէիր թէ՝ «Ֆահրատ ջան, ախր Սիմոնը Սասուն չէ եղեր, անոր սուր

քաշող մարդ չէ», Ֆահրատը կը պատասխանէր.— «Բանիդ կաց, չէ եղել, բայց այդպէս մարդը անպայման Սասուն պէտք է լինի. սուր քաշող չէ նէ՝ պէտք է քաշէ»։

Հարցը ոչ միայն պարզ էր այլեւ ցանկալի ամէնքին։ Կրնայիր նկատել, որ Ֆահրատը կը փքեցնէ պատկերները եւ կրնային բնաւ չհամոզուիլ, որ «Սուլթան Համիտի թախտը սարսեցաւ», բայց անոր այդ բոլոր փքոցները հաճելի էին եւ ցանկալի էր լսել։

Մէկ խօսքով՝ աշուղները անցեալի եւ ապագայի իղձերը արթնցնողներն էին։ Ատոր համար շատ շնորհակալ պէտք է լինինք անոնց։

Աշուղներու կարճ պատմութեննէն, երգէն եւ նուագէն յետոյ, ասպարէզ կու գային բուն դասախօսները, քարոզիչները, որոնք ունկնդիրները վար կ'իջեցնէին առասպելներու գետնի վրայ եւ կը խօսէին ներկայի մասին որքան ալ դառն լինէր այն։

Կարսը տեսած էր անցորդ եւ մնայուն շատ քարոզիչներ, զորս կը յիշէր։ Ան տեսած էր կակազ, բայց խորիզով լեցուն Ռոստոմը, որուն համար կ'ըսէին. «Ականջ կը դնես, բան կը հասկնաս եւ կը կշտանաս»։ Տեսած էր Խաժակը, որ երբ կը խօսէր, կարծես Ալագեազի հովը կը բերէր։ Տեսած էր Ն. Աղբալեանը, որ կարծես մարգարէի նման, մարդու ատամները բերնի մէջ կը համրէր։ Տեսած էր Վռամեանը, որ այնքա՛ն արագ կը խօսէր, որ ուրիշներու մէկ տարուան ըսելիքը ինքը մէկ ժամուան մէջ կ'ըսէր։ Տեսած էր ե'ւ շատ ուրիշներ, որոնք ատոնց պէս եկած ու անցած էին եւ բան մը թողած։ Բայց բոլորի մէջ մէկը մնայուն էր մինչեւ իր կեանքի վերջին վայրկեանը։ Այդ՝ Նորհատեանն էր, որ ընտանի էր դարձած։ Իսկ անոր կողքին երկու հոգի միշտ եւ ցաւով կը յիշուէին։ Մէկը Եգորն էր (Առաստամեան), որուն համար կ'ըսէին թէ՝ «հուրի փերի»ի նման կ'երգէր եւ մարդիկ դէպի մահ կ'առաջնորդէր, կարծես թէ հարսնիք կը տանէր։ Միւսը՝ Սերգէյն էր, որուն համար կ'ըսէին, թէ կոշտ ու կոպիտ է, բայց «քեասար» բան կ'ըսէ, ջանին՝ ջան կ'ըսէ, չարին՝ չոռ կ'ըսէ։

Երբ ես Կարս եկայ, որպէս փրոփականտի կեդրոնական դէմք մնացեր էր Սերգէյը, շրջապատուած ինձ պէսներով, որոնք թէեւ կը տեսնէին, կը հասկնային, բայց երբ գործը կու գար հասկցնելու դիմացինին, լեզունին փայտ կը կտրէր, կը ծանրանար։ Ուստի լաւ էր որ մենք լռէինք եւ փրոփականտի գործը ձգէինք Սերգէյին։

Այդպէս կը դատէինք ես ու Ցակոբը, Լեւոնը եւ Ռուս-Գէորգը, ինչպէս եւ ուրիշներ։ Եւ Սերգէյը բոլոր գիշերները ժողովներ ունէր հարսանիքի, նշանտուքի, կնունքի կամ այլ պատրուակներու տակ ու 100–300 հրաւիրեալներով։

Մեր փրոփականտը կը սահմանափակուէր խումբերու մէջ, ուր 10–20 հոգիներու ներկայութեան՝ մենք ալ կը դառնայինք սոխակներ, հարց ու փորձին պատասխանողներ։

Երբ այս բոլոր գործերը կը կատարուէին գործիչներու միջոցով, բնականաբար, հարց կը ծագի, թէ ի՞նչ էր դերը Կ. Կոմիտէին։ Միաժամանակ հարց պիտի տրուի, թէ ռուս կառավարութիւնը քնա՞ծ էր, յիմա՞ր էր, թէ՞ կաշառուած, որ իշխանութեան մէջ կը հանդուրժէր իշխանութիւն մը։

Կ. Կոմիտէն ու գործիչները.— Գործիչներու գլխաւոր աշխատանքներու թուումէն հասկնալի է, որ ընդհանրապէս բոլոր աշխատանքները կը կատարէին Կ. Կոմիտէի նշանակած աշխատաւորները, իսկ ինքը կարծես գոյութիւն չունէր, կամ մէկ խորհրդանշական, անանձն վարչութիւն մըն էր, պատուական նախագահի նման։ Այդ այդպէս էր երեւութապէս, բայց այդպէս չէր իրականին մէջ, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչներուն նշանակումը եւ հեռացումը, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչները եւ բոլոր զինուորներն ու աշխատողները կարգի հրաւիրելու եւ պատժելու կարողութիւնը, քանի որ բոլորը պէտք է աշխատէին անոր անունով, թէկուզ ան լինէր անշօշափելի։

Ինչպէս ըսի, Կ. Կոմիտէն կ'ընտրուէր եւ աշխարհէն կը կտրուէր։ Գործերու յղացումը, կարգի հաստատումը եւ կամք ունենալը ամբողջովին Կ. Կոմիտէին չէին պատկաներ, թէեւ ինքն էր այդ բոլորին մարմնացումը։ Անոնք կը կազմաւորուէին ցածէն վեր բարձրացող խումբերու, ենթակոմիտէներու բաղձանքներէն, յղացումներէն, որոնք կը խտանային կոմիտէութեան մէջ, իսկ ինքը՝ յենուած լինելով կոմիտէութեանց վրայ եւ անոնց հետ ուղղակի կապ ունենալով՝ պարտաւոր էր իւրացնելու անոնց հաւաքական կամքը, յղացումը, կարգը։ Այդ էր պատճառը, որ մենատիրութիւն չէր կարող լինել Կ. Կոմիտէի կողմէ, թէեւ ձեւով ան կը գործէր իբր այդպիսին։

Միւս կողմէ՝ Կ. Կոմիտէի նշանակած բոլոր գործիչները, հրջիկները, զինուորները միայն մէկ պարտականութիւն ունէին, այն է՝ անոր կամքը իրագործել, անկարգները կարգի հրաւիրել, անոր յղացումները ի կատար ածել, ինչպէս որ կ'ընեն մեղուանոցի աշխատաւորները կամ բանակի զինուորները։.

Ոյժը, կորովը ամանում հաւաքականութեան մէջ էր։ Ան կախուած չէր անհատի մը փայլէն, որուն խաւարումը յաճախ պատճառ կը դառնայ ամբողջի խաւարման։

Ռուս իշխանութիւնը եւ կուսակցութիւնը.— Սխալ է, հարկաւ, մտածել թէ ռուս իշխանութիւնը քնած էր, անտեղեակ, յիմար, ապիկար, կամ այնքան անկամ, որ կը հանդուրժէր այդ բոլորին։

Ռուս իշխանութիւնը աչալուրջ կը հսկէր։ Ան ամէն ինչէն տեղեկութիւն ունէր։ Արդէն իրեն դէմ եղած գործողութիւնները այնպիսի բնոյթ ունէին, որ չէր կրնար չնկատել։ Ան հսկայ ոյժ ունէր այդ զինուորական շրջանին մէջ։ Իր զօրքերուն քանակը կրկնակի կամ հաւասար կու գար քաղաքի բնակչութեան։ Թերեւս ան հաստատ չէր գիտեր Կ. Կոմիտէի անդամներուն անունները, բայց գործիչները յայտնի էին անոր, այն աստիճան յայտնի, որ երբ Սերգէյը կ'անցնէր փողոցներով, ոստիկան եւ նոյնիսկ ոստիկանապետ բարեւ կու տային, առանց անոր հետ ծանօթ լինելու։ Կարծես, թէ նահանգապետի կողքին, ան է անպաշտօն, բուն նահանգապետը։ Կը բարեւէին նոյնպէս Ցակոբին եւ միւսներուն, զորս, երեւի, Կ. Կոմիտէի անդամներուն տեղը կը դնէին։ Իսկ

Գլոյին, որ կ'ուզէր իրեն իբրեւ այդպիսին ընդունէին եւ կը յոխորտար ատով, կ'ըսէին ծիծաղելով· «Երեւի, դուն ալ Թագաւորն ես բոլորին»։ Ան կը լռէր, բայց կը ժպտէր։

Եւ, սակայն, իշխանութիւնը շուարած էր եւ չէր գիտեր իր ընելիքը։ Նախ՝ որովհետեւ հայութիւնը միացած էր, մէկ մարմին էր կազմած Դաշնակցութեան շուրջը, որուն մէկ անդամին դաշոյնը կրնար կրկնել տալ այն փորձանքները, որոնք քանի մը ամիս առաջ եղած էին եկեղեցական ցոյցերու ատեն։ Եւ դեռ աւելին կը սպասէին՝ մինչեւ զինական ապստամբութիւն։ Ռուս իշխանութեան միակ ջանքն էր հայութիւնը բաժնել Դաշնակցութենէն, որուն ան կը վերագրէր այս բոլոր եղածները, իսկ հայութեան հեռացումը իր քղանցքներէն, մեծ վնաս կը համարէր իրեն։ Բայց այդ բաժանումը առաջ բերելու մէջ ան իրեն անկարող կը զգար։

Դատական, օրինական միջոցներով չէր կարող հետապնդում կատարել, որովհետեւ եղածներուն համար ոչ բողոք կար եւ ոչ ալ դիմում հրապարակով, նոյնիսկ ոստիկանութեան կողմէ։ Գործը այն աստիճանի էր հասած, որ օրը ցերեկով փողոցի մէջ զարնուածի ծնողները կամ անցորդները, որոնք գիտէին թէ որու կողմէ եւ ինչպէս է զարնուած, ցուցմունք կու տային թէ հանգուցեալը ամենայն հաւանականութեամբ ինքնասպան է եղած։

Կը մնար վարչական միջոցը։ Բայց այդ ալ իր վտանգն ունէր։ Արդէն գոլիցինեան ռեժիմը այնքա՜ն հեռացուցած էր հայութիւնը ռուս տիրակալութենէն, այնքա՜ն անկարացուցած էր հայութեան միամիտ ծառայականութիւնը եւ հաւատարմութիւնը ռուս քաղաքականութեան, որ ան իր գլխի ռուսական գլխարկը կը նետէր եւ փափախ, նոյնիսկ Ֆէս կը գործածէր։

Դաշնակցութեան նշանաբանը՝ ազգերու ինքնորոշում, Կովկասը՝ կովկասցիներուն, Ֆետերացիա եւայլն, արդէն կը խօսէին հայութեան սրտին եւ համակրութիւն կը վայելէին նաեւ միւս ազգութեանց մէջ։ Վրաստանի մէջ ալ կազմուած էին Ֆետերալիստներու կուսակցութիւնը եւ վրացի Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը։ Այս վերջինս իր միջազգային, ապազգային ընթացքը փոխած՝ ձգտում ցոյց կու տար ազգային ինքնավարութեան գետնի վրայ կանգնելու։ Արդէն Գուրիայի մէջ (Վրաստան) կային համանման շարժումներ, ինչ որ հայկական շրջաններու մէջ, որոնց եթէ ձայնակցէին նաեւ Թաթարները, «Կովկասը՝ կովկասցիներուն» խօսքը իրական վտանգ պիտի դառնար Ռուսիոյ համար։

Այս վտանգին առաջքն առնելու միջոցը ռուս իշխանութիւնը իբրեւ դարման չէր նկատեր վարչական սեղմումները։ Դարման կը նկատէր կովկասեան ժողովուրդները իրարու հետ գժտեցնելը եւ առաջին հերթին՝ Դաշնակցութիւնը զբաղեցնելն ու բնաջնջելը։ Այդ միջոցը ան գտաւ, նախ՝ Սոցիալիստները լարելով Դաշնակցութեան դէմ, որոնք զայն կը համարէին «շովինիստ»ական կազմակերպութիւն մը եւ յետոյ՝ հրահրելով հայ-թաթար բախումները եւ, վերջապէս, համաձայնութեան գալով Թուրքիոյ հետ՝ միասնաբար ոչընչացնելու հայ ապստամբները, որոնք կը խռովէին Թուրքիոյ եւ Կովկասի ներքին անդորրութիւնը։

Ահա ասոնք էին գլխաւոր պատճառները անոր հանդուրժողութեան։ Կառավարութիւնը կը սպասէր մինչեւ որ հասուննար այն վայրկեանը, երբ «շունը շնով կարելի լինէր խեղդել», ինչպէս որ ռուս պաշտօնեաները կ'արտայայտուէին։

Ռուս իշխանութեան նշանակէտն էր դարձած, նախ եւ առաջ, կղզիացնել Դաշնակցութիւնը։

Տեռորները.— Երբ կ'անդրադառնանք 1903–4 թուականներու Կարսի ազգային միութեան, անոր միակամ կեցուածքին եւ պայքարին ընդդէմ հզօր ռուս իշխանութեան, երբ կ'անդրադառնանք հայերու զոհաբերութեան եւ կարգապահութեան, ակամայ կը հարցնենք.— Միթէ՞ այդ ժողովուրդը այդքան գիտակից էր, մի՞թէ այդ ժամանակ ան այդքան հասունցած էր, որ անոր մէջը չկային վատեր, որ խանգարէին այդ միակամութիւնը...

Երեւակայել թէ այդ ատենները, մարդիկ կը ծնուէին միայն առաքինութիւններով, անհիմն է։ Մարդը՝ մարդ է ամէն ատեն իր բոլոր բացասական եւ դրական յատկութիւններով եւ, ինչպէս կ'ըսէ հին իմաստութիւնը՝ «գիւղը առանց շան չի լինի»։ Բայց որպէսզի շները չլինէին գերիշխող, երեք պայմաններ անհրաժեշտ էին, որոնցմէ երկուսը թուեցինք։ Մէկը՝ արտաքին ճնշումը, որ կը վտանգէր թէ՛ վատի եւ թէ՛ լաւի կենսական շահերը։ Երկրորդը՝ գոյութիւնը զանգուածի մէջ կազմակերպութեան մը, որ կը միացնէր եւ կ'առաջնորդէր բոլորը դէպի ընդհանրական ազատագրում։

Սակայն, այդ երկուսը բաւական չէին գայլն ու գառը մէկ հօտի մէջ հաւաքելու։ Անհրաժեշտ էր երրորդ պայման մը եւս՝ անուղղայ եսասէրները կարգի հրաւիրելու համար։ Այդ պայմանը ոյժի եւ պատասխանատուութեան ենթարկելու կարողութիւնն էր։ Ան, որ չէր գիտակցեր ընդհանրութեան վտանգի կորստաբերութեանը իր իսկ շահերուն, ան որ չէր ազդուեր բարոյական մթնոլորտէն զոր կազմակերպութիւնը առաջացուցած էր ընդհանրութեան շահի պաշտպանութեան համար, պէտք է չղթայուէր կամ բնաջնջուէր։ Այդ սկզբունքին վրայ յենուած էին այդ թուականներուն կուսակցական տեռորները։

Տեռորները, ըստ իրենց բնոյթի, կը բաժնուէին երկու տեսակի, — արտաքին՝ քաղաքական եւ ներքին՝ ազգային-կարգապահական։ Արտաքին՝ քաղաքականն ալ իր հերթին կարելի է բաժնել երեք տեսակի՝ զանգուածային, պետական խարիսխներու քանդում եւ պետական պաշտօնէութեան սանձում։ Իսկ ազգային կարգապահականը իր հերթին կարելի էր բաժնել երկու տեսակի՝ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ անոնք բաց կերպով կը միանային թշնամիներուն՝ ընդդէմ իրենց ազգին, եւ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ ասոնք անձնատուր եղած էին մատնութեան եւ դաւաճանութեան արհեստին։

Նման յանցանքներու համար Կ. Կոմիտէները իրենց միաձայն որոշումը կու տային եւ զայն կ'իրագործէին հարկաւ Կ. Կոմիտէի կամ բարձրագոյն մարմնի հաւանութեամբ։

Բոլոր միւս յանցանքներուն համար, որքան ալ անոնք ծանր լինէին, մահուան պատիժ ահաբեկումով չկար։ Քրէական

յանցանքներու, նիւթական իւրացումներու, բարոյական մեղանչումներու, զեղծումներու, անկարգապահութեանց համար միայն պատիժներու ենթակայ էին, սակայն պայմանով որ ենթական յօժարէր կրել այդ պատիժները եւ դիմադրութիւն ցոյց չտար։ Հակառակ պարագային՝ վարչական եղանակով ան մահուան կ'ենթարկուէր։ Բայց ատիկա տեռոր համարելը սխալ է։ Ատիկա համարելու է իրաւունք մը միայն, որ կը նմանի իրաւունքին այն զօրահրամանատարին, որ տեղնուտեղը կը մահացնէ ընդդիմացող կամ ռազմաճակատ մեկնիլ չուզող զինուորը։ Այս կարգի մէջ պէտք է դասել շարք մը սպանութիւններ, ինչպէս, օրինակ, Վարդոյի մահացումը, որ կատարուեց, որովհետեւ ան իր վրայ դըրւած վճիռներուն ընդդիմացաւ, կամ մաուզերիստներու ահաբեկումները, երբ անոնք կը խանգարէին կարգն ու խաղաղութիւնը։ Այս վարչական պատիժները ընդհանրապէս կը գործադրուէին ներքին կուսակցական խնդիրներուն համար այն տարրերու վերաբերմամբ, որոնք, օգտուելով իրենց դիրքէն կամ կուսակցական հեղինակութենէն, կը չարաշահէին իրենց ոյժը։ Իսկ միւս տարրերուն համար, ինչպէս յիշեցի վերեւը, կ'իրագործուէր ահաբեկման որոշումը ընդունուած կարգով, յիշուած հինգ նպատակներուն համար։

Աւելորդ չէ համառօտ յիշել՝ թէ ի՞նչ կը հետապնդէին վերեւ յիշուած նպատակները։

Զանգուածային տեռոր.— Այս ահաբեկումին ենթարկուած էր հայութիւնը մանաւանդ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, որ իր պաշտօնական կերպարանքն առաւ 1894–96 թուականներուն, Համիտեան ջարդերու ժամանակ։ Կովկասի մէջ Ռուսիան այդ նոյն զանգուածային ջարդի կամ ահաբեկման ձեւն ուզեց փոխարինել թաթարական ոյժով։ Զանգուածային ահաբեկումը Թուրքիոյ մէջ կատարելագործման գագաթնակէտին հասաւ 1914–15 թ. թ., շնորհիւ Տոքթ. Նազիմի, Բեհաէտտին Շաքիրի, Թալէաթի եւ իր ընկերներուն, որոնք նպատակ էին դրած արմատապէս լուծել հայկական կնճիռը։ Բայց հայութեան մէջ ե՛ւ ոչ մէկ հոսանք եւ մանաւանդ

Դաշնակցութիւնը բնաւ մտքէն իսկ չանցուց նման զանգուածային ահաբեկում մը կատարել իր շրջապատին մէջ։ Չընդօրինակելու պատճառը պէտք է որոնել ոչ այնքան հայ ժողովուրդի անկարողութեան կամ միայն մարդասիրական զգացմունքներէն տարուած լինելուն մէջ, այլ գլխաւորապէս այն սկզբունքին մէջ, թէ յոռի վարչութեանց պատասխանատուութիւնը ոչ թէ զանգուածն է, այլ իշխանութիւնը. թէ զանգուածը յեղափոխականացնելով եւ զայն առաջնորդելով, կարելի չէ փոխել իշխանութիւնը. թէ ժողովրդավար իշխանութեան հաստատումով միայն՝ ամէն ազգ, ամէն դասակարգ պիտի գտնէ իր ազատութիւնը, եւ պիտի հաստատուի եղբայրութիւնը, համակեցութիւնը եւայլն։

Այս գաղափարապաշտութիւնը այնքա՛ն արմատացած էր Հայութեան եւ Դաշնակցութեան մէջ, որ մինչեւ օրս առանձին շեշտով, առանձին հպարտանքով ան կ'երգէ՝ «Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր ջան ֆիտան»։ Եւ Դաշնակցութեան հիմնադրութենէն սկսած մինչեւ այսօր չկայ որեւէ որոշում զանգուածային ահաբեկում ընելու ազգի մը կամ դասակարգի մը վերաբերմամբ։

Կարսի շրջանը եւ անոր հետ բոլոր միւս Կ. Կոմիտէները մինչեւ 1904 Թուականները եւ անկէ յետոյ մինչեւ 1917 Թուականը, զանգուածային ահաբեկման հանդէպ ունէին հաստատուն եւ միակամ հասկացողութիւն։ Այդ այն է, որ ոչ միայն հակամարդկային, հակայեղափոխական բարբարոսութիւն մըն է այդպիսի ահաբեկումը, այլեւ աննպատակ եւ կործանարար է այն, որով անոր դէմ լինելը սրբազան պարտականութիւն է ամէն մէկ յեղափոխականի համար։

Պետական խարիսխներու քանդման ահաբեկումը.— Կարսը նպատակաւոր եւ յեղափոխական կը համարէր քանդումը իշխանութեան խարիսխներուն։

Հայութիւնը եւ անոր հետ միասին միլիոնաւոր այլ բազմութիւններ, կը տրամաբանէր Կարսը, կը տառապին երկու իշխանութիւններէ՝ Թուրք եւ ռուս։ Բարեբախտաբար, երկուքն ալ միեւնոյն պետական խարիսխն ունին, երկուքն ալ միապետական են, երկուքն ալ միահեծան են եւ կը գլխաւորուին սուլթանով ու ցարով։ Հպատակներուն 90%ը ուրախ կը լինի անոնց վերացումէն։ Արդ՝ զանոնք մէջտեղէն վերցնելը կամ անոնց յենարան խարիսխները փճացնելը մարդկութեան համար բարիք մըն են։

Կարսի շրջանի իրաւասութեան մէջ չէր մտներ նման ձեռնարկի մը կիրառումը. այդ կրնային ընել Բիւրոն կամ Պոլսոյ ու Պետերբուրգի մարմինները։

Բայց Կարսի մէջ գործելու եռանդը այնքան մեծ էր, որ կը յորդէր իր ափերէն։

Իրաւունք կ'ուզենք, — կ'ըսէին։ — Իրագործող մա՞րդ է պէտք, կու տանք։ Եթէ ձեռնարկը յաջողի եւ ռեժիմը չտապալի, եղածէն վատը պիտի չյաջորդէ։ Ցարէն ցար, սուլթանէն սուլթան տարբերութիւն ունի։ Իսկ եթէ ռեժիմը տապալի, արդէն այդ մեր ուզածն է. յեղափոխութիւն կը լինի եւ ժողովրդապետութիւն կը հաստատուի։

Բայց անկիւնը ինկած Կարսի մէջ այդ մտորումները բնաւ չիրագործուեցան։ Անոնք սակայն «իբր մաքէթ» ծառայեցին եկող գացողներուն։ Երբ վարպետը Ջրաղաց պիտի շինէ եւ աշխատցնէ, էական է, որ նախ ան ընդօրինակէ նախապէս գծուած եւ չափուած նմոյշը։ Երբ Կարսը իր գեղջկական տրամաբանութեամբ՝ Պանք Օթոմանի գովքը կ'ընէր, կը հետեւցնէր, թէ ան է պատճառը Մայիսեան բարենորոգմանց ծրագրին։ Երբ ան կը փառաբանէր Գոլիցինի մահափորձը, որ Հնչակեաններունն էր, կը հետեւցնէր որ անոր պարտ ենք շատ բանով։ Ատոնք կը դառնային դրդիչներ նոր ու նոր ճամբաներ որոնելու, նպատակին հասնելու եւ մղելու համար մարդիկ դէպի Համիտի մահափորձը, կամ Օթոմանեան յեղափոխութիւնը, եւ կամ Պարսկական յեղաշրջումը այնպիսիներու ձեռքով, որոնք Կարսի ջուրը խմած էին։ Այս վերջիններուն մէջն էր ե'ւ Համեստ Քեռին, որ Պլյի արհեստանոցին մէջ ձիու եւ էշի սանձեր կը պատրաստէր։ Բայց Կարսի Թուրքերը մղեցին զայն դէպի հեռաւոր Պարսկաստան՝ հոն կռուելու համար Կարսի մէջ լսած հեքիաթները։

Մէկ խօսքով, Կարսը ջերմ կողմնակից էր անհատական պետական ահաբեկումներու։

Պետական պաշտօնէութիւնը սանձելու տեռորները.— Այս գործը, Կարսի շրջանի մէջ, Կ. Կոմիտէի իրաւասութեան մէջ կ'իյնար։ Եւ այդ մասին ան իւրայատուկ հասկացողութիւն ունէր։ Արժէ քանի մը խօսք ըսել այդ մասին, մանաւանդ որ անոր ըմբռնողութիւնը կը տարբերէր այլ շրջաններու հասկացողութիւններէն։

Բզնունին, որ պետական պաշտօնեայ էր եւ միաժամանակ Կ. Կոմիտէի անդամ(*), եւ Բժիշկ Ղազանջեանը, տարբեր համազգեստով զարդարուն, որ նոյնպէս Կ. Կոմիտէի անդամ էր, եւ որ իր ընկերներու բախտին արժանացաւ, սպաննուելով Կարսի մէջ, զիս իրենց մէջ առած՝ կը բացատրէին իմ սխալ ըլլալս։

— Այդ կարճատես եւ սովորական դարձած հասկացողութիւնն է, որ յարատեւ կը դարձնէ բռնակալ իշխանութիւնը։ Թքով կպցուցած աքլորի փետուրներին նայելով չէ, որ պէտք է դատել։ Պաշտօնէութեան, բանակի համազգեստները, պարտադրութիւն են՝ մեզ մեքենայ դարձնելու, մեզ դատելու իրաւունքէն իսկ զրկելու համար։ Փա՛ռք Աստծու, դու էլ կրեր ես այդ։ Ինչո՞ւ չես ըմբռներ։ Պէտք է բնաջինջ ընել այն հասկացողութիւնը, թէ պետական պաշտօնէութիւնը եւ բանակը թշնամի են ժողովուրդին եւ կը սիրեն ռեժիմը, բռնակալ իշխանութիւնը։ Պէտք է նայիլ պաշտօնէութեան եւ բանակին վրայ ճիշդ այնպէս, ինչպէս կը նայինք գործարանատիրոջ մօտ վարձուած բանուորներու եւ ծառաներու վրայ, որոնք թէեւ կ'ատեն զիրենք շահագործող գործարանատէրերը, բայց եւ իրենց ապսպրուած եւ չսիրած գործը կ'ընեն մի փոր հացի համար։ Տարբերութիւնը երկուսի միջեւ այն է, որ մէկը կապոյտ շապիկ կը հագնի, միւսը՝ զարդարուն համազգեստ։ Բայց գերադասելի է կապոյտ շապիկը, որովհետեւ ամենացած ծառայողը կամ բանուորը օրը կ'առնէ 30 կոպէկ, իսկ զինուորը կէս կոպէկ, ոստիկանը՝ 10 կոպէկ։ Բանուորը, երբ ուզէ, կը թողնէ իր աշխատանքը եւ կը թքնէ կ'անցնի. պաշտօնեան այդ չի կարող անել, պսակուած է իր համազգեստին։ Բանուորը իր չսիրած սուրը, խշտիկը (սուինը) կը շինէ հրամանով եւ ակամայ, բայց չունի բարոյական պատասխանատուութիւն ատոր համար, իսկ այդ խշտիկը կը տան զինուորին կամ ոստիկանին եւ կը հրամայեն տեղաւորել դիմացինի փորը, եւ նա պատասխանատու է իր խղճի առջեւ։ Երկուսն էլ մարդ չեն, այլ ստրուկ եւ մէկ փոր հացի համար մեքենայ, գործիք դարձած իրենց չուզածին, իրենց ուզածի թշնամիին։ Բայց այդ երկուքէն ամենէն խղճալին ռեժիմի ծառաներն են, որոնք, տարաբախտաբար, կարճատեսութեան հետեւանքով, ամէնքէն կ'ատուին եւ գոնէ բանուորի չափ չեն սիրուիր, ինչ որ անհիմն է եւ վնասակար։ Յեղափոխականը ամենէն շատ պէտք է մտածէ ազատագրել այդ մեքենայ դարձած պաշտօնէութիւնն ու բանակը եւ ամենէն շատ պէտք է սիրէ զանոնք, որովհետեւ անոնց շղթաները ամենէն հաստն են. անոնց մէջն է ժողովրդի միտքը, ուսումը, մասնագիտութիւնը եւ, վերջապէս, անոնք հարկադրուած են ըլլալու յենարան ատելի կարգերուն։ Զանոնք սիրելով, անոնց շղթաները թեթեւցնելով, զանոնք կազմակերպելով եւ անուղղաններին պատժելով է, որ կարելի պիտի ըլլայ յաջողցնել յեղափոխութիւնը եւ փոխել ռեժիմը։

Եւ Բզնունին, ինքն իրմէն ելած, իր կապոյտ աչքերով եւ կեռ քթով բազէի նման կ'ուզէր իմ աչքերը կտցահարել։

— Լսի՛ր։ Տասնեակ տարիներ է, որ ես ծառայութեան մէջ եմ, քեզմէ լաւ կը հասկնամ։ Երբ զինուորը իր սուինը մարդու փորը կը խոթէ, ես ընկածին չեմ խղճայ, այլ զարնող զինուորին եւ կը ջանամ հասկցնել անոր թէ մեռնողը յանցանք չունէր եւ ոչ էլ ինքը, քանի որ հրաման կատարած է։ Երբ ոստիկանը իր բարեկամին շղթայած բանտ կ'առաջնորդէ, ես աւելի կը խղճամ ոստիկանին, քան բանտարկեալին։ Մխիթարելու համար կ'ըսեմ անոր. «Այլ կերպ չէիր կարող ընել, հրամանն է»։ Եւ երբ անոր աչքերուն արցունք

(*) Կարծեմ, այդ դէպքի մէջ ալ սպաննուեցաւ թուրքերու կողմէ։

տեսնեմ, կը համբուրեմ։ Երբ հարկահաւաքը քար սառոյց դարձած եւ հազիւ ինքն իրեն զսպած՝ կը կանգնի անկարողի դրան առջեւ, ես կը մօտենամ անոր եւ կ՚ըսեմ. «Մեղքը մեղաւորին, դու ի՞նչ մեղք ունիս»։

Բայց երբ կը տեսնեմ, որ պաշտօնեան կամ զինուորը հաճոյք եւ բաւարարութիւն կը զգան իրենց չար գործերէն, քեզ պէս կ՚ըսեմ. «Ասոնք ի սպառ կորած են եւ չարին իրենց հոգին ծախած են»։ Անունը միտքս կը պահեմ եւ զայն թըշնամի կը համարեմ։ Այսպիսի անասուններու թիւը մեծ չէ։ Անոնց հատիկ հատիկ պէտք է ընտրել եւ սատկեցնել ոչ թէ ծածուկ, այլ պաշտօնէութեան, բանակի աչքին առջեւ։ Շատերը կը շշմին եւ ինքզինքնին երկու դանակի միջեւ կը զգան։ Հրամանի դէմ մենք չենք կարող ելլել, բայց կրնանք անոնցմէ խուսափիլ՝ չտեսնել, չլսել, աջը ձախի հետ չփոթել։ Մի խօսքով՝ այդ դասը, ինչ պաշտօն եւ դիրք էլ ունենայ, ինչ սարսափելի արարքներ էլ գործած լինի, պէտք չէ նկատել ժողովրդի թշնամի, այլ պէտք է նկատել ժողովրդին հարազատ եւ, իբր այդպիսին, պէտք է գրաւել զանոնք քայլ առ քայլ, մարդ առ մարդ, գիտնալով որ անոնցմէ մէկը 100ը արժէ միւս դասերէն։

Երբ կը լսէի Բզնունիի այս խօսքերը, չէի կրնար հաւատալ թէ այդ լուռ եւ անչօշափելի մարդն էր հոգէառը պաշտօնէութեան եւ մանաւանդ գաղտնի ոստիկանութեան։ Անոր դուռը փակ էր հայութեան առջեւ, բայց բաց՝ բոլոր ռուս պաշտօնէութեան առջեւ։ Ան բարեւ չէր տար իր ընկերներուն, բայց խնդումը երեսին կը դիմաւորէր օտարները։ Ան պսպղուն հագուստով, բաց կառքը նստած, այցելութիւններ կու տար ցարական պաշտօնեաներուն։ Շաբաթը մէկ անգամ, փակ կառքի մէջ նստած եւ համազգեստը փոխած, կ՚երթար Կ. Կոմիտէի նիստին, ուր օտար մարդ պիտի չլինէր։ Եւ այդ օրը արիւն կը հոտէր ժողովին մէջ եւ վճիռ կը տրուէր այս կամ այն մարդուն հոգին առնելու կամ չառնելու մասին։

Նուրբ խնդիր էր տեռորի որոշում կայացնելը ցարական պաշտօնէութեան եւ բանակի անդամներու վերաբերմամբ։ Ոչ միայն ի նկատի պէտք էր առնել դատապարտեալի հասցուցած չարիքը հասարակութեան, այլեւ այն, թէ դատապարտեալի պարտականութեանց մէջ կ՚իյնա՞ր իր գործողութիւնը, եւ թէ իբր չարագո՞րծ ըրած էր զայն իր հաճոյքին համար, թէ ոչ հարկադրուած էր ընելու։ Այդ անհրաժեշտ էր, որպէսզի դատապարտեալի պատկանած դասը չզրգռուէր եւ գոնէ մասամբ մեղմացուէր տեռորի տպաւորութիւնը։

Այսպէս, օրինակ, եթէ դատապարտեալը զինուորական դասին կը պատկանէր, կը պատճառաբանուէր. «Մենք մեր զաւակները կ՚ուղարկենք բանակ յանուն ժողովրդի ապահովութեան կռուելու համար արտաքին թշնամիներու դէմ, իսկ Իւանը, արտաքին թշնամի նկատելով այսինչ քաղաքացին, խոշտանգած է զայն եւ որբ ձգած այսինչ ընտանիքը։ Այս պայմաններու մէջ անոր մահը անհրաժեշտութիւն է ժողովրդի շահերուն համար»։

Եթէ ոստիկան էր, տեռորը կը պատճառաբանուէր այսպէս. «Մեր զաւակները մեր իսկ դրամով կը պահենք իբր ոստիկան, մեր ներքին ապահովութեան համար։ Այսինչը ոչ ոճրագործ, ոչ ալ քրէական յանցաւոր էր եւ կամայականորէն խոշտանգուած ու բանտարկուած է այսինչ ոստիկանի չինծու փաստերուն հիման վրայ։ Բուն պատճառը դրամ կորզելն է, որ չի նպաստեր ներքին ապահովութեան», եւայլն։

Այս ուղղութեամբ եղած փաստարկութիւնները, երբ ըլնէին իրական, ապացուցուած ու անվիճելի, կը դրուէին կարճ կերպով եւ դատապարտեալի դիակին կը փակցուէին, ինչ որ խոր տպաւորութիւն կը թողուր եւ ակամայ «աֆարը՛մ» կամ «օ՛խ» բացականչութիւններ կը փրցնէին ամէնքէն։ Երբ վաւերացնող այդ կարգի բացականչութիւնները կորզուած էին ամէնքի սրտէն, կատարուած տեռորը իր նըպատակին հասած էր, հետեւանքը բարի էր եւ իշխանութիւնը վրայէն կ՚անցնէր։ Հակառակ պարագային, երբ սխալմունք լինէր դատապարտութեան մէջ եւ տեռորը իբր ոճիր համարուէր, հետեւանքը բացասական էր, եւ իշխանութիւնը այդ սխալը մատի փաթթոց կ՚ընէր։

Ինծի կը պատմէին, որ 1900–1904ի Թուրքերուն կատարուած էին ընդամէնը ութը տեռորներ, որոնցմէ եօթը արդար, իսկ մէկը «խայտառակութիւն» եղած էր։ Վճիռն արդար էր եղած այդ մէկուն ալ, բայց ահաբեկիչը շփոթած էր, չէր ճանաչած իր զոհը եւ սպաննած էր անմեղ մը ու վճիռը կուրծքին փակցուցած։ Այդ սխալը սուղի էր նստած մեզի, թէեւ սխալը քաւելու համար՝ թիւրիմացութեան զոհի ընտանիքին նիւթական ապահովութիւն տրուած էր։

Պետական պաշտօնեաներու եւ բանակի ութը ահաբեկումները եղած էին արեւի լոյսին տակ, փողոցի մէջ, բոլորի առջեւ, «պատճառաբանուած» եւ, որ գլխաւորն է, ոչ մէկ ահաբեկիչ չէր ձերբակալուած։ Բոլորն ալ «աներեւութացած» էին։

Հետեւանքէն շատ գոհ էին, թէեւ քանի մը անմեղ անցորդներ բանտն էին նետուեր եւ կը պահուէին դեռ եւս իշխանութեան կողմէ, ցուցմունքներ տալու համար ահաբեկիչներու ինկութեան մասին։ Բայց անոնք իրենց «չգիտեմ»ին վրայ կը յամառէին։

Կ'ըսէին, եւ ես ալ կը տեսնէի, որ զօրքը հրաման ունէր ո՛չ զօրական, ոչ ալ քաղաքական գործերու մէջ միջամտելու։ Միայն կոզակները կը խառնուէին եւ կը շփուէին բնակչութեան հետ եւ յաճախ գողութիւն կ'ընէին։

Ոստիկանութիւնը իր սովորական դերը կը կատարէր, բայց զգոյշ էր իր կամայականութեան մէջ, իսկ երբ զգար թէ քաղաքական աստառ ունի հարցը, չէր տեսներ կամ իր գիտցածը կը մոռնար։ Ան կը տեսնէր մարդիկ, որ անծանօթ էին շրջանին մէջ, բայց անցագիր չէր հարցներ։ Կը տեսնէր անոր ետեւէն գնացող պահակներ, որոնց գօտիներուն տակ ցցուած ուռոյցքներ կ'երեւնային, որ անշուշտ ատրճանակներ էին, բայց ինչո՞ւ տեսնէր, երբ մարդուն անունը չէր արձանագրուած եւ իրեն ալ այդ չէր յանձնարարուած։ Սակայն, ան լաւ գիտէր թէ այդ անծանօթները ովքեր էին եւ տեղն եղած ատեն խոնարհաբար կը բարեւէր իբր ազգութեան պետերու եւ իշխանութեան դէմ կռուողներու։ Բայց իր ի՞նչ պէտքն էր զանոնք երեւան հանելը։ Իր պարտքը հրաման կատարելն էր, իսկ ինքը նման մարդկանց մասին հրաման չունէր։ Երբ հրաման լինէր, ան իր վստահելի մարդիկը կը շտապեցնէր, որպէսզի լուր տային, թէ ահա մէկ ժամէն կու գան խուզարկելու, ձերբակալելու, թո՛ղ անհամութիւն չլինի։ Ոստիկանութիւնը դարձած էր տեսակ մը վարագոյր՝ յեղափոխականներու գործերը ծածկելու համար։

Կը մնար դժուարինը՝ գաղտնի ոստիկանութիւնը, գաւաճանները, մատնիչները։

Գաղտնի ոստիկանութիւն, դաւաճան եւ մատնիչ.— Ամենադժուարին գործն էր գաղտնի ոստիկանները ճշդորոշելը։ Անոնք էին ամենէն վտանգաւորները, որովհետեւ անոնք գործի մէջ չկային, ո՛ր տեսնէիր. անոնք անուն չունէին, որ գտնէիր. չէին խօսեր, որ լսէիր։ Անոնք անանձն էութիւններ էին, որ գոյութիւն ունէին եւ գուցէ քու մօտդ էին եւ դուն չէիր ճանչնար։ Անոնք քեզ կը տեսնէին, եւ դուն զիրենք չէիր տեսներ։ Եւ անոնց տեսածը այնպէս գաղտնի կը զեկուցուէր իշխանութեան, որ բացառիկները միայն կրնային հասկնալ էութիւնը։

Մօտաւորապէս միայն կրնայիր հասկնալ, թէ ո՛վ է գաղտնի ոստիկանը, երբ արդէն բանտն էիր եւ հարցաքըննութեան ենթակայ։ Վերյիշելով անցեալը կրնայիր ենթադրութեամբ տասնեակ անուններու մէջ որոնել ու գտնել գաղտնի ոստիկանը՜, որ կարող էր լինել չսիրածդ կամ շատ սիրածդ մէկը, քու հարազատը, քու ընկերը, քու զինուորը եւ, ո՛վ գիտէ, գուցէ ե՛ւ քու մեծաւորը, անուանի հերոսը եւ գործիչը, որու մասին կը մտածէիր, բայց չէիր համարձակեր բարձր մտածելու։ Ինչո՞ւ չէ։ Երբ Ազէֆը, որ ռուս ամենահամարձակ ահաբեկիչ սոցիալիստներու կեդրոնական մարմնի անդամ էր, կրնար միաժամանակ լինել ե՛ւ գաղտնի ոստիկանութեան անդամ, ինչո՞ւ չէր կարող նոյնանմանը ե՛ւ մեր մէջը լինել։ Արդէն այս մտածումն իսկ քայքայում եւ թուլացում էր, զոր պէտք էր հաշուի առնէր Կ. Կոմիտէն, բայց պաղարիւնութեամբ աչալուրջ պիտի մնար։

Երկու միջոց կար գաղտնի ոստիկանութիւնը գտնելու։ Առաջին՝ հսկել շրջապատի մարդոց կապերուն եւ շարժումներուն եւ մանաւանդ անոնց նիւթական եկամուտին եւ ծախքերուն, որոնք կը տանէին լոկ ենթադրութեանց։ Եւ երկրորդ՝ ունենալ պետական կազմին մէջ վստահելի կամ գնուած պաշտօնեաներ, որոնք նախապէս յայտնէին գաղտնի ոստիկանութեան ցանկը եւ, եթէ ատիկա անհնար էր, գոնէ այն գործառնութեանց մասին, որոնք կը բխէին գաղտնի ոստիկանութեան տեղեկագրէն։

Այս միջոցները կրնային սահմանափակել չարիքը, բայց բուն աղբիւրը կը մնար ենթադրական։ Ուստի այդ կասկածելի տարրի վերաբերմամբ տեռորի որոշում չէր տրուեր ընդունուած կարգով եւ հրապարակով, այլ կասկածելիներուն խորհուրդ կը տրուէր հեռանալ իրենց շրջաններէն, իսկ շատ կասկածելիները կ'աներեւութանային։

* * *

Եթէ ազգութեան մէջ չլինէին դաւաճաններ եւ մատնիչներ, իշխանութիւնը իր բոլոր միջոցներով անզօր կը դառնայ, նոյնիսկ իր գաղտնի ոստիկանութիւնը անպտուղ կը դառնայ։

Դժուար չէր առաջքն առնել այդ երկու ախտերուն։ Ատիկա յամենայն դէպս աւելի դիւրին էր քան գաղտնի ոստիկանութեան։ Կարսի մէջ հետեւեալ կերպով կ'առաջնորդուէին —

Առաջին հերթին կ'աշխատէին այնպիսի մթնոլորտ մը ստեղծել, մանաւանդ փոքրիկներու եւ կանանց մէջ, որ անոնք զարշանք զգային հանդէպ դաւաճանին եւ մատնիչին եւ խորշէին այդ վերջիններէն աւելի քան քոլերայէն։ Ատոր հասնելու միջոցն էր ուժեղ քարոզչութիւնը՝ պատմական, կրօնական, բարոյական տուեալներով։ Եւ երբ Խաւարման Գիշեր մը միամիտ երեխայ մը կը հարցնէր իր ծնողին. «Ինչո՞ւ այդ Յուդային շան սատակ չըրեց Յիսուսը», ծնողը աւելի կը սարսէր իր զաւակէն, քան կախաղանէն եւ գնդակէն։ Երբ ընտանիքներու մէջ այդ հարցումները լինէին, տանը մէջ օձերը կը սատկէին։

Երկրորդ հերթին պէտք էր գիտնալ, թէ ուրկէ՞ կու գային եւ ինչպէ՞ս կը ստեղծուէին այդ օձերը։ Կը հասկցուէր,

որ դաւաճաններու մէկ խոշո՛ր տոկոսը դուրս կու գար չարախօսներու, նախանձոտներու, պարծենկոտներու մէջէն։ Անոնց մէջ կ'ամփոփուէին դաւաճան կարծուածները։ Անոնք կութեան մէջ ոչ դաւաճան, ոչ մատնիչ էին, նոյնիսկ կը սարսէին այդպէս լինելէ։ Անոնք կ'ատէին Յուդաները, Վասակները, թէեւ իրենց լեզուի հետեւանքները զիրենք կը տանէին անոնց վիճակին։ Անոնք ակամայ, թեթեւամտութեամբ, ինկած էին այդ ուղիին վրայ՝ չկարողանալով չափել իրենց արարքի հետեւանքները։ Զանոնք դաւաճան համարելը, տեռորի ենթարկելը համազօր պիտի դառնար իրական դաւաճաններու ստեղծման՝ իրենց իսկ ընտանիքին մէջ։ Ընդհակառակն, պէտք էր զանոնք դարձնել կողմնակից քեզի, թոյլ տալ որ անոնք ապրին եւ տեսնեն իրենց արարքի հետեւանքները, որպէսզի իրենց խիղճը զիրենք տանջէր։ Բայց պէտք էր զանոնք անպայման նաեւ պատժել, որպէսզի յիշէին ընդմիշտ իրենց սխալը։ Եւ այդ պատիժը պէտք է լինէր ծեծը մտրակով, կամ առանձինն կամ ընտանիքի ներկայութեան։ Մտրակի հարուածները սպեղանի կը դառնային անոնց խղճի ձայնին եւ, երբ անոնք կանչէին՝ «քու ձեռք դալար»ի, կըրնայիր հասկնալ որ գտած էիր ակամայ գործակից մը կամաւոր դաւաճաններուն եւ մատնիչներուն դէմ։

Դաւաճաններու եւ մատնիչներու ամենամեծ մասը առաջ կու գար իրարու դէմ եղած անձնական կամ այլ թշնամութիւններէն։ Կրքոտ ժողովուրդ ենք, նեղ ինկած պարագային ամէն ծայրայեղութեան կ'երթանք։ Այդ ծայրայեղութեանց չորցնելու միջոցն էր ժողովուրդի ներքին խաղաղութիւնը եւ բոլոր վէճերու լուծումը մեր դատարաններով։ Իսկ անոնք, որ այնուամենայնիւ կ'երթային մինչեւ դաւաճանութիւն, մատնութիւն, այդպիսիներու դարմանը սարսափն էր։ Պէտք էր անպայման զանոնք տեռորի ենթարկել, պայմանով որ ճշդուած լինէր դաւաճանութիւնը կամ մատնութիւնը, պայմանով որ տեռորը չկատարուէր հակառակորդ կողմէն, այլ ենթակային մօտիկ մարդոց կողմէ եւ կամ կուսակցութեան զինուորներուն կողմէ՝ օրը ցերեկով. մահավճիռը յայտնի պիտի դառնար բոլորին, իր պատճառաբանութեամբ։ Ահաբեկուածին դիակը պէտք էր թաղել տալ առանց խուժանդուժի, առանձին ճամբու եզերքը, որպէսզի անցորդները մէյ-մէկ քար նետէին անոր գերեզմանին վրայ եւ ըսէին՝ «նալլաթ սատանին» եւ խնդրէին Աստուծմէ, որ ներէր անոր։

Կարսի մեր կազմակերպութիւնը այս միսթիկ հոգեբանութիւնը ստեղծած էր դաւաճաններու եւ մատնիչներու շուրջ, եւ ան այնքա՜ն հզօր էր, այնքա՜ն անհամապատասխան իր աւանդութեանց, որ բացառիկներն էին, որ այդ ծայրայեղ արարքներուն կ'երթային սիրահարութեան, դրամի, կաշառքի կամ փառքի դրդումով։ Դաւաճանի կամ մատնիչի բերած հացը չէին ուտեր իր զաւակը, մայրը, կինը։ Այդ գիտէր դայթակուողը եւ ինքն ալ, ծածկելու համար իր արարքը, կը կանչէր. «Արիւն թարախ է դաւաճանի հացը»։ Բայց այդ զղջումը չէր փրկեր զայն։ Ան իր հարազատներու կողմէն իսկ կը մերժուէր, եւ անոր արիւնը «հալալ» կը համարուէր։

Քանի մը խօսք ալ տեռորի գործողութեան մասին։

Չափազանցութիւն չլինի եթէ ըսեմ, թէ 1903–4 թուական ե՛ւ ոչ մէկ հայ կար բառին բուն իմաստով դաւաճան, մատնիչ։ Եւ այդ ախտահանումը նախ եւ առաջ պարտական էինք ստեղծուած մթնոլորտին։ Հազիւ թէ ամէն ազգէ 8 տեռոր կատարուած էր ամբողջ նահանգին մէջ 5 տարուան ընթացքին։ Բայց ամբողջ բնակչութիւնը, մէջն առնելով ե՛ւ բանակը, կ'ապրէր տեռորի մղձաւանջին մէջ։ Ան չէր ըմբռներ, թէ այդ սարսափը տեռորիստներու եւ պատժի խըստութեան մէջ չէր, այլ իր հոգեբանութեան, իր երեւակայութեան մէջն էր։

Ահա թէ ինչո՛ւ ահաբեկման գործողութիւնը դիւրին եւ բնական կը համարուէր բոլորին կողմէ։ Գաբրիէլ հրեշտակն էր ահաբեկիչը, որուն ընդդիմանալը անբնական էր։ Ան ոչ մէկ յանցանք չունէր, ան վերին կամքի գործադրողն էր միայն։ Անոր պէտք էր օգնել։ Ան աներեւոյթ եւ անխոցելի էր։ Անոր «ձեռները գալար» էին նոյնիսկ։ Այդ պայմաններու մէջ աւելի դժուար էր մսագործի համար ոչխար մը մորթել, քան ահաբեկիչին համար սպաննել հազարապետ մը իր զօրքին աչքերուն առջեւ կամ դաւաճան մը՝ իր դրան շէմքին ու մնալ անյայտ, առանց ձերբակալման եւ առանց բողոքի։

Ոչ մէկ տեռորիստ ունէինք ձերբակալուած։ Բոլորն ալ անյայտ կը մնային, բայց բոլորի մասին ալ ամէնքը գիտէին, պատկառանքով կը ճաշէին անոնց հետ, առանց խօսելու կատարուածի մասին։

Ահաբեկիչի գործողութեան ատեն, բոլորի դռները բաց պէտք է լինէին, զայն հետապնդումէ ազատելու համար ճամբայ պէտք է ցոյց տային, անոր ծպտուելու համար հագուստ պէտք է տային։ Եթէ ոստիկան էր տեսնողը, պէտք է մոլորցնէր միւսը եւ վրիպեցնէր հետապնդումը եւ պէտք է լռուէր անոր ինքնութեան մասին։ Պատասխանատու կը համարուէին անոնք որ չէին օժանդակած, իսկ իշխանութեան օժանդակողները տեղն ու տեղը կրնային սպաննուիլ եւ կամ պէտք է ինքնասպան լինէին, ահաբեկիչի ձեռքը չիյնալու համար։

Քանի մը խօսք ալ տեռորիստներու ընտրութեան մասին։

Թուրք կամ ռուս դատարաններու կամ այլ դրութիւններու գործերու մէջ յաճախ ըսուած է, թէ ահաբեկիչները կ'ընտրուէին վիճակով կամ «կոմիտէի» հրահանգով։ Այդ կը նշանակէ թէ անոնք չէին հասկնար, որ «շունը ծեծելով գայլը չի խեղդուիր» եւ որ վիճակով կամ հրամանով ահաբեկման գացողը կրնար ձախողեցնել այդ նուրբին գործը։

Ահաբեկման գացողը, նախ, պէտք է վճռած լինէր որ տրուած գործը անպայման պէտք է յաջողցնել։ Երկրորդ՝ ան պէտք չէ ձերբակալուէր, ոչ վիրաւոր եւ ոչ ալ անվնաս։ Երրորդ՝ պէտք է կարողանար ազատուիլ՝ առանց իր հետքը ձգելու։ Չորրորդ՝ եթէ այդ բոլորը չկարողանար, անպայման պէտք է մեռնէր։

Ասկէ պարզ է որ ահաբեկիչը, բացի քաջութենէն, բան մըն ալ աւելի պէտք է ունենար։ Ան անպայման յաջողելու վստահութիւնը պէտք է ունենար, եւ իր ազատման կամ հաստատ մահուան հարցը երկրորդական պէտք է լինէր անոր համար։ Այս յատկութիւնը միայն ահաբեկիչն ինքը կրնար որոշել, եւ երրորդ անձի հրամանը կամ խորհուրդը կամ վիճակով պարտադրանքը, բացի վնասէն, օգուտ չէր կրնար բերել:

Ընտրութիւնն ընդհանրապէս հետեւեալ ձեւով՝ կը լինէր·—

Կ. Կոմիտէի կողմէ մէկը իր մօտ կը կանչէր այն անձը, որ յարմար կը նկատուէր որոշուած տեռորի համար եւ կ'առաջարկէր·

— Պատասխանատու մի ծանր գործ կայ իրագործելու, որի յաջողութեան պատասխանատուն մէկ անձ պիտի լինի: Կարո՞ղ ես նման գործ ստանձնել:

Այդ առաջարկին պատասխանը պէտք է տրուէր միւս օրը միայն: Երբ գիշերը անցուցած, տագնապէն վերջը, դրական լինէր պատասխանը, այդ ատեն միայն Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը կը պարզէր գործի էութիւնը, պէտք եղած ծանօթութիւնները եւ դիւրութիւնները կու տար եւ, եթէ առարկութիւն չլսէր, կարճ ժամանակ կու տար իրագործելու յանձնարարութիւնը եւ ճամբու կը դնէր՝ «յաջողութիւն կամ կամ քու դիակը» խօսքերով:

Ընդհանրապէս ահաբեկիչները իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը անթերի կը կատարէին, իսկ Կարսի մէջ՝ միշտ, որովհետեւ ժողովուրդը ահաբեկիչին կ'օգնէր: Տեռորիստներու յաջողութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ անոր մղիչ ազդակները ո՛չ պաշտօնը, ո՛չ փառքը, ոչ ալ մանաւանդ նիւթական հարցերը չէին, այլ միայն ու միայն մէկ մտասեւեռում՝ ոչնչացնել չարիք մը, որ կը վտանգէ հանրութիւնը, եւ հաստատ մահ կամ ազատում՝ առանց հետքի, որպէսզի հանրութիւնը չվտանգուի:

Այն ահաբեկիչը, որ իր հակառակորդը կը հարուածէ առաջին անգամ իսկ տեսնելով, անկէ սպասելու է հրաշք: Ան, որ կը տատանայ եւ, քանի մը անգամ տեսնելէ ետք, չի կրնար վճռական քայլ ընել, անկէ զգուշանալու է· կրնայ ամէն բան լաւ լինել հաշուելով, բայց մոլեռանդութիւնը պակաս լինելով, ելքը թէական կը դառնայ: Երկու սխալի մէջ պէտք չէ իյնալ: Պէտք չէ կարծել, որ հրաշք կատարող ահաբեկիչ մը,

որ անյոյս կարծուած գործ մը գլուխ բերած է եւ ինքն ալ առանց հետքի փրկուած է, կարող է, իբր փորձառու, իրագործել երկրորդ, երրորդ հրաշքները: Այդ սխալ է, որովհետեւ կատարած հրաշքի հիմքը մոլեռանդ վճռականութիւնն է, որ կրնայ փոխուած լինել: Հաստատ մահը ճաշակելէն եւ ազատուելէն ետք, ընդհանրապէս, կեանքը կը քաղցրանայ: Շրջապատի եւ իր գոհունակութիւնը զարկ կու տայ փառասիրութեան, մահուընէ փրկուիլը կը ծնեցնէ ապրելու տենչը, կը պակսի մոլեռանդութիւնը եւ տատանում առաջ կու գայ: Եւ կը տեսնես օրինակներով, որ ծովը լողացողը կը խեղդուի առուակի մը մէջ:

Երկրորդ սխալն այն է, որ ահաբեկիչներու ցոյց տուած սկզբնական անձնազոհութիւնը կը դարձուի չափանիշ անոնց գաղափարականութեան իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին: Ան, որ մէկ կամ երկու կամ առ առաւելն երեք ահաբեկում կատարած է եւ այլեւս կատարելու ո՛չ կիրք ունի եւ ոչ ալ ցանկութիւն, նոյնիսկ չի յիշեր իր ըրածը, կարող է պահած լինել գաղափարականութիւնը: Իսկ ան, որ հաճոյք կ'առնէ ահաբեկումէն եւ կ'որոնէ այդ, կը նշանակէ թէ կորսնցուցած է իր գաղափարականութիւնը: Այդպիսի մէկէն չարիք պէտք է սպասել:

Ճիշդ կ'ըսէին Սերգէյն ու Նորհատեանը·

— Նրան, որ վագր է սպաննել, բայց չի կարող մի հաւ մորթել, սիրիր եւ ընկեր համարիր, բայց արգելիր երկրորդ վագրը սպաննելու: Իսկ նրան, որ բազմաթիւ վագրեր է ահաբեկել եւ հաճոյք է առել դրանից, թշնամի համարիր:

Եւ, իրօք, Բագու, Թիֆլիս, Երեւան եւ այլուր՝ այդ հերոսները խըմտարրը այնքա՛ն ինկաւ, որ հարկ եղաւ այդ հերոսները խըմբովին կամ մաս-մաս ոչնչացնել, թէեւ անոնք քաջերէն՝ քաջը, զոհաբերողներէն՝ զոհաբերողները եղած էին իրենց առաջին քայլերուն մէջ: Մէկէն աւելի ահաբեկողը՝ ղասապ (մսագործ) կը դառնայ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Կարսի անցեալէն.
Առաջին սերունդը. Յունոն.
1880 -- 1892. Հնչակեանները. Կուկունեանի խումբը.
1893 -- 1900. Երկրի դէպքերու ազդեցութիւնը
Կարսի վրայ.
Հրայրի գործունէութիւնը.
Հոգեբանութիւնը 1904ին.
Կարսի բերած օգուտները երկրի համար.
Կարսի պատրաստած գործիչները.
Զէնքի փոխադրութիւնը. Հրայր.
Զինատար խումբերը 1890էն 1900 թ.

Կարսէն ստացած անմիջական տպաւորութիւնս կը զարմացնէր զիս։

Ան մէկ դպրոց էր՝ իշխանութեան մէջ իշխանութիւն ստեղծելու համար, դպրոց մը, որուն հիմնադիրները եղած էին մտաւորական երիտասարդներ, տարուած իրենց տարբեր երազներով։ 1904ին զանոնք կը յիշէին երազի նման, առանց մատնանշելու անոնց գործերուն էութիւնը, բայց այդ յիշողութիւնը արդէն չճշդուած դրամագլուխ մըն էր դարձած, քիչ մը երեւակայական, քիչ մը դրական։

Կը յիշուէին, օրինակ, Բախշեանը, Սեդրակ Մանդինեանը, որոնք հետագային մանկավարժներ եղան։ «Ծօ, ջանըմ, առաջուան մարդիկ բաշխայ (տարբեր) մարդիկ էին. ամէն լեզու գիտէին կը, ամէն ուսում ունէին, բայց խաչ հանելով՝ աղօթէին կը եւ Սբ. Կարապետ կ՚երթային կը»։

Կը յիշէին Մկրտիչ Ղազարեանը՝ երկար ոտքերով եւ փոքրիկ գլխով, նոյնպէս Լեւոն Սարգսեանը՝ խոժոռ եւ մեծ գլխով ու հաստատուն մարմնով։ Թէեւ առաջինը իր ասպարէզը վերջացուց քահանայութեամբ եւ երկրորդը՝ հրապարակագրութեամբ, բայց անոնց մասին կ՚ըսէին. «Տեսա՞ր, մարդ ըսածդ այդպէս պէտք է լինի։ Ըրին չըրին, իրանց խօսքը ըրին, գնացին Երկիր, ոտքի տակ տուին եւ այնտեղի զուլումի մասին մեզի լուր բերին»։

Կը յիշէին Ռոստոմը, որ քոթոթի նման էր։ Ատկէ եւ իր մականունը։ Կը յիշէին Մարտիրոս Մարգարեանը, որ թէեւ հաշուապահի կերպարանք ունէր, բայց լուրջ եւ ազդեցիկ էր։ Նոյնպէս կը յիշէին իշխան Արղութեանը, որ զուարճախօս եւ ուրախ իշխանի կերպարանք ունէր։ Ու կ՚ըսէին. «Ջանըմ, անոնցմէ առաջ ջուռա-ջուռա շատ մարդիկ եկան ու անցան, աւելի ուսումով, աւելի չալումով, բայց ամէնքի փափախի տակէն մի այլ ձայն կը հնչէր, մէկը մէկէլէն անուշ։ Բայց թէ արի ու տես, ո՞ր մէկին հաւնիս։ Ասոնք ձայն չէին հանէ, առանձին առանձին երգեր չունէին, բոլորն ալ միաբերան մէկ բան կ՚ըսէին՝ գլուխդ որ քոր գայ, քու ձեռքով քորը պիտի անցուցես»։

Կը յիշէին եւ ամենէն աւելի վառ կը պատկերացնէին Արամ Թաթուլը, Սարկաւագը, Ջալլաթը եւ Տուրքախը։ Ասոնք մտաւորականներ չէին, այլ գործող անձինք եւ զանգուածի կողմէ աւելի գնահատուած, քան ուսումնականները։ «Մեզնից են անոնք, մեր լեզուն կը խօսին եւ մեծ մեծ խօսքերի հետ գործ չունին։ Մեզնից են, եւ դրա համար մենք նրանց «ղաւրը»(*) չգիտենք։ Խօսքի ինչ կարիք կայ, ամէնքս ալ գիտենք, որ Ղարսայ բերդը մեր թագաւորներինն է, մեր մայրաքաղաքը։ Ձեր ոտքին մատաղ, հէ՜յ կիտի Թաթուլ, Ջալլաթ ու Տուրքախ եւ խեղճ Սարկաւագ. անոնց ոտքերը երկաթ լինէին, պիտի մաշէին Խնուսի, Մշոյ, Էրզրումի լեռներում»...

(*) Ղաւրը — արժէքը, յարգը։

Եւ անպայման կը սկսէին երգել «Ձայնը հնչեց էրգըրումի»... երգը:

Ցունոն այս անձերու մէջ ամենէն առնականը, ամենէն պայծառը եւ սիրելին էր: Ան էր, որ կը լուսաւորէր զանգուածներուն երեւակայութիւնը եւ ուղին ցոյց կու տար ապագայի, թէպէտ այդ մտքովն իսկ չէր անցներ Ցունոյի: Անոր սխրագործութեանց մասին շատ բան կը պատմէր ժողովուրդը՝ եղածը չեղածին խառնելով: Բայց էականը այն չէր, թէ ինչե՛ր էր ան ըրած: Էականը այն էր, որ ժողովուրդը անոր արարքներուն մէջ կը գտնէր այն, զոր ինքը կը բաղձար: Իսկ իր ներքին բաղձանքն էր՝ տեսնել համարձակ մէկը, որ արհամարհէր թէ՛ ռուս եւ թէ՛ թուրք ույժերը, եւ զարնէր աջ ու ձախ, ճնշող ոստիկանին ու բէկին, բաժանէր իր խլածը խեղճերուն, անբախտներուն:

Իրապէս ես չգիտեմ, թէ Ցունոն գաղափար ունէ՞ր արդէն ծնունդ ունեցող կուսակցութիւններէն, բայց անոնք իրենցը կը համարէին զայն:

Երբ կ'ըսեն Ցունօ, կը յիշեմ Նաբի եւ Ալէյ թուրք ըմբոստները, որոնք Գուգարքի եւ Կովկասի լեռները կը թափառէին եւ որոնց մասին առասպելներ կային ու երգեր կ'երգուէին ամէն լեզուով: Երեխայ էի, մեծերը իրարու կ'ըսէին, ես կը լսէի.

— Լսեցի՞ր, Նաբին ելել Ծալկայի ճամբան բռնել է. բոլոր կիները իր քրոջ պէս պատուել եւ ճամբայ է բացել. բոլոր աղքատներէն՝ մէկ չոփ չէ առել. բոլոր հարուստներին մօրմէ մերկ դարձուցել ճամբել է. պռիստաւին, դատաւորին եւ ղազախներին պառկեցուցել եւ ոչխարի պէս մորթել է:

Եւ Արեգ հօրքուրը կ'աւելցնէր.

— Քա, մեզի ի՞նչ. թող մորթէ, մեր ազարուէթցի աղաներն ալ անոր հետ են եղած: Արդէն Նաբիի եւ Ալէյի քաջ կռուողները հայեր են, զոռբայի հախէն կու գան եւ լաւն են: Մեզի վնաս չկայ, թո՛ղ Աստուած երկար կեանք տայ անոնց:

Մենք՝ երեխաներս ալ դպրոց կ'երթայինք եւ իրարու կը հարցնէինք.

— Լսեցի՞ր, լսեցի՞ր... Աքուլ սարի վրայ, որ երէկ կրակ կը վառէր մութ գիշերին, Ալէյն էր վառել, ոչխար կը խորովէր եւ այս Սոխերին (Ռուսերին) շիշը կ'անցընէր:

Անոնք աւազակներ էին, այն տարբերութեամբ որ դրամի համար լեռները չէին ելած: Մէկը վիրաւորուած էր արդարադատութեան բացակայութենէն եւ բանտէն էր փախած. միւսը սիրահարական ողբերգութենէ մը լեռներն էր ելած: Բայց մէկը սարսափի, իսկ միւսը ազատութեան եւ վրէժի հերոս էր դարձած: Գոնէ ես զանոնք հերոս դարձուցած էի, երբ երեխայ էի: Երջանիկ կը զգայի, երբ կ'երթայինք Ձըխիջուարի հանքային ջրերը, ուր կ'երազէի Ալէյին, որ գար եւ մեզ պաշտպանէր, գերի առնէր, եւ ես պատեհութիւն ունենայի տեսնել զայն եւ իմ ծառայութիւնը մատուցանել անոր:

Երբ Կարս գացի, եւ ինձ կը պատմէին Ցունոյի մասին այնպէս, կարծես ան ողջ լինէր, ես յիշեցի 10–15 տարի առաջ եղած երեւակայութիւններս Նաբիի եւ Ալէյի մասին: Ցունոյի մասին պատմուածները յար եւ նման էին Արեգ հօրաքրոջս պատմածներուն, այսինքն՝ ստուգման կարօտ: Ուստի զանց կ'առնեմ զանոնք՝ թողնելով այդ իր գործակիցներուն եւ մօտիկ եղողներուն:

Ցունոյի գործակիցներէն Քաֆթառ Արշակին եւ Որսորդ Գէորգին հանդիպեցայ, բայց դժբախտաբար անոնց չհարցուցի իրենց նախայեղափոխական արկածներու մասին: Ասոնցմէ առաջինը էրզրումցի Քեռին էր, որ ժամանակ մը, Ցունոյի ոչնչացումէն յետոյ, Կարս Գլոյի արհեստանոցին մէջ կը շինէր համետ, սանձ, իւլար: Յետոյ ան անցաւ Թումանի խմբի հետ Սասուն եւ անկէ Վան, անկէ Պարսկաստան ու դարձաւ յայտնի Քեռին, որ, կամաւորական մէկ գունդի գլուխ անցնելով՝ սպաննուեցաւ Ռեւանտուզ: Երկրորդը ի՞նչ կ'ընէր Ցունոյէն յետոյ, չգիտեմ, բայց ան ալ միացած էր Թումանի երկրորդ խմբին՝ անցնելու Սասուն, ու սպաննուեցաւ Թումանի հետ:

Ցունոն եւ ընկերները, որ ժամանակակից էին Նաբիին եւ Ալէյին, (1885–90 թ. թ.), կը տարբերէին անոնցմէ այն բանով, որ նախ՝ իրենց մէջ չունէին այլ ազգեր, այլ միայն հայեր: Երկրորդ՝ իրենց գործունէութեան շրջանը Տայոց եւ

Վանանդի շրջաններն էին, գլխաւորապէս Նարման, Օլթի, Գեոլա (Կարսի նահանգ), Թորթում, Կիսկիմ (Էրզրումի նահանգ) եւ Արդուին, Խոփա (Պաթումի շրջան)։

Ցունոյի նշանակութիւնը պէտք չէ չափել իր անծանօթ մնացած գործերով, այլ այն արժէքաւորումով, որ ժողովուրդը տուած էր անոր։ Կ'ըսէին՝ «Ցունոյի նման մէկը աշխարհ չէ եկել եւ պիտի չգայ։ Ցունոն, երբ երեսը կը դարձնէր դէպի Էրզրում եւ կը գոռար, վալին իր տեղը կը դողար եւ Ստամբոլի թախտը կը ցնցէր։ Ցունոն, երբ երեսը կը դարձնէր Կարս եւ Պաթում ու կը գոռար, գուբերնատորները կը սոսկային եւ ձէնը կը հասնէր մինչեւ Պետրբուրգ։ Ցունոն ուրիշ մարդ էր»....։

Երբ 7–10 տարեկան երեխայ էի, ճիշդ այդ չափազանցութիւններով կը պատկերացնէի Նաբին եւ Ալէյը։ Եւ մինչեւ օրս այդ ասպետ աւազակները ինձ համար «ամենամեծ» հերոսներն են։ Արդեօ՞ք նոյն խաբկանքի մէջ չէ Կարսի հասարակութիւնը, կը մտածէի, երբ կը լսէի Ցունոյի պատմութիւնները, զորս ախորժակով կը պատմէին Պլոն եւ Մըլխոնց Մարգարը։ Ճիշդ է, անոնք տարիքոտ էին, մազերը ճերմակ դառնալու հակումներով եւ մօրուք ունէին։ Բայց այդ չի խանգարեր մանկական պատկերացումներ ունենալ ծերացած ժողովուրդի մը, որ հին երազ մը ունի ըմբոստութեան եւ ազատութեան։ Երբ մէկը ծնուի այդ երազին համաձայն նշաններ ցոյց տալով, ան կը դառնայ իր պաշտելի զաւակը, անկախ անոր իրական արժէքէն։ Ան որակ՝ եւ ուղեցոյց կը դառնայ ժողովուրդի երազին համաձայն։

Ցունոն շօշափելի առնական ոյժ կը համարուէր եւ սկիզբն էր Կարսի մէջ մարտական կազմակերպութեան, ինչպէս ե՛ւ Արաբոն՝ Տարօնի մէջ։ Ծնողները աւելի կը սիրեն եւ միշտ կը յիշեն իրենց զաւակներուն առաջին քայլի օրերը, եւ այդ հերոսը նորաքայլ մանուկն է...

* * *

1880–1892 թուականները Կարսի հայութեան վերածնունդի տարիներ պէտք է համարել։ Հոն եկող ու գացող մտա-

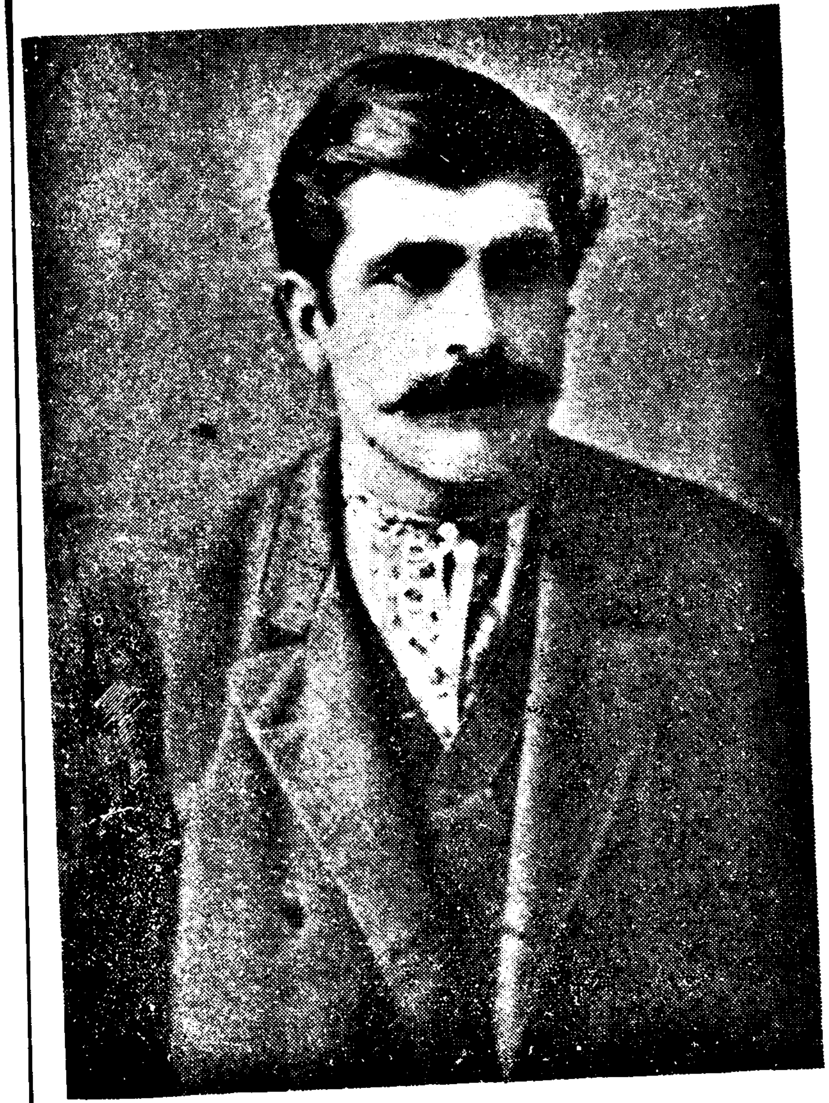

Արաբօ

Ցունօ

ւորականներէն ամէն մէկը իր գաղափարները կը բերէր, բայց ընդհանուր կապ չկար անոնց միջեւ։ Կազմուած հայրենասիրական խմբակցութիւնները եռանդուն ու գաղափարական էին, բայց ընդհանուր ներդաշնակութիւն չկար։

Հնչակեան կուսակցութիւնը Կարսի մէջ, առանց տպաւորութիւններէն դատելով, բոլոր տուեալներն ունէր համախմբելու ինքնաբոյս յեղափոխական տարբեր հոսանքները եւ ամբողջական մէկ ուժ կազմելու։ Ան էր ամենահինը, իբր համատարած կազմակերպութիւն։ Ան էր, որ կ'ընդգրկէր ազգային եւ ընկերային յառաջադէմ գաղափարները։ Անոր մէջ էին համախմբուած ժամանակի ամենազոհաբերող, անշահախնդիր տարրերը հայկական երկու հատուածներու երիտասարդութեան։ Անոր ձեռքին էր ջահը, որ կը հրդեհէր յեղափոխական բոցը Զէյթունէն Սասուն, Սասունէն Կովկաս։ Ազգը անոր կը նայէր։

Շատ կարճ ժամանակով հեռաւոր Կիլիկիայէն, իննսունական թուերու սկիզբները, Կարս այցելած էին Ծիրայր եւ Մուրատը, երբ անոնք դեռ եւս անծանօթներ էին, բայց ա՛յնպիսի շունչ, ա՛յնպիսի ոգի էին ցոյց տուած, որ կարճ միջոցի մէջ նուաճած էին բոլոր հոսանքներու սիրտը եւ մի հօտ ու մի հովիւ էին կազմած յարկի մը տակ, որ Հնչակեանութիւնն էր։ Դեռ 1904ին, երբ ես հոն էի, երբ այլեւս գոյութիւն չունէր Հնչակեանութիւնը Կարսի նահանգին մէջ, բացի քանի մը անհատներէ, ա՛խ ըսելով կը յիշէին զանոնք եւ կը նեղանային, երբ անոնց մասին բացասական արտայայտութիւն ընէինք։ Կը զարմանային, երբ անոնց «Հնչակ» ըսէինք։

— Չէ, չէ, սխալ ես, հոգուդ մեղք կ'անես։ Ռուստամն ալ Ղարս էր, էրզրում կ'երթար. Մուրատն ալ Ղարս էր, Սասուն կ'երթար։ Անուշ, բարուշ իրարու հետ էին։ Երկուսին ալ ես ճամբեցի, երկուսն ալ հրեշտակի պէս մարդ էին։ Ոչ «Կենտրոն», ոչ «Հնչակ», երկուսն ալ նոյն բանը կ'ընէին. «Ազգը մեզի թագաւոր, մենք՝ անոր զինուոր»։ Մենք անոնց սիրեցինք եւ ամէն բաները հոգացինք ու ճամբու դրինք, — կ'ըսէր ինծի Թեւանենց Ալեքը։

Թեւանենց Ալեքը իր գլխէն չէր փչեր։ Այդպէս էր դրութիւնը 1890ական թուի սկիզբները, երբ Ռոստոմները կ'առաջնորդէին Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը եւ Ապակեդրոնացումը։ Մուրատները ատոր մէջ գործնական միտք կը գտնէին եւ, եթէ ատոր իմաստը հասկնային արտասահմանի մէջ նստած Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի անդամները եւ կամ Ռոստոմը անդամը լինէր այդ կեդրոնի, այդ պարագային դժուար թէ Հ. Յ. Դ.ը կազմուէր։

Հնչակեանութիւնը իր բոլոր տուեալներով ինքնասպան եղաւ իր անժողովրդական կեդրոնաձիգ ու տոտալիտէր(*) վարչութեան պատճառով եւ նաեւ այն հասկացողութեան հետեւանքով, թէ ժողովուրդները իրենց իտէալը չունին եւ թէ այդ իտէալը մենաշնորհն է քանի մը գրոց-բրոց անհատներու։ Ատոր մէջ որոնելու է անոր քայքայման ու այլասերման պատճառները եւ Դաշնակցութեան կենսունակութեան աղբիւրները։

Կարսի մէջ նոր կազմակերպութեան՝ Դաշնակցութեան միութիւնը կատարեալ էր, Ռոստոմի շնորհիւ։

Նոյն միութիւնը առաջացաւ մարտական ոյժերու համախմբման գործին մէջ։ Կուկունեանի խումբը կարելի է համարել Դաշնակցութեան առաջին փորձը մարտական ոյժի կազմակերպման։

Անդրէ Տէր Օհանեանը «Հայրենիք» ամսագրի էջերու մէջ, իբր աղբիւր ունենալով Կուկունեանի խումբի մասնակցողներուն յիշողութիւնները, այնքա՛ն հարազատ ըմբռնած է այդ խումբի էութիւնը, այնքա՛ն գեղեցիկ նկարագրած է, որ ընթերցողը կրնայ կարդալ ոչ թէ իբրեւ մտացածին մէկ վէպ, այլ իրական պատմութիւն։ Ես ալ մօտիկ բարեկամներ ունեցած եմ այդ խումբին մասնակցողներուն մէջ, որոնցմէ Բալաջանը եւ Ռուբէնը (Դերձակեան) պատմած են ինծի յաճախ։ Անոնց պատմածները նոյնը կը հաստատեն, ինչ որ Տէր Օհանեանը ներկայացուցած է։ Ուստի, այդ խմբի մասին ոչինչ չեմ աւելցներ իմ կողմէն։ Պիտի ըսեմ միայն, որ այդ խումբի արժէքը պէտք չէ որոնել իր մէջը, այլ պէտք է որոնել այն ազդեցութեան մէջ, զոր թողած է ժողովրդի հոգեբանութեան վրայ։

Կարսի ժողովուրդը ծարաւի էր տեսնելու «հայ զօրքը»։ Այդ տեսաւ եւ շօշափեց։ Ու թէեւ այդ «զօրքը» բանտարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ, բայց ժողովուրդը կը սիրէր իր տեսածը եւ կ'ուզէր ունենալ աւելի անթիւ, աւելի կատարելագործուած զինուորական ոյժ մը, եւ ունեցաւ։

Սասունի եւ Թուրքիոյ մէջ 1893–96 թուականներու կռիւները եւ կոտորածները Կարսի նահանգի ամբողջ ժողովուրդը դարձուցած էին ոգաւոր, բայց միակամ եւ պատրաստ՝ «վրէժը» լուծելու։ Թէեւ այդ թուականներուն դանդաղօրէն ան կը հետեւէր Դաշնակցութեան, բայց Թուրքիոյ մէջ եղած շարժումներուն առաջնորդը Հնչակեաններն էին եւ անոնց վրայ կ'իյնար ձախողութեան պատասխանատուութիւնը։ Այսուհանդերձ որեւէ քննադատութիւն չկար այս ու այն կողմի դէմ։ «Ինչ որ եղել է, եղել է։ Մտածենք բուն պատասխանատուի օձիքը բռնելու մասին, որ Սուլթան Համիտը եւ Լոփանով Ռոստովսկին է», կ'ըսէին։

Այս մտածումով էր, որ աշուղ Ֆարհատի «Խալամերի գոռ վաշտերը տեհագին» երգը եւ Տամատեանի ու Մուրատի վրայ յօրինուած երգերը ազգային երգեր էին դարձած, ինչպէս եւ «Ցալտորիկի քաջ եմ ես, քարի զաւակ»... երգը, որ այդ ժամանակներու ազգային քայլերգն էր։ Լայն սիրտ ժողովուրդը կը դատէր.— «Եթէ ելքը յաջող լինէր, բոլորիս համար պիտի լինէր արդիւնքը. թէ ելքը ձախող է, բոլորիս պիտի լինի հետեւանքը»։ Ու ան բոլոր փախստականները, բոլոր կոտորածէն ճողոպրածները իր յարկին տակ կը պատսպարէր եւ կը տեղաւորէր։

Դաշնակցութեան վերելքը եւ Հնչակեանութեան վայրէջքը կատարուեցան այդ տագնապալի տարիներու ընթացքին իրենց՝ Հնչակեաններու միջոցով եւ Դաշնակցականներու յամառութեան ու շրջահայեցութեան շնորհիւ ու հետեւեալ կերպով.—

Սասունի մէջ Տամատեանը ձերբակալուած էր։ Զայն

(*) **Ամբողջատիրական։**

փոխարինած էր Մուրատը, որ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ նշանակուած էր իբրեւ ղեկավար Սասնոյ ապստամբութեան։ Կը սպասուէր, որ ապստամբութեան պայթման պարագային Եւրոպան պիտի ցնցուի, անգլիական նաւատորմիղը Պոլիս պիտի մտնէ, իսկ ռուսական բանակը պիտի շարժի՝ գործադրութեան դնելու համար եթէ ոչ Սան Սթեֆանոյի, գէթ Պերլինի Վեհաժողովի տուած որոշումները։

Բայց ապստամբութեան համար անհրաժեշտ էր զէնք։ Մուրատը, բացի Կարսէն իր բերած բերդան հրացաններէն եւ 2000 փամփուշտէն, այլ զէնք չունէր։ Սասունցիք ունէին չախմախլի հրացաններ եւ թուր ու մառթալ, որոնց զէնք անունը տալն իսկ յանցանք էր։ Ահա թէ ինչո՛ւ Սասնոյ իշխաններու հետ ունեցած ժողովին մէջ Մուրատը որոշած էր ընդառաջ գնալ եղած պահանջներուն եւ ճամբել ներկայացուցիչ մը արտասահման՝ խոստացուած զէնքերը բերելու համար։ Խոստումները առատօրէն ըրած էր Հնչակեան կուսակցութիւնը։

Ներկայացուցիչ ընտրուեր էր Սասնոյ սիրելին՝ Հրայրը։ Ան իր Ղըզըլաղաճցիներէն եւ մօտիկներէն շուրջ 50 հոգի ճամբեր էր Կարս, որ ստանալիք զէնքերը հասցնեն Սասուն։ Ինքն ալ ուղեւորուեր էր դէպի Կարս։

Տուրքախը եւ Թեւանենց Ալեքը Կարսի մէջ եւ հետագային Կառնենու Մկրտիչն ու Ղըզըլաղաճի Պօղոսը Տարօնի մէջ կը պատմէին եւ իրարու ըսածները կը հաստատէին ընդհանուր գծերով։ Մկրտիչը, որ Հրայրէն յետոյ երկրորդն էր Տարօնի աշխարհին մէջ, հեգնական շեշտով կը պատմէր·

«Մուրատը մեղք չունէր, միամիտ էր, կը հաւատար խոստումներուն։ Ան մեզի ըսաւ·— «Թէ որ Սասուն ապստամբի, Ինգլիզը մէկ կողմէն, Ռուսը միւս կողմէն Ստամբոլ կը մտնեն եւ Սուլթանի թախտը կը քանդեն եւ հայութիւնը կ'ազատի»։ Հանեց «Կեդրոնի» նամակը եւ կարդաց։ Սասնոյ ժողովքը ըսաւ Մուրատին·— «Դու մեր աչաց եւ գլխի վրայ եկած ես· ազգութեան համար թող մեր արիւն հալալ ըլլի։ Ու Կեդրոնի (Հնչակեանութեան) լիազօրը մեր մեծ թող լինի, մեր աչքին լոյսը թող լինի»։

«Օսէի Աւէն եւ Հրայրը դիմադարձ եղան Մուրատին եւ ըսին·— «Ամէն բան լաւ· բայց կնիկը, որ կնիկ է, լուացքը անելէն առաջ նախ ջուրը կը պատրաստէ, յետոյ սապոնը եւ յետոյ լուացքի կը սկսի։ Մենք չախմախլի հրացան ունինք, բայց բարութ (վառօդ) չունինք։ Չախմախլիով քիւրտի դէմ կռիւ կը լինի, բայց ասկարէ ռաչի» (կանոնաւոր զօրք) դէմ կռիւ չի լինի։ Ո՞ւր է քու թոփ ու թուանքը»։

«Քանի մը տաք-գլուխներ, վերնայարկերը դատարկ, պոռացին Հրայրի եւ Օսէի Աւէին երեսին·— «Դուք խառնակիչներ էք»։ Մենք ալ ըսինք·— «Խառնակիչը դուք էք»։

«Մուրատը լաւ մարդ էր, իր տեղէն ելաւ եւ կանչեց խառնակիչ կանչողները եւ ըսաւ·— «Խելքը գլխին քանի մը մարդ ունիք, անո՞նց ալ լեզուն կ'ուզէք կտրել։ Օսէի Աւէն եւ Հրայրը իրաւունք ունին։ Առանց զէնքի եւ պաշարի՝ ապըստամբութիւն չի լինի։ Ու հանեց նամակներ «Կենտրոնէն» գրուած, ուր Հնչակեանները կ'ըսէին·— «Ինչ պաշար որ կ'ուզէք, ինչ որ պէտք է, գնացէք Կովկաս եւ մեր մասնաճիւղերէն առէք»։ Հրայրը մեծաւոր կարգեց գնալու եւ բերելու համար զէնքերը ու նամակներ տուաւ աշխարհի չորս դին։

«Գացինք Ղարս, մասնաճիւղ փնտռեցինք։ Ըսին այդպիսին չկայ։ Քանի մը Հնչակեան գտանք, նամակը տուինք եւ խոստացուած զէնքերը պահանջեցինք։ Ըսին·— «Այդ Կենտրոնին գործն է· մենք զէնքեր չունինք»։ Ըսինք·— «Ջանըմ, միք անէ այդպէս, Սասնոյ վրայ կռիւ է, Մուրատ նեղն է մնացեր, մեզ փութով ճամբած է օգնութիւն հասցնելու։ Դուք արիւնքի տակ կը մնաք։ Էդպէս չի լինի»։ Օգուտ չունեցաւ։ Ըսին·— «Կենտրոնի գործն է» ու կանգնեցան։ Իսկ Կենտրոնը ո՞ւր է, սատանան գիտէ։ Չար, նաչար, գտանք Ջալլաթին, որ Սասուն եւ Սբ· Կարապետ եղած էր։ Ան տարաւ Տուրքախի մօտ, որ շատ աղէկ մարդ է։ Ան տարաւ Ալեքի մօտ, որ դուռը չէն մարդ է։ Պատմեցինք ամէն ինչ։ Անոնք ըսին·— «Մենք Կենտրոն չենք ճանաչէ, մենք Դաշնակցական ենք եւ Հնչակեաններէն խապար չունինք։ Բայց քանի որ դուք կռուի մէջ էք, դիմեցէք մեր կոմիտէին, անոնք անպայման կ'օգնեն»։

«Հրայրը առաջ անցաւ։ Գացինք Դաշնակցական կոմիտէին, մեր ցաւը պատմեցինք։ Մենք չէինք գիտեր, թէ ի՞նչ է Դաշնակցականը եւ ոչ ալ անոնց կը ճանաչէինք։ Երբ ըսինք թէ եկած ենք զէնքի, հոն կռիւ կայ, պարապ ինչպէ՞ս դառնանք, անոնք մէկէն ըսեցին.— «Ինչ որ մենք ունինք, ձերը համարեցէ՛ք։ Մեր տղաներն ալ թո՛ղ ձեզի մատաղ ըլլին։ Մենք մէկ ազգ ենք եւ մէկ հաւատի ենք եւ մեր ազգի ազատութիւնը կ'ուզենք»։ Միւս օրը գործի անցանք։ Մեր հետ բերած Ղըզըլաղաճցիներէն, Պօղոսի առաջնորդութեամբ, 26 հոգի զինեցինք եւ Սասուն յետ ճամբեցինք։ Անոնք ապահով տեղ հասան։ Եօթը հոգի ալ, որոնց մէջ կար եւ մատ մը դեռ տղայ Ձոլոն, ճամբով ճամբեցինք, որ Բասէնէն այն կողմը չկրցաւ անցնիլ։ Ձերբակալուեցան, իսկ Ձոլոն կրցաւ փախնիլ։

«Ջալլաթը քանի մը հոգիով անցաւ Սասուն եւ յետ վերադարձաւ, իսկ Տուրբախը անցաւ Խնուս եւ հոն հաստատուեցաւ՝ խմբեր անցընելու համար ու հոն ալ մնաց, մինչեւ որ կոտորածներ եղան, բայց ան ազատեցաւ։ Այդպիսով Ղարսէն դատարկ ձեռքով մենք յետ չճամբեցինք մեզ հետ բերած մարդկանց։ Հրայրը բոլոր անցուդարձը բացատրեց յետ գնացողներուն եւ խնդրեց հասկցնել ամէնքին՝ Սասնոյ իշխանաց եւ Մուրատին, որ Կենտրոնը կորսուել է, եւ այս բոլոր զէնքերը Դաշնակցականներ տուին»։

Կառնենու Մկրտիչի այս պատմածները, որ ի միջի այլոց բերի հոս, նպատակ չունի լուսաբանելու Սասնոյ առաջին ապստամբութեան պատմութիւնը։ Կարսին չի վերաբերիր այդ։ Կրնայ ըլլալ, որ Կառնենու Մկրտչի պատմածները ճշդուած փաստեր ալ չեն։ Ասիկա կը համարեմ երկրորդական։ Էականը պէտք է համարել այն երեւոյթները, որոնք պատճառ դարձան Երկրի եւ Կարսի Հնչակեան կուսակցութեան ի սպառ վերանալուն։

Անհերքելի պէտք է համարել, որ Տարօնէն իբր Հնչակեան ճամբուած են Մուրատի կողմէ Հրայրը, Մկրտիչը, Պօղոսը եւ անոնց հետ Գոմերի Ցոլոն, որոնք գացած են արտասահմանեան «մասնաճիւղերէն» բերելու խոստացուած զէնքերը՝ ապստամբութեան համար։ Սակայն, այդ մարդկանց ջանքերը ապարդիւն են անցած Հնչակեաններու մօտ եւ, ընդհակառակն, արդիւնաւոր՝ անոնց հակառակորդներու՝ դաշնակցականներու մօտ։ Իբր հետեւանք ատոր, Հրայրը, Մկրտիչը ու իրենց հետ եկածները վերադարձած են իբրեւ դաշնակցականներ։

Անհերքելի պէտք է համարել նաեւ այն, որ այդ տագնապալի վայրկեանին, երբ դեռ Դաշնակցութիւնը անծանօթ էր Երկրին մէջ, ոչ միայն Կարսեցի Պետոն կը տեսնենք Վանի մէջ, այլեւ Ռոստոմը՝ Էրզրումի մէջ, իսկ Ջալլաթը (Ալեքսանդրապոլցի) եւ Տուրբախը (կարսեցի) կը տեսնենք Սասուն եւ Խնուս՝ Մուրատի ճամբած մարդկանց հետ միասին «ազգութեան», առանց պայմանի, օգնելու նշանաբանով։

Ովքեր էին 1893–1896 թուականներու Հ. Յ. Դ. Կ. Կոմիտէներու համեստ անդամները, ես չեմ կարողացած ճշդել։ Բայց ինծի համար համոզմունք է, որ անոնք, թէկուզ անգիտակցօրէն, իրենց վարմունքով այնպիսի հսկայ քայլ մըն են ըրած, որ իրենց շրջանը վերջնականօրէն կապած են Դաշնակցութեան հետ։ Եւ անոնք են եղած հիմնադիրները այդ շրջանի հզօրութեանը, զոր կը վայելէր 1904ին։ Այդ քայլը կ'ուզէի վերագրել Թեւանենց Ալեքին, Ջալլաթին եւ Տուրբախին, բայց անոնք, ըստ իս, աջակիցներ եւ նախաձեռնողներ կարող էին ըլլալ, բայց բուն վճռողը Կ. Կոմիտէն էր։ Այդ քայլի հետեւանքը պէտք է համարել այն առեղծուածը, որ Տարօնի աշխարհը, ուր տիրապետողը եւ բարոյական ուժը մինչ այդ Հնչակեաններն էին, մէկ անգամէն եւ լրիւ կերպով դարձաւ կողմնակից Դաշնակցութեան իր Գէորգ Ջաւուշներով, Փուրթոներով եւ Մակարներով։ Կարսէն–Էրզրում, ուր բոյն դրած էր Ռոստոմը, եւ Էրզրումէն–Տարօն՝ այլեւս Հնչակեանութիւնը չքացաւ, եւ Դաշնակցութիւնը փոխարինեց զայն։ Այդ պարտական ենք Կարսի Կ. Կոմիտէին։

* * *

Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, Խրիմեան Հայրիկը պատկերաւոր վիճակ մը ներկայացուց իր յայտնի «երկաթէ շերե-

փծի պատմութեամբ։ Այդ ունեցաւ ճակատագրական նշանակութիւն հայոց թէ՛ ներքին յեղափոխական եւ թէ՛ արտաքին յարաբերութեանց մէջ։ Երկիմաստ այդ օրինակը, որ խարխուլը դարձաւ Հնչակեաններու վարչագծին եւ որ վարակեց ե՛ւ Դաշնակցութիւնը, ինծի համար վերաքննելի խնդիր մըն էր։ Եւ ես յաճախ կը խօսէի այդ մասին Սերգէյի եւ Ցակոբի (Զիլինգարեանի) հետ։

1904*ի սկիզբները, Սերգէյը օր մը ինձ ըսաւ.*

— Մտորումները արգասաբեր են երբ անոնք կը վերլուծուին հրապարակով։ Անոնք անդամալոյծ կը դարձնեն մարդը, երբ փարատած չեն։ Ուստի դասախօսութիւն պիտի տաս. «Պերլինի վեհաժողովը, Հնչակեան վարչագիծը եւ Պանք-Օթոմանի դէպքը» *նիւթի շուրջ։*

Ուզեցի մերժել, բայց ազատում չկար, մանաւանդ որ սեղմ շրջանակի մէջ նշանակուած էր ժողովը։ Քրտնելով եւ կմկմալով, այդ օրը խօսեցի մօտաւորապէս հետեւեալը.—

— Խրիմեանի այն եզրակացութիւնը, թէ Պերլինի Վեհաժողովին հարիսան իրենք չկրցան ուտել, որովհետեւ իրենց ձեռքը թղթէ դգալներ կային եւ միւսներուն ձեռքը երկաթէ շերեփներ, բանաստեղծութիւն մըն է, որ վնասակար, անիմաստ ու երկդիմի է եւ որ ինչպէս Հնչակեանութիւնը, նոյնպէս մեզ եւ ամբողջ հայութիւնը, սխալ ճամբու տարած է։

Լուռ մտիկ կ'ընէին ինձ եւ սոսկումով կը նայէին, կարծես սկիհի մէջ թոյն կը կաթեցնէի։ Բայց ես կը շարունակէի.

— Երկդիմի է այդ, որովհետեւ այդ օրինակը կրնանք հասկնալ այսպէս. «Ազատութիւնը չի կարող ձեռք բերուիլ խնդրագրով, աղօթքով, լացով, այլ միայն կրնայ խլուիլ եւ տանուիլ երկաթէ շերեփով։ Միջազգային յանձնառութիւնները արժէքաւոր են, երբ անոնք կը զուգադիպին պետութեանց շահերուն, եւ դուն քու երկաթէ շերեփով խլածդ կարողացած ես տանիլ քու բերան եւ մարսել։ Եթէ այս կ'ուզէ ցոյց տալ Խրիմեանը, այդ իմաստութիւնը իրեն չի պատկանիր, այլ շատ հինցած եւ անվիճելի համարուած ճշմարտութիւն մըն է պատմութեան մէջ եւ անառարկելի։

Հոս ունկնդիրներուն դէմքերը քիչ մը բացուեցան։

— Բայց այդ տարրական ճշմարտութիւնը չեն ըմբռնած թէ՛ Խրիմեան եւ թէ՛ իր կղերական ընկերները, որոնք յանուն հայութեան գնացած են Պերլինի Վեհաժողով եւ իրենց իսկ խոստովանութեամբ՝ «թղթէ» դգալով։

Երբ դժկամակութիւն նկատեցի դէմքերուն վրայ, ջղայնացած կանչեցի.

— Պոյերներու նախագահ Կրիւգերը, որ այժմ կը շրջի Եւրոպայի մէջ իր քանի մը հարիւր հազարնոց ժողովրդի ազատութեան համար, պիտի հասնի իր նպատակին, որովհետեւ ան կը հասկնայ որ առանց երկաթէ դգալի ոչ մէկ խնդրանք չ'իրագործուիր եւ ան ձեռք պիտի բերէ պոյերներու ազատութիւնը Անգլիայէն։ Բայց մենք քանի մը միլիոն ժողովրդով ձեռք չենք կրնար բերել մեր ազատութիւնը Թուրքիայէն եւ Ռուսիայէն, քանի որ դեռ չենք հասկցած այդ ճշմարտութիւնը։

Խրիմեանի եւ անոր շաւիղով գնացող Հնչակեաններու հասկացողութիւնը այլ իմաստ ունէր հարիսայի «երկաթէ եւ թղթէ» դգալներու մասին։ Անոնք հաւատացած են արդարութեան յաղթանակին. կը հաւատան, որ ներկայացնելով իրենց արդար իրաւունքները՝ իրենց նպատակին պիտի հասնին. կը հաւատան, որ մարդկային խիղճը շարժելը վճռական է՝ հասնելու համար իրենց նպատակին։ Մէկ խօսքով՝ դուրսէն փրկութիւն կը սպասեն։ Ասիկա մահացու վտանգ է եւ ցնորքներու ետեւէ իյնալ է, ինչ որ մեզ կը տանի ձախողութեան եւ փճացման։ Այդպէս մտածողները եւ գործողները բացի վնասէն, ոչ մէկ օգուտ պիտի բերեն։

Այդպէս են մեր դիւանագէտ կղերականները, որոնք արդարութեան, ազատութեան քարոզ կը կարդան, առանց խանչալի։ Այդպէս են Հնչակեանները, որոնք ապստամբութիւն կ'ընեն, առանց հրացանի՝ յուսալով որ գութը կը շարժի Եւրոպայի եւ արդարութիւնը կը յաղթանակէ։ Անոնք չեն գիտեր, թէ արդարութիւնը եւ ազատութիւնը խանչալի ծայրով կը պոկուին։

Զղայնացած էին ունկնդիրները։ Նորհատեանը կ'ըսէր.— «Թողէ՛ք, թողէ՛ք, որ վերջացնէ, տեսնենք ի՞նչ կ'ուզէ ըսել»։ Ես կը շարունակէի.

— Գալով Պանք Օթոմանի դէպքին՝ ես անոր մէջ միայն մէկ բան կը տեսնեմ, եթէ հերոսական կողմը մէկ կողմ թողնենք։ Ան իր գործողութեամբ կ'ուզէ մեզ եւ աշխարհին հասկցնել, որ պէտք է թքնել բոլոր քաղաքական աշխատանքներուն վրայ, եթէ անոնք ուժի վրայ յենուած չեն։ Պանք Օթոմանի արժէքը անոր մէջ է, որ կը դիտակցի թէ խածան շան կը նետեն ոսկորները, իսկ վնգստան եւ աղերսող շան բաժին չեն հաներ։ Բայց մենք, դժբախտաբար, այդ պարզ բանը չենք հասկնար եւ Պանք Օթոմանի իմաստով չենք շարժիր։

Երբ նկատեցի, որ լսողները եզրակացութեանս կը սպասեն, աւելցուցի.

— Բոլորն ալ սխալ են։ Երկաթէ շերեփ չունինք։ Այդ պէտք է գտնել, ստեղծել, պատրաստել։ Թղթէ շերեփը բանի մը պիտի չծառայէ։ Կը մնայ հարիսան ուտել հայու նման՝ առանց դգալի, մեր մատներով եւ լաւաշ հացով եւ միշտ ի մտի ունենալով ռուս սոցիալ-յեղափոխականներու նշանաբանը՝ «միայն քու ուժով կը տիրանաս քու իրաւունքին»։

Ես վերջացուցած էի։ Բայց մատներ տնկուեցան եւ զայրացած ձայներ լսուեցան. «Ձայն կ'ուզեմ», «Ինծի ձայն տուր», «Խօսք տուր ինծի»։ Եւ անգղի նման իմ վրայ ինկան եւ բզիկ բզիկ ըրին։

Հարուածները կ'առնէի եւ ողորմելի վիճակ մը ունէի։ Միայն Սերգէյն էր որ ինծի խղճա՞ց, թէ արդար գտաւ, չգիտեմ, բայց միջամտեց, ըսելով.

— Տղան ի՞նչ ասաց, որ վրան ընկել էք։ Ասաց որ բոլոր քարոզները, լաց ու կոծերը եւ խնդրագրերը անարժէք են, բոլորն էլ սին յոյսեր են, իսկ սին յոյսերը պէտք չէ խրախուսել եւ միայն ուժ ունենալուց ետքը պէտք է խլել մեր իրաւունքը եղած ուժի չափով եւ ոչ թէ խնդրել իբրեւ ողորմութիւն։

Ես ծեծ կերած էի բուռն ընդդիմութեան եւ պարսաւանքի հանդիպելով, բայց ինքզինքս կը մխիթարէի։ Քանի որ այդքան կրքոտ ընդդիմութիւն կար, այդ կը նշանակէր որ չէին կարող տասնեակ տարիներու աւանդութիւններէն այդքան շուտով բաժնուիլ եւ եղած կրքոտութիւնը պէտք էր նշան համարել այդ աւանդութեանց թուլացման։ Ուրեմն, պէտք էր յամառօրէն քանդել զայն։

Ան քանդուելու վրայ էր արդէն։ Կարսի մէջ այլեւս չկար ռուսասիրութիւնը եւ կոյր ծառայութիւնը ռուսերուն։ Յուսաբեկուած էր այնտեղի հայութիւնը՝ նայելով Կարսի բերդին, որ իր մայրաքաղաքն էր երբեմն։ Այսօր ան ռուսինն էր, թէեւ վերագրաւուած հայ զօրավար Լազարեւի կողմէ։ Ան յուսաբեկուած էր Կուկունեանի, Բաւէնի եւ այլ խումբերու փճացումի պատճառով եւ ռուս ու թուրք համագործակցական ջանքերէն։ Ան յուսաբեկուած էր մանաւանդ հայ եկեղեցական կալուածներու բռնագրաւման պատճառով եւ կանգնած էր իրականութեան մը առջեւ, որ հեռու էր կոյր հաւատէն՝ դէպի ռուսը։

Ուրեմն, պէտք էր դրական յենարան մը գտնել, որ փոխարինէր այդ սուտ եւ վնասակար երազները։

Այդ բեկումը միայն իմ մէջ չէր առաջ եկած, այլ բոլորի մէջ։

Շաբաթներ անցած էին, երբ օր մը Սերգէյը ինծի ըսաւ.

— Անցեալ դասախօսութեանդ մէջ մի լաւ բան ասացիր, բայց լաւ չբացատրեցիր միտքդ։ Ասացիր՝ թքա՛ծ թղթէ դգալի վրայ, նա. մեզ պէտք չէ. հայի պէս հարիսան ուտենք՝ լաւաշ հացով եւ մատներով, դգալն ալ հեռը։ Արի, այս մանրամասնենք եւ գործնական ճամբան գտնենք։ Ես շատ մտածեցի եւ զգում եմ, որ մի բան պիտի փոխուի։ Բայց ինչպէ՞ս պէտք է փոխուի, այդ իրարու հետ խորհենք։ Կարդացի՞ր «Դրօշակ»ը։ Մինչ մենք ինչե՛ր կը մտածենք, Լորիս եւ ուրիշներ Իտալիայի եւ այլ քաղաքների մէջ կը շրջին, միտինկներ կ'անեն եւ զուռնա կը փչեն։ Ինձ դուր չի գալիս այդ։ Դրանից Դաշնակցութեան հոտ չի գալիս, այլ Հնչակեանութեան։

Մենք այդպէս կը խօսէինք եւ ճամբայ չէինք գտներ։

Այդ ճամբան Երկրի մէջ պիտի գտնէինք, ինչ որ յանգաւ հարեւաններու հետ գործակցութեան ուղղութեան։

Այդ տարիները մեր քաղաքականութեան բեկման տարիներն էին։

* * *

Երբ կը հարցնես մէկուն, թէ որո՞ւն տղան ես, ան իր հօրը անունը կու տայ, թէկուզ իր հօր ազդեցութիւնը իր վրայ չնչին լինի։ Չի տար իր մօր անունը, թէեւ հաստատ գիտէ, թէ ով է իր մայրը, եւ որ անորմէ կախուած է իր ամբողջ էութիւնը եւ անոր պարտական է իր բոլոր յատկութիւնները։

Բոլոր մայրերու նման, Կարսն ալ անծանօթ կը մնայ, թէեւ ան եղած է մայրը յեղափոխական դաստիարակութեան, անոր գորովագութ ծնողը, որ իր ամէն ինչը նուիրած է բոլոր հայերուն՝ անխտիր կերպով։

Թո՛ղ օրհնեալ լինին Ցովսէփ Տէր Դաւթեանը եւ Համօ Օհանջանեանը, որոնք ինձ ըսին՝ «Մինչեւ որ Կարսի ջուրը չխմես, օդը չշնչես եւ ժողովրդի բարքերը չմարսես, ոչ մի տեղ չգնաս»։ Եւ ինձ տոմս մը տալով՝ նախ ճամբեցին Կարս, որ վարժուիմ հոն եղած մթնոլորտին։ Ես այդ ըրի, եւ տեսայ որ հայութեան մայրը Կարսն է։ Եւ եթէ ինձ հարցնէք, թէ որո՞ւն զաւակն ես, ես չեմ սխալիր երբ ձեզի ըսեմ, թէ Կարսի մանչն եմ, թէկուզ ես հոս ծնուած չեմ։

Կարսի զաւակներն են բոլոր անոնք, որոնք անոր հողերով անցած եւ անոր ջրերը խմած են։ Իսկ եթէ չեն խմած, միեւնոյնն է, Կարսը մամիկ մըն է, որ բոլոր հայերը իր հարազատ զաւակը կը համարէ, թէկուզ զանոնք տեսած չլինի։ Կարսը անոնց անխտիր կ'օգնէ, անոնց համար կը ցաւի, կ'ուրախանայ, թէկուզ ոչ ոքի ուշադրութիւն չգրաւէ։

Կարսը իր շրջաններով նստած էր Երկիր տանող ճանապարհներուն վրայ։ Անոր փէշերուն տակէն էր, որ կարելի էր գնալ Բագրեւանդ, Էրզրումի շրջանները, Խնուս եւ Ախլաթ, Հարք եւ Ապահունիք, Հեռաւոր Քաջբերունիք եւ Տմորիք, Վարդօ, Տարօն եւ լեռներու մէջ կորած Սասնոյ աշխարհն ու աւելի հեռուները, մէկ խօսքով՝ ամբողջ Հայքը եւ Հայաստանի կեդրոնը։ Կարսը հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստանի օղակն ու բանալին էր։

Անոր բերած օգուտները հետեւեալներն էին Երկրի համար.

1.— Ստեղծած էր իր ծոցին մէջ այնպիսի նահապետական եւ ազգային մթնոլորտ մը, որ ամէն մէկ հայ, անկախ իր ծագումէն եւ դասէն, իրեն հարազատ ընտանիքի մը մէջ կը զգար, կը մոռնար իր հատուածական, հայրենակցական նեղ եւ վնասաբեր զգացմունքները եւ կը տոչորուէր ընդհանուր հայութեան ուրախութեամբ ու վշտով։ Իր գոյքն ու արիւնը չէր խնայեր անոր ինքնուրոյնութեան ու ազատութեան համար։ Հոն բարոյապէս կը մեռնէին այն բոլորը, որոնք իրենց եսականութեամբ եւ օտարամոլութեամբ արգելք կը հանդիսանային հայութեան դատի լուծմանը։

Տեսանք, որ այդ նպատակին հասած էր Կարսի շրջանը իր ինքնավար յեղափոխական ներքին կառավարութեամբ։ Եւ այդ հոգեբանութիւնը ան կ'արտահանէր Երկիր եւ հիւսիսային Հայաստան։

2.— Իբրեւ կայան հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստաններու, կը խրախուսէր եւ ամէն ինչով կ'օժանդակէր բոլոր այն մտաւորական եւ ոչ-մտաւորական անհատներու, որոնք մէկ կողմէն միւս կողմը կ'անցնէին՝ ազատութիւնը կերտելու նպատակով։ Բոլոր գործիչները եւ մարտիկները, որոնք նահատակուած են միջին Հայաստանի մէջ, մեռած են երախտագիտութեան զգացմունքով դէպի Կարսը՝ իրենց հետ տանելով անոր գորովը եւ խրախուսանքը։ Արաբոն, Տերսիմի Քեռին, Սոխորտի Սերոբը, Ռոստոմը, Հրայրը, Ժիրայրը, Սասնոյ Մուրատը, ո՛ր մէկը յիշեմ, ամէնքը Կարսի ջուրը խմած են եւ անոր ժողովրդի ոգիէն բան մը սորված ու իրենց հետ տարած։

Կարսը, դրանով ալ չբաւականանալով, Վան է ճամբած իր հարազատ զաւակներէն Պետոն, որ սկիզբն է դրած Դաշնակցութեան։ Քանի մը անգամ ճամբած է Սասուն Ջալլաթը եւ Տուրքախը, որոնք ժամանակին ժողովրդական դէմքեր էին եւ Կարսի մտայնութիւնը տարածողներ։ Ճամբած է եւ ուրիշներ, ինչպէս Մալոյեանը եւ Շաւրոն, որոնք իրենց նըպատակին չհասած՝ սահմաններու վրայ սառած կամ սպաննըւած են։ Բայց այդ չէր վհատեցուցած կարսեցին։ «Կուժը ջրի ճամբան կը կոտրուի» ըսելով՝ ան մխիթարուեր էր եւ նահատակներու թիւը բազմապատկեր։

3.— Ապաստանարան կու տար ազգի համար տառապողներուն, փախստականներուն, յոգնած մարտիկներուն, ջարդերէն փախած բազմութիւններուն։ Բայց այդ ապաստանարան տալը չէր նկատեր իբր մէկ շնորհ, իբր ազգային ծառայութիւն մը հանդէպ աղէտեալներուն, այլ իբր անոնց բնական իրաւունքը, ինչպէս բնական իրաւունքն է յոգնածներու եւ վիրաւորներու համար՝ իրենց տունը վերադառնալը եւ իրենց մայրենի խնամքին ենթարկուիլը։ Կարս եկողները ինքզինքնին ոչ «գաղթական» եւ ոչ ալ օտարական կը զգային։ Այդպիսի բան ես ոչ մէկ ուրիշ տեղ հանդիպած եմ, բացի Տարօնի աշխարհէն։ 1894–96ի կոտորածէն փախած շուրջ 25.000 հայութիւնը ապաստան էր գտած Կարսի շրջանի մէջ, հակառակ Թուրք եւ ռուս իշխանութեանց հալածանքներուն։ Նորեկները կը պաշտպանուէին եւ կը խնամուէին Կարսի հայերուն կողմէ իբրեւ իրենց հաւասար իրաւատէր աշխատողներ։

4.— Կարսի շրջանն ունէր նաեւ հետեւեալ հոգեբանութիւնը.— Երկիրը առաջին վտանգի տակ է։ Զայն պէտք է ազատագրել։ Ազատութիւնը, ապահովութիւնը չի տրուիր, եթէ դու ոյժ չունիս։ Ոյժը չի կարող ստեղծուիլ, քանի դու կատարելագործուած զէնք չունիս։ Ուրեմն, նախ՝ զէնք պէտք է ձեռք բերել։ Երկրորդ՝ ձեռք բերուած զէնքը պէտք է հասցնել բոլոր անոնց, որոնք կը կռուին Երկրի մէջ։ Եւ երրորդ՝ պէտք է պատրաստել զինական խումբեր եւ հասցնել զանոնք կռուողներու օգնութեան։

Արդէն յիշած եմ, որ զէնք ճարելու համար երկու միջոց միայն կը գործածուէր, այն է՝ կուսակցական կամ այլ ազգային միջոցներով գնումը եւ պետական պահեստներէ գողանալը։ Հոս պէտք է աւելցնեմ, որ անտեղի էին կասկածները Թուրքերուն, որոնք կը խորհէին թէ զէնքերը ռուսներու կողմէ տրուած էին։ Նոյնպէս անտեղի էին ռուսերու կասկածները, որ մէկ այլ պետութիւն կ'աջակցէր մեզի։ Քանի որ այդ գործերը կը կատարուէին դրամով, կը կարծէին թէ հայ ժողովուրդը չէր կարող հայթայթել այդ դրամը։ Մատնանշելու է նոյնպէս, որ այդ գնման եւ գողացման ձեւը կարելի չեղաւ Երկրի մէջ կիրառել, ինչ որ կրկնակի օգուտ պիտի բերէր։ Կարսի մէջ բնաւ չիրագործուեցաւ նաեւ սեփական զինական գործարաններու շինութիւնը։ Այդ եղաւ մասամբ միայն Թաւրիզի մէջ։ Այսպէս թէ այնպէս, սահմանափակ կերպով Կարսի մէջ զէնքեր կը հայթայթուէին։

Աւելի դժուարին գործ էր զէնքը Երկիր հասցնելու աշխատանքը, որ լի էր վտանգներով։ Սկիզբները համեմատաբար դիւրին էր, երբ ուշադրութիւն չէր գրաւուած պետութեանց կողմէ։ Զէնքը իբր առեւտրական ապրանք սահմանէն կ'անցուէր եւ պայմանաւորուած մարդկանց միջոցով իր նպատակին կ'երթար։ Այդ միջոցը, սակայն, շուտով ի սպառ վերացաւ։ Երբ հասկցան, որ առեւտրական գոյքերու անուան տակ արգիլուած զէնքեր կը ներմուծուէին, սահմաններուն վրայ քննութիւնները սաստկացան, հայերու առեւտուրը երկու կողմերու վրայ արգիլուեցաւ Թուրք եւ ռուս համաձայնութեամբ։ Ըստ այդ համաձայնութեան, երկուքի հպատակ հայերը պէտք է իրարմէ կտրուէին եւ ոչ մէկ հայ այլեւս չէր կարող անցնիլ սահմանագծի մէկ կողմէն միւսը, թէեւ երկու կողմերն ալ հայերու երկիրն էր։

Կը մնար միայն մէկ միջոց՝ գիշեր ժամանակ սահմանապահ երկու զօրքերէն խուսափիլ եւ փոքր կամ մեծ զինատար խումբեր կազմակերպել ու զէնքերը Երկիր անցկացնել։ Ուրիշ խօսքով՝ Երկրի խորքերուն մէջ կռուող տարրը կամ ինքը անձամբ պէտք է գար մինչեւ Կարս եւ զէնքի պաշարը տանէր եւ կամ Կարսի մէջ պէտք է ճարուէին մարտիկներ, որոնք կռուով պէտք է անցնէին սահմանը։ Շարունակական մտահոգութիւն դարձաւ զէնքի փոխադրութիւնը, որ կեանքի հետ խաղալու համազօր էր։

Այս դժուարին գործին մէջ նորութիւն մտցուց Հրայրը։

Թէեւ Սասունի մէջ արդէն տաք կռիւներ էին սկսած, Հրայրը չտապեց հասնիլ արտասահմանի այլ կեդրոնները, հասնելով մինչեւ Ռումանիա եւ Պուլկարիա, որպէսզի եթէ զէնք չլինի իսկ փոխադրելու Սասուն, գոնէ Ինգիլիզին նաւատորմիղը չտապի Պոլիս մտնել, ինչ որ խոստացած էր Հնչակեաններու Կեդրոնը, ըստ Մուրատին ուղղուած նամակին։ Այդ խոստումն ալ անհիմն էր։ Հրայր յուսաբեկ յետ էր դարձած՝ ձեռները լուալով Հնչակեաններէն եւ ուխտելով գնալ Դաշնակցութեան ետեւէն։ Անոր կուռքը դարձած էր Ռոստոմը, զոր թէեւ չէր տեսած (կարծեմ բնաւ ալ չտեսաւ), բայց անոր գործերէն դատելով՝ անոր հաւատացող մը դարձած էր։

Հրայր Կարսի մէջ դարձեր էր կարսեցի, որդեգրեր էր Կարսի մտայնութիւնը եւ գործելակերպը եւ եղեր էր անխնայ քննադատը Հնչակեան գործելակերպին։ Ու երբ Տամատեանի հնարած Տալւորիկի եւ այլ երգերը կ'երգէին, ան կը լռեցնէր ըսելով. «Թո՛ղ չորնան այն քաղցր լեզուները, որ կրնան միամիտ ժողովուրդը ոտքի հանել, բայց ոտքի վրայ չեն կրնար պահել։ Թող Տալւորիկի ժողովուրդը մընար, թո՛ղ անոր փառքը դուք չհասկնայիք»։

Երբ կը կարդային, թէ Կլատսթոն այս էր ըսած եւ Տիլոնը՝ այս, ան ջղայնացած կ'ըսէր. «Թող ջարդին այն ձեռները, որ իրենց չհաւատացածը կրնան ուրիշին հաւատացընել։ Այդպիսիք դերեզմանափորներն են ժողովուրդին։ Ես սուտին վերջը տեսած եմ»։

Հիները, մասնաւորապէս Թեւանենց Ալեքը, պատմելով այս մասին, կ'աւելցնէին.

— Հրայրի ամէն ինչը տեղն էր։ Նա մեծ մարդ էր, միայն թէ Տամատեանի եւ Մուրատի դէմ կը խօսէր, որ մեր սրտին չէր գար։ Երբ հասկցուցինք, որ ընկածին չեն հարուածեր, նա ասաց. «Թո՛ղ ձեր ըսածը լինի։ Բայց դուք չէք հասկնար։ Ես կերած եմ սխտորն ու պղպեղը, իմ բերանը կ'այրի։ Ես մանրած եմ սոխը, իմ աչքերը կ'արտասուեն։ Ես եմ անոնց գործակից եղած եւ այժմ կը տեսնեմ, որ ոչ բա–

Տուրպախ

Կայծակ Վաղարշակ

Թորգոմ եւ Իսաջան Առաքելեան

րով լինի, իմ ժողովուրդը անտեղի յոյսով սաքի տակ գընայ»:

Ժողովրդասէր, դառնացած Հրայրը չէր գիտեր, թէ տասը տարի յետոյ իրեն ի՞նչ կը սպասէր: Տարբեր պայմաններու մէջ ան ալ պիտի սպաննուէր նոյն ժողովուրդի սիրոյն, իր հիասթափութենէն թելադրուած:

Սասուն ինկած էր: Ֆըռֆըռ քարի մօտ Մուրատը, Գէորգը եւ ընկերները բռնուած էին 1896ին եւ յուսահատութիւն կը տիրէր հոն: Բայց Կարսը յուսահատ չէր. ան տխուր էր միայն: Հրայրը, որ Կարս էր եկած, նոր հնարքներ, նոր ուղիներ կ'որոնէր՝ Երկրին օգնելու համար: Կարսի կազմակերպութեան եւ ժողովուրդի վրայ նայելով՝ ան նոր ելք ցուց կու տար: Ան կը դատէր Կարսի մէջ տիրող մտայնութեամբ.

— Ծայրը, որ լեռնէն պոկուեր է, կանգնեցնել չի լինի: Մեր ժողովուրդը աչքերը բացեր է, զայն ստրուկ դարձնել չի լինի: Արթնցած ստրուկը, որ պաշտպան չունի, անպայման երէկուան իր տիրոջմէն պիտի սպաննուի: Այդ աչքերս տեսնենք: Իսկ որ պաշտպանը չկայ, այդ ալ հաստատ գիտենանք, որ դատարկ տեղը մենք մեզի չխաբենք: Մենք ձեր մտածած սուսիկ փուսիկ, առանց չալումի կազմակերպութիւնը չունինք: Երկրորդ՝ կռուող ունինք, բայց զէնք չունինք. դուք այդ երկուքն ալ ունիք: Ես վաղն իսկ Երկիր պիտի անցնիմ, եթէ ինծի խօսք տաք, որ կը տրամադրէք սահմանի վրայ, ան վայրերու մէջ որ ձեզ ցոյց կը տամ՝ զէնք ու կազմակերպող, որքան որ ուզեմ:

Խօսք կ'առնէ եւ կը մեկնի ռուսական Բասէնէն Թուրքական Բասէն, ուր նոյն հայ ժողովուրդն է: Արդէն նոյն ծրագրով Արամ Թաթուլը անցած էր Էրզրում, իսկ Տուրբախը եւ Ջալլաթը՝ Խնուս եւ Տարօն:

Ծրագիրը պարզ էր: Նախ՝ կազմակերպել Թրքական մասի հայերը սուսիկ փուսիկ, առանց աղմուկի, առանց չալումի: Ասիկա Բասէնի մէջ լիովին կը յաջողի Հրայրը, որ կը ստանձնէ գործը ի գլուխ բերել: Երկրորդ խնդիրն էր ռուսական Բասէնէն եւ Թախթի շրջանէն որոշուած վայրերու մէջ, սահմանին վրայ, տեղական խումբերով ռազմանիւթ բերել, լեռներու մէջ թաքցնել եւ հեռանալ։ Այդ բանը կ'ընէ Կարսը։ Թրքական Բասէնէն կու գան խումբեր, իբր գիւղացիներ, կը հանեն այդ թաքնուած զէնքերը եւ գիշերը կը հասցնեն Հրայրին ու նորէն գիւղացի կը դառնան։

Փոխադրական այս ձեւը, որ առանց աղմուկի եւ արագ կը կատարուէր, բաւական մեծ արդիւնք տուած էր։ Ոյժ կը պատրաստուէր Բասէնի մէջ, ուրկէ աւելի դիւրութեամբ կը փոխադրուէր Խնուս եւ աւելի խորքերը։

Բայց արտի մէջ որոմ եւ ցորենի մէջ ցեց էր ինկած։ Կառավարութիւնը հասկցած էր գաղտնիքը եւ հայ գիւղերու մէջ որքան մշակ ու հօտաղ կար, կ'որոնէր եւ կը ձերբակալէր։

Կարծեմ Բասէնի Իւզվէրան գիւղի մէջ, երբ Հրայրը գետի մէջ գոմէշներ կը լողցէր, իբր մշակ, կու գան կը ձերբակալեն զինք եւ կը տանին Էրզրումի բանտը, ուր ինկած էր ե՛ւ Արամ Թաթուլը։ Վերջինը կախեցին, իսկ Հրայրը ազատեցաւ ընդհանուր ներումի ատեն եւ Տարօն վերադարձաւ։ Անոր ձերբակալումով վերջ գտաւ իր փոխադրական ձեւը։

Ասիկա 1895-96 արիւնոտ եւ արհաւրալից տարիներուն էր։

Կը մնար, որ Կարսը շարունակէր իր օժանդակութիւնը Երկրին՝ զինեալ խմբերով։

* * *

Զինատար խումբերուն թիւը եւ քանակը շատ դժուար է ճշդել, որովհետեւ այն խումբերու մասին, որոնք ապահով տեղ հասած էին, չէ դրուէր եւ քիչ կը խօսուէր։ Անյայտ մնալը կը դիւրացնէր յաջորդ ձեռնարկը։ Զախողութեան հանդիպածներն են, որ ծանօթ էին ամէնքին, որովհետեւ երբ խումբը տեղ չէր հասած եւ սպաննուած էին ամէնքը, այլեւս այդ մասին խօսելէ վնաս չէր կարող լինել։

Պէտք է փորձեմ հերթով խօսիլ այդ զինատար խումբերու մասին, որոնցմէ ամէն մէկը մէկ դիւցազնութիւն, մէկ ողբերգութիւն էր։ Իմ տուած ցանկը լրիւ պիտի չլինի։ Թող այս հարցով հետաքրքրուողները ուսումնասիրութիւն կատարեն հին նամակներու եւ արխիւներու մէջ կամ թո՛ղ լրացումներ կատարեն այդ կռիւներուն, արշաւանքներուն մասնակցողները։

1890–1899 թուերուն հետեւեալ զինական խումբերու արշաւանքի մասին լսած եմ մասնակցողներու պատմութիւններէն։ Կարսի նահանգէն եղածներն են.—

1.— Ցունոյի խումբը.— Այս մասին գիտցածս լսած եմ։ Ան դէպի Երկիր թափանցած է մինչեւ Սպեր, Կիսկիմ, Խոփէ, Թորթում, իսկ հիմք ունեցած է Արդուին, Օլթի, Գեօլա։

2.— Կուկունեանի խումբը.— Ինծի կը թուի, թէ ամենէն հաւաստի աղբիւրը Անտրէ Տէր Օհաննեանի հաւաքածն է։ Գործունէութեան շրջագիծը սահմանափակուած էր Կարս եւ Կաղզուան գաւառներու մէջ։ Այդ խումբին մասնակցողներու մէջ էին Եփրեմը, Քեռին (Քաֆթառ Արշակ), Բալաջանը, Ռուբէն Դերձակեանը, կարծեմ ե՛ւ Որսորդ Գէորգը, որ Քեռիի հետ եղած էր նաեւ Ցունոյի խումբին մէջ։

3.— Իշխ. Յովսէփ Արղութեանը (Լոռեցի) եւ Զալլաքը, որոնք կ'անցնին Կարսէն Սբ. Կարապետ եւ կապ կը հաստատեն Արաբոյի հետ ու իրենց խումբի զէնքերը թողած՝ կը վերադառնան։

4.— Արաբոյի խումբը(*).— Ան կու գայ Կովկաս։ Կարսի մէջ կը զինեն անոր խումբը եւ մէջը կը դնեն այնպիսի ընկերներ, որոնցմէ խումբը յեղափոխական բնոյթ կը ստանայ։ Ատոնցմէ էր, կարծեմ, Ախլցխացի Լեւոնը։ Խումբը եւ Արաբոն սպաննուեցան ճանապարհին Գեալէ–առաշ հովիտին մէջ, Տարօնի սահմանին վրայ։

(*) Արաբոյի մասին պիտի պատմեմ յետագային (Հատոր Գ.)։

5 — Հնչակեան Մուրատի խումբը, որ կը զինուի Կարսի մէջ եւ ապահով կը հասնի Սասուն:

6 — Ղըզըլաղաճցի Պօղոսի խումբը, զոր Հրայրը իրեն հետ բերած էր Կարս, ուր կը զինուի ու ապահով կը հասնի Տարօն եւ Սասուն:

7 — Երկրորդ խումբ մը Հրայրի հետ եկածներէն (խմբապետի անունը չեմ յիշեր) կը զինուի Կարսի մէջ եւ կը վերադառնայ Սասուն–Տարօն: Այդ խումբին կը մասնակցի դեռ եւս պատանի Շէնիկցի Ջոլոն: Խումբը ճանապարհին քանի մը մարդ զոհ կու տայ կռուի մէջ, իսկ մնացածները տեղ կը հասնին ապահով:

8 — Շէնիկցի Ստեփանի խումբը — Ստեփանը, որ յայտնի իշխան Գրգէի մօտիկ ազգականն էր, Սասնոյ կռիւները չսկսած, ճամբայ կ'իյնայ դէպի Կարս՝ զէնք ճարելու համար: Ճանապարհին Բուլանըխի Ապրի գիւղին մէջ ան կը տեսնէ քիւրտ չէյխ մը, որ բռնագրաւած էր հայերու կալուածները եւ կը բռնանար հայերու վրայ: Տաքարիւն տղայ ըլլալով՝ խանչալը կը հանէ եւ, առանց հետեւանքներու մասին մտածելու, կը սպաննէ չէյխը եւ ինքը ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի Կարս:

— Շէնիկի Գրգէի եղբայրն եմ (կարծեմ հօրեղբօր տղան): Ապրիի չէյխը ես սպաննած եմ: Ինծի լաւ զէնք մը տուէք, կ'ըսէ:

— Քեզի զէնք չկայ, — կը պատասխանեն, — քանի որ նամակ չես բերած: Քեզի մէկի տեղ 5 զէնք կու տանք, եթէ մեզի ծանօթ 5 ընկեր գտնես եւ զէնքերով Սասուն վերադառնաս:

Կ'ընդունի պայմանը եւ, հինգ ծանօթ գտնելով, կը զինուի եւ ապահով կը վերադառնայ Սասուն:

Երկու շաբաթ յետոյ ան Կարսի մէջ կը տեսնուի նորէն եւ զէնք կ'ուզէ կրկին: Բայց այս անգամ վրան կը կասկածին եւ մահը անոր գլխուն կը ճօճայ: Ինչպէ՞ս ան գնաց ու եկաւ երկու շաբթէն եւ նորէն նամակ ալ չբերաւ: Մինչեւ այդ կասկածները փարատելը, բանը բանէն անցած էր, Գրգէն սպաննուած էր եւ Սասունը ինկած:

Ստեփանը ես տեսայ 1903ի վերջը: Ան Թախթի գիւղերու մէջ էր, իր անցեալով կ'ապրէր եւ Գրգէի դափնիներուն վրայ ինքն իրեն կը փքուէր: Այլեւս ժանգոտած հրացան էր դարձած:

9 եւ **10 — Այս երկու խումբերը** Հրայրի անցուցած խումբերն են, որոնք Թրքական Բասէնէն, Կարսէն ստացած զէնքերով գացած են Տարօն: Ովքե՞ր էին անոնց խմբապետները, ես չկրցայ իմանալ:

11 — Ջալլաթի երկրորդ խումբը, զոր ապահով կը հասցնէ Տարօն: Ինքը Խնուսի վրայով կը վերադառնայ Կարս: Ճանապարհին ան ընդհանուր կոտորածի փոթորիկին կը բռնուի, որուն համար նկատողութեան կ'արժանանայ, թէ ինչո՞ւ այդ փոթորիկին վերադարձած է:

12 — Տուրքախի խումբը, խնուսցիներէ, զինուած Կարսի մէջ, որ կը հասնի ու կը հաստատուի Խնուս: Կոտորածէն ինքը եւս կը մնայ Խնուս եւ ապա ողջ կը վերադառնայ:

Այս 12 խումբերէն առաջին հինգը անցած են Երկիր 1890–94 թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ առաջին ապստամբութիւնը դեռ չծագած: Իսկ մնացած եօթը եղած են 1894–95 թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ ապստամբութեան ընթացքին կամ անոր անկման օրերուն:

13 — Շապին-Գարահիսարցի Աքրոյի խումբը, որ Կարսէն կ'անցնի Սասուն ընդհանուր կոտորածի եւ Սասնոյ վերաշինման ընթացքին եւ, ապահով տեղ հասնելէ ետք, զոհ կը գնայ, հիւանդի տակ իյնալով:

14 — Սոխորդի Սերոբը, որ Պալքաններու վրայով կու գայ եւ Կարսի մէջ խումբի մը գլուխ անցած, ապահով կ'անցնի Նեմրութ, Ախլաթի շրջանը եւ կը դառնայ Սերոբ փաշան:

15 — Փոքրիկ խումբ մը ախլաթցիներէ, որ կ'անցնի Կարսի վրայով եւ ապահով կը հասնի Ախլաթ: Ղեկավարի անունը չգիտեմ:

16 — Բաբերդցի Սեպուհը (Կարսի մէջ Քէօսա Արշակ անունով ճանչցուած) կ'անցնի Կարսէն, ապահով կը հասնի Սասուն եւ կը վերադառնայ:

17 — Ախլաթցի Ճարտարի (Սերոբի ազգական) մեծ խումբը, որուն կը մասնակցէին Առաքելը, Մուշեղը, Արիւծ Աւագը եւ Բալաբեխ Կարապետը, Կարսի մէջ զինուելով՝ կը մտնէ Բագրեւանդ եւ, այնտեղէն սկսած, շարունակական կռիւ տալով՝ կը հասնի Խաթաւին լեռը։ Վերջինի անունով այդ խումբը հերոսացած է։ Բազմաթիւ հոմերական կռիւներէ ետք, խումբին մնացորդները կը հասնին Ախլաթ՝ Սերոբի մօտ։ Այս խումբի կռիւները անմահացած են անհաւատալի քաջագործութիւններով, որոնք կ'երգուին մանաւանդ քիւրտերէն։

18 — Խաստուրի խումբը, նոյնպէս Կարսի մէջ զինուած, Ճարտարի հետքերով կ'երթայ Ախլաթ։ Ո՞վ էր խմբապետը՝ Միհրա՞նը թէ Խանը, հաստատ չգիտեմ։ Այդ խումբը շատ ծանր կռուի կը բռնուի Բագրեւանդի Խաստուր գիւղի շրջակայքը եւ այդ անունով ալ կը ճանչցուի։ Անոր մասնակիցներէն գլխաւորներն էին երկու եղբայրներ՝ Միհրանը եւ Ցաթէթը (որոնք շատ քաջ էին, բայց ետքը, հատուածական կիրքէ տարուելով, դարձան դաւաճան եւ ռուսական գործակալներ ու Դաշնակցութեան կողմէ ահաբեկուեցան, նախօրօք խլելով մեզմէ Եղիշէ Թոփճեանը), Խանը, որ դարձաւ խմբապետ հետագային, Սիմոն Բաբերդցին եւ Թռուցիկ Գէորգը (վրաստանցին), որ գերմանական բարձրագոյն կրթութեամբ շատ ինքնատիպ դէմք մըն էր եւ հասարակ զինուորութեան սիրահար։ Այս խումբը, իր նպատակին չհասած, զոհեր տալով, հարկադրուեցաւ վերադառնալ կէս ճամբայէն։ Կարծեմ Սեպուհն ալ Խաստուրի կռուին մասնակցած էր։

19 եւ 20 — Սեւ-Քարեցի Սաքոյի եւ Բաբերդցի Սեպուհի խումբերը, որոնք չեմ գիտեր առանձի՞ն-առանձին, թէ միասնաբար, Կարսէն մեկնելով ապահով հասած էին Սասուն-Տարօն։ Անոնց գլխաւոր նպատակն էր՝ փոխարինել Ցրօնք գիւղի մէջ սպաննուած Գուրգէնը եւ վերջ տալ Սերոբ Փաշայի և Անդրանիկի, Ժողովուրդի և Ֆետայիններու միջեւ եղած տարակարծութիւններուն եւ հակամարտութիւններուն։ Առաքելութիւնը ձախողած էր Սաքոյի ձերբակալութեան պատճառով, եւ Սեպուհ վերադարձեր էր, տեսնելով որ անկարող է հաշտեցնել կողմերը։

Այս ցանկը, ինչպէս ըսի, թերի է։ Թո՛ղ ուրիշները լրացնեն զայն։

Որքա՞ն էր թիւը այդ խումբերուն մասնակցողներուն, որքա՞ն զինական եւ մարդկային ոյժ մտաւ եւ որքա՞նը փճացաւ ու նահատակուեցաւ, ճշդութեամբ որոշելը անհնարին է ներկայ պայմաններու մէջ։ Բայց փաստը կը մնայ փաստ, որ 1890–99 թուականներուն այդ քանակութեամբ ոյժերու ներածման գործը համարեա ամբողջութեամբ ծանրացած էր Կարսի վրայ։

Այս ցանկին մէջ չեն այն խումբերը եւ ձեռնարկները, որոնք կատարուած են Երեւանի եւ Պարսկաստանի կողմէն դէպի Երկիր։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Կարսը 1900–1904 թուականներուն.
Նոր եւ հին սերունդները. Շուշիի երիտասարդութեան մէջ եղած հոսանքները.
Թորգոմ-Թումանը.
Մենակը, Իսաջանը.
Սերգէյ՝ գործիչ Կարսում.
Իշխանը.
Բասէնի կռիւները. Նեւրուզ, Խան.

1900–1904 *թուականներուն, Կարսի կեանքը աւելի քան յուզումնալից էր եւ փոթորիկներու ենթակայ։ Ցատկանշական փոփոխութիւններ եղած էին անոր թէ՛ կազմակերպական ներքին կեանքի եւ թէ՛ պայքարի բնոյթին մէջ։*

* * *

Ծանօթացանք Կ. Կոմիտէի ընտրութեան պայմաններուն։ Ընտրողներուն համար անհրաժեշտ էր գիտնալ ոչ միայն թեկնածուին անձը, այլեւ անցեալը անոր նախնիքներուն, որոնք պէտք է հաւատարիմ լինէին հայկական բարքերուն։ Այս պարագան պատճառ էր, որ Կ. Կոմիտէն ընդհանրապէս բաղկանար տեղացիներէ կամ ախալքալաքցիներէ եւ ալեքսանդրապոլցիներէ, որոնք ծանօթ էին իրենց եւ միեւնոյն ժողովուրդն էին՝ Բարձր Հայքէն ծնած։ Այս հանգամանքը Կ. Կոմիտէի նկարագիրը կը դարձնէր յարատեւ եւ աւանդապահ։

Երկրորդ պարագայ մըն ալ պէտք է մատնանշել.— Կ. Կոմիտէն միայն գործին ղեկը իր ձեռքը կը պահէր, բայց ինքը գաղտնի կը մնար։ Գործը թիավարողները գործիչներն էին, որ ընդհանրապէս կ'ընտրուէին Կ. Կոմիտէի ճաշակին համաձայն, ընդհանրապէս իրենց շրջանի կամ ծանօթ շրջաններու անձերէ եւ կամ Երկրի այն շրջաններէն, որոնց յենարանը Կարսն էր։ Ատոնք էին Բարձր Հայքն ու Տարօնը եւ անոնց յարակից շրջանները։ Ինչ ալ որ լինին պատճառները, իրողութիւն է, որ թէեւ Վասպուրականի առաջին գործիչը եղած է կարսեցի, բայց ոչ մէկ վասպուրականցի գործիչ կամ զինուոր չէ եղած Կարս։ Միաժամանակ Արցախը եւ Սիւնիքը, որոնք իրենց գործիչներով ու զինուորներով հեղեղած էին Անդրկովկասը, Պարսկաստանը եւ Վասպուրականը, բոլորովին բացակայած են Կարսէն, Բարձր Հայքէն եւ Տարօնէն։ Այսպէս էր մինչեւ 1900 *թուականները։*

Բան չէր փոխուած Կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններուն մէջ, ուր նախկին նահապետական բարքերը կը շարունակուէին եւ դասակարգերու տարբերութիւնները զգալի չէին։ Բայց Թիֆլիսի, Բագուի եւ Ղարաբաղի մէջ, բաւական բան փոխուած էր։ Փոխուած էին ե՛ւ տեղի զաւակները, որոնք բարձր կրթութիւն ստացած, կու գային Էջմիածնի ճեմարանէն կամ թեմական միջնակարգ դպրոցներէն (ընդհանրապէս անոնցմէ արտաքսուած), եւ խստօրէն կը քննադատէին բոլոր կարգերը։ Նոյնպէս ե՛ւ Թիֆլիսի ռուսական դպրոցներէն եկողները ոչ մէկ բան չէին հաւնիր եւ ինչ որ նոր բան մը կը փնտռէին՝ հինը ժխտելով, բայց նորը չկարողանալով ձեւակերպել։ Ատոնց մէջ էին Դերենիկ եւ Վահագն Տէմիրճեանները, Աւետիք Իսահակեանը եւ ուրիշներ, որոնք հետագային ծանօթ դէմքեր դարձան, սակայն աղբիւրէ ջուր խմելէ յետոյ։ Հինները անոնց մասին կ'ըսէին.

«Ջանըմ, հաւը որ հաւ է, հաւկիթ ածելէն ետք կը քըչքըչայ։ Մեր լակոտներ, առանց հաւկիթ ածելու, մեզմէ ելած, մեզի լողալ կը սորվեցնեն եւ կը քչքչան։ Այս եղա՞ւ»։

Ծնողները չէին հասկնար, թէ աշխարհի մէջ երկունք մը կար, զոր իրենք չէին զգար, բայց զաւակները կը զգային, թէեւ անորոշ կերպով։ Եւ այդ երկու աղբիւր ունէր։ Մէկը՝

հոգեւորական դասի ներքին փոփոխումն էր, որ այդ դասը դարձուցած էր աչքին փուշը, մանաւանդ հոգեւոր դպրոցներէն դուրս ելածներու։ Միւսը ուղղուած էր արդէն արմատ բռնած քաղքենի դասակարգի եւ մասնաւորապէս հայ պուրժուայի դէմ, որ կը նկատուէր գործիք ռուս բռնակալութեան։

Այս հակակրութիւնները երիտասարդութեան մէջ, եթէ չէին հասունցած Կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններու մէջ, ուր դեռ չկային այդ դասերը, բայց բիւրեղացած էին Անդրկովկասի մեծ քաղաքներու եւ փոքրիկ Շուշիի մէջ։

1900 թուականներն էին։

Երիտասարդները, աշակերտները տաք տաք կը վիճէին, կը կռուէին, իրարմէ կը խռովէին՝ ոչ թէ կեանքի ընթացիկ հարցերու, այլ համաշխարհային հարցերը լուծելու համար։ Հարցերը կը դնէին շեշտակի։

— Ազգերու եւ պետութեանց տարբերութիւններու, անոնց հակամարտութիւններու, աշխարհակալութիւններու հիմքը տնտեսական ազդակներն են, շահագործող դասակարգերու ձգտումները՝ ստրկութեան մէջ պահելու շահագործուող դասակարգերը։ Դասակարգերու վերացումով ամէն ինչ կը լմննայ, եւ ընկերվարութիւնը կը թագաւորէ։

— Ոչ,— կ'ընդդիմախօսէր մեծամասնութիւնը,— ազգային հարցը ծնունդ չէ տնտեսական ազդակներու։ Ան բնատուր ոյժ մըն է եւ անկախ է թէ՛ դասակարգային եւ թէ՛ նիւթական տուեալներէ։ Ազգ մը, որ ազատ չէ եւ տիրապետուած է ուրիշի մը կողմէ, արդէն շահագործուող, ճնշուած դասակարգ է, իսկ տիրապետողը՝ շահագործող։ Արդ՝ ազգերու ազատութիւնը եւ անոնց դաշնակցութիւնը կը տանի ընկերվարութեան։ Ընկերվարութիւնը կրնայ իրագործուիլ միայն ազատ, իրարու հետ դաշնակցած ժողովուրդներու աշխատաւորութեան միացումով ընդդէմ շահագործող դասերու։

Այս վէճերու մէջ, մէկ կողմէ կը մասնակցէին Ա. Ծատուրեան, Նարիման Տէր Ղազարեան եւ Ղազար Տէր Ղազարեան, Սաքօ Համբարձումեան, Ա. Յովհաննէսեան եւ երկակենցաղ համարուող Լեւոն Աթաբէկեան, — իսկ միւս կողմէ՝ Արամը, Թորգոմը, Իսաջանը։ Անոնց լսողները աշակերտներն էին, որոնց մէջ էին Մենակը եւ փոքրիկ Նիկոլը (յետոյ Իշխան անունով յայտնի դարձած)։ Տարիքաւորները կը լսէին՝ գլուխները շարժելով եւ բացականչելով. «Գոչ տղաներ են, պարապ մնացել՝ ջուր կը պնդցնեն»։

Գուցէ իրաւունք ունէին տարիքաւորները, քանի որ կէս դար անցնելէ ետք ալ այդ ջուրը չէ պնդացած։ Բայց վիճաբանող երիտասարդներուն ծնողները չէին հասկնար իրենց զաւակներուն տենչերը։ Անոնց ականջին ջրի ձայն կու գային այդ կռիւները եւ կամ աշնան չուող արագիլներու կափկափոց կը թուէին։

Երիտասարդներու այս անընդհատ վէճերը վերջացան անով, որ մէկ օր ալ անոնք, երկու թեւերու բաժնուած, երկինք բարձրացան։ Մէկ թեւը ուղղուեցաւ հիւսիս՝ Ռուսաստան, որոնելու համամարդկային յեղափոխութիւնը եւ յանձինս նախ՝ Պլեխանովի, ապա Լենինի՝ գտաւ Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որուն մէջ հալեցաւ։ Եւ ոչ ոք անոնցմէ իր տունն ու տեղը չտեսաւ այլեւս(*)։ Երկրորդ թեւը, որուն առաջին կ'երթար Իսաջանը, կողքերէն Թորգոմը եւ Արամը, իսկ երամը անոնց ետեւէն, Հայաստանի հողերէն դուրս չելաւ, ուղղուեցաւ դէպի հարաւ եւ իջաւ Երկրի սահմաններուն վրայ՝ հոն գտնելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինուորութիւնը եւ հալելով անոր մէջ։ Շուշուայ այս վերջին երամէն ալ ոչ ոք իր տունն ու տեղը չդարձաւ։ Ամէնքն ալ ինկան Հայաստանի հողերուն վրայ՝ անոր ազատութեան եւ ազատ ազգերու դաշնակցութեան համար։

Եւ այս երկու խումբերը մինչեւ վերջն ալ իրարու հակառակորդ մնացին եւ մեռան իբրեւ հակառակորդներ, թէեւ ոմանք հարազատ եղբայրներ էին, ինչպէս Կոստի եւ Սաքօ Համբարձումեանները։

Ինչպէ՞ս պատահեցաւ, որ Շուշուայ այս որոնող երի-

(*) Այս անունները մեծ դեր կատարեցին յօգուտ Ռուսաստանի, բայց հայազգի հին զօրավարներու չափ իսկ շնորհակալութեան չարժանացան։

տասարդները, որոնք բռնկուած էին ինչպէս ազգային, նոյնպէս եւ ընկերվարական շունչով, իրենց սովորական Պարսկաստանի եւ Վասպուրականի ուղին կորսնցուցած, ինկան Կարսի շրջանը՝ անկէ Տարօն անցնելու ուխտով։ Չեմ կարծեր, թէ այդ եղաւ Կարսի կամ Երկրի հրաւէրով։ Կը կարծեմ, թէ Շուշուայ քաղաքի վրայով անցած էին կամ Ռոստոմի կամ Համոյի (Օհանջանեան) ստուերները։ Եւ անոնք Կարս ինկան ճիշդ այնպէս, ինչպէս ես էի ինկած՝ «վարժըւելու» համար։

Կարսի եւ Երկրի դժուարութիւնները այդ կռունկներէն ոմանց թեւերը յոգնեցուցին եւ զանոնք չէզոքացուցին, ինչպէս, օրինակ, Փարսադանը։ Բայց միւսները, ինչպէս Սերգէյը (Արամը), Իսաջանը, Թումանը, Մենակը, Նիկոլը (Իշխանը) այնպիսի գութան մը քաշեցին Կարսի եւ Երկրի կեանքին մէջ, որ թէեւ կէս դար անցած է, բայց անոնց հետքերը չեն ոչնչացած եւ անոնց շաւիղով ցանք կ՚ընէ հայութիւնը՝ իր քաղաքական ապագան կերտելու համար։

Անոնք այսպէս կը դատէին.—

— Հաւատացեալը թո՛ղ սիրէ եկեղեցին։ Մենք ատոր դէմ չենք եւ պարտաւոր ենք պաշտպանել այդ հիմնարկութիւնը, քանի որ մեր ազգէն են հաւատացեալները։ Բայց այդ չի նշանակեր, որ ազգը պէտք է մտնէ վեղարաւորներու փէշերուն տակ եւ իր սանձը տայ անոնց ձեռքը։ Լերան հովիւը աւելի հաւատացեալ է քան ամէն օր Աւետարան կարդացող վարդապետը։ Պաշտօնի բերումով սուրը ձեռին գինուորը, որ մեզ կը սպաննէ, աւելի սրտցաւ հայ է, քան Բենիկները (վարդապետ), Մեսրոպները (եպիսկոպոս), որ գիտնականի հռչակ ունի եւ կամ Աշըգեանները, որ եկեղեցիի պետ կը համարուին։ Ասոնք պաշտօնեաներ եւ ծխակատարներ են, որոնք հոն են՝ ուր շատ հաց կամ շատ պատիւ կը սպասուի։ Ռուսը կրնայ տալ աւելին, եւ անոնք անոր հետ են ու կը լինին։ Ղեկը միայն ժողովրդական ներկայացուցչութեան պէտք է վստահիլ։

Այս մտքերը զարմանքով ու վերապահութեամբ կը լսէր Կարսի ժողովուրդը։ Բայց ան դարձաւ անվերապահ, երբ եկեղեցական կալուածներու գրաւման գործողութիւնը եղաւ, երբ այս «անաստուածները» իրենց կուրծքերը պատնէշ դարձուցին կոզակներու սուիններուն եւ հարկադրեցին կղերականներն իրենց հետ քալել։

Նոյնպէս նորութիւն էր այդ երիտասարդներու վերաբերմունքը դէպի պուրժուա դասը, որ արդէն իր հզօրութեան գագաթնակէտին հասնելու վրայ էր եւ իր ազգային կերպարանքը ցոյց տուած էր Շուշիի, Բագուի եւ Թիֆլիսի մէջ։

— Ճիշդ է, — կ՚ըսէին անոնք, — ձեր շրջաններու մէջ դասակարգեր չկան. ամէնքն ալ գիւղացի կամ անոր պէս բան մըն են։ Ջիթողցեւը Ալեքսանդրապոլի մէջ, Բաղդասարովը Կարսի մէջ դասակարգ չեն, ճանկեր չունին մատներուն, ատամ չունին բերաններին։ Զանոնք չեն կրնար ազատել իրենց ազգանուններու «ով» կամ «եւ» ռուսական պոչերը։ Բայց գիտցէք, որ վտանգը կայ։ Այդպիսիները անպայմանօրէն օր մը ձեր գլխուն չարիք պիտի լինին։ Մեր մօտ ալ այդպէս էր։ Մեր Վարդանն ու Նիկոլն ալ ձեզ պէս կը դատէին։ Կ՚ըսէին՝ «Փող կը սիրեն դրանք, թո՛ղ գնան վաստկեն, գուցէ բանի մը պէտք գան»։ Անոնց այդ կարծիքը սակայն, սխալ էր։ Չհասկցանք որ օձի հաւկիթէն օձ դուրս կու գայ, հաւկիթները չփճացուցին եւ այժմ փոշմանած են։ Ուշ է արդէն։ Անոնք դասակարգ կազմած, հոգեւորական ու պահպանողական իրենց թեւին տակ առած, ամէն մէկուն մէկ շան «թուլայի փայ» հանած՝ իրենք իրենց ազգի ներկայացուցիչ կը համարեն։ Կ՚ըսէք. «Մենք երկու թշնամի ունինք՝ թուրք եւ ռուս բռնակալութիւնները»։ Լաւ։ Բայց այդ բռնակալութիւնները ուժեղացնողները ատոնք են։ Մեր թշնամինե՞րն են, թէ ոչ։ Մեր թշնամիներն են, թէկուզ հայ համարուին։ Գինին մածունի հետ կը խմէ՞ք։ Ի հարկէ, ոչ։ Սայլը երկու հակառակ կողմերէն կը լծէ՞ք։ Ի հարկէ, ոչ։ Սայլը իր տեղը պիտի մնայ։ Մեր կոմիտէներու մէջ տեղ չունին մարդիկ, որոնց աստուածն է ոսկին։

Այսպէս բարձր ու համարձակ կը խօսէին եւ, վերջ ի վերջոյ, Երուանդ Համամճեանը Կարսի մէջ, Վահան Ջալլաթեանը Ալեքսանդրապոլի մէջ չէզոքացուեցան եւ ասպարէզէն քշուեցան։

Նորեկները Երկրի գործունէութեան մասին ալ իւրայատուկ մտածելակերպ ունէին։

— Անկասկած, պէտք է ուժովցնել Սասունը։ Բայց ան կ՚ուժովնայ որակով ու զէնքով եւ ոչ թէ զոհաբերողներու քանակով, որոնցմո՛վ ան հարուստ է արդէն։ Կատարելագործուած զէնքերը պէտք է ուղարկել ոչ թէ մաս-մաս, բազմաթիւ վտանգներով, այլ զանգուածով եւ մէկ վտանգով։

Այս տեսակէտները հիմնական վերաքննութիւն էին ցարդ եղած գործելակերպին։

— Հոն, Երկրի մէջ, — կը շարունակէին, — քաջն ու կռուողը՝ շատ, զէնքն ու պատրաստուած ոյժերը՝ պակաս։ Արդ՝ թո՛ղ Երկիր երթան բժիշկն ու ուսումնականը, սպան ու ենթասպան եւ կռուի արհեստին մասնագէտը։

Այսպէս կ՚ըսէին Սերգէյը եւ իրեն հետ եկածները՝ իրենց առողջ բնազդներով, բայց իրենցմէ ո՛չ մէկը դեռ չէր լրացներ այդ յատկութիւնները։ Այդ պատճառով Իսաջանը արագօրէն կ՚ուզէր մասնագէտ դառնալ ռմբակոծութեան, որու պատրաստութիւններուն ան, աւա՛ղ, զոհ պիտի գնար։

* * *

Կարս եկած Շուշուայ երիտասարդներէն ո՛չ մէկը նախապէս կը ճանչնայի։ Անոնցմէ միայն Թումանին հանդիպած էի շատ տարօրինակ պայմաններու մէջ, 1901ին թէ 1902ին։

Անդրկովկասի եւ Կովկասի բոլոր տեսակի զօրքերը ռազմափորձի էին եկած Թրքական սահմաններուն վրայ։ Չէինք գիտեր, թէ կռի՞ւ պիտի լինէր, թէ պարզ ռազմափորձ մըն էր բոլոր բանակներուն համար։ Ալեքսանդրապոլ—Կարս—Սարըղամիշ—Արտահան տարածութիւնը ճերմակ վրաններով էր ծածկուած։ Ձիեր կը խրխնջային, կառքեր անվերջ շարանով ծուլօրէն կը շարժէին եւ զինուորներ՝ մեղրաճանճերու նման կը վխտային։ Իսկ Պոլիգոնը դարձած էր վայր մը, ուր ասեղ ձգէիր՝ գետին չէր իյնար։ Բոլորի բերանն էր «փոխարքան կու գայ» և, երբ ան հասնի Թիֆլիսէն, ամէն բան կը սկսուի։ Ի՞նչ կը սկսուի, այդ մեր գիտնալիքը չէր։ Գիտէին մեծերը միայն։

Մենք վրանի մը տակ հինգ հոգի էինք։ Նախապէս աքլոր էինք դարձած, որովհետեւ առաւելն 10 օրէն «ռուսական յաղթական բանակի սպաները» պիտի դառնայինք։ Ձեւական քննութիւն մը մնացեր էր միայն, զոր վստահ էինք անցընել յաջողութեամբ։

Մեզմէ միայն Կացն էր, որ այդ երջանիկ օրին չէր սպասեր, թէեւ ան բոլորէս աւելի ընդունակն էր եւ պատրաստուածը։ Կացի հայրը ադամանդավաճառ մըն էր, որուն խանութը կը գտնուէր Թիֆլիսի Գոլովինսկի Պրոսպէկտի վրայ, փոխարքայի պալատին մօտ։ Անոր յաճախորդներէն էին փոխարքան եւ մանաւանդ անոր դքսուհին։ Մեր ընկեր Կացը կրծքին կը կրէր Օտեսայի համալսարանի աւարտման նշանը։ Ան նոր վերադարձած էր Պերլինէն, ուր աւարտած էր նաեւ այնտեղի համալսարանը։ Մէկ խօսքով՝ ան մեր բոլորէն աւելի ուսումնական էր, հարուստ եւ ներկայանալի։ Անշուշտ ան բոլորէս աւելի յաջող քննութիւն տուած էր սպայութեան։ Բայց ան հասարակ զինուորութեան մէկ թել կրնար առնել միայն եւ չէր կրնար սպայ դառնալ, որովհետեւ ծագումով հրեայ էր։ Ան այդ գիտէր եւ, արդէն մեզ սպայ եւ իրեն զինուոր համարելով, իր հաշուին ամէն տեսակի խմիչք եւ ուտելիքներ կ՚առնէր մեզի համար, որպէսզի գոնէ նուազ զգացնենք իրեն իր ծագումը։ Այս արծուաքիթ, բարձրահասակ Կացը համակրելի էր, չնայելով իր հալածուած ծագումին։

Միւսը վրացի մըն էր, բայց թէ ի՞նչ էր, չէր ուզեր հասկցնել։ Ան հպարտ էր իր «կնեազ» (իշխան) տիտղոսով եւ կնեազ Թումանով կը կոչուէր։ Հպարտ էր որ Վերիիսկի Սպունսկի եւ Միխայլովսկի Պրոսպէկտի անկիւնին մօտ ունէր սեփական թատրոն, իսկ Մցխէթի մէջ ալ՝ շքեղ պալատ մը։ Ան կը սպասէր անհամբեր այն օրուան, երբ զարդարուէր արդէն գնած սպայական ոսկեզօծ ուսնոցներով եւ իրաւաբանի նշանով, որ շատ յարգի էր զինուորականներու մօտ։ «Դատախազ» կարող էր դառնալ, առանց ճակատի վըտանգին ենթարկելու ինքզինքը։ Սպայ կը լինէր՝ առանց կռուի տաղտուկին։ Պարկեշտ մարդ էր, եւ խիստ հիւրասէր։

Երրորդը զտարիւն ռուս մըն էր, աւելի ճիշդը՝ ուկրայնացի՝ Ռուդենկո անունով։ Ան «Սեւ հարիւրակներու» ազդեցութեան տակ էր։ Ան ալ համալսարանաւարտի նշան ունէր եւ արդէն ինքն իրեն անյաղթելի ռուսական բանակի հրամանատար կը պատկերացնէր։ Թէեւ անոր հետաքրքրութիւնը այլ տեղ էր, բայց կ'ուզէր կենաց Թումանովի Մըցխէթի պալատին մէջ նորէն եւ նորէն հիւրասիրուիլ, իսկ «Ժիդ» (Եահուտի) Կային հետ ան չարունակ առեւտրական գործերու մասին կը խօսէր եւ անոր հիւրասիրած պէս-պէս խմիչքներուն համը կ'ուզէր հասկնալ։

Մնացած երկուքէն մէկը ես էի, միւսը՝ իմ ճեմարանական ընկերս՝ Արտաշէս Սիւտճեանը։ Թէեւ մենք համալսարանաւարտի նշաններ չունէինք, բայց վստահ էինք, որ մենք ալ սպայի ուսնոցներ շուտով պիտի կրէինք, որքան ալ մեր ռուսերէնը սահուն չլինէր անոնց պէս եւ մեր երազները նըման չլինէին անոնցին։

Ես Թիւրիմացութիւն էի ապագայի այդ սպաներուն մէջ։ Արտաշէսը բանի մը պէտք պիտի գար։ Լաւ ջութակ կը զարնէր, Ռուդենկոն լաւ փող կը փչէր, եւ կը զբաղեցնէին մեզ եւ հարեւան վրաններուն սպաները։

Երբ Ռուդենկոն եւ Արտաշէսը կանգնեցուցին իրենց նըւագը, Կայը դարձաւ մեզի եւ ըսաւ.

— Թոյլ տուէք այսօր հրաւիրելու ձեզ, որ մի քիչ ուրախանանք մի շատ համակրելի սպայի ընկերակցութեամբ։ Նրան ես պարտական եմ մի հիւրասիրութիւն։ Անցեալ երեկոյ ես նրա հիւրն էի։

Ռուդենկոն իսկոյն պատասխանեց.

— Ի հարկէ, ի հարկէ...

Կը նախազգար արդէն Կայի Թանկագին խմիչքներուն համը։

Ես ու Արտաշէսն ալ հետեւեցանք անոր՝ «ի հարկէ, ի

Նեւրուզի խումբը

Թորգոմի խումբը

«հարկէ» ըսելով, առանց գիտնալու թէ ով էր լինելու Կացի հիւրը։

Քաղաքավար Կացը, դառնալով Իշխան Թումանովին, որ դեռ «ի հարկէ, ի հարկէ» չէր կանչած, աւելցուց․

— Գուցէ քեզի համար մեծ անակնկալ մը լինի։ Այդ համակրելի սպան Թուման Թումանովն է, գուցէ քու արիւնակիցը, թէեւ իրեն Թումանեանց անուանեց։

Իշխան Թումանովը հետաքրքրուեցաւ եւ «կը խնդրեմ, կը խնդրեմ» ըսաւ։

Կացը վրանէն դուրս ելաւ եւ 20 րոպէէն վերադարձաւ ուղեկցութեամբ սպայի մը։

Նորեկը սպայի նոփ-նոր հագուստ ունէր։ Կողքէն սուրը կը ճօճար։ Միջահասակ էր, երեսը քիչ մը ծաղկաքաղ, աչքերը ժպտուն, աւելի գորովալից քան հրամայական եւ արհամարհոտ, որ յատուկ է ուսնոցաւոր սպաներուն։ Բոլորին մօտեցաւ իբր հին ծանօթներու, եւ սեղանին գլուխ նստաւ՝ առանց սեթեւեթի։

Անակնկալի չեկաւ Իշխան Թումանովը, քանի որ Նորեկը խաթց մըն էր, նոյնիսկ մելիք չէր, իսկ ինքը՝ իշխան էր, կաթոլիկ, մինչ միւսը՝ լուսաւորչական։

— Պարոնայք, պարոնայք, թոյլ տուէք մի քանի խօսք ասեմ, — ոտքի ելած՝ ըսաւ Ռուդենկոն, կոնեակի բաժակը ձեռքին։

Դժուարութեամբ, բայց լռութիւն տիրեց։

— Վեց հոգի ենք հոս, — ըսաւ ան, — առնուազն չորս կրօնք ունինք, երկուսը անորոշ։ Առնուազն չորս մայրենի լեզու ունինք, երկուսը այդ ալ չունին։ Վեց ծագում ունինք, որոնց ինչ լինելը միայն մեր մայրերը գիտեն։ Այս բազմազան տարրերս ահա հաւաքուած ենք իբրեւ հարազատներ եւ մէկ կերպարանք ենք առած՝ շնորհիւ մեր միակ եւ մեծ հայրենիքին, շնորհիւ մեր կայսրութեան եւ անյաղթելի բանակին։ Խմենք մեր բանակի կենացը, խմենք անոր սպայութեան կենացը, որ կ'առաջնորդէ զայն։ Ալավերդին ձեզի, պարոն Թուման։

Թումանը, յանկարծակիի եկած, խուսափում չունէր, քանի որ ան էր սպայութեան ուսնոցներ կրող միակ անձը։ Ժամացոյցին նայեց։ Ռուբէնկոյի ըսածը ազդած էր բոլորիս վրայ, մանաւանդ Կայծի, որ դեղնած պաստառ էր դարձած։ Կը վախնայինք Թումանի պատասխանէն, որ կրնար աղէտ մը դառնալ մեր յարկին տակը։

— Ես, — ըսաւ Թումանը, — ընդամէնը հինգ րոպէ ունիմ ձեզ հետ անցկացնելու, ժամադրութիւն ունիմ։ Այո՛, իրաւունք ունի Ռուբէնկոն հպարտ լինելու այս մեր միութեան գոյութեան համար, որ աւելի կը սերտանայ այս ճոխ սեղանի եւ սրուակներու շնորհիւ, որի համար շնորհակալ եմ ձեզնից։ Դուք, վաղուան առաջնորդները բանակի, կը խմեմ ձեր կենացը եւ կը ցանկամ, որ դուք ձեզ զգաք ժողովրդի ծառաները եւ ձեր կեանքը չխնայէք նրա երջանկութեան համար։

Ներողութիւն խնդրեց եւ դուրս ինկաւ վրանէն։

Ռուբէնկոն, յանկարծ գլխի ինալով, կանչեց.

— Հասկցա՞ք։ Այդ էշ ղարաբաղցին նիհիլիստ է։ Վա՛յ մեր բանակին, որ այդ արմնաշկաններով պիտի առաջնորդուի։

— Հասկցանք, հասկցանք, — ինքն իրմէն ելած պատասխանեց Իշխան Թումանովը, — քեզի պէս լեզու ունեցողներն են, որ նիհիլիստներ կը ստեղծեն, իսկ այդ նիհիլիստներն արմատէն հանողները՝ Լորիս-Մելիքովներու նման արմենաշկաններն են, որոնցմով դուք կը հպարտանաք։

Այսպէս, երկու Թումանները քանդեցին մեր միութիւնը, եւ մենք բոլորս առանձին առանձին եղանք։

Առաջին տեսակցութիւնս Թումանի հետ այդ պայմաններու մէջ եղաւ, առանց իրար ճանչնալու։ Բայց ինծի համար պարզ եղաւ, որ մենք ժողովրդի ծառաներն ենք եւ ոչ աւելին։

Երկու թէ երեք տարի էր անցած, եւ մենք իրարու հետք կորսնցուցած էինք։

1903ի վերջերը, Սերգէյ ըսաւ ինձ.

— Երթանք Թորգոմի մօտ։ Վերադարձած է Սասունէն։ Կ'երթայ Ընդհանուր ժողովին։

Երբ հանդիպեցինք, հասկացայ որ Թորգոմը նոյն Թումանն էր։ Ան ալ, ինծի նայելով, ըսաւ.

— Տնաշէնի տղայ, մենք հին ծանօթներ ենք։ Ի՞նչ եղան ընկերներդ։ Դո՞ւն ալ մեր մէջն ես։ Երբ վերադառնամ, ինձ գտիր, միասին երթանք Սասուն։

— Ես Սասուն գնացող չեմ, ես Վան գնացող եմ։ Ընկերներէս լուր չունիմ, բայց վստահ եմ որ, բացի Ռուբէնկոյէն, բոլորն էլ քու խօսքերէն յետոյ, տրամադիր են լինելու ժողովրդի քան թէ բռնակալութեան ծառաները։

Թումանը զոհ եղաւ։

Խօսելու շատ ժամանակ չունեցանք, ան մեկնեցաւ, եւ ես այլեւս յաւիտեան չտեսայ զայն։

Թորգոմ-Թումանը, սպայութիւնը թողած, Կարսի զօրնէշ էր դարձած եւ անոր մասնակցութիւնը՝ Սասնոյ ուժեղացումն էր։ Անոր պաշտպանած մտքերը եղած էին.

— Ազատամարտութիւնը, կ'ըսէր, կախուած չէ միայն զինակցութենէ, զոհաբերութենէ, քաջութենէ եւ նիւթի առատութենէ, այլ արհեստ է եւ գիտութիւն, զոր պէտք է սորվիլ։ Առանց այս վերջինին՝ մնացածները ոչինչ են։ Առանց առաջիններուն՝ այս վերջինն ալ անպէտք է։

Այս սկզբունքներու խորացման հետեւանքով է, որ ան կրցաւ իր շուրջը հաւաքել իրմէ փորձառու, անուանի եւ հաշուի առնելի մարդիկ եւ կազմակերպել «Մրրիկ» խումբը, մօտ 80 ձիաւոր։ Այդ խումբի մէջ կը մտնէին ռուսական բանակի ենթասպաներ, զինուորներ, ինչպէս Ն'ւ Ախլցխայի Արտաշէսը, որ սպաննուեց հետագային Պիթլիսի շրջանին մէջ, Ախալքալաքի Նիկոլը՝ որ շատ փորձանքներ տեսաւ ու մեռաւ, զինուոր Գրիգորը, որ Ալայ բէկին երեսին զարկաւ ծանր վիրաւոր վիճակի մէջ. «Տղաք, իմ վէրքերը մի՛ կապէք, ես մահը կ'ուզեմ։ Եթէ առողջանամ, ես քեզ կը սպաննեմ»։

Այդ խմբին մէջ էին նաեւ Քաֆթառ Արշակը, որ յետոյ Քեաւի կռուեցաւ եւ Գորսկառանի մէջ պատիւ սպաննուեցաւ, Քէօսա Արշակը, որ յետոյ Սեպուհ կնքուեցաւ եւ Հայաստանի զօրավար եղաւ, Կարսեցի Յուրթաթը, որ Թումանի դրօշակակիրը եղաւ, Մոկացի Գրիգորը, Մուշեցի Աւետիսը, անուշ Գիւմիւշխանեցի Աւօն, Առաքելը, Օձունցի Մուրատը, որոնք ամէնքն ալ մէկ մէկ պատմական դէմքեր դարձան, եւ ուրիշներ, որոնք աննշմար չմնացին։

Անոնք բոլորն ալ Թորգոմ-Թումանի առաջնորդութեամբ անվնաս հասան Սասուն եւ անոր պայքարի մէջ դեր խաղացին։ Եւ այս բոլորը կատարուեցաւ Մենակի շնորհիւ, որ Թորգոմի հետ պայմանաւորուած՝ աննշմար անցած էր Երկիր եւ ճշդած «Մրրիկ» խումբի ճամբաները եւ վտանգները:

Թորգոմը, Հրայրի պնդումով, կը մնար Սասնոյ հրամանատարական կազմի մէջ, բայց կը հարկադրուէր երթալ Ընդհանուր Ժողովին եւ նոր ուժով վերադառնալ Վաղարշակին հետ:

* * *

Մենակը (Եգոր Առուստամեան) Թորգոմի ընկերն էր եւ Շուշիէն Կարսի հնոցն էր ինկած: Ռոստոմի եւ Հրայրի ճամբով կ'երթար: Իր սկզբունքն էր՝ «Ցանելէն առաջ՝ նախ գութան ընել, հողը պատրաստել»:

Մենակին ես բնաւ չտեսայ: Բայց անոր մասին իր մտերիմ ընկերներէն լսած եմ: Կ'ըսէին, թէ գրական հակումներով եւ համակրելի դէմքով մտաւորական մըն էր: Անոր շատ մօտիկ էր եղած բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը, որը անոր ոտանաւոր մըն ալ նուիրած է:

Այս երիտասարդը, չունենալով մասնագիտութիւն կամ չհամարելով իրեն ատակ վարելու զինուոր կամ ժողովուրդ, իր վրայ կը վերցնէ ամենապատասխանատու եւ ամենավտանգաւոր գործը: Ան կը մտածէ, եւ Սերգէյը կը հաստատէ, որ Սասնոյ հետ կապուելու եւ ուժեր հասցնելու համար, նախ պէտք է ուսումնասիրել 200-300 քմ. երկարութեամբ ճամբաները, որոշել հանդրուանները, որոշ վայրերու մէջ պահեստներ պատրաստել եւ թշնամիին շարժումները որոշել: Այդ բոլորի իրագործման համար ոչ զէնք պէտք էր եւ ոչ ալ որեւէ մէկ ուրիշ բան, այլ միայն աչքաբացութիւն եւ զգուշութիւն: Եւ ան ծպտուած կ'անցնի Բաղէշի եւ Խնուսի շրջանները, իբր գիւղացի՝ քանի մը անգամ Սասուն կը հասնի եւ կատարեալ «վալոյդ» կը դառնայ: Ան ցուցմունքներ կու տայ «Մրրիկ» խումբին եւ խումբը անվտանգ Սասուն կը հասնի:

Մենակի մէկ ոտքը Բաղէշն էր, միւսը՝ Կարս ու Ալեքսանդրապոլ: Այս ապերախտ, բայց ամենէն դժուարին գործին մէջ ան կը սպաննուի Նեւրուզ խումբին օգնութեան հասնելու ատեն:

Անոր մահուան լուրը կրկնակի կը ճնշէր Սերգէյը: Նախ՝ այն պատճառով որ ձախողած էր Բաղէշի վրայով զինատար խումբերու արշաւը եւ երկրորդ՝ այն պատճառով, որ իր յոյսի եւ հաւատի երիտասարդ ընկերը՝ Մենակը սպաննուած էր եւ Նիկոլէն ալ (Իշխանէն) լուր չկար:

* * *

Շուշեցի Իսաջանը, երբ ես Կարս հասայ, արդէն սպաննուած էր: Եւ ես զայն բնաւ չտեսայ: Կարսը սուգի մէջ էր, կը յիշէր զայն եւ անոր ըրած գործերը ու կ'ըսէր յաճախ. «Եթէ Իսաջանը ողջ լինէր, այդ գործի ելքը այլ կը լինէր»:

Սերգէյը, որ անոր մտերիմ ընկերն էր, առանց զգացուելու չէր կրնար յիշել զայն.

«Թո՛ղ մենք մեռնէինք, Իսաջանը մնար, — կ'ըսէր ան, — չգիտես թէ ի՛նչ կորուստ ունեցանք: Նա որ ողջ լինէր, Բաղէշի մեր խումբերը տեղ պիտի հասնէին: Նա որ ողջ լինէր, Կարսի եւ Սասունի վիճակը ուրիշ կը լինէր: Ինծի եւ ընկերներիս ոգի տուողը նա էր»:

Թերեւս այս գնահատումները մեռնողի ետեւէն զգացմունքի չափազանցութիւններ էին: Բայց անկասկածելի պէտք է համարել, որ Կարսի մէջ ան մեծ դեր խաղացած էր եւ իրեն հետ եղած ընկերներուն մէջ հեղինակութիւն էր: Անոր նշանաբաններէն մէկն էր, որ ինչպէս յետոյ հասկցայ, վարքագիծն էր նաեւ Նիկոլ Դումանի.— «Երբ անհաւասար ուժի դէմ ես պայքարում, պէտք չէ սովորական եւ հաւասար զէնքով պայքարես: Ընտրիր մի զէնք, որ հակառակորդիդ յանկարծակիի բերես: Եւ եթէ չունիս այդ զէնքը, պէտք է հնարես»:

Իսաջանը այդ զէնքը հնարելու աշխատանքին լծուած էր Կարս քաղաքին մէջ: Ռումբեր կը պատրաստէր: [illegible] ու [illegible] եւ շաքարի անզգոյշ խառնելէն պայթեր էին ռումբերը եւ ինքն ու իր ընկերները տեղն ու տեղը սպաննուեր էին:

Իր հետ եղած ընկերներէն մէկը Վարդան Տօնոյեանն էր, կարսեցի, որ Յակոբ Զիլինգարեանի աջ բազուկն էր եւ Կարսի գործերու ոգիներէն մէկը: Միւսը՝ Պօղոս Պօղոսեանն էր, զոր տեսած էի Էջմիածնի ճեմարանի մէջ, իբր աշակերտ: Այդ երազուն երիտասարդը թաղուած էր՝ դեռ նոր կոկոն, ծաղիկ չդարձած: Չորրորդը՝ Յովհաննէս Նահրիկեանն էր, որու մասին կ'ըսէին. «Ամերիկան ալ, բացի դրամէն, իր արիւնը տուեց»: Վերջապէս, հինգերորդ զոհը Թոռոսթացի Սարգիսն էր:

Այդպիսով՝ հինգ տարբեր տեղերէ հինգ ջահիլ-ջիւան երիտասարդներ զոհ գացին փորձի մը, որմէ կարելի պիտի ըլլար խուսափել, եթէ անոնց մէջ գոնէ մէկը մասնագէտ լինէր։ Ասիկա թող դաս լինի, որ կամքէն, բաղձանքէն աւելի անհրաժեշտ է գիտութեան հմտութիւնը։ Թէեւ այժմ այդ դասը կը հասկնամ, բայց նոյն սխալը ես ըրած եմ ժամանակին։

* * *

Սերգէյի ընկերները, որ Շուշիէն եկած էին, մէկ մէկ կը սպաննուէին, կամ կը մեկնէին Երկիր։ Ան ինքն էր ճամբու դնողը եւ այդ կը ճնշէր զինքը, որովհետեւ ինքը մնացած էր եւ անոնց չէր հետեւած։

Կարսի Կ. Կոմիտէն անոր կ'ըսէր.—

«Կարսն ալ Երկիր է։ Երկիր կ'ըսեն ու կ'երթան. թող գնան, թող բոլորը գնան։ Բայց դու այստեղի գործիչն ես։ Գործ չէ՞ միթէ մարդիկ ընտրելը, պատրաստելը եւ Երկիր ճամբելը։ Կռի՞ւ կ'ուզես։ Կռիւ չէ՞ միթէ դէմ կենալ ռուսերուն, որոնք կ'ուզեն, որ մենք մեր կրօնը փոխենք եւ ծուռ խաչին հետեւինք։ Ահա մեր եկեղեցիները, վանքերը փակած են, անոնց կալուածները խլած են եւ մեզ ալ խեղդել կ'ուզեն այդ սոխերը (ռուսերը)։

Սերգէյը, իր տարերքի մէջ ինկած, գործի վրայ էր։ Կարծես Բիւզանդիոնի եւ Անիի, Լուսաւորչականի ու Օրթոդոքսի կռիւը վերսկսած էր։ Կաթոլիկ, բողոքական եւ լուսաւորչական այլեւս չկար, բոլոր հայերը մէկ անձ էին դարձած։ Դեղագործ Քէօսէեանը, որ կարծեմ կաթոլիկ մըն էր, Կարսի բերդին վրայ ծածանող ռուս դրօշակը գիշերուան մութին վար առած էր եւ սեւ սուգի դրօշակ մը տեղն էր բարձրացուցած։ Կոլլո մէկ շուն էր սպաննուած, գլխուն ռուս քահանայի մը կամիլաւկան (ռուս քահանայի գլխարկ) էր անցկացուած եւ կամուրջի վրայ ցուցադրուած։ Օրը ցերեկով դանակները կը խրուէին յայտնագործուած լրտեսներու կողերը, որոնք կտրուած հասկերու պէս սուսիկ փուսիկ գետին կը գլորուէին։ Երբ կը լսէիր ատրճանակի թնդոց, գիտէիր որ ռուս ոստիկան մը իր հոգին կ'աւանդէր։

Արշալոյսին, երբ անցնէիր մեծ փողոցով եւ ռուս նահանգապետի դրանը դատարկ դագաղ մը տեսնէիր եւ դագաղի վրայ սեւ շրջանակով նամակ մը մեխուած, գիտէիր որ մէջը գրուած էր կարմիր մելանով. «Ամէն ինչ առիք եւ մեզ խաբեցիք։ Ձեզմէ խաբուողներու վերջին մխիթարութիւնը՝ աղօթելու իրաւունքն ալ խլելը ձեզի մեծ պատիւ չէ։ Եթէ առաջքը չառնուի, թող այս դագաղը ձեզ նուէր լինի՝ առանց կատակի»։

Ազգային ներքին կեանքին մէջ կը տիրապետէր նման բուռն մտայնութիւն մը, որ կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով.—

«Ո՞ւր է մեր Կաթողիկոսը, որ մեր Հայրիկն ենք դարձուցեր։ Ո՞ւր են մեր եպիսկոպոսները, վարդապետները, տէրտէրները, որոնց ձեռքը կը համբուրենք։ Կռիւ է, պայքար է, թո՛ղ գործի ելլեն։ Եթէ իրենք իրենց կալանաւոր կը զգան, թո՛ղ ասկէ առաջ եղածին նման՝ Աթոռը փոխադրեն ուր որ կ'ուզեն, միայն թէ թող երթան առանց վիճումի։ Եթէ կը սպասեն, որ մենք մեռնինք եւ աղուէսներու պէս իրենք մեր թաղումին գան, կը սխալին։ Առանց իրենց թաղումին՝ հայութեան մեռնիլ չկայ։ Եթէ կը սպասեն հարսանիքի ճաշը բանալուն, որ գլուխը անցնին, կը սխալին. այդ ժամանակ ալ իրենց պէտքը չկայ»։

Պայքարը կ'ընդարձակուի, կը հասնի Գիւմրի, ուր «Պատուալի Վաղոն» եւ Թոթով Աւետիքը (Իսահակեանը) Կարսի օրինակով կրակը կը փչեն եւ բոց կը դարձնեն եւ ծուխը կը հասնի Թիֆլիս քաղաքը։ Մեծատուն, դիրք ունեցող մարդիկ կու գան ըսելու.—

— Ծօ, գժուե՞լ էք, ռուսի դրօշակը բերդէն վար կ'առնէք, սուգի դրօշակ կը կախէք, սատկած շան գլխուն ռուսի վեղար կը հագցնէք, պետութեան հաւատարիմները մէկ մէկ կը սպաննէք։ Բա որ հրաման լինի այդ բերդին զօրքին մեզ մեծով պզտիկով սրէն անցկացնել, ձեր վիճակը ի՞նչ կը լինի։

Կարսն ու Գիւմրին կը պատասխանեն.—

— Ալ բաւ է խաղան մեր հոգուն հետ։ Մենք կոյրեր չենք եւ ամէն օր կը տեսնենք, որ երկու կորպուս զօրք, 1000է ա—

ւելի թնդանօթ ուղղուած են մեր վրայ։ Մեր վերջը գիտենք, որ անպատիւ պիտի ապրինք։ Եթէ դուք հայ էք, գնացէք Թիֆլիս ու Պետերբուրգ եւ այդ ամէնը տեղն ու տեղը այնտեղ հասկացուցէք։ Այստեղ խօսելիք չունինք։

Յայտնի է, որ ողջ հայութիւնը ասկէ ետք ոտքի կանգնեցաւ, Էջմիածինն ալ յետնապահ դարձաւ եւ, վերջ ի վերջոյ, զիջումը եղաւ Ռուսիոյ կողմէ ու եկեղեցական իրաւունքները վերականգնուեցան, որոշ սահմանափակումներով։

Կէս յաղթութեան, հարսնիքի օրեր էին։ Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի Կեդր. Կոմիտէները եւ անոնց գործիչները՝ Սերգէյը, Նիկոլը (Աղբալեան), Վաղոն, Աւոն (Իսահակեան), Յակոբը (Ջիլինգարեան) եւ մանաւանդ այն կաթոլիկ հայը, որուն անունն իսկ յանցաւորաբար կը շփոթեմ (Պէօսէեա՞ն), կը բացակայէին ուրախութեան սեղաններէն։ Մինչդեռ անոնք էին, որ ծռութիւնը սկսեցին եւ հայութիւնը մէկտեղ բերին. անոնք էին, որ ռուսական թնդանօթներն ու զօրքերը արհամարհեցին եւ այդ օրուան հարսանեկան օրերը բերին։

Հարիւրայի գլուխը նստած էր Խրիմեան Հայրիկը։ Ըստ աստիճանի, կուսակրօնները կարգով էին եւ ամէն նահանգէ ու գաւառէ հրաւիրեալ հիւրերը կեցած էին՝ գդալները պատրաստ։ Շատերը անոնցմէ քանի մը օր առաջ միայն, հրապարակէն քաշուած, կ՚ըսէին.

— Աս ի՞նչ փորձանք էր մեր գլխին՛ բերին այս գիժերը։

Այդպիսիք այժմս երջանիկ կը ժպտէին եւ ամենէն շատախօսները դարձած էին.

— Այսպէս արեցի, այնպէս արեցի. թէ գուբերնատորի (նահանգապետի) երեսին չդողայի, Աստուած վկայ, գործ գլուխ չպիտի գար...

Այդ նոյն ոճով կը խօսէին Էջմիածնի եպիսկոպոսները։

— Մեր միաբանութեան, ժողովրդի միակամութիւնը, բարեխնամ կառավարութեան իմաստութիւնը...

Իսկ Սուքիաս եպիսկոպոսը, ճերմակ մօրուքը կուրծքին, բերանը ջուր առած, պիշ պիշ կը լսէր եւ լուռ կը նայէր։ Հայոց Հայրիկն էր խօսողը. ան սովորական սնափառ մարդ չէր, գիտէր՝ ի՛նչ կ՚ըսէր.

— Էյ, ըշտը մեր ազգ տարօրինակ եւ հաւատարիմ ազգ է։ Սուքիաս արքեպիսկոպոս կը լռէ, բայց ան նեղութեան մէջ ընկաւ, այդ տարիքին յոգնեցաւ։ Ձիեր կառքէն քանդած էր մեր զարմանալի ժողովուրդ եւ ինք լծուած. Երեւանէն մինչ այստեղ ոտքով եկան հազար հազարով։ Էհ, աս ալ կ՚ըլլի, ես ալ այդպէս գնացի մինչեւ Ալեքսանդրապոլ։ Գոհանամք Աստուծոյ, շատ մարդ չպաննուեց։ Անոնք մեզի հետ չեն, ոչ ալ անոնք, որ բացակայ են։ Ինչ ալ որ լինին, անոնք իմ հարազատ զաւակներն են։ Մի հոգոց ըսենք։

Բացականներէն ոմանք սպաննուած էին։ Հոգոցը լսեցին եւ հանգիստ քնացան։ Ոմանք ճամբորդութեան մէջ էին շղախմբով, շողշողուն կոզակի սրերը անոնց պահապան։ Սիբիրի անկիւններուն մէջ փտեցան։ Անոնց մէջն էր ն՛ւ այն կաթոլիկը։ Իսկ մեծ մասը ոսկիներ ծախսեց, կեղծ անցագիր ճարեց և Նոր աշխարհ եկածի նման իր կեանքը շարունակեց։

* * *

Այդ օրերուն, Շուշիէն եկած էր կարճլիկ, ջղուտ Իշխանը, որ Սերգէյի աշակերտն էր։ Իշխանը, իրեն համար հեղինակութիւն եղող Սերգէյի ձեռնարկներուն ոյժ կու տար կէս կամովին, կէս թասիբի համար։

— Սերգէ՛յ, ամէն բան որ վերջացաւ, քեզ մի բան ասեմ։ Աւելորդ չէ որ ասում են, թէ «սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր»։ Արժէ՞ր արդեօք որ մեր բուն գործը թողած՝ այդ տէրտէրների գործի մէջ ընկնէինք։

Սերգէյը զարմացաւ Իշխանի տարակուսանքներուն վրայ։ Իշխանը սկսաւ բացատրութիւններ տալ, ինչ որ հետաքըրքրական է իր ապագայի վարքագիծը հասկնալու համար։

— Պայքարը վերջացած է համարւում մեր յաղթութեամբ։ Բայց ես վերջացած չեմ համարում։ Այսպէս եմ մտածում, որովհետեւ պայքարի տաք ժամանակ իսկ, գուցէ նկատելով իմ ոգեւորութեան պակասը, մի վարդապետ եւ մի տէրտէր ինձ հարցնում էին. «Եթէ չյաջողինք կալուածները յետ առնել, ի՞նչպէս պիտի պահուին մեր հիմնարկները, ի՞նչպէս պիտի ապահովուի մեր կեանքը։ Ճի՞շդ է արդեօք, որ կառավարութիւնը, կալուածները գրաւելէ յետոյ, որոշում ունի բոլոր հայ հիմնարկները իր հաշուին պահել եւ բոլոր հայ հոգեւորականներին, ըստ իրենց աստիճանի, ռոճիկ կապել, կաթողիկոսին՝ փոխարքայի չափ, եպիսկոպոսին՝ նահանգապետի չափ, իսկ քահանային՝ պրիստաւի չափ»։ Տեսնէիր, թէ ինչպէ՞ս այդ հարցումների թիկունքում նրանք գոհունակութիւն եւ երջանկութիւն էին զգում...

Այդ ժամանակ ներս մտած էին Բզնունին, պետական գլխարկը գլխուն, եւ Նորհատեանը։

— Ծօ, ադ շուն շան որդի հոգեւորականները ովքե՞ր էին։ Մենք կը կռուինք իրենց համար, իսկ նրանք, տե՛ս, ինչե՛ր էին երազում։ Դաւաճաննե՛ր...

— Էականը այն չէ, թէ ովքե՞ր էին այդ դաւաճանները։ Մէկ հատ աւելի, մէկ հատ պակաս՝ մէկ հաշիւ է։ Ըստ իս՝ հարցը աւելի լուրջ է քան դաւաճանը եւ հարազատը ճշդորոշելը։ Ես մի զինուորացու եմ միայն, դուք էք ղեկավարը։ Բայց ես էլ կարծիք ունիմ։ Կռիւը սխալ կողմից սկսեցինք, եւ ձեռք բերուած արդիւնքը կարող է ջուրը ընկնել։ Այդ պատճառով գործը վերջացած չեմ համարում։ Նախ, մենք եւ ժողովուրդը իրաւացի կերպով ազգի ժառանգութիւնն ենք համարում բոլոր ազգային հիմնարկները, հարստութիւնները, նախնիքներից մնացած իրաւունքները, մէջն առնելով ե՛ւ եկեղեցական դասը։ Եւ դրա համար ազգը իբր մի անձ ոտքի կանգնեց եւ իբր թէ յաղթեց։ Ինքնախաբէութեան մէջ ենք։ Այդ ժառանգութեան իրաւական տէրը մեր ժողովուրդը չէ, այլ կաթողիկոսն է։ Բայց երբ կաթողիկոսարանին կից չկայ ազգընտիր վարչութիւն, այլ կայ միայն եկեղեցականների կամքը, եւ նրանք էլ հաստատ համոզում ունին որ ազգը մի կթան կով եւ հեծնելիք էշ է իրենց համար, եկեղեցին, հոգեւոր իշխանութիւնն է ազգի անձնաւորումը։ Միւս կողմից՝ երբ հոգեւորական դասը, Յիսուսի Աւետարանը մի կողմ դրած, մի փոր հաց ճարելու համար

ծառայելը արհեստ է դարձրած, երբ այդ դասը կարդացածի, արածի իմաստը առանց հասկանալու, իբր մի ծէս է կրկնում, այս խեղճ ու կրակներից ի՞նչ բան էք սպասում։ Սերգէյ՝ քո քարի տակի խօսքերը քեզ դարձնեմ։ Ասում էիր. «Մեռելը, որ գետինն է մնացել, տէրտէր մի՛ կանչէ. երբ դրամ կ'ուզէ, մի՛ թողնէ որ Աւետարան կարդայ։ Դո՛ւ կարդա Աւետարանը եւ քո մեռելը դու թաղիր։ Նա, որ դրամդ առնելուց յետոյ է Աւետարանը կարդում, արտասուքը աչքերին քարոզ է կարդում, բնաւ մի՛ հաւատար. քո մեռելդ դժոխք ճամբել կ'ուզէ։ Նորից դրամ տուր, որ արցունքները կտրէ»։ Ահա այս դասին է, որ այնքա՛ն վտանգներով ձեռք բերուած մեր ազգային իրաւունքներն էք վստահում։ Աչքդ վրայից հեռացուր, կա՛մ պիտի ծախեն, կամ պիտի վատնեն։ Բռունցքդ գրպանդ դիր, անպատճառ ռուսի խոստացած գուբերնատորի ռոճիկը պիտի գերադասեն։

Սերգէյին դառն եկաւ իր աշակերտին ըմբոստութիւնը։ «Երկար արեցիր, երես տուին, աստառը կ'ուզես», ըսելով ուզեց լռեցնել։ Բայց Նորհատեանը, որ տեսած էր Իշխանը, բայց չէր խօսած հետը, զարմացած ըսաւ.

— Ինչո՞ւ չես թողնում, որ այս տղան խօսքը վերջացնէ։ Ես կարծում էի, որ այս լակոտը հայդուկ զինուոր իսկ լինելու անարժան է։ Բայց դուրս է գալիս, որ ան ամէնքից խելօք մարդն է։ Ո՞ւր ես դու սովորած։

— Բեխի աղբիւրը, — չար աչքերով պատասխանեց Իշխանը։

— Տղան ճիշդ է ասում։ Երկու օր չէ անցած, որ իրենց շալվարները կը մունտըռէին։ Երբ հեռագիր կ'առնեն Պետերբուրգից, Թիֆլիսից, թէ ամէն ինչ լաւ է գնում եւ ոչ մի վախ չկայ, շուն ու շնկալը ժողվուած են Էջմիածին եւ հարիսան կ'ուտեն, վրան ալ շաքար, իսկ մենք այստեղ, ծակէ ծակ մտած, Սիբիրի ո՞ր անկիւնը քշուելու մասին կը մտածենք։ Տղան ճիշդ է ասում։

Սերգէյը իր ներսը կը փոթորկուէր, բայց արտաքնապէս հանդարտ կը ձեւանար։ Բացականչեց վիրաւորուած.

— Կարծես թէ մեծ գիւտ էք արած։ Այս բոլորը գիտակցելով է որ նախաձեռնութիւնը առինք։ Մէկ մէկ դգալ էլ որ ձեր ձեռքը դրուէր, այդպէս պիտի չխօսէիք։ Արջը, որ պառկեցուցինք, նրա կաշին դբղելը դժուար բան չէ։ Աւելի լաւ է մեր գործի մասին մտածենք։

Այդ օրերուն ես բացակայ էի Կովկասէն։ Երբ այդ դէպքերէն ու Բասէնի կռիւէն անմիջապէս յետոյ գացի Կարս, Սերգէյը, ծանօթացնելու համար զիս մեռածներու եւ ողջ մնացածներու բնութագծերուն, պատմեց ինձ վերեւի խօսակցութիւնը։ Իսկ Նորհատեանը համեմով անուշցուց։

Յետոյ, երբ գործի մէջ տեսայ Իշխանին, տեսայ թէ որքա՛ն հարազատ էին ինծի պատմածները։ Իշխանը հետեւողական կերպով կ'երթար այն ուղիով, որ Սերգէյը նշմարած էր իր ընկեր-աշակերտի մէջ եւ որ պիտի յանգէր Աղթամարի մաքրագործման։

* * *

Աշուղ Ֆարհատի հնարած երգերը եւ եղանակները մագնիսացուցած էին մեր ժողովրդական զանգուածները։ «Ոսկեզօծ բաշլիկներով»ը, «Լուսին չկար»ը, «Կռուեցէք տղերք»ը եւ նման երգերը, որոնք կ'երգուին մինչեւ այսօր, բայց յօրանջելով, այն օրերուն դէպի պատերազմ կը մղէին ժողովրդային զանգուածները։ Եւ ամէն կողմէ ինքնաբերաբար կռուի թեկնածուներ կ'ուղղուէին դէպի Երկիր, զոր իբրեւ այդպիսին, կը համարէին թրքաց ձեռքը գտնուող Հայաստանը։

Թեկնածուները շատ էին։ Կարելի էր բանակներ կազմել։ Բայց ո՛չ քաղաքական, ոչ ալ նիւթական հնարաւորութիւնները թոյլատու էին այդ ընելու։ Կ'ընտրուէին միայն փորձուածները, զինուորական արուեստին ծանօթները, ուսումառածները, ընտիրները եւ կը ճամբուէին սահմանին մօտիկ վայրերը՝ Բասէն, Թախթ։ Անոնց մէջն էր Շուշեցի Իշխանը (Նիկոլ), որ թէեւ կարճլիկ ու նիհար, բայց դիմացկուն եւ առողջ երիտասարդ մըն էր։ Ան մտած էր Նեւրուզի հետեւակ հարիւրեակին մէջ, իբրեւ պարզ զինուոր։

Ընդհանրացած եւ սխալ համոզում մը կայացած է Նեւրուզի հետեւակ եւ Խանի հեծեալ խումբերու նպատակներու մասին։ Անոնք կազմուած չէին սահմանային արշաւանքներու կամ ցուցական վրէժառու նպատակներու համար, ինչպէս Խանասորինը կամ հետագային Քոռուն Մոսունի արշաւախումբերը։ Նեւրուզի եւ Խանի երկու միացած խումբերու նպատակները ճշդորոշուած էին հետեւեալ կերպով.—

ա) Պարենաւորել երկու խումբերը առատ պաշարով (անոնց միացեալ թիւը կը հասնէր 150ի) եւ այդ պաշարը հասցնել Սասուն՝ անոր պէտքերուն համար։

բ) Խումբերը լեցնել անձերով, որոնք Երկիր իյնալով՝ կարող են դառնալ տեղական զինուորական ղեկավարներ, իսկ մնացածները ետ վերադարձնել, եթէ անոնք միայն զէնք բռնողներ էին։

Լրիւ պատրաստուած խումբերը ճամբայ կ'ելլեն, կարծեմ առանց ճշդած լինելու, թէ ի՛նչ պիտի ընեն, եթէ շուրջ 250 քիլոմեթր կտրելիք ճամբան բռնուած լինի թշնամիէն։ Մնա՞լ եւ մինչեւ վերջ կռուի՞լ, թէ՞ յետ նահանջել։ Այդ թողնուած է Նեւրուզի եւ Խանի որոշման։

Այս ձեռնարկը Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին եւ վերջին ամենախոշոր ձեռնարկը եղաւ՝ Երկրին շօշափելի ոյժ հասցնելու դիտումով։ Անկէ առաջ, 1890 թուականներէն սկսած, բազմաթիւ մանր զինատար խումբեր, 5–10 հոգինոց, անցած էին Երկիր։ Անոնք ռուսական Հայաստանէն ուղղակի Ալաշկերտի կամ Բասէնի վրայով կ'երթային Տարօն, Սասուն կամ Ախլաթ։ Այդ մանր խումբերը 200–300 քիլոմեթր երկարութեամբ վտանգաւոր ճամբաներու վրայ յաճախ կը նկատուէին զօրքերու եւ աւելի քիւրտ ցեղերու կողմէ, կռուի կը բռնուէին, իրենց տարած ռազմանիւթը կռուի մէջ կը սպառէին, ոմանք կը բնաջնջուէին, ինչպէս Արաբոյի խումբը, իսկ ոմանք ալ, որ ապահով տեղ կը հասնէին, այնքան նըւազեցուցած կը լինէին իրենց տարած ռազմանիւթերը, որ առակի համաձայն՝ Երկրի պէտքերուն համար «աչքի սուրմայի իսկ չէր բաւեր»։

Այս անպատեհութեանց առաջքն առնելու համար, քանիցս ձեռնարկուած էր 30–50 հոգինոց խումբեր ճամբել: Ատոնց առաւելութիւնն այն էր, որ ճանապարհի քիւրտերը պիտի չհամարձակէին կտրել առաջները առանց զօրքի աջակցութեան, եւ այդ խումբերը կրնային հասցնել չօշափելի քանակութեամբ ռազմանիւթ: Բայց այդ խումբերու թերութիւնն այն էր, որ անխուսափելիօրէն կը նկատուէին սահմանապահներու, հովիւներու, քիւրտ ցեղերու կողմէ՝ որոնք կը հետեւէին անոնց եւ զօրքին լուր կու տային: Եւ անհաւասար կռիւը անխուսափելի կը դառնար:

Այս կռիւներէն ամենէն դժուարինը, ամենէն երկարը, ամենէն արիւնալին եւ փայլունը պէտք է համարել Ճարտարի տարած կռիւը, որ յայտնի է Խաթաւինի, Ջրաղացի եւ այլ անուններով եւ զոր մինչեւ այսօր կ'երգեն հայերը եւ քիւրտերը «Առաքել, Մուշեղ», «Խաթաւին», «Թոռունէ, վայ Լըմընէ» եւ այլ անուններով:

Շուրջ 200 քիլոմեթր ճանապարհը, Ալաշկերտէն մինչեւ Նեմրութ, ցերեկը կռուելով, երեկոյեան ճանապարհը պատռելով իրենց առաջը բռնող թշնամիներէն, գիշերը կռուով առաջանալով ցերեկը նստելով եւ ամբողջ օրը կռուելով, իսկ Խաթաւինի մէջ, հրդեհուած խանձերու մէջ իյնալով՝ վեցերորդ օրը խումբի մնացորդը կը հասնի Նեմրութ, սպառած իր բերած ամբողջ ռազմանիւթը եւ կորցուցած իր անդամներուն մեծ մասը:

Եթէ հերոսական էին այդ խումբին կռիւները, բայց նպատակին չէին հասած: Նման մեծ խումբերէն բացառութիւն կազմած էր Թումանի հեծեալ խումբը, որ ողջ եւ առողջ ու ամբողջ պաշարով հասած էր Սասուն:

Նեւրուզի եւ Խանի 150նոց զինատար խումբերուն նպատակը նոյնն էր, ինչ որ Թումանինը եւ Ճարտարինը, միայն աւելի կատարելագործուած, եւ քանակով 5 անգամ աւելի: Բայց անոնց վիճակուած էր աւելի դառն ճակատագիր, քան Խաթաւինի հերոսներուն:

Անշուշտ, ռուսերէն աննկատ չէր կրնար մնալ սահմաններուն վրայ այսպիսի մեծ խումբի մը պատրաստութիւնը եւ շարժումները: Ռուս իշխանաւորները գոնէ ենթադրութիւններ պիտի ընէին: Աննկատ պիտի չմնար ե՛ւ Թուրքերուն կողմէ, որոնք իրենց լրտեսները միշտ ունեցած են սահմանամերձ վայրերու մէջ: Ատկէ զատ, այդ Թուականներուն ռուս-Թուրք բարեկամութիւնը սերտ էր եւ երկուսի հակակրութիւնն ալ ըմբոստ հայերու հանդէպ ընդհանուր էր. անոնք կրնային իրենց գիտցածները իրարու փոխանցել: Եթէ ասոնք ենթադրութիւններ են, ենթադրութիւն չէ այն որ ռուսական ոյժերը ուժեղացուած էին սահմանին վրայ, իսկ թըրքական ոյժերը Էրզրումէն առաջ էին քաշուած ու համախմբուած Հասան Ղալա, Քէօփրիւ Քէօյ եւ շրջականները, ինչ որ յետին Թուով ստուգուեցաւ:

> Նեւրուզի եւ Խանի խումբերը առանց միջադէպի կ՚անցնին ռուս-Թուրք սահմանը, անարգել կը հասնին Տալի Պապա, Գոմաձոր, Իգդիրեան եռանկիւնին, սահմանէն շուրջ 20 քիլոմեթր խորութեամբ: Ու կը սկսի կռիւը առաւօտէն սկսած: Այս կռուին մասնակցողը սահմանապահ զօրքն էր, խուժանը չէր. խուժանը հանդիսատես էր միայն: Կանոնաւոր զօրքը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն՝ 150 մարդոցմէ բաղկացած հայդուկներու երկու խումբերը: Մէկ կողմէն՝ Թիւ եւ երեք զէնքեր (կը կարծուի՝ 8 Թաբուր, 4 Թնդանօթ եւ 300 սուր), իսկ միւս կողմէն՝ վճռականութիւն՝ սուղ գնով մեռնիլ կամ նպատակին հասնիլ:
>
> Թշնամին հաշուով, յամառօրէն եւ ծրագրուած՝ իր կրակը կը վառէ եւ նեղը կը ձգէ ֆետայիները, որոնք իրենց պաշարինը կը պահեն, գետնին յարմարած՝ կը դիմադրեն եւ Թշնամին յարձակումները կը կասեցնեն:
>
> Արեւը կէս օրը կտրեր է: Թուրք զօրքը բարկացեր է, կը շտապէ եւ 200ի շուրջ ձիաւոր կը նետէ սրընթաց՝ գետնի խոռոչներէն հանելու համար այդ «Ղան-բեզար»ները: Անոնք կը հասնին մեր հայդուկներուն դիրքերը, բայց չեն յաջողիր զանոնք տեղէն շարժել: Կրակը՝ կրակին, սուրը՝ սուրին, եւ ահա բլուրի տակէն Խանի ձիաւորները մէջտեղ կը խառնուին ու «ախպար» Թուրք զօրքը դէպի իւրայինները կը սլանայ՝ գնդակէն արագ: Հայ ձիաւորները խոհեմաբար կը քաշուին իրենց տեղերը:
>
> Կարկուտէն բռնուած պարտէզ էին դարձած մեր ազատներու դիրքերը: Ձին եւ մարդը, Թշնամին ու բարեկամը լմկած տանձերու նման գետին էին Թափուած, իրարու խառնուած: Ոմանք անձայն աղաղակով աչքերով երկինք կը դիտէին, ոմանք իրենց արիւնը կը Թափէին գետին եւ կը նուաղէին ու կ՚աղաչէին. «Աստուծոյ սիրոյն, մի կաթիլ ջո՛ւր, ջո՛ւր»....
>
> Մէկ ժամ չանցած, նոր փորձանք մը: 4 Թնդանօթներ կը դը-

ռան եւ գետինը կը հերկեն Նեմրութի բռնած դիրքերու շուրջ: Զաւախցի Շէկ Համօն, որ ռուս բանակի մէջ երեք թել էր վաստկած եւ այժմս խումբի աչքը անոր վրան էր, կը դիտէ շարժումները եւ կ'ըսէ.

— Տղերք, ձեր ջանին մատաղ, հէչ դարտ չանէք, ոչ մի պատասխան չտաք, կրակը թող դադրի: Ձեզի հետեւեալ աշխատանքը կայ: Որուն դիրքը խորունկ չէ գետնի մէջ, թող ճանկով, սուրնով խորացնէ: Որունը խորունկ է, թող գլուխը դուրս չհանի, չշարժի. թէ անօթի է, թող ուտէ. եթէ քնատ է, թող քնի. թէ յոգնած է, թող ծխէ եւ հանգիստը առնէ: Ես՝ ձեզ պահապան: Երբ սուլոցը փչեմ, այն ժամանակ մեր գործը կը բացուի:

Երկու ժամ թնդանօթները կը գութանեն դիրքերը, վեր կը բարձրացնեն հողը եւ իբր պատանք կը ծածկեն տղաքը: Բայց տղաքը լուռ կը մնան, թէեւ կը շնչեն: Թշնամին իր առջեւ գերեզմանոց կը կարծէ եւ փողեր կը հնչեցնէ: Թշնամին, երեք խիտ սիւներ կազմած, հրացանը ուսերուն առաջ կը շարժի:

«Ինչո՞ւ շղթայ չի կռուիր. երեւի մեզ մեռած կը կարծեն կամ իրենց թնդանօթներու ոյժին շատ են վստահած», կը մտածեն մերոնք, հրայց թէ ուզեն կամ չուզեն, թնդանօթները պիտի լռեն, երբ հետեւակը 100–200 քայլ մեր դիրքերուն հասնի: Այն ատեն ահա մենք մեզի ցոյց կու տանք եւ համազարկով անոնց շարքերը կը նօսրացնենք»:

Շէկ Համօն ձայնը ձգած՝ կը կանչէ ամէնքին.

— Ձեր հողուն մատաղ, մեր բախտը կը բանի: Վախկոտն այն է, որ առանց հրամանի՝ հեռուէն կը կրակէ: «Պրիցէլ»ը (նշանառութիւն) իջուցէք, 200 քայլէն երբ նշան առուի, կրակեցէք:

Թշնամին կու գայ եւ կու գայ: 2000 քայլի վրան է, 1000ը անցաւ. աւելի արագ կու գայ եւ արդէն 500 քայլի վրայ է եւ տղաները ջղային կը դառնան: «Քիչ մըն ալ համբերեցէք», եւ ահա թնդանօթները լռած են ու համազարկերը սկսուած, եւ ցորենի արտերու պէս զօրքի խիտ սիւնակները կը հնձուին: Իրենց ընկլեքը մոռցածի նման, անոնք կը վազեն առաջ եւ դիրքերուն տակը կ'իյնան ուժաթափ: Ոմանք անգերը կը նստին եւ կը կրակեն անդադրում: Ոմանք յետ կ'երթան ու նորէն կը հաւաքուին: Եւ այսպէս, մէկ թէ երկու ժամ օրհասական կռիւէ վերջ, փողերը կը փչեն եւ տղաներու գնդակներուն տակ յետ կը քաշուին, երբ արեւը ա՛լ իր վերջին վայրկեանը կ'ապրէր՝ կորսուելով լեռներուն ետեւ:

Ոգեւորութիւնը մեծ էր: Ոմանք կ'ըսեն. «Հետեւինք ու թնդանօթներ խլենք»: Բայց գործէն հասկցող Շէկ Համօն կ'ըսէ. «Ոչ, այսօրուան համար միայն մի երգ երգելու է: Բոլորդ ալ երգեցէք»...

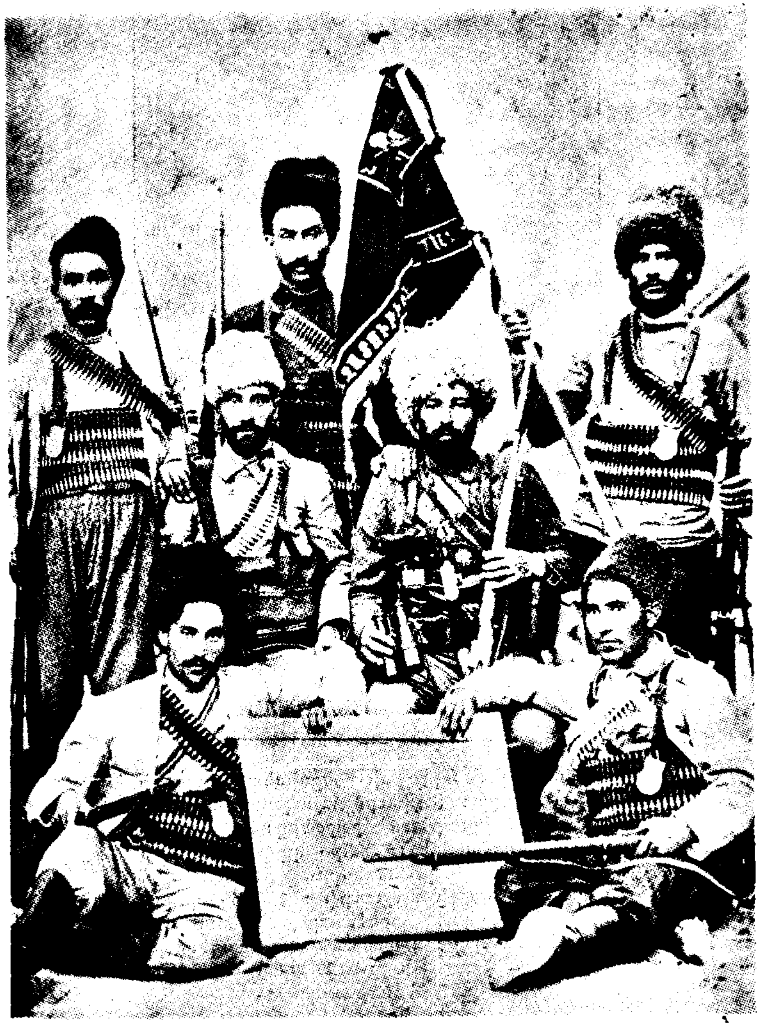

Գայլ Վահան՝ զինակիցներով

Խանի խումբը

«Դէ, զարկէք, զարկէ՛ք···
Դէ, լէխըն, լէխըն, բրա մըն լէխըն···
Առաքել, Մուշեղ լեռներէն իջան,
Աւերակ չաղաց օթեւան եղան»···

Կ'երգեն, հաշիւ կը տեսնեն, ո՞վ սպաննուած է, ո՞վ վիրաւոր ու անկարող շարժուելու։ Եւ այդ օրը 4էն 1ը սպաննուած ու 3ը ողջ առողջ են, եւ իրենց պաշարը նոյն քանակով կը մնայ, եթէ սպաննուածներու եւ քանի մը վիրաւորներու պաշարը բաժնուի ողջերու վրայ։ Այդ գործողութիւնն է, որ կը կատարուի։

Ամենացաւալին անոնց վիճակը չէ, որ թնդանօթի, հրացանի գնդակներ առած, կամ սուինի–սուրի միջոցով այլանդակուած սպաննուած, վերջացած են։ Ամենադաժանը այն չէ, որ դեռ կռիւը չվերջացած, ուժերը սպառած, վաղուան կռիւին անստուգութիւնը արդէն կը ճաշակէ։ Բոլորէն ողբերգականը, դժուարինը՝ հայ ֆետայու համար վիրաւոր ինկած ըլլալն է։

Այս մասին խօսքը տանք Էրզրումի շրջաններէն Երկար Գարեգինին, որ ազատուած էր Բաւէնի կռիւէն եւ որուն ես հարց ու փորձ ըրի իր ազատման եւ կռուի մասին։

— Ի՞նչ տղայի հարցումներ կ'ընես։ Երէկ գիշեր տեսած երազդ, դու այսօր կը յիշե՞ս։ Չորս թէ հինգ ամիս անցած է այդ կռուի վրայէն։ Արմուկի ցաւի պէս եկաւ եւ անցաւ, բան մը չեմ յիշեր։ Միայն թէ մէկ բան հէչ չեմ մոռնար, — ըսաւ Գարեգինը, եւ աչքերը լեցուեցան։

— Լաւ, այդ մէկ յիշածդ ինծի պատմէ, խնդրեցի անկէ։

— Մեր գիւղի Սրգէյի տղայ Սեդոյին դու չես ճանաչեր։ Իմ լաւ ընկերն էր։ Մէկ տասնեակի մէջ կռիւ կ'ընէինք։ Ես հասկցայ, որ զարկուաւ։ Շատ կը սիրէի, աղբօրմէս աւելի։ «Գարեգին, Գարեգին», — կանչեց, չլսել տուի, իր կողմը չնայեցի։ Կը վախնայի։ Իրիկուն եղաւ։ Զօրքը կոտրած էինք եւ «Առաքել–Մուշեղ» կ'երգէինք, քէֆ կ'ընէինք։ Մէկ ալ այդ անաստուած Շէկ Համոն գլխուս կանգնեցաւ։ «Սեդոն երկու ոտքերէն եւ կուրծքէն զարնուած է. կ'երթաս Սեդոյին վերջին խօսքը կ'առնես։ Այս ջրամանը, այս հալուան եւ այս քիսիկս 20 մանէթով գլխուն տակ կը դնես։ Իր վրայի փամփշտակալը եւ հրացանը կ'առնես։ Իմ ու քու կող-

մէ թերթէն կը համբուրես։ Շատ չուշանաս, քիչ յետոյ ճամբայ պիտի երթանք»։ Ոտքերս կը դողային, աչքերս կը մըթնէին։ Սեդոն գլուխը դարձուց ինծի, տեսաւ, չխօսեցաւ, նայեց աչքերուս. իմ սիրտ փուլ եկաւ։ Ջրամանը, հալուան քիսիկը, որ Շէկ Համոն տուաւ, գլխուն տակը դրի, իմ ունեցածն ալ վրան աւելցուցի։ Հարցուց, թէ Շէկ Համոն ո՞ւր է։ Սուտ խօսեցի, ըսի թէ՝ ան վիրաւոր է, հոս պիտի մնայ, ատոնք ալ ճամբած է քեզի, գուցէ պէտք պիտի գայ։ Ըսի. «Սեդօ, ես պիտի երթամ, ճամբորդ եմ։ Քու հրացանը եւ փամփուշտները ինծի պէտք պիտի գան»։ Ան չառարկեց եւ ըսաւ. «Գարեգին, ուրեմն, մենք բաժան-բաժան ճամբո՞վ պիտի գնանք»։ Էլ իմ սիրտը չդիմացաւ։ Կ'ուզէի փախչիլ, բայց ան կանգնեցուց եւ ըսաւ. «Իմ հոգիին կ'ըսէ, որ դու սաղ սալիմ պիտի մնաս։ Իմ հարսին կ'ըսես, որ եթէ ինձմէ զաւակ ունենայ, թող մօրս գտնի եւ անոր հետ ապրի։ Մօրս կը տեսնես, եւ անոր կ'ըսես, որ եթէ իմ հարսը ինձմէ զաւակ չունենայ, թող հալալ ընէ իմ հարսին, առանց սուգի պահէ ան, իր ձեռքով անոր փեսայ գտնի եւ իր զաւակը դարձնէ»։ Համբուրեցի, բայց ճամբան լացի։ Ներողութիւն կ'ընես։ Այս որ կը յիշեմ, կնիկ կը դառնամ եւ լացս կու գայ։

Սեդոն հալուան չէր կերած, բայց ջուրը խմած էր։ Մինչեւ օրս անյայտ կը մնայ անոր վախճանը։

Դառնանք մեր պատմութեան թելին։

> Թէ ի՞նչ միտումով Շէկ Համոն սկսած էր «Դէհ, զարկէ՛ք… Դէ, յէխըթ, լէխըթ», Խաթունինի աւերակ ջաղացքի երգը, որ տասնեակ տարիներ դեռ կը շարունակուի, մարդ չի կրնար ըսել։ Գուցէ պարզապէս պատահական երգի մը ընտրութիւն էր այդ, բայց գուցէ եւ նախազգացում վաղուան սպառնալիքի։ Անոր պատասխանը կրնար տալ Շէկ Համոն, որ միւս օրը ինքն ալ այլեւս պիտի չլինէր։ Բայց այդ երգը, ըստ երեւոյթին, շատ ազդած էր Նեւրուզի վրայ։ Ան կը ստուգէ ռազմանիւթը, հաւաքելով թէ՛ մեր կողմէ ընկածներէն եւ թէ՛ թշնամիէն առածներէն եւ կը տեսնէ որ այնքան շատ է, որ դժուար է ամբողջը վերցնել եղած ոյժերով։ Թէեւ չորսէն մէկը սպաննուած էր կամ շարքէն դուրս ինկած, բայց մնացորդը Խաթունինի կռուողներէն երկու անգամ աւելի էր։ Ու կը բացականչէ.

— Լաւ է, շատ լաւ է, այսօրուան կռուին՝ թշնամուց պառկեցուցինք դուք 1000 կ'ըսէք, ես քիչը-քիչը 200 կ'ըսեմ։ Մեր ոյժը դեռ լրիւ տեղն է, քանի մը անգամ աւելիով, քան ճամբայ հանուած միւս խմբերը։ Ուրեմն, պատրաստուեցէք մեր ճամբան շարունակելու։ Երգը փոխեցէք, «Լազի շորեր»ը սկսեցէք»։

Առարկութիւն չկար Թալորի եկած ֆետայիներու կողմէն։ Միայն Շէկ Համոն քթին տակ կը շարունակէր մռլտալ. «Աւերակ ջաղաց, հոգի ջան, օրհնած եղաւ»…

Իրաւացի էր Նեւրուզը. եթէ դառնար յետ, դիտէր թէ անոր ինչ կը սպասէր՝ կնկան լաչիկներ հասկացողներու եւ մանաւանդ չհասկացողներու կողմէ։ Ան չէր կրնար յետ դառնալ։ Իսկ միւս կողմէ՝ ան կ'անգիտանար որ մարդու մարմինը իր սահմանն ունի դիմացկունութեան, որ դեռ ճամբու սկիզբն էր եւ որ իր առջեւ դեռ 250 քմ. ճամբայ կար։ Հետեւաբար, անընդհատ կռուելով անհնար բան էր պատռել թշնամիին գիծը, մանաւանդ որ թշնամին թիւով առատ էր եւ իրենց հետքը բռնած ըլլալով, ամէն վայրկեան իրենց վրայ պիտի գար թարմ ուժերով։

Գուցէ Խանը կրնար իր ձիաւորներով իր հետքը կորցնել թշնամիէն, բայց ան ալ կաշկանդուած էր հետեւակով, զոր լքելու իրաւունքը չունէր։

Խումբը, բաժնուած մասերու, երբ մութը կ'իյնայ, լռիկ մընջիկ առաջ կը քալէ։ Չկան Մենակը եւ անոր հետ եղած ճամբու առաջնորդներէն փորձառուները. Նախորդ օրը անոնք սպաննուած էին։ Կան առաջնորդներ, որոնք թէեւ իրենք զիրենք ամենագէտ կը համարեն, բայց իրենք իրենց կորսնցուցած են։ Ճամբան կը դառնան, աջ կ'ոլորեն, երկու անգամ Արաքսի պաղ ջուրը կ'անցկացնեն, եւ լուսոյ դէմ միայն կը հասկնան որ նոյն, երէկուան տեղերու վրայ մնացեր են։ Նեւրուզի հետեւակները թրջուած, յոգնած, քնատ, Խանի հետ պայմանաւորուած վայրէն շատ ու շատ հեռու էին։

Խանը իր հեծեալներով վաղուց հասած՝ հեռադիտակը աչքին, կը սպասէր հետեւակին։

— Ահա երեւացին մեր տղաքը, — ուրախացած կը բացականչէ։

Բայց մէկ վայրկեան ետք, երբ արշալոյսին մէջ կը նկատէ, որ լեռները մարդկանց բազմութեամբ բռնուած են, կը հասկնայ որ ատոնք Նեւրուզի տղաքը չեն, այլ զինուորներ են, որ զիրենք պաշարած են։

— Տղաք, ձիերը պատրաստ, — կը կանչէ, բայց կը դիտէ զօրքը եւ տեղէն չի շարժիր։

Ան կրնար հեռանալ, կռուէն խուսափիլ եւ խումբի մեծ մասը գոնէ փրկել, ազատել։ Հետեւակ զօրքը իրմէ 10 անգամ աւելի գանգառ, ինչպէ՞ս պիտի կարողանար պաշարել նահանջող հեծելազօրքը։

— Եթէ այն հեծելազօրքն է, — կ'ըսէ, — որ երէկ տեսանք, ան այսօր ոչ մէկ վնաս կրնայ հասցնել, մանաւանդ որ այսօր Տալի Գաղայի լեռներու մէջ ենք։

Իրօք որ անոր հարաւը Կալխալի լեռներն էին, ուրկէ 10 ժամէն կրնար իջնել մինչեւ Խնուսի Հարամիկը։ Ճանապարհը իր առջեւ բաց էր։ Իր Խնուսցի ձիաւորները այդ հեռանկարով արբեցած էին։ Իր թիկունքը Տահարի Թամքն էր, ուրկէ կ'երթան Ալաշկերտ․ ձիերու համար մէկ մանզիլ ճամբայ։ Իր հիւսիսը՝ ռուս-թրքական սահմանն էր, հազիւ երկու ժամ ճամբայ անցնելու համար դէպի Կաղզուան, կամ ռուսական Բասէն։

Խանի խումբին ազատումը անկասկածելի էր, եթէ ան այդ ուզէր։ Բայց ան արձանացած մնացեր էր․ իսկ թշնամի զօրքը կը մօտենար, հաստատ մահ բերելով։ Եւ ահա յանկարծ Խանը կը դառնայ իր շուրջը հաւաքուած անհամբեր ընկերներուն եւ կ'ըսէ թրքերէն լեզուով․

— Թող ըսեն, թէ Խանը այնքա՞ն անճարակ էր, որ ձին իր տակը շան սատակ եղաւ կողէ մը։ Բայց թող չըսեն թէ իր չոր գլուխը ազատելու համար՝ ան ընկերները թողեց, հեռացաւ։ Ձիերը քաշեցէ՛ք եւ իրարու կապեցէք։ Մենք այս տեղէն հեռացող չենք։

Ըստ երեւոյթին, թուրք զօրքը նախորդ օրուան տաք կռուէն ետք, որոշած էր հեռուէն պաշարուած պահել մերոնց խումբերը։ Նկատած էր Խանի խումբը եւ կարծած, թէ այդ ամբողջն է։ Մինչդեռ Նեւրուզի խումբը, անաղմուկ լինելով եւ իր ճանապարհը կորսնցուցած՝ աննկատ էր մնացած մինչեւ ժամը 11, կէսօրէ առաջ։

Ան որ ամբողջ գիշեր մը անընդհատ լեռ ու ձոր ինկած է, յետոյ ամբողջ օրը կռիւ տուած, յետոյ կրկին ճամբան շարունակած՝ շատ լաւ գիտէ, թէ մահն իսկ ոչինչ է այլեւս։ Միակ նպատակը՝ քնելն է, որ կու գայ տիրաբար։

Ահա այս վիճակին մէջ էին Նեւրուզի զինուորները, երբ հրաման կու գայ նստելու։ Այդ համազօր էր քնելուն, որ հզօր էր ինչպէս մահը։

— Ո՞վ կրնայ խօսք տալ, որ առանց քնելու պահակ կը դառնայ, — կը հարցնեն տասնապետները։

Ոմանք արդէն քնած են, ոմանք կը լսեն, բայց հարցումին ըմբռնելու կարողութիւն չունին։ Միայն 9 հոգի կը պատասխանեն։ Անոնց մէջն էր Մ․ փոքրիկ Նիկոլը, ապագայ Իշխանը։

Այս 9 հոգին, վրան ունեցած Շէկ Համոն իբր զինավար, պատուէր կ'առնեն զինավարէն․— Երեքը միայն պիտի չքնեն մէկ

ժամ եւ իւրաքանչիւր մէկ ժամէն յետոյ միւս երեքը պիտի փոխարինեն։ Պիտի չկանգնին, պիտի չքալեն, բարձր պիտի չխօսին։ Պէտք է նային, որ բոլորը քնած մնան եւ աղմուկ չհանեն։ Իւրաքանչիւր ժամին իրեն պէտք է արթնցնեն եւ, զեկուցում տալէ ետք, իրենց հերթը փոխեն։

Լուսաբացին առաջին ժամուն, առաջին պահակները կ'արթընցնեն Շէկ Համոն եւ կ'ըսեն․

— Մեր մօտիկները ո՛չ ձայն լսեցինք եւ ոչ շարժում տեսանք։ Միայն այն հեռու լերան լանջի կողերուն, զօրքը, կը թուայ, կ'անցնի շարունակ։

Շէկ Համոն աչքերը կը սրբէ, քիչ մը կը մտածէ ու կ'ըսէ․

— Այն կողմով մեր վրայ չեն գայ, ուրիշ տեղ կ'երթան։ Դուք փոխուեցէք եւ քնեցէք։

Ու ինքն ալ կը քնանայ։

Մէկ ժամ յետոյ, երբ արեւը արդէն ծագած էր, երկրորդ պահակները կ'արթնցնեն Շէկ Համոն ու կ'ըսեն․

— Մօտիկները՝ ո՛չ ձայն լսեցինք, ոչ շարժում տեսանք։ Միայն այն հեռուներէն զօրքը անվերջ կ'երթայ ու կ'երթայ։ Չենք գիտեր, թէ ո՞ւր կ'երթայ։

Շէկ Համոն աչքերը կը ճմռէ եւ կ'ըսէ․

— Բարի է։ Ուր կ'ուզէ, թո՛ղ երթայ։ Փոխուեցէք եւ քընեցէք։

Ու ինքն ալ կը քնանայ։

Երրորդ ժամուն նոյն զեկուցումը կը լսէ Շէկ Համոն, բայց մէկ յաւելումով․

— Կարծես թէ հեռուն, գետնի տակէն, կռուի ձայներ կու գան, գալը գալի (համազարկ համազարկի) վրայ։

Շէկ Համոն աչքերը կը ճմռէ ու կ'ըսէ․

— Գետնի տակ կռիւն ի՞նչ գործ ունի։ Յոգնած էք, ականջներնիդ զնգացել է։ Փոխուեցէք, քնացէք եւ, երբ պահակները այդ զնգոցը լսեն, թո՛ղ ինձ արթնցնեն։

Չորրորդ ժամը չլրացած, փոքրիկ Նիկոլը կ'արթնցնէ Շէկ Համոն․

— Ե՛լ, ե՛լ զնգոցը լսէր։ Ականջդ ժայռին դէմ տուր։

Շէկ Համոն աչքերը կը ճմռէ, կը յօրանջէ, ականջները կը լարէ, բայց բան չի լսեր։ Դէմ կու տայ ականջները ժայռին եւ դըմ, դըմ ու ինքնաեռի զնգոցը կը լսէ։

— Էլ ի՞նչ տեսաք, — կը հարցնէ։

— Էն դիմացի քարերու մէջէն 6 ձիաւոր եկան, մեր կողմը նայեցին եւ, երկու մասի բաժնուած, երկու ուղղութեամբ ձիերը քշեցին ու անյայտացան։

— Էհ, մեզ տեսա՞ն, — կը հարցնէ Շէկ Համոն։

— Եթէ դիտակը աչքերուն կոյր չէին, անպայման տեսան, — կը պատասխանէ Նիկոլը։

— Տեսան, տեսան։ Այսօր պարապ չենք մնար։ Այլեւս չքնիք, — եւ մտահոգութեամբ տեղէն վեր կը կենայ։ Երկու սիկար կը վառէ եւ կ՚արթնցնէ Նեւրուզը։

— Ելի՛ր, սիկար մը քաշէ։ Օրը կէսօր է եղած։

Եւ երբ Նեւրուզը իր սիկարը կը վառէ, Շէկ Համոն իր զեկուցումը կու տայ։

— Խանը, չեմ գիտեր ո՞ւր, կռուի մէջ է։ Մենք տեսնուած ենք եւ շուտով մեր վրայ կռիւ է։ Արթնցնե՞մ խումբը։

Կէսօրէն առաջ Նեւրուզի խումբի վրայ երկրորդ աւուր կռիւն էր։ Իսկ առաւօտ ծէգին՝ Խանի կամաւորապէս հետեւակ դարձած ձիաւոր խումբին վրայ։

◆

Ի՞նչ դրուագներ անցան այդ երկրորդ օրը, ոչ ոք հաստատապէս կրնայ ըսել։ Այդ օրուան եւ զուգէ անոր յաջորդող օրուան մասնակի կռուի ընթացքին բոլոր ղեկավարները սպաննուած են։ Ընդհանուր դրութեան մասին գաղափար ունենալը ենթադրութիւն է։ Ջորս թէ հինգ հոգի գերի ինկած էին վիրաւոր վիճակի մէջ։ Բայց անոնք առաջին օրուան կռիւէն ետք գերի բռնուած էին։ Անոնց վէրքերը բուժուելէն ետք, ողջ մնացողները տարուած էին Էրզրումի բանտը։ Ջորս հոգի էին՝ Ջաւախեցի Նիկոլը, Գանձակեցի Մելքոնը, Ղարաբաղցի Գերասիմը եւ Ախլցխացի Ուսուլ Խեչոն։ Ատոնցմէ մէկը՝ Նիկոլը, հետագային կամաւորական բանակին մասնակցեցաւ։ Ատոնք իրենց խումբերու վախճանի մասին մեզի չափ անտեղեակ էին։

Երկրորդ օրուան կռիւներու մասին ազատուածները սահմանափակ տեղեկութիւններ կու տային եւ ակնարկներ կ՚ընէին միայն երրորդ աւուր հողեվարքի պայքարի մասին։ Ինքզինքնին ռուսական սահմանի այն կողմը ձգած էին։ Ատոնց թիւն ալ սահմանափակ էր, հազիւ 10–12 հոգի, բոլորն ալ Նեւրուզի հետեւակէն եւ ոչ մէկը, կարծեմ, Խանի հեծեալներէն։

Այս մօտ տասնեակ մը ազատուածները ոչ վախկոտներ էին, ոչ իրենց ղեկավարներն ու խումբը լքողներ եւ ոչ ալ իրենց զլուխները ազատողներ։ Իրենց ղեկավարները սպաննուած էին, խումբը ջարդուած էր, իրենք առանց հրամանի էին մնացած, եւ, բախտի բերումով, վիրաւոր կամ ողջ մնալով, առանձին առանձին, առանց իրարմէ լուր ունենալու, «քէօր քէօրընային», ինկած էին ռուսական սահմանին վրայ։

Անոնք միաբերան էին մէկ բանի մէջ՝ թէեւ իրարմէ անջատման լուր չունէին.

— Մենք, կ՚ըսէին, անտեղեակ էինք թէ ճիշդ ո՞ւր կը գտնուէինք։ Վերեւը՝ հեռուն կռիւ կար Խանի վրայ, ներքեւը՝ կռիւ կար մեր խումբի վրայ։ Մեզի սաստիկ հրաման եղաւ մեր բռնած տեղը հաստատուն նստիլ, մեր բռնած հողը, քարը, բնաւ բաց չթողնել, մինչեւ որ մէկը 10 չգլորէ, եւ գիշերը միայն նոր հրամանի սպասէ։ Գիշեր եղաւ, բոլորը սպաննուած էին։ Ես ինծ մենակ գտայ, մի ուղղութիւն բռնեցի եւ այստեղ դուրս եկայ։

Անոնք շուտով ապացուցին, որ իրենց ըսածները ճիշդ էին։ Այդ 10–12 հոգիներէն Տարօնեցի Մինասը ճանչցայ քանի մը ամիս յետոյ իր ազատումէն։ Ան մէկ բաղձանք ունէր՝ գնալ Երկիր եւ ընկերներուն վրէժը առնել։ Ճանչցայ նաեւ Էրզրումի շրջանէն Միքայէլը (կարծեմ) եւ Գարեգինը, որ Սեդոյի կտակը անկատար թողած՝ կ՚ուզէր նորէն կռուի մէջ մտնել։ Նոյնը ե՛ւ Առուառինջի Վարդանը։

Այս ծանօթներէս Մինասը մտաւ 1904ին Գայլ Վահանի խմբի մէջ եւ սպաննուեցաւ Քոռուն ու Մոսունի կռիւներուն։ Գարեգինը եւ Միքայէլը մտան Թումանի երկրորդ խմբի մէջ եւ սպաննուեցան ռուսներուն կողմէ։ Վարդանը զինուորագրուեցաւ Կայծակ Վաղարշակի հեծեալ գնդի մէջ ու, թէեւ Ջիւլնի կռուէն միակ ողջ ազատուողն եղաւ, բայց մեռաւ ուրիշ կռիւի մը մէջ։ Վստահ եմ, որ միւս ազատուողներն ալ նոյն արիւնալից ուղիով գնացին։

Այս յիշեցումները ապացոյց են երկու բանի, որ պէտք չէ մոռնալ։ Նախ՝ որ նահատակուելու ուխտը աւելի հզօր է քան վախը մահուընէն կամ սէրը կեանքի։ Նեւրուզի եւ Խանի խմբերը այդ ուխտն ունէին եւ ատոր համար ամէնքն ալ նահատակուեցան։ Երկրորդ՝ որ սխալ է այն կարծիքը, թէ մահը եւ կռուի դառնութիւնը ճաշակողը այլեւս չ՚ուզեր անոնց հանդիպիլ։ Ընդհակառակը, կռուի եւ մահուան համը տեսնողը, նորէն ու նորէն կ՚ուզէ այդ ճաշակել, եթէ անոր մէջ չէ մեռած իր ուխտը։

Եւ ատոր համար է, որ Խանի եւ Նեւրուզի խմբերէն ո՛չ մէկը կայ ողջ. ամէնքն ալ ինկած են կռուի մէջ։

Բացառիկ ազատուողներէն եւ յետոյ նահատակուածներէն էր Շուշեցի Նիկոլը՝ Սերգէյի աշակերտ–ընկերը, Լեռնապարի Իշխանը։ Ահա թէ ի՛նչ կը պատմէր Մխչոնց Մարգարը, որ գնացած էր սահմանագլուխ, լուրեր առնելու եւ խմբի մնացորդը հաւաքելու համար.—

— Ես Սթահան էի։ Յուսահատ՝ առաւօտուն Կարս կ՚ուզէի դառնալ։ Արշալոյսը չբացուած, զիս արթնցուցին։ Ըսին թէ թուրք մը, ռուս մը կամ հայ մը գերի են բռնած գիւղի մօտերքը։ Ինքն ալ ձիաւոր է։ Ըսի.— «Բերէք, մէկ աշեմ» (տեսնեմ)։ Կ՚աշեմ, կ՚աշեմ, ճանաչել չեմ կրնայ կը։ Ինքը կ՚աշէ ինծի եւ անունս կու տայ կը։ Ես ի՞նչ գիտնամ, որ թուրքի լամուկ չէ։ Գլխուն խուզուած թուրքի ֆէս, հագին արիւնոտ ասկարի պինջակ, չամչախաթունի պէս հագած, ինքը քնձռոտ, հէչ նման չէ մեր աժդահար տղոց։ Տակն ալ իրեն անյարմար հրեղէն քայլան ձի մը։ Արի՛ եւ մի կասկածիք, թէ լրտես կամ այլ ազգի չէ։

— Ծօ, չիտակն ըսէ, դու վո՞վ ես, վերատեղէն կու գաս, կը, — հարցուցի։

— Իմ ով լինելս Սերգէյն գիտէ։ Թէ ողջ է՝ անոր հարցուր, — պատասխանեց։ Ես Նեւրուզի խմբի մէջն էի։ Երկու օրուան կռիւէն ետք, երբ այլեւս իմ չուրջ ողջ մնացող չկար, գիշերը, ես փախա, մի ճամբայ բռնեցի եւ ահա այստեղ եմ։

Կ՚ուզէր կարճ կապել, ես հարցուցի.

— Ջանս, շնորհքով պատմէ, ո՞վ ողջ է, ո՞րը սպաննուած, թշնամուց որքա՞ն է սպաննուած, այդ ձին որո՞ւնն է, այդ քու ասկարի հագուստը ո՞րտեղէն է։ Խօսի՛ր, ջանս։

Նիկոլը թշնամիի նման կը նայէր ինծի, բայց չոր ցամաք պատասխան տուաւ.

— Կ՚ուզես հասկնալ թէ ես ո՞վ եմ։ Սերգէյին կը ճանչնե՞ս. ան մեռած չէ կարծեմ. դու անոր կողքին էիր կանգնած այն իրիկունը, որ եկած էիք մեզ Երկիր ճամբելու։ Գնա՛ եւ իմ ով լինելը անկէ հասկցիր։

Մխչոնց Մարգարը իր չէկ մօրուքը բռնեց, աչքերը չռեց եւ զարմացած կանչեց.

— Քոռնան իմ աչքերը, Եզօրի (Մենակի) հետ մեր խանութը շատ կու գար եւ քիչմիչ, լավլապու ալ շատ կը սիրէր։ Վա՛յ, քոռնամ ես, այս ինչպէ՞ս փոխուել էր։

Մարգարը ամօթով մնացած, ուզեր էր մօտենալ, համբուրել, բայց Նիկոլի չար աչքերուն առջեւ իր տեղը նստեր էր։ Իսկ Նիկոլ–Իշխանը իր պատասխանները շարունակեր էր տալ, կարծես դատախազի առաջ նստած լինէր։

— Այն իրիկունը, երբ ձեզմէ բաժնուեցանք, Թուրք սահմանը մտանք։ Տեսան, չտեսան մեզ, ես պարզ զինուոր էի, ես մի բան չգիտեմ։ Քալեցինք, քալեցինք, եւ տղաները ըսին.— «Հայ գիւղերի սահմանները եկանք»։ Մեզի հրաման եղաւ դիրքեր գրաւել, նստիլ։ Այդպէս ալ ըրինք եւ արշալոյսին կը սպասէինք։

«Արշալոյսին Եզօրը (Մենակ) քանի մը զինուած գիւղացիներու հետ միացաւ մեր խումբին։ Ան իմ դիրքն եկաւ եւ վերջին անգամ համբուրուեցինք։ Երանի էր, չգար. նոյն օրը սպաննուեց, իրեն հետ եկածներով միասին։

«Արեւը ելաւ, կռիւ սկսուեց, ամբողջ օրը շարունակուեց։ Մեզմէ շատերը սպաննուեցան։ Թշնամիէն աւելի շատ սպաննուեց։ Կռիւը դադրեցաւ երբ արեւը մայր մտաւ։

«Գիշերը երկու մաս եղանք եւ ճանապարհ ընկանք։ Մեր խումբը ճանապարհը կորցուց եւ չգտաւ միւս մասը։ Երկու անգամ դետը անցանք եւ ուժէ ընկանք։ Երբ լուսացած էր, մի երկու ժամ հանգստացանք, եւ մեր վրայ կռիւ սկսաւ։ Մեզ պատուէր կար տեղից չշարժիլ, մինչեւ վերջ մեր բռնած հողին կպչիլ, մինչեւ որ լսենք շուոցի ձայնը։ Կռուեցանք։ Իրիկուն եղաւ, շուոցի ձայն չեկաւ. կարծեմ շուացընող մարդ ողջ չէր մնացած։ Ես մենակ մնացի ու իմ գլխու ճարի վրայ մտածեցի եւ այստեղ հասայ։

Երբ ան վերջացած կը համարէր իր պատմութիւնը, Մխչոնց Մարգարը վրայ էր բերեր·

— Բարով դու եկար, քիչ մըն ալ կռուէն պատմիր, ո՞վ սաղ է, ո՞վ մեռած։ Դու ինչպէ՞ս եկար։

— Կռիւ էր էլի։ Անոնք կու գային, մենք ալ կը զարնէինք։ Անոնք կը զարնէին, մենք ալ կը սպաննուէինք։ Մեր դիրքի տղաքը ամէնքն ալ զարնուան։ Ես մնացի ողջ՝ շնորհիւ երկու մեծ քարերի, որոնց արանքն էի մտած։ Մեր առաջն ալ Շէկ Համոն եւ իր տղաներն էին։ Անոնք աւելի երկար ողջ մնացին· իրիկուան մօտ էր, դեռ կը կռուէինք։ Բայց վերջին յարձակումին, ես տեսայ որ ամէնքն ալ սպաննուեցին եւ անոնց դիրքերը Թուրքերը առին։ Միւս դիրքերը հեռուն էին, մէկ մէկ դեռ կը պատասխանէին։ Արեւ որ մայր մտաւ, բոլորն ալ լռեցին։

— Յետոյ, դու ինչպէ՞ս փրկուար։

— Երբ մեր եւ կողքի դիրքերը առին, ինձ կարծես մոռցել էին։ Երկու զինուորներ իմ կողմը եկան։ Նշան բռնեցի, մէկը ընկաւ, միւսը կորաւ։ Զգացի որ մէկը իմ յետեւի քարի վրայ է։ Յետ դարձայ, որ խշտիկը ահա պիտի մտնի իմ մէջքը։ Չգիտեմ ինչպէ՞ս, իմ նագանը դուրս ելաւ։ Զարկի եւ ան տապալուեց իմ վրայ եւ հոգին փչեց իմ ոտքերի առջեւ։ Գլխուս փչեց· քանի որ մերոնք չկան եւ մեր դիրքերը զօրքն է լցուած, ես դառնամ զօրք։ Իմ հագուստները հանեցի եւ սպաննուածի պիջակն ու փէսը հագայ, անոր հրացանի հետ իմը փոխեցի եւ դուրս ելայ տեղէս։ Դիակների մէջէն կ'երթայի։ Մերոնք ու անոնք խառնուած էին։ Հասայ մի թումբի։ Մի ձիաւոր ինձ կանչեց· «Տղաս, արի այս կողմը»։ Յետ գնալ չէր լինի։ Հասայ։ Ան բաներ մը ըսաւ, չհասկացայ եւ, իբր պատասխան, անոր զարկի ատրճանակովս ու ձիուն վրայ թռնիլս մէկ արեցի։ Գնդակները նետեցին, բայց ես ազատեցայ։ Գիշերն եկած էր։ Ձին քշեցի՝ առանց աջ ու ձախ նայելու, միշտ դէպի արեւելա-հիւսիս։ Լեռները անցայ եւ չէի գիտեր, թէ ո՞ւր էի ընկած։ Եւ ահա այժմ այստեղ իբր գերի կը հարցաքննուիմ, կարծես Թուրքերի մէջն եմ ընկած։

Արտասուքը աչքերուն Մարգար կ'ըսէ Նիկոլին·

— Չէ, հոգիս, մեր սիրտը կը ցաւի քու եւ տղաներուն վրայ։ Լուր կ'ուզենք առնել։ Մեր սիրտը կ'ուրախանայ թըշնամու կորուստի վրայ։ Լուր կ'ուզենք ունենալ։ Դու մեզ Թուրք մի՛ համարիր։

— Ինչպէ՞ս չհամարեմ։ Կը տեսնէք իմ վիճակը։ Երեք թէ չորս օր կը լինի որ աչքս չէ փակուել, իմ փորը բան չէ մտել, իսկ դուք ինձմէ հաշիւ կ'ուզէք, իբրեւ լրտեսէ, կարծես պարապ էի եղած որ նստէի եւ Թուրք ու հայ սպաննուածների հաշիւը անէի։ Եկել էք եւ իմ սիրտը կը փորփըրէք, որ յիշեմ մեր եւ թշնամու ընկածները...։

Նիկոլ իր ազատումէն յետոյ առողջ էր մարմնով, բայց հոգիով հիւանդ էր։ Մէկ երկու շաբաթ կը քնէր շարունակ, կ'ուտէր եւ կը քնէր, առաստաղին կը նայէր սեւեռուն եւ կ'ուզէր մենակ մնալ ու բնաւ չխօսիլ, թէկուզ Սերգէյը լինէր իրեն հետ խօսողը։

Իշխանի հոգեկան տառապանքներուն պատճառը միայն կռուի ծանր տպաւորութիւնները, իր ընկերներու բնաջնջումը և թշնամիներու դիակներուն տեսքը և այլ զգացական ազդեցութիւնները չէին։ Անոր հոգին խորտակուած էր եւ ան իր հաւատը կորսնցուցած էր եղած գործելակերպի նկատմամբ։ Իր լռութեան մէջ ան ելքեր կ'որոնէր նպատակը հետապնդելու այլ ճանապարհներով։ 15 օր չանցած, Սերգէյին ան ըսեր էր·

— Մենք կ'ըսենք ու կ'երթանք, թէ պէտք է նահատակուիլ հայրենիքին համար։ Ահա շուրջ 150 հոգի գնացինք եւ մի քանի օրուան մէջ նահատակ եղանք։ Բացառութեամբ մի քանիսի, բոլորն ալ ընկան պատուով։ Բայց նահատակ լինե՞լն է կարեւորը, թէ նպատակին հասնելը։

«Մեր թիւէն եօթ անգամ աւելի խեղճ զինուորների դիակներ կային փռուած մեր շուրջը։ Մեր շուրջը անխնայ ջարդուած անտառի նման էր։ Մարդիկ խուրձերով ընկած էին։ Կ'ամաչեմ ըսել թէ մենք ջարդեցինք։ Ջարդելու համար մենք ճամբայ չելանք, այլ տեղ հասնելու կամ յաղթելու համար։ Ո՛չ մէկը եղաւ, ոչ միւսը, մենք ալ ջարդուանք։ Այս նկատի պէտք է առնել։

«Հարցը միւս կողմէն ալ դիտելու է։ Ես չեմ ըսեր, թէ մեր նպատակները պիտի թողնենք կամ թէ անոնց հասնիլը անհնարին է։ Բայց փորձը ցոյց տուեց, որ գոնէ այս ճանապարհով եւ այն ալ զոռով՝ մեր ծրագրածները իրագործելը անհնարին է։ Կամ բախտի բան է, որի վրայ չի կարելի յենուել։ Հաշուէ արա՛, որ ճամբու մէկ տասներորդը չկտրած, թշնամին առնուազն մեր վրայ 5·000–10·000 զինուոր գցեց։ Այդքան ալ ճամբաները կը սպասէին։ Այդքան ալ պահեստի ունէր, երեւի։ Արդ՝ զինուած խումբերով Սասուն հասնել չի լինի, իսկ այնտեղէն ալ դուրս գալը հրաշք պիտի լինի։ Ես ձեռք քաշեցի զոռով եւ զինուած խմբերով գնալէն։ Դուն ալ ձեռք քաշիր եւ մտածիր այլ ձեւով մեր նպատակին հասնելու մասին։

Սերգէյը, ինձ այդ պատմելէն յետոյ, ըսաւ․

— Քանի մը օրուան մէջ, հասած մարդ էր դարձել Նիկոլը։ Չէր կրնար առարկել, քանի որ ըսածներուն մէջ խուս կար։ Չէր կրնար իսկոյն ընդունել, որովհետեւ այդ համազօր էր ամէն ինչ վերաքննելուն։ Ըսի միայն թէ կը մտածեմ։ Ան ինձ ըսաւ․

— Ես մտածած եմ եւ ինձ համար վերջնականապէս վճռած։ Ինձ որ օգնես, վաղն իսկ ինձ ճամբու կը ձգես դէպի Պարսկաստան։ Մեր Վարդանի ու Նիկոլի (Դուման) ճանապարհներով ինձ պիտի ձգեմ Երկիր։ Խելքս բան կտրեց մի բան անելու այնտեղ, այլեւս դուրս չեմ գայ եւ այնտեղ կը մնամ։ Եթէ անհնար է մի բան անելը, դուրս կը գամ եւ ամէն ինչ կը թողնեմ։

Փոքրիկ Նիկոլը այդպէս ալ ըրաւ։ Ան գնաց նախ Երեւան եւ այնտեղէն Ալաշկերտի ու Արաս Գէօլի վրայով անցաւ Վասպուրական, ուր Իշխան անունը առաւ իր վրայ, բայց դարձաւ իսկական իշխան իր կազմակերպած Ռշտունեաց աշխարհին մէջ՝ յիշեցնելով այդ երկիրներու հին տիրակալները։ Ան տարաւ իրեն հետ Վահանը (Փափազեան), որ Կոմս անունը որդեգրեց։

Բասէնի խումբէն վերապրողներու պատմածները Շէկ Համոյի մասին, կը նոյնանային։ Ան եղած էր ոչ միայն քաջ, այլեւ գիտակցող իրենց վիճակին եւ սառնասիրտ, ու մահը դիմաւորած էր անվեհեր կերպով։

Անհամաձայն էին վերապրողները կռուի տեւողութեան մասին միայն։ Ըստ ոմանց՝ չորս ցերեկ եւ երեք գիշեր էր տեւած կռիւը։ Ուրեմն, մէկ ցերեկ եւ մէկ գիշեր աւելի։ Այդ պէտք է բացատրել անով, որ երեք ցերեկ եւ երկու գիշեր խմբերի համախումբ կռիւներէն ետք, մնացորդները անհատապէս շարունակած են պայքարը՝ անձնատուր չլինելու համար, եւ անոնց փշրանքները ազատուած են միայն սահմանը անցնելով։

Հետագային, Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ ստուգուեցաւ Թուրքերու պատմածներէն, որ իրօք անխնայ էր եղեր այդ կռիւը։ Բասէնի հայ կռուողները մինչեւ մահ կռուած էին եւ իրենցմէ խլած շուրջ 800 զինուոր։ «Պետութեանց կռիւ էր, ոչ թէ չեթէներու», կ՚ըսէին մասնակցողները։

ԳԼՈՒԽ Ե·

Շրջիկութիւնս.
Բասէնի խումբերու վրէժը.
Հայաստան՝ քարմա՞ղ թէ ընկոյզ.

1904ի Նոր Տարուան եւ Ծնունդի օրերը պէտք է գիւղական ժողովրդի մէջ անցկացնէի։ Իւրաքանչիւր գիւղի մէջ գոնէ մէկ օր մնալով, անոր ուրախութիւնը պէտք է բաժանէի եւ միաժամանակ պէտք է կատարէի այն բոլոր գործերը որ կը մտնէին շրջիկներու պարտականութեանց մէջ։

Ձմեռը Կարսի եւ շրջակայքի մէջ սաստիկ ցուրտ է։ Ինչպէս կ'ըսեն, «որ թքնես գետին, գետին չի հասնի, կը սառի»։ Բայց իմ շքախումբը հիանալի էր՝ Էրզրումցի Գարեգինը եւ Տարօնցի Մինասը, որոնք Բասէնի խումբի ազատուածներէն էին, եւ հին փորձառու Սարոն, որ ծանօթ էր ամէնքին։ Եափունջիները ուսերէն կախուած, անոնց ձիերը տակերին կը խաղային։ Գլուխներու փափախները ծածկուած էին վեղարանման բաշլիկներով։ Ձիերու միայն ոտքերը կ'երեւային եւ անոնց գլուխը՝ պինչերէն փչող զոյգ զոյգ գոլորշու ճերմակ շատրուաններով։

Մեր դէմքերը հազիւ կը տեսնուէին բաշլիկի տակէն։ Ճերմակ սառոյցի լուլաներ մեր բեխերէն կախուած էին։

Մեր ձեռները թաթնոցներու մէջ, թէեւ թաքնուած էին եափունջիի տակ, բայց ձիերու սանձին վրայ մեր մատները կը մրմռային։ Այսուհանդերձ, շատ հաճելի էր՝ ձիուն միացած ճամբայ կտրել սառնամանիքի մէջ։ Ծխացող եւ վառուող շարժական վրան մըն էր, չորս կողմէդ ձիւնը մեռած սաւան մըն էր։

Գիւղերը մէկ մէկ կ'այցելէինք, տնօրհնէք պտտող տէրտէրներու նման։ Ամբողջ գիւղը մեծով պզտիկով մեզ կը շրջապատէր եւ ներս կը հրաւիրէր բաղնիքի պէս տաք տները։ Կը զգայինք, որ գիւղացիք մեզի կը նայէին իբրեւ անյոյս կորսուածներու վրայ, որոնք թէեւ գտնուած էին, բայց նորէն կրնային կորսուիլ։ Եւ, ինչպէս մայրը զաւկին եւ հայրը իր տղուն, այդպէս ալ անոնք մեզի կը նայէին· իսկ փոքրիկները Գարեգինի չինար բոյի վրայ ուղղակի կը զարմանային։

Ուշադրութեան կեդրոնը Գարեգինը եւ Մինասն էին, որոնք նոր էին յարութիւն առած։

— Ձեր ոտքին մատաղ, մէկ ինծի ըսէ, աղ ինչը՞ղ պատահաւ աղ մենծ կռիւը։ Աշխարհը ամէնք իրար փոր անցաւ։ Օսմանցին իր դասը առա՞ւ, — կը հարցնէր ծերուկ գիւղացի մը, չիբուխը բերնին։

— Ձեր ոտքը պագնեմ, բարով դուք եկաք· տասը գնացիք եւ մէկ մէկ յետ դարձաք, աս ի՞նչ զուլում էր մեր գըլխուն եկաւ, — կ'ըսէր պառաւ կին մը եւ արցունքները կը սրբէր։

Գարեգինը եւ Մինասը զգածուած կը պատասխանէին·

— Ի՞նչըղ ընէինք, աբլա *(մամիկ), մեր բախտը չբերեց, մենք ողջ եկանք ձեզի։ Աստուծով մենք ալ անոնց կը միանանք։*

— Չէ, չէ, չէ, այդ չէր ըսածս· Աստուած չանէ այդ, դուք ալ մայր հայր ունիք։ Պսակուա՞ծ էք· երեխայ ունի՞ք, կը շարունակէր աբլան։

Կը միջամտէին միւսները·

— Քա, Վարդէ, գիտցած չգիտցած ի՞նչ դուրս կու տաս, քեզ ի՞նչ՝ ի՛նչ ունեին։ Դուք էն ըսէք, թէ ձեզի ինտատ (օգնութիւն) հասնէր, ռուսը ճամբախը չբռնէր, Էրզրումի բերդը կրնայի՞ք մտնել։

Մենք կը շուարէինք այդ միամիտ եւ անմեղ հարցումներէն, որոնք իրենց հոգին եւ ցանկութիւնները կը մատնէին։ Բայց ճերմկած Սարոն ելքը կը գտնէր պատասխան տալու.

— Չէ, Մարգար ջան, Էրզրում մտնելու համար թոփ պէտք է, մենք թոփ չունինք։

— Սարօ, ինծի աֆ կ'ընես (կը ներես), դու ռուսի խօսք կ'ընես, — կը յամառէր Մարգարը. — Թոփն ինչո՞ւ պէտք է։ Իմ հայրս կ'ըսէր թէ Կարսի կռուին Մուխթար փաշան շատ թոփեր ժողոված՝ Կարսի բերդ բռնած էր։ Ռուսները կ'ըսէին. — «Մեր թոփերը քիչ են, այս բերդը չենք կրնար առնել»։ Լազարովը ըսաւ. «Այդպէս բան չկայ, ես պիտի առնեմ»։ Հայ տղաները կանչեց, իմ հայրն ալ մէջը, եւ ըսաւ. «Թոփ չունինք, չունինք, բայց բերդը մերն է, անպատճառ պիտի առնենք»։ Բոլորն ըսեցին. «Հըլբըդ (հարկաւ) պիտի առնենք, բերդը մերն է»։ Ձիերը քաշեցին նստան, սուրերը հանեցին եւ թումթուշ (ուղղակի) Մուխթար փաշայի թոփերուն վրան քշեցին, բերդը առան եւ Մուխթար փաշան Ալաճատաղ քշեցին։ Մարդուն սիրտ որ լինի, առանց թոփի ալ բերդը կ'առնուի։

Թող Սարօն ու Մարգար իրենց վէճը շարունակէին, ես գործի կ'անցնէի այդ պարագաներուն, գիւղի ենթակոմիտէն կը կանչէի, առանձին հաշիւները կ'առնէի, զեկուցումը կը լսէի եւ, եթէ ընելիք գործեր կային, կը վերջացնէի։

Այս բոլորը շատ դիւրին էր մէկ ժամուան մէջ վերջացնելը։ Ինծի կ'օգնէին եղած հոգեբանական կացութիւնը եւ մանաւանդ ներկայութիւնը ինծի հետ եղող զինուորներուն, որոնք, ինչպէս ամէնքին յայտնի էր, երէկ էին միայն հաստատ մահէ ազատուեր եւ պատրաստ էին նորէն դէպի մահը գնալու։ Ո՞ր անխիղճը պիտի զլանար կատարելու իր կուսակցական նիւթական, կամ դպրոցական եւ այլ հասարակական պարտաւորութիւնները։ Ո՞րն էր, որ պիտի քէն պահէր իր հարեւանին հանդէպ եւ երկպառակէր գիւղը։ Գերեզմանէն ելած հետիս զինուորները գիւղացիներուն ամօթ կը պատճառէին։ Մանր-մունր հարցերը, որոնք կիրք կարող էին յարուցանել, կը հանդչէին, եւ միութիւնը կատարեալ կը դառնար։

Մէկ ալ տեսար՝ մօտեցաւ մեզի կուսակցական ընկեր մը եւ, դառնալով ենթակոմիտէին, ըսաւ.

— Նայէ՛ տաւթարդ. անցեալ տարի կարկուտը արտս զարկեց, պարտքս ամբողջ չեմ վճարած։ Ի՞նչ կը մնայ վըրաս, ըսէ՛, վճարեմ հալս (վիճակս) լաւ է հիմա։

Ենթակոմիտէն կը նայէր իր ցուցակը եւ կը դառնար անոր.

— Ակօ ջան, եղած չեղածը 20 կոպէկ է մնացել։ Դու պարտք չունիս։

— Չէ, ջանըմ, պարտքը՝ պարտք է, առ 20 կոպէկը եւ մանէթ մ'ալ ջաղա կամ նուէր, — կ'ըսէր Ակօն եւ 120 կոպէկը առաջը կը դնէր։

Կը մօտենար մէկ ուրիշը՝ քիչ մը քաշուելով, եւ կը դառնար ենթակոմիտէին.

— Ջանըմ, հաւայի (պարապ) խօսք էր՝ ըսեցի։ Ինչո՞ւ, ես թո՞ւրք, կամ ռո՞ւս եմ, որ մեր վարժատան համար դրամ չես առներ ինծմէ։ Խօսքի համար էր որ ըսի թէ ես երեխայ չունիմ, վարժատան դրամ չպիտի տամ, դուն ալ հաւատացի՞ր։ Բոլորի տղաքը իմս չե՞ն։ Երեք տղայի հախ (վճար) ինծմէ դու գանձիր։

Ենթակոմիտէն, չռած աչքերով, կը նայէր Կիրոյին եւ կ'ըսէր.

— Կիրօ ջան, չէն մնաս։ Ահա գրեցի, ես սխալ էի։

Գիւղի հանդիսատը կը վրդովէին Գասպարը եւ միւս կողմէ ալ՝ Աւոն, որոնք իրար թշնամի էին եղած նիւթական եւ այլ խնդիրներով։ Անոնք իրարու հիւսուած, գիւղի վէրքն էին դարձած։ Բայց, ի զարմանս գիւղացիներուն եւ ենթակոմիտէին, Գասպարը, որ չոր գլուխ էր, վճռականօրէն մօտեցաւ մեզի եւ ըսաւ.

— Ասկէ սուրբ օր չի լինի այլեւս։ Ես ձեր ոտքին մատաղ, որ գիւղն էք եկած։ Լսէք բոլորդ, իմ լուոտ, ոջլոտ չապիկը հանեցի եւ թոնրան մէջ ամէն ինչ թափեցի, ջանդակս ռահաթաւ (մարմինս հանգստացաւ)։ Աւօ, ջանս, արի իմ կուշտը կայնի, դուն ալ թօթուէ քու չապիկը։

Ամէնքը զարմացան մանաւանդ «Աւօ ջան» խօսքին։ Աւոն հնազանդուած՝ եկաւ եւ Գասպարի կողքին կանգնեցաւ։

Գասպարը շարունակեց.

— Մարդ է, մեղաւոր կը լինի, երբ սատանան պինչէն (քթէն) փորի մէջ կը մտնի։ Ես չարիք կ'ուզէի Աւոյին։ Աւոն ալ հրեշտակ չէ, բայց ես կը խոստովանիմ որ մեղաւոր եմ։ Գլուխնիդ չցաւցնեմ· Թո՛ղ իմ դատաւոր լինի Աւոն եւ վկան Թող լինի մեր ենթակոմիտէն։ Ինչ որ ըսեն, ինծի համար ընդունելի է, եւ ինչ պատիժ որ տան, ցանկալի է։

Աւոն յուզուած՝ պատասխանեց·

— Գասպար ջան, ես ալ մեղաւոր եմ, դու՝ ինձ դատաւոր, եւ համբուրեց Գասպարը։

Բայց Գասպարը չոր գլուխ էր, ըսաւ·

— Չէ, չէ, նախ համբուրենք այս ազգի մարդկանց ոտքերը, որոնց արժանի չենք։

Եւ անոնք չոքած, կ'ուզէին այդ իրագործել։ Բայց ես կը հրեմ զանոնք եւ ցոյց կու տամ Գարեգինին, որ նոյնպէս կը մերժէ։

— Աս ի՞նչ կրետիկ է(*), գացէ՛ք, բարեշեցէք (հաշտուեցէք), յետոյ կը տեսնինք։

Գարեգինը չէր գիտեր թէ Գասպարի եւ Աւոյի ըրածները կրետիկ չէին, այլ լուրջ հոգեփոխութիւն, եւ ատոր պատճառը ինքն էր եւ իր ընկերները՝ որոնք նահատակուած էին։

* * *

Այսպէս, իւրաքանչիւր օր գիւղ մը կ'երթայինք։ Առանց ճառի, քարոզի, առանց վէճի ու միջամտութեան, գործը անիւի նման կը դառնար իւղուած առանցքին շուրջը։ Իմ ու ընկերներուս դերը միայն լուռ ներկայութիւնն էր եւ ոչ մէկ ճիգ կար մեր կողմէ, բայց գործը ինքն իրեն կը դառնար։

Ամէնքն ալ, խորը չթափանցելով, ինծի կը վերագրէին այդ յաջողութիւնը եւ մեր ետեւէն տեղեկագրեր կը ղրկէին Կարս Կ. Կոմիտէին մեր հրաշագործ աշխատանքներու մասին։ Եթէ բաւականին յիմար լինէի, քիչ պիտի մնար որ ես ալ հաւատայի թէ իրօք ես բան մըն եմ։ Բայց ես գիտէի որ ժողովուրդը ինքնաբերաբար կ'երթայ կարգի եւ զոհողութեան եւ ոչ թէ իմ շնորհիւ։ Ձուածեղի սիրոյն, Թաւայի պոչը կը լիզէ։ Ձուածեղը ազգային զարթօնքն էր, իսկ Թաւան՝ Դաշնակցութիւնը։ Ես անոր պաղ կոթն էի միայն։

Երկու-թէ երեք ամիս անցաւ այդպէս։ Կը պատրաստուէի Կաղզուանի ձորը այցելել, երբ Սերգէյէն նամակ առի. կը գրէր որ անմիջապէս վերադառնամ Կարս։

* * *

Սերգէյը եւ Յակոբը շատ լաւ ընդունեցին զիս։ Անոնք արդէն զիս իրենց հաւասար մարդու տեղ կը դնէին։

— Գիտե՞ս թէ որքա՛ն գոհ են քեզանից անցած տեղերդ։ Սպաննուածների տեղը կրնաս դու բռնել։ Մենակը, Խաչիկը թո՛ղ հանդիստ քնեն, կ'ըսէին։

Մենակի մասին լսած էի, բայց Խաչիկի մասին՝ ոչ։ Հարցուցի Խաչիկի մասին։ Պատմեցին, որ ան Պուլկարիայէն եկած բժիշկ մըն էր որ ուխտեր էր Սասուն կամ Երկրի մէկ վայրը անցնիլ եւ ժողովուրդին ու յեղափոխութեան օգտակար լինել։ Մինչ այդ, օգտագործում էին զայն Կարսի շրջանին մէջ։ Ամէնուրեք ան իրեն կը կապէր ժողովուրդը իր մեղմ ու բարի վարմունքով։ Քչախօս, լուռ մարդ մըն էր ու իր ժպիտով եւ անուշ վարմունքով կը կազմակերպէր շրջանը։ Երբ Խանը եւ Նեւրուզը իրենց խմբերը կը կազմէին, այլեւս կարելի չէր եղած բռնել Բժ. Խաչիկը։ «Մեռաք՝ ես ալ ձեզի հետ. վիրաւորուեցաք՝ ձեզի պահապան», կ'ըսէր եւ դեղօրայք շալկած՝ անոնց էր միացեր ու մեկներ՝ Սասուն հասնելու համար։ Բայց առաջին սպաննուածներէն մէկն էր եղեր։

— Նա էլ այդպէս զոհուեցաւ, կը պատմէին Սերգէյը եւ Յակոբը տխրութեամբ ու կը լռէին։

Երեկոյեան, երբ Յակոբի եւ Սերգէյի հետ Կ. Կոմիտէի ժողովին կ'երթայինք, Յակոբը հարցուց·

— Գարեգինը հետդ վերադարձա՞ւ։

— Այո՛, պատասխանեցի։

Ան լռած մնաց եւ ես չհասկցայ, թէ ինչո՞ւ Գարեգինով հետաքրքրուեցաւ։

(*) Կրետիկ — Քննադատութիւն, ներկայ դէպքում՝ կոմեդիա։

Բազմաթիւ հարցերու կարգին, Ցակոբը զեկուցեց Էրզրումցի թուրք բէյի մը մասին, որուն անունը մոռցած եմ։ Կ՚ապացուցանէր, որ ան նախկին սահմանապահ թրքական զօրքի սպաներէն էր եւ որ այժմ իբր թէ պարզ քաղաքացի էր։ Այդ թուրքը կապն էր դարձած թուրք եւ ռուս սահմանապահ զօրքերու միջեւ եւ յաճախ կու գար մինչեւ Սարըղամիշ ու Կարս եւ կը տեսակցէր ռուս հրամանատարութեան հետ։ Կ՚ենթադրուէր, որ միակ կապն էր երկու ոյժերու զինուորական գործակցութեան։ Ան ծանօթութիւններ ունէր հայերու, յոյներու եւ թուրքերու հետ եւ, տեղեկութիւններ չարթելով անոնցմէ, կը վերադառնար թուրքիա եւ նորէն կու գար սահմանները ու շարունակ ռուս սպաներու հետ կը տեսակցէր։ Բասէնի մեր կռիւներու ատեն ան եղած էր ռուս զօրքերի մէջ եւ երկու անգամ անցած էր սահմանը ու վերադարձած նորէն ռուս սահմանապահ բանակին մէջ։

Ցակոբը առաջարկեց վերջ տալ անոր կեանքին եւ խանգարել երկու զօրքերու կապը։

Քննուեցան տուեալները եւ խիստ հաւանական թուեցան։ Միայն առարկող մը կար, որ ըսաւ.

— Եթէ այդ կապը կտրենք, նոր կապ անշուշտ պիտի ստեղծուի երկու ոյժերու միջեւ եւ նոր մարդկանցով։

Բայց այդ առարկութիւնն ալ վերացուեցաւ հետեւեալ դիտողութեամբ.

— Մինչեւ որ նորը հին փորձուածի վարժութիւն ձեռք բերէ, ժամանակ կը շահուի։

Ուրեմն, միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ Ցակոբի առաջարկը եւ գործի իրագործումը յանձնուեցաւ անոր։

Երբ դուրս ելանք Սերգէյի եւ Ցակոբի հետ, Սերգէյը դարձաւ Ցակոբին մտահոգ կերպով եւ ըսաւ.

— Գլխաւորը, անվտանգ իրագործելն է։

— Ոչ, — պատասխանեց Ցակոբը, — գլխաւորը վճիռը կայացնելն է։ Անշուշտ, առաջարկ բերողը, նախ, կշռած է իրագործման հնարաւորութիւնը։ Ես դրա մասին ահա մի քանի ամիս է մտածած եմ։ Եթէ նրան ճանապարհին բռնենք, ոչինչ մի գործ է, բայց հանդիպելու օրը չի կարելի

ճշդել։ Եթէ Կարսի մէջ պատահինք, դիւրին բան է։ Եթէ Կարադուրղան, Կարադուրղութ պատահինք, իրագործելը ոչինչ է, բայց իրագործողների հետքը կորցնելը դժուար է։ Եթէ Սարըղամիշ պատահինք, իրականացնելը հաստատ է, բայց իրագործողների ազատումը՝ մի քիչ դժուար, բայց աւելի դիւրին՝ քան սահմանին վրայ։

Ապա ինծի դառնալով՝ Ցակոբը ըսաւ.

— Ապահով մնացէք, այդ գործը ինձ թողեցէք։ Միայն մի խնդիրք ունիմ քեզմէ։ Հասկցի՛ր Գարեգինէն, թէ ան տրամադի՞ր է ահաբեկման գործի գնալուն։ Ես կ՚ուզեմ, որ Բասէնի խմբերուն վրէժը առնուի այդ կռիւներուն մասնակցողներու ձեռքով։ Այդ հաճոյքը անոնց պէտք է տալ ի մխիթարութիւն։ Քեզ կ՚արտօնեմ հարցնելու, առանց որեւէ բացատրութիւն եւ մանրամասնութիւն յայտնելու։ Ոչ անուն, ոչ վայր։ Միայն թէ տրամադի՞ր է Գարեգինը այդ վտանգաւոր գործի մէջ մտնելու։ Եթէ այո՛, այլեւս ըսելիք չունիս։ Եթէ ոչ, կ՚արտօնեմ քեզ ըսելու անոր, որ առիթը չփախցնէ Բասէնի խմբերու վրէժն առնելու եւ իր սիրտը հովացնելու։

Առաւօտուն գտայ Գարեգինը եւ հարցուցի.

— Գարեգին, ինչո՞ւ դու ահաբեկումներու գործին մէջ չես մտներ։

Գարեգին նայեց երեսիս եւ ըսաւ.

— Ամօթ չէ՞ քեզի, որ ջան ֆետայուն այդպիսի առաջարկ կ՚ընես։ Մենք դաւուլ զուռնայով կռիւ կրնանք ընել, ջարդել, բայց անկարող ենք սուսիկ փուսիկ պատահածին վրայ ձեռք բարձրացնել։ Այդ իմ գործը չէ։ Եթէ կռիւ կայ, ըսէ, պատրաստ եմ այժմ իսկ գնալու։

Հարկադրուեցայ ըսելու Ցակոբի երկրորդ պատուէրը.

— Գարեգին, քեզ այդ ըսի, որովհետեւ կը վախնամ որ Բասէնի խմբերուն վրէժը ուրիշը առնէ, եւ դու պիտի ցաւիս։

— Այդ տարբեր բան է, այդ իմ իրաւունքն է։ Ըսէ՛ թէ այդպիսի բան մը կա՞յ։

— Բան մ՚ալ չկայ։ Քեզ փորձելու համար խօսեցի, — ըսի ես եւ հարցը փակեցի։

Գնացի Ցակոբին եւ տեղն ու տեղը յայտնեցի խօսակցութեան արդիւնքը։ Ցակոբը լսեց եւ ըսաւ.

— Վազ կենալու է Գարեգինէն։ Ան նման գործերու համար անպէտք է։ Կռուի մարդ է։

✉

Հինգ օր անցած էր այդ օրէն։ Ցակոբը ըսած էր, թէ գործով Ալեքսանդրապոլ պիտի երթար։ Ես ու Սերգէյը ճաշարանի մէջ դէմ դիմաց կը ճաշէինք։ Ներս մտաւ Գարեգինը, որուն մէկ շաբաթ կը լինէր չէինք հանդիպած։ Ներս մտաւ եւ կողքիս տեղաւորուեցաւ։ Դէմքը հանդիսաւոր էր։ Երեք գաւաթ օղի պատուիրեց եւ հարցուց.

— Ցակոբը ո՞ւր է։

— Ալեքսանդրապոլ է, երեւի շուտով կը վերադառնայ։

Գարեգինը ծիծաղեց եւ ըսաւ.

— Տեղն է քեզի, դուն իմ վրան խնդացիր, ան ալ ձեր վրայ խնդացեր է։ Գիտեմ որ չէք խմեր, բայց մինչեւ տակը պիտի խմէք այս օղին։ Խմե՛նք Բասէնի մեր ընկածներու յիշատակին, թո՛ղ հանդիստ քնանան։ Թէ կրնաք՝ մի՛ խմէք, ըսաւ ու կոնծեց։

Մենք ալ կոնծեցինք եւ հասկցանք, որ Թուրք բէկը հողին աւանդեր էր արդէն։ Լռեցինք եւ ոչ մէկ հարցում ըրինք։

Երեկոյեան լուր տարածուեցաւ քաղաքի մէջ, որ Թուրք գնդապետ մը ճակատէն եւ կրծքէն զարնուած է օրը ցերեկով, սպաննիչները փախած են եւ քննութիւն կը կատարուի։

Առաւօտուն՝ Ցակոբը երեւցաւ եւ ըսաւ, որ Քէօսան եւ Գարեգինն էին սպաննիչները։

Ո՞վ էր Քէօսան, ես լաւ չեմ գիտեր, բայց գիտեմ որ ան Գարեգինի հայրենակիցներէն էր։ Անկէ կը դժգոհէր Գարեգինը. իրեն ժամանակ չէր տուած բան մը ընելու, շտապած էր իրմէ առաջ տեղաւորելու գնդակը Թուրք լրտեսին երկու աչքերուն մէջտեղը։ Քէօսան Բասէնի խումբի պատասխանատուներէն էր նոյնպէս։ Կարծեմ ան էր որ Միքայէլ անունով Օլթիի կռուին, Սարըղամիշի ահաբեկումէն ետք, սուինահար եղաւ ռուս զինուորի մը կողմէ։ Մեռած էր կարծըւեր, բայց հետագային առողջացեր էր եւ, այլ եւ այլ արկածներ անցընելէ ետք, չգիտեմ ի՞նչ էր եղեր։

Գարեգինը սպաննուեց Օլթիի կռուին։ Անոր դիակը նկարուեր էր մերկ վիճակի մէջ, Բիկովի եւ իր զինուորներու հետ միասին։ Այդ անպատիւ նկարը պատճառ պիտի դառնար Բիկովի մահուան։

* * *

Հանրակացարանի մէջ ենք, Զորի խարխլած մեր պատըսպարանի մէջ։ Քամին դրան ճեղքերէն կը փչէ, բայց խափունջիները, որոնց մէջ փաթաթուած ենք, մեզ կը պաշտպանեն։

Անկողնու փոխարէն, տակս միայն խոտ է եւ կապերտն ալ վրան։ Կողերս անոնց չորութենէն կը ցաւին։ Կարեւորն է, որ վրաս ոջիլ է քաշուած եւ լուերն ալ հանգիստ չեն տար։ Շարունակ կը քերուըտիմ։

Մէկ կողքիս պառկողը Սերգէյն է։ Ինքն ալ իմ վիճակին է։

— Դո՞ւ ալ չես քնած։ Դուրս ելլենք, մի քիչ պտտենք։

Իմ ուզածն ալ այդ էր արդէն։ Դուրս ելանք փողոց։

Փողոցը քունի մէջ էր։ Միայն իրարու վրայ հեծած եւ աստիճան առ աստիճան բարձրացող տներու դռներէն ոմանք կը բացուէին եւ տանտիկինները կը թօթուէին ջնջոցները։ Եւ առաւօտեան զանգերը կը խանգարէին լռութիւնը։

Այն տան կողմը, ուր ռումբը պայթած էր եւ Իսաջանը իր ընկերներով չքացած էր, Սերգէյը չէր ուզեր նայիլ։ Գըլուխը քարշ՝ ան կ'իջնէր ձորը եւ բաղնիքի առջեւ ահա խօսքի բռնուեցաւ անուշ ու բարիշ (հաշտ)։

Զարմանալի յատկութիւն ունէր Սերգէյը։ Ով ալ լինէր, ան մտերիմ կը լինէր։ Ինքը իր մասին բան չէր ըսեր, բայց դիմացինի ամէն մէկ դրութիւնը հետաքրքրական էր անոր համար․ դիտէր դիմացինի գործը, վիճակը, նոյնիսկ անոր ընտանեկան բոլոր ծալքերը, կարծես բոլորի կնքող տէրտէրը լինէր։

Երբ ես մօտեցայ, Սերգէյը ըսաւ ինծի․

— Ի՞նչ կ՚ըսես, մի բաղնիք առնենք։

— Լաւ, առնենք, — պատասխանեցի։

— Սերգէյ ջան, իմ աչքիս վրայ բայց շատ շուտ էք եկած․ ջուրը դեռ տաքցած չի լինի, բաղնիքը տաք չի լինի։ Պէտք է սպասէք կէս ժամ կամ մէկ ժամ։

— Կէս ժամն ի՞նչ է որ։ Մէկ սափրիչ ալ գտիր, մէկ սուրճ ալ պատրաստիր, եւ ահա բաղնիքդ պատրաստ կը լինի, — ըսաւ Սերգէյը բաղնեպանին։

Բաղնեպանը երջանիկ դէմքով, կարծես երկնքէն ոսկի էր ինկեր, եռանդի եկաւ եւ մեզ ներս հրամցուց։ Մենք նըստանք՝ փափուկ բարձերով շրջապատուած, իսկ ինքը վազեց, հնոցպանը արթնցուց, տեղէն հանեց քիսաջին եւ շտապեցուց, որ սափրիչը բերէ։ Քիսաջին վախցած երեսով, կէս մերկ, կէս հագած, վազեց սափրիչին։ Իսկ բաղնեպանը կը փչէր իբրըգի (սուրճ եփելու աման) տակը, որ կրակը բորբոքի եւ սուրճի ջուրը եռայ։

— Ճշմարիտ, այս լաւ եղաւ։ Գիտե՞ս, Իսաջանը եթէ յանկարծ չսպաննուէր, միւս օրը խօսք տուած էինք իրար որ բաղնիք պիտի գայինք։ Առանց այդ մուրատին հասնելու գընաց...։

Երկուս ալ լուռ էինք, երբ տաք սուրճը ներս բերաւ բաղնեպանը, շաքարն ալ հետը։

— Նարկիլա կ՚ուզէ՞ք։

— Ոչ, — ըսինք, բայց բաղնեպանը սկսաւ բացատրել նարկիլային առողջապահական յատկութիւնները։

Այդ բոպէին ափալ–թափալ ներս մտաւ սափրիչը քիսաջու հետ։ Ես նստայ, մազերս կտրել տուի եւ մտայ բաղնիք։ Սերգէյը՝ իմ ետեւէն։

— Ի՞նչ լաւ արեցինք, ինչ կեղտ որ կայ, կը թափենք։ Այստեղէն կ՚երթանք ձեր տունը, մի լաւ չայ կը խմենք, մարդավարի կը նախաճաշենք եւ մի քանի օր ձեր տունը կ՚անցունենք՝ փափուկ եւ անուշիկ։ Սափրիչին հետ ես լուր ճամբեցի, — ըսաւ Սերգէյը։

Զարմացած կը նայէի Սերգէյին։ Ան նկատեց եւ շարունակեց․

— Ի՞նչ գիտնանք՝ վաղը ի՞նչ կը պատահի մեզ։ Գոնէ համը բերաննիս լինի, եւ այնպէս գնանք։

Վերջացուցինք։ Քիսաջին մեզ լաւ չարչարեց՝ իր ծնկներով մեր մէջքի ոսկորները կոտրտելով եւ իր քիսայով մեր կաշին բարակցնելով։

Սուրճը պատրաստ էր։ Ան ալ խմեցինք եւ, երբ բաղնեպանին դրամ տալ ուզեցինք, ան ըսաւ․

— Սերգէյ ջան, քու ոտքին մատաղ, ինչի՞ ինձ կ՚անպատուես։ Քեզմէ դրամ ես ինչպէ՞ս առնեմ։

— Լաւ, սափրիչին դրամը առ։

— Ջանըմ, քու ինչ պէտքն է․ ան ալ, գիտեմ որ կը վիրաւորուի։

Քիսաջուն ուզեցինք վճարել, բայց ան ալ խոժոռեցաւ․

— Այդքանի՞ն ալ անարժան ենք։

Դուրս ելանք։ Ֆայտոնը (կառքը) դուռը կանգնած էր։ «Նստեցէք, վճարուած է», կանչեց բաղնեպանը։ Մենք նըստանք ընկճուած կերպով։ Երբ ձիերը շարժուեցան, Սերգէյը ըսաւ ինծի․ «Ըշտէ այս շուն շան որդիները, այս վարմունքով է որ մեր կեանքը ոչինչ եւ մահը՝ ցանկալի կը դարձնեն»։

Այդ եղաւ իմ վերջին բաղնիքը Կարսի մէջ...

* * *

Մեր տանն ենք։ Ծիծաղով դուռը կը բացուի եւ համբոյրի ու աղմուկի տակ, ինքնաեռի շուրջ կը տեղաւորուինք։ Ձեզ ի՞նչ ըսեմ, քանի որ ամէնքդ ալ մայր, քոյր եւ եղբայր ունեցած էք եւ իմ ասածէն աւելի լաւ կը զգաք հանդիպումի եւ բաժանման պահերը։ Բաժանման ուրուականը կար, որ քիչ մը կը թթուեցնէր քաղցրութիւնը եւ անոր կու տար «մայխոշ» (թթուաշ) համ մը, աւելի ցանկալի, աւելի ըմպելի։

Մայրս ըսաւ ինձ·

— Մընիկս(*), ե՞րբ կ'երթաս։

Ուսերս թօթուեցի, որմէ հասկցաւ որ ես ալ չգիտեմ։ Ես ու ան լուռ էինք ու թէյը խմելով էինք զբաղուած։ Բայց ամենէն շատ աղմկողը Սերգէյն էր իր քրքջան ծիծաղով ու կատակներով։

— Քա՛, աբլա, վստահ եղիր որ առանց հիւրերի եկած ենք։ Բաղնիքի մէջ թողեցինք, եկանք։ Դուռը փակեցէք եկող գնացողի առջեւ, փափուկ անկողինը փռեցէք եւ ճերմակ սաւանով ծածկեցէք, մենք անուշ անուշ պիտի քնենք։ Պիտի ելնանք, ուտենք եւ նորէն քնենք, մինչեւ որ հանգստանալէն յոգնինք։

— Շատ լաւ, Սերգէյ ջան· դու մէկ էն ասա, ձեր վրայի հիւրերը քանի՞ ոտք ունէին, երկո՞ւս, թէ աւելին, — եւ մայրս ու Սերգէյը սկսան իրար վրայ խնդալ։

Երեք ցերեկ, երեք գիշեր աշխարհէն կտրուեցանք, քնացանք, ելանք, կերանք, խմեցինք եւ նորէն քնացանք։ Երրորդ օրը, դէմ դիմաց պառկած, մեր աչքերը առաստաղին սեւեռեցինք, ինչ որ արդէն նշան էր, որ յոգնութիւններս անցած է։ Տարօրինակ մեքենայ է մարդ արարածը· երբ ազատ է ընթացիկ կեանքի հոգէն, երբ յոգնած չէ եւ եռանդով լեցուած, կ'ուզէ անպայման պարպուիլ աշխատանքով կամ մարմնական շարժումներով։ Իսկ եթէ ատոնք չկան, ան իր համար աշխատանք կը ստեղծէ՝ սպառուելու, զբաղուելու։ Երեւակայութիւնը, միտքը կը սրէ եւ ընթացիկ կեանքին չվերաբերող հարցերը առաջ կը քշէ։ Անպայման կ'ուզէ թափանցել իր դիմացինի հոգին ու հասկնալ, թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ անոր մէջ։

Սերգէյի աչքերը անթարթ կը նայէին մէկ կէտի։ Երբեմն յօնքերը կը կիտէր։ Ես չէի խանգարեր զինք։ Միտքս կը թափառէր Սերգէյի եւ անոր Շուշիի ընկերներուն շուրջը, որոնցմէ ոմանք արդէն վերջնականապէս բաժնուած էին Սերգէյէն։ Եւ ես կը մտածէի, որ մնացածներն ալ շուտով պիտի բաժնուէին անկէ եւ գուցէ ինքն ալ բաժնուէր ինձմէ, իր ընկերներուն պէս։ Արդէն նահատակութեան պսակը կը տեսնէի անոր գլխուն եւ կը ցաւէի ու կը նախանձէի։ Շուշիի Սերգէյի խմբակը, որմէ շատեր տեսած իսկ չէի, իմ գլխուս մէջ կը շրջէր եւ անոր բնագաւառը ինձ մարտիրոսաց քաղաք կը թուար։

— Տղայ, խո՞ւլ ես, — կը կանչէր ինձ Սերգէյը, — խելքդ ո՞ւր է, ինչո՞ւ չես պատասխաներ։ Ճիշդն ասա, ի՞նչ կը մտածես։ Ճիշդն ասա, կ'ուզեմ ստուգել, ենթադրութիւնս ճի՞շդ է։

Նայեցայ Սերգէյին, որ անկողնոյ մէջ նստած էր։ Սեւ յօնքերուն տակ աչքերը աղաչական դարձուցած եւ մատներովը ծնօտի տակը բռնած՝ «մեան ջօլում (քեզ մատաղ), մաքինդ ասա», կը խնդրէր ինձմէ։

Ծիծաղս բռնեց։

— Ի՞նչ Մայրամ Աստուածածինի կերպարանք ես առած։ Հաւատա՛, դատարկ-դատարկ բաների վրայ կը մտածէի, քու եւ քու էշ ղարաբաղցիներու։ Կը մտածէի, թէ ե՞րբ պիտի կարողանամ տեսնել ձեր քաղաքը։

— Զարմանալի է, — շտկուեցաւ Սերգէյը բացականչելով, — ես գիտէի որ դրանց մասին կը մտածէիր։ Ուրեմն, դու որ մտածես, ես կարող եմ գուշակել։ Զգուշացի՛ր։ Ի՞նչ եզրակացութեան եկար։

— Եթէ լրջութեամբ կ'ուզես խօսիլ, կ'ըսեմ· եթէ ոչ՝ թո՛ղ ինծի մնայ։

Սերգէյը կ'ուզէր լրջութեամբ խօսիլ եւ, որովհետեւ մինչեւ այդ օրը իմ եւ անոր տեսակէտները մէկ յայտարարի չէին եկած, եւ որովհետեւ նոյն տարակարծութիւնները ունեցայ ե՛ւ Զամալեանի հետ տասնեակ տարիներ յետոյ, պիտի վերյիշեմ այդ պարապ ժամու խօսակցութիւնը։

Ես սկսեցի բացատրել իմ «գիւտերը»։ Ան կը լսէր լրջօրէն։

— Անշուշտ քարմաղով ոսպ կամ ցորեն մաղած ես կամ գիտած, ըսի ես։ Այն որ փոշի է եւ մանր հատիկ, տակէն

(*) Մընիկ — Մինասի, որ Ռուբէնի մկրտութեան անունն է, կըրճատուած եւ փաղաքշական ձեւն է։ Ա. Խ.

կը թափի․ դրանք անպէտք մասերն են։ Մաղի մէջ՝ երկու շերտ կը կազմուի․ մէկը՝ թեթեւ, որ կազմուած է մանր հատիկներէ, որոնք կ՚ելլեն ու կը ծածկեն մակերեսը, իսկ միւսը՝ կազմուած ծանր ու լիքը հատիկներէ, որոնք առաջին խաւի տակն են։ Միւս կողմէ՝ քանի որ մաղը իր շուրջն ալ կը դարձնենք, մաղի մէջ եղած բոլոր հատիկները, թէ՛ մակերեսինը, թէ՛ տակինը, կը դասաւորուին՝ ըստ իրենց մեծութեան եւ ծանրութեան, մաղի շառաւիղներուն զուգահեռ։ Թեթեւները, փոքրերը՝ կենտրոնը, իսկ մեծերը, ծանրերը եւ լիքերը՝ շառաւիղներու ծայրերուն եւ մաղի եզերքները։ Համաձա՞յն ես։

— Այո՛, եթէ այլ հանգամանքներ նկատի չառնենք, — պատասխանեց Սերգէյը։

— Եթէ ուղիղ է ըսածս, այդ պարագային դժուար չէ ճշդել թէ ո՞ւր են իսկական հայերը, որո՞նց հետ արժէ գործ ունենալ եւ որո՞նց համար արժէ կեանք զոհել։

Սերգէյը ապշահար կը լսէր․ ես հանգստացրի զայն, շարունակելով․

— Ըսենք թէ Հայաստանը կլոր է եւ քարմաղի նման է։ Անոր կենտրոնը համարենք Մանազկերտը, իսկ եզրերը՝ Սիւնիքը, Գուգարքը, Վասպուրականը եւ Ծոփքը, այսինքն՝ մեր հին չորս բդեշխութիւնները եւ կամ Տաւրոս եւ փոքր Կովկաս շղթաները։ Մաղի առանցքը կ՚անցնի Մանազկերտով, քարմաղը վեր-վար կ՚ընէ Մասիսի բարձրութեամբ։ Քարմաղի հորիզոնական շառաւիղները կը յանգին՝ մէկը Շուշի, միւսը՝ Սպեր, միւսը՝ Բաշկալա, միւսը՝ Խարբերդ, եւ այս չորս շառաւիղները ձախէն աջ կը դառնան, ջրաղացի քարէն արագ։

Այժմ այդ մաղի մէջ լցրու, փոխանակ ոսպի, հինգ միլիոն հայ եւ դարձրու արագ։ Փոշին, անպէտքը մաղուելէն ետք, մնացածները կը դասաւորուին իրենց ծանրութեան, հիւթեղութեան համաձայն։ Այսինքն՝ փուճը, դատարկը, թեթեւը, անհիւթը, փոքրը, մարդկային տարրի վախկոտը, անխելքը, նախաձեռնութիւն, համարձակութիւն չունեցողը եւայլն կը հաւաքուին կենտրոնի շուրջը։ Եւ, ընդհակառակը, լիքը, ծանրը, յանդուգնը, քաջը, նախաձեռնողը, այսինքն՝ իսկական հայերը կը հաւաքուին եւ կը դասաւորուին շառաւիղներուն վրայ, ըստ իրենց ծանրութեան։ Արդ՝ այս բնական երեւոյթէն ես կ՚եզրակացնեմ․

ա) Շուշին շառաւիղի ծայրին կը գտնուի եւ ատոր համար է, որ ան միւս շառաւիղներու հետ միասին իր մէջ կը խտացնէ Հայաստանի եւ հայութեան ամենէն օգտակար, ամենէն ուժեղ, ամենավճռական մշակութային թէ ֆիզիքական տարրերը։ Եւ ես կ՚եզրակացնեմ, որ առանց ծայրագաւառներու՝ ոչ հայութիւն եւ ոչ ալ Հայաստան կը ստեղծուի։ Այդ կ՚ապացուցանէ քու, Թումանի, Դումանի եւ Վարդանի ուժգնութիւնը։

բ) Շառաւիղի ծայրէն երբ կենտրոն կու գաս, Հայաստանի կենտրոնական մասը կամ բռնուած է Քէօռ Հիւսէյին փաշայի էլերով (ցեղախումբ), կամ դատարկ է եւ կամ բռնուած է կրաւորական, անմշակ ցանցառ հայերով, որոնց պէտք է փրկել ծայրագաւառներով։ Այլապէս նրանք կորած են։

գ) Կը զարմանամ քու եւ Թումանի վրայ, որ կը ձգտիք, Մենակի նման, ձեր անձը զոհել կենտրոնական Հայաստանի համար։ Այդ՝ ջուր ծեծելու եւ պնդացնելու համարժէք է։ Ես կը գերադասեմ փոքրիկ Նիկոլի, Վարդանի, Դումանի ճամբան եւ կը գերադասեմ իմ կարելին ընել Վասպուրականի, քան Էրզրումի-Տարօնի համար։ Ե՛կ, դու քու ճամբան փոխիր։

Սերգէյը ինծի կը նայէր եւ չէր պատասխաներ․ քիթը կը փորէր եւ կը մռլտար ռուս առակ մը՝ «Սլըիշալ զվօն, դա նէ զնայեշ գդէ օն» (Ձայնը լսեր ես, բայց չես գիտեր ո՞ւր է ան)։

— Դէ, պատասխանի՛ր կամ համաձայնիր, — ըսի ես, վերջացնելով խօսքս։

— Սպասէ, մի շտապիր, յիմարութիւնը արմատէն հանելն աւելի դժուար է քան մի վանք շինելը։

Սերգէյը սկսաւ հանդիսաւոր կերպով․

— Քանի որ դու հրաշալի քարմաղի օրինակով կ՚ուզես գիտականօրէն հիմնաւորել Հայաստանի, հայութեան բովանդակութիւնը եւ մեր անելիքները, ես ալ քարմաղով սկըսեմ։ Արդէն քարմաղ խօսքը ցոյց կու տայ, որ այդ գործիքը ստեղծուած է անմաքրութիւնները բաժանելու համար զուտ հատիկներէն։ Եւ ըսածիդ համաձայն, քարմաղի մէջ ընկածները չորս տեսակի կը բաժնուին։ Դրան ես համաձայն եմ։ Դուն ալ համաձա՞յն ես ինձ, որ ընհանրապէս չկայ միատեսակ, միացեղ տարր։

Համաձայնեցի։

— Դու Հայաստանը դարձուցիր մի հսկայ քարմաղ եւ քարմաղի մէջ հինգ միլիոն հայ լցրիր։ Մի քիչ քչացուր, որովհետեւ այդ հինգ միլիոնն ալ ունի իր աղբը, որ երբ քարմաղդ աջ ու ձախ շարժես, տակէն պիտի թափի։ Թափուածը այն է, որ հայ անունն ունի, բայց ինքը ոչինչ է, այլասերուած, որդունքը ընկած, առանց սերունդի եւ աւանդութեան, այլանդակուած, փոշիացած մաս մը։ Այդ թափուածը քու հաշուից հանէ, ոչ թիւ եւ ոչ որակ համարէ, գետինը պարարտացման նիւթ սեպէ։

Երբ ձախ ու աջ կը շարժես ան, քու ոսպը բարակ, թեթեւ մի շերտով ծածկուած է։ Մեր մամիկները այդ շերտը կը հանեն եւ, իրենց մատները փոցխ դարձնելով, մէկ կողմ կը դնեն։ Քարմաղը վեր ու վար, աջ ու ձախ այնքան կը շարժեն, որ ոսպի մէջ չկարողանան թաքնուիլ այդ թեթեւ մասերը։ Մէկ կողմ կը դնեն, մինչեւ որ նրանք չքանան։ Յետոյ կու տան խոզերուն եւ էշերուն, որովհետեւ անոնք ոսպ չեն, այլ ոսպի ծղօտը, յարդը կամ այլ բոյսեր, որ ոսպի հատիկի հետ կապ չունին։ Այդպիսով քարմաղի մէջ եղածը նորէն կը թեթեւնայ, բայց ոսպի քանակը չի թեթեւնայ եւ որակը կը բարձրանայ։

Դու այս հասարակ մաքրագործումէն եզրակացութիւններ կը հանես, որոնք անհիմն են։ Կ'ըսես թէ Հայաստանի կեդրոնական մասը կամ պարապ է եւ կամ Քէօռ Հիւսէյինի էլերով բռնուած, որ ճշմարտանման է, բայց ճշմարիտ չէ, որովհետեւ այդ էլերուն տակը իբր ռայա հայեր կան ճնշըուած։ Ճիշդ է, այդ աւելորդ եւ օտար ույժերը մեծ ծաւալ կը

բռնեն Հայաստանի մաղին մէջ, բայց երբ մենք մեր մամիկներուն նման, այդ յարդը ծղնօտը ընտրենք եւ մէկ կողմ դնենք, Հայաստանի քարմաղի տակը կը մնայ զուտ հայութիւնը, որ կենտրոնի յատակն է բռնած։

Զնաշխարհիկ է քու եզրակացութիւնը։ Երբ տակէն-վրայէն ամբողջ զիպիլը հանուած է, քարմաղի մէջ երեւութապէս կը մնայ մաքուր ոսպը։ Այժմ մաղը արագ կը դարձնես իր առանցքին շուրջը եւ իրաւացի կերպով կը նկատես որ ոսպը կը դասաւորուի շառաւիղներուն վրայ. լեցունները, մեծերը, ծանրերը՝ քարմաղի պատերուն մօտերքը, շառաւիղներու ծայրերուն, իսկ փոքրերը, թեթեւները՝ քարմաղի կենտրոնը։ Եւ դուն կը գտնես որ հայութեան ույժը, ոգին, միտքը եւ բոլոր լաւ յատկութիւնները պէտք է որոնել Հայաստանը շրջապատող չորս բդեշխութեանց մէջ։ Որով, ուրեմն, Հայաստանի կենտրոնը ոչինչ է, իսկ ծայրագաւառները՝ ամէն ինչ։ Իբր ապացոյց կը բերես Շուշին եւ ինձ ալ մէջը։ Շնորհակալ եմ, բայց ես լինելով այդ շառաւիղի ծայրէն, կրնամ տեսնել քու թիւրիմացութիւնը։

Արդ՝ մեծ ու մանր ոսպին մէջ զանազան քարեր կան, երբեմն ալ սիսեռի եւ ուրիշ այլ ծանր հատիկներ։ Եթէ ուտես, ատամներդ կը փշրես։ Որպէսզի ուտելիք ոսպ դառնայ, հատիկ հատիկ պէտք է ընտրել, աւելորդները, քարը եւայլն մէկդի նետել։ Մէկ բան ալ նկատի առ, որ անոնց կաշին հաստ է, նուրբ չէ մնացածներու նման։ Գերադասելի է ուտել փոքր ոսպերը, իսկ մեծերը ցանքի համար գործածել։

Ուրեմն, քու գիտական հիմնաւորումը վրաս դրէ։ Իմ եզրակացութիւնը տարբեր է։ Կ'ընդունիմ, որ ծայրագաւառներու մէջ կը պատահին ուժեղ անհատականութիւններ, նըւիրուած հայեր, քաջեր, մանաւանդ նախաձեռնողներ։ Բայց ատկէ եզրակացնել, որ ծայրագաւառներու մէջ պէտք է որոնել հայութեան ույժը, ամբողջացումը, փրկութիւնը՝ պատրանք է։

Սերգէյը իմ տեսութեանց հիմքը խախտած էր, բայց անոր պատերը դեռ չէր փլցուցած։ Ես շուարած էի եւ զարմացած։ Հարցուցի թէ իր ըսածն ի՞նչ էր։ Ան բացատրեց․

— Դուն իրաւացի ես, երբ կ'որոնես ուժեղ անհատականութիւնները ծայրագաւառներուն մէջ։ Ես պիտի աւելցնէի նաեւ արտասահմանը։ Այդ կը հաստատէ քու «կենտրոնախոյս» օրէնքի տեսութիւնը։ Ռուսիոյ մէջ Եռմակները(*) փառասիրութիւն եւ փքուած մեծութիւն տուին կայսրութեան իրենց արկածախնդրութեամբ։ Բայց ուրիշ ի՞նչ տուին անոր։ Մենք ալ ունեցած ենք մեր Եռմակները, մեր արկածախնդիրները, ինչպէս Զմշկիկը եւ բազմաթիւ հայ կայսրներ։ Բայց, ասա տեսնեմ, անոնք բացի վնասէն, բացի սին փառասիրութենէն Հայաստանին եւ հայութեան ի՞նչ տուին։ Այս կենտրոնախոյս ոյժերը, ինձմէ լաւ գիտես, բացի վնասէն եւ կորուստէն, օգուտ չեն բերած։

Գանք մեր ծայրագաւառներուն, բդեշխութիւններուն, որոնցմով հիացած ես։ Անոնցմէ մէկը գոնէ՝ Ղարաբաղը, ես լաւ կը ճանաչեմ, քանի որ անոր զաւակն եմ։ Քու աչքը եւ ականջը լցուած են գեներալներու, իշխաններու, մելիքներու պատմութիւններով։ Դուն շլացած ես Բագուի միլիոնատէրերու, մտաւորականներու, յայտնի ռումբ ու ատրճանակ բանեցնողներու եւ կամ Դումաններու, Վարդաններու անձնազոհ եւ հայրենասէր հրապոյրներով։ Եւ ատկէ տպաւորուած՝ եզրակացուցած ես որ հայութեան ծաղիկը, ոյժը, միտքը եւ թափը կը գտնուի Ղարաբաղի մէջ եւ ան ու անոր նման ծայրագաւառները պէտք է լինին մեր նպատակն ու ելակէտը։ Այդ եզրակացութենէն աւելի մեծ ու վնասակար սխալ չի կարող լինել։ Ահա թէ ինչո՛ւ։

Հայաստանի ծայրագաւառներու մէջ խտացած են հայութեան լաւը եւ վատը՝ իրարու խառնուած։ Հայութիւնն ալ ունի եսասիրութիւն, սնափառութիւն, ոխակալութիւն, նենգութիւն, չափազանցուած մեծամտութիւն, թրվռանութիւն, անմիտ յամառութիւն, արկածախնդրութիւն, հաւաքականութեան բացասում, աւանդութեանց մերժում, օտարամոլութիւն, ինքնիշխանութիւն, ո՛ր մէկն ըսեմ։ Անոնք արճիճի նման կը ծանրացնեն անհատը։ Եւ, որովհետեւ ծանր են անոնք ալ, քու կենտրոնախոյս տեսութեամբ կը համախմբուին քարմաղի եզերքներուն։ Այժմ կ'ըսես, թէ այդ եզերքներուն վրայ համախմբուած են նոյնպէս Դումանի նըմանները, առաքինութեամբ, հայրենասիրութեամբ, անշահախնդրութեամբ, քաջութեամբ, հայրենասիրութեամբ եւ այլ լաւ յատկութիւններով օժտուածները։ Ճիշդ է։ Բայց ի՞նչ արժէք ունի այդ, երբ ան խառնուած է բացասականին հետ։ Հասկցի՛ր․ երբ դրականը եւ բացասականը կը խառնես, զերօ կը ստանաս։ Ցորենի արտի մէջ որ առուոյտ ցանես, հունձք չես ստանայ։ Եւ ատոր համար ալ բնաւ յոյս մի՛ ունենար, որ Ղարաբաղով կամ այլ ծայրամասով դու Հայաստան կ'ազատես։ Ընդհակառակն, եթէ Հայաստան չլինի, այդ ծայրագաւառները կորած են, այնտեղ հայ պիտի չմնայ։ Հայաստան լինի, այդ ծայրագաւառները, եթէ գըլխացաւանք չդառնան, կը մնան կցուած իբր անհանգիստ սահմանապահեր՝ ռուս կոզակներու նման։ Ատոր համար ալ դուն կը սխալիս, երբ կը ձգտիս երթալ Ղարաբաղ կամ Վասպուրական, եւ մենք ենք ճիշդը, որ կը ձգտինք դէպի Բարձր Հայք եւ Տարօն։

Երբ Սերգէյը այս տեսակէտներն ունէր, ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ ան հետագային դարձաւ Վանի Արամ։ Ինչպէ՞ս պատահեցաւ, որ ես ալ դարձայ Տարօնի Ռուբէնը։ Ատոր պատասխանը ես ալ չունիմ Արամին նման։ Այդ գուցէ պատահմունք էր, բայց գուցէ ե՛ւ տարբեր բան մը, ենթագիտակցութիւն մը, որ թէեւ մեզ կը ղեկավարէ, բայց ինքը չկայ։

* * *

Սերգէյի հասկացողութեամբ՝ մեր հայրենիքը նման է ընկոյզի մը, որ կը բաղկանայ միջուկէ մը, կեղեւէ մը եւ կեղեւի պաշտպան կանաչ կաշիէ մը։ Միջուկը կ'ընկնի Արաքսի, Կուրի, Եփրատի եւ Արածանիի վերին ակունքներուն

(*) Եռմակը՝ Սիպիրը նուաճող եւ Ռուսիոյ կցող կազակ պետն է։ Ա. Խ.

վրայ, — այսինքն Շիրակը, Կարսը, Բարձր Հայքը, Տարօնը։ Կեղեւը կ'ընկնի նոյն գետերու միջին հոսանքներու վրայ, աւելացրած Ճորոխի հոսանքը։ Կաշին կ'ընկնի նոյն գետերու ստորին հոսանքներուն վրայ, աւելացրած Վանայ Ծովի հովիտը եւ Տիգրիսի հովիտներուն աղբիւրները։

Եւ Սերգէյը կ'եզրակացնէր.—

— Կորիզը որ լինի, ան ինքը կեղեւը կը ստեղծէ։ Կեղեւը, որ ստեղծուեցաւ, ան իր կաշին կը ստեղծէ։ Եթէ կեղեւ ու կաշի ունենաս, բայց կորիզը չունենաս, ընկոյզը փուճ է։ Ուրեմն, մեր առաջին նպատակը պէտք է լինի ազատագրել Հայաստանի կորիզը։

Ահա այս է մեր տարակարծութեանց պատճառը, — կ'աւելցնէ Սերգէյը։

Հայութիւնը նոյնպէս երեք տեսակ է, մէկը միւսը լրացնող, բայց տարբեր բնոյթով։ Հայ անունը կու տանք ու կ'երթանք, անոր համար կ'աշխատինք, բայց զայն ոչ կը ճանաչենք եւ ոչ ալ գիտենք, թէ ո՞ւր է։ Ամէն հայ, որ այդ անունը կը կրէ, հօ լրիւ հայ չէ։ Հայաստանէն դուրս եղած հայերը, ո՛ր գաղութներուն մէջ ալ որ կ'ապրին — Ղզլար, Մոզդոկ, Արմաւիր, Ստաւրոպոլ, Ռոստով ու Նոր Նախիջեւան, մինչեւ Խարկով եւ հեռուները, չեն գիտեր թէ ի՞նչ են, հա՞յ են թէ չերքէզ, ռո՞ւս են թէ կոզակ. կարծես սալորի վրայ պատուաստուած ծիրանի պտուղ լինին։ Երեսին, քթին կը նայես՝ հայ է. լեզուին կը նայես, հոգին կը դիտես՝ ռուս է։ Երբեմն ալ հակառակը կը պատահի. երեսին կը նայես՝ ռուս է իր ցախի մազերով եւ վեր ցցուած քթով. ներսը կը նայես, լեզուն կը լսես՝ հայ է։ Ջորի մըն է ան, որ իր տարբեր ծնողները կը յիշեցնէ եւ այնքան հայ է, որքան Հայաստանի եւ անոր բուն հայութեան հոտը կը փչէ. առանց այդ հողին եւ շունչին ան հայ չէ։

Երբ կը մօտենաս Հայաստանին, ան ընկոյզի նման շրջապատուած է հաստ եւ ամուր կեղեւով։ Այդ ամուր կեղեւը քու չորս բդեշխութիւններն են, որ կը շրջապատեն բուն Հայաստանը եւ հայութիւնը։ Այդ կեղեւը, որուն մէջն է քու մտասեւեռումը՝ Վասպուրականը եւ քու սիրած Ղարաբաղը, անհրաժեշտ մասն է Հայաստանին եւ հայութեան, բայց իր առանձին կենսունակութիւնը չունի. ան կեանք ունի, քանի փակած է իր կորիզին։ Անոր կեանքը կախուած է այն մազանման երակներէն, որ կորիզը կապած է իրեն. անոնց միջոցով ան կը սնուի եւ կեանք կը ստանայ։ Կտրէ՛ այդ երակները, ան կը մեռնի եւ կը բաժնուի հայութենէն, վառելիք փայտ կը դառնայ, իսկ իր միջուկը անպաշտպան կը մնայ։

Ապացո՞յց կ'ուզես, մեր Շուշին բերեմ, որ արդէն այլասերման ճամբու վրայ է։ Շնորհիւ այն բանին, որ հաղորդակցութեան ճամբաները Հայաստանի հետ նուազած են եւ ուժեղացուած են Բագուի եւ Թիֆլիսոյ հետ եղած ճամբաները, շնորհիւ այն բանին, որ տնտեսական եւ մշակութային կապերը Երկրի կորիզի հետ պակսած են, իսկ Թիֆլիսոյ հետ ուժեղացած վարչական միտումնաւոր բաժանման միջոցով, այդ շրջանի հայութիւնը այժմ երեք բաժին է եղած. երկու բաժինը հայութեան շահերուն դէմ է եւ մէկ բաժինը միայն Հայաստանի ու հայութեան օգտին կ'աշխատի։ Ստեղծուած է արդէն դասակարգ մը, որ Հայաստանի մէջ չկայ։ Անոր կենտրոնը Բագուն եւ Թիֆլիսն է, իսկ ճանկերը եւ տըկմագերը՝ Ղարաբաղը։ Այդ դասը դրամատէրերն են, որոնք ծագումով հայ են, բայց միջազգային եւ ռուսական առաջապահներն են։ Անոնք յաւակնութիւն ունին հայութիւնը ղեկավարելու, բայց հայութիւնը կը համարեն պատուանդան միայն ռուսական յարկի տակ կենդանական կեանք մը քարշ տալու համար։ Այդ դասը դարձած է չարիք մը հայութեան ամբողջացման համար. ան խայծ մըն է եղած հարեւաններուն համար. ան կարթ մըն է դարձած ռուսի ձեռքին՝ հայութիւնը որսալու։ Ան մեր թշնամին է՝ հայութեան անունը չալակած։

Մտաւորական դասը նոյն չարիքն է դարձած, ինչ որ առաջինը։ Իմ ընկերներէն չե՞ն միթէ Ծատուրեանը, Նարիմանը, Ղազարը, Մռաւեանը (Սոց. Դեմոկրատներ), որոնք իրենց եռանդով, ոյժով, պատրաստութեամբ զուցէ աւելի արժէքաւոր են։ Բայց անոնք ծառայ են ռուսական հզօրութեան եւ գործիք՝ հայութեան անոր մէջ ձուլման, թէկուզ խօսքով անոնք ատոր դէմ լինին եւ չուզենան։ Երբ նոյնիսկ Անանունները եւ Բաշխինները մտասեւեռում ունին, որ նախապաշարում է ազգային գաղափարը եւ որ միջազգայնացումը պէտք է լինի մեր նպատակը, մի՞թէ այդպիսինները չեն նպաստեր հայութեան կապերը ջլատելուն եւ ռուս ջրաղացին ջուր աւելցնելուն։ Անոնք թէկուզ փոշմանին, բայց իրենց վնասը տուած կը լինին։

Կը մնայ երրորդ բաժինը՝ ինձպէսներէն եւ գիւղացիներէն կազմուած, որուն կապերը հայ կեանքին հետ դեռ չեն չորցած։ Անոնց օգուտը որքա՞ն կը լինի, երբ անոնք միայն մէկ երրորդը կը ներկայացնեն։

Այս մատնանշումներն ըրի, որպէսզի ըստ այնմ արժէքաւորես մեր ծայրադաւաճանները եւ ըմբռնես, թէ կարեւորը անոնք չեն, այլ միայն ու միմիայն Հայաստանի միջուկը, առանց որուն բոլոր հայութիւնը դատապարտուած է ոչնչացման։ Եթէ այդ կորիզը մեռնի, մեռած են ամէնքը։ Ատոր համար ես իմ կեանքը կ'ուզեմ տալ Հայաստանի միջուկին։

* * *

Սերգէյի տեսակէտները հայութեան զանազան տարրերու մասին խախտած էին իմ «քարմաղ»ի տեսութիւնը։ Եւ, եթէ բոլորովին ձեռք չէի քաշած անկէ, լրջօրէն կը մտածէի որ ընկոյզի կեղեւը, առանց միջուկի, անպէտք բան մըն է։

Ես ինքս այդ միջուկէն եմ ծնուած եւ բոլոր դրսի հայերը եւ օտարները մեզի «կռօ» ստորնացուցիչ անունը կու տան։ Գուցէ ատկէ էր, որ չէի անդրադառնար այդ «կռօ»ներու արժէքին, որուն մէջ թաքնուած է հայութեան կեանքը, էութիւնը։

Սերգէյը իմ ստորագնահատութեան մղձաւանջը փարատած էր եւ ես կ'անդրադառնայի միջին Հայաստանի վանքերուն, եկեղեցիներուն, որոնք տարբեր են, քան ուրիշներունը։ Անոնք փողոցին նայող պատուհաններ չունին, բայց ամէնքն ալ բարձր գմբէթներ ունին, ուղիղ անկէ երկնքի լոյսը կ'առնեն եւ այդ երկնքի լոյսին տակ մեղաւոր ու անմեղ կը հաւաքուին։ Մտքովս կը թռչէի դէպի Քսենեֆոնի ժամանակէն մնացած հայ գիւղերը եւ անոնց տները, որ յամառօրէն կը շարունակուին մինչեւ այսօր։ Ոլոր ու մոլոր, շըրջագիծ կազմող անվերջ նեղ փողոցներ, բնաւ պատուհան չկայ, միայն մէկ-մէկ ծակ, բացուած երդիքէն ու պատէն, կարծես խլուրդի բներու դռներ լինին։ Ծակէն ներս մտար, ոլործուն բակը քեզ կ'առաջնորդէ տան տունը, որ յար եւ նման է մեր գմբէթաւոր վանքերուն։ Հաստ գերանները, իրար խաչկապ կազմելով, կը բարձրանան եւ կամար կը դառնան․ գմբէթի գլխուն կլոր պատուհան մըն է բացուած, ուրկէ Աստուծոյ լոյսը կու գայ եւ ծխնելոյզի պէս օդը կը մաքրէ։ Տան տունն ալ փողոցի հետ գործ չունի, ան ինքնիրեն եւ իր ընտանիքին հետ է։

Ընտանիքը ուրիշներու մօտ այն զոյգ անձերն են, որ ամուսնացած են եւ իրենց ընտանիքներէն բաժնուած՝ առանձին տուն են կազմած։ Շատ շատ անոնք մէկ շնիկ կամ մէկ կատու ունին իրենց հետ, ընտանիքը զուարճացնելու։ Այդպէս չէ, սակայն, Հայաստանի կորիզի մէջի տունը։ Հայ տունը Նոյեան տապանի նման է։ Անոր յարկի տակ, երբ ընտանիքի անդամներ, կը պատսպարուէին եւ կը սնուէին ոչ միայն մարդիկ, այլեւ ընտանի բոլոր կենդանիներուն սերունդները։ Մարդիկ, քանի մեծ պապը չիպուխը բերնին կը ծխէր, քանի մեծ մամիկը՝ բանալիները կողքին՝ կը կառավարէր, իրարու հետ մէկ յարկի տակ կ'ապրէին իրենց զաւակներով, թոռներով, ծոռներով, թէկուզ անոնց թիւը լինէր քանի մը տասնեակ։ Ընտանիքի անդամներուն թիւը հարիւրներ կը դառնար եւ նախիր մը դուրս կ'ելլէր դռնէն, բայց անոնք ամէնքն ալ մէկ տան հարազատ անդամներն էին։

Փարւանայ լճի մօտ եղած Գանձա գիւղացի Ստեփանի տունը կու գայ աչքիս առջեւ։ 70 անձինք էին ընտանիքի անդամները եւ քանի մը հարիւր ալ անասուններ։ Անոնք իրար կը ճանաչէին եւ կը սիրէին։

Կը յիշեմ անոնց դռներուն կեցած գէլխեղդ շները, որոնց վախէն մարդիկ սարսափով կ'անցնէին, իսկ նոր ատամ ելած (քալել սկսած) մանուկները հացը կրծելով, գամբռի պոչը բռնած, ձի կը խաղային, իսկ գամբռները լեզուները դուրս ձգած՝ անոնց կը հոտոտային։

Կը յիշեմ մութ տնէն, եղջիւրները ցցած, արեւէն շլացած, գոմէշն ու եզները, որոնք դուրս կու գային բարկացած, կարծես կռիւ կը փնտռէին. բայց մէկ պատանի, թառած ամեհի գոմէշի մէջքին, իբրեւ թագաւոր անոր հրաման կու տար՝ աջ գնալու, ձախ գնալու...

Կը յիշեմ հարսները, որոնք քրտինք մտած՝ ջրով, փռչայով (խոզանակ, աւել) կենդանիներուն մորթը կը լուային, կարծես իրենց երեխային օրօցքը կը մաքրէին. իսկ տան երիտասարդը սալայատակը կը մաքրէր թրիքէն, աղբէն եւ չոր-ցանը տակը կը սփռէր ու կենդանիներուն անկողին կը շինէր։ Մեծ քթոցներով դարմանը, խոտը եւ գարին կու գային եւ մսուրներուն մէջ իւրաքանչիւրին կերակուր կը պատրաստուէր։

Կը յիշեմ ուտելու ժամը, երբ ընտանիքի բոլոր անդամները տուն կը վերադառնային։ Ամէն մէկը իր լեզուով կը խօսէր. կովը կը բառաչէր, շունը կը վնգվնգար, այծը կը մկկար, ձին կը խրխնջար, էշը կը զռար, հաւը կը կչկչար։ Եւ կը շտապէին ամէնքը իրենց մսուրները։ Ու երբ բոլորը կարգին իրենց տեղերն էին, անոնց հօտաղները կը վազէին տան տունը ըսելով. «Նանէ, անօթի եմ», եւ կը հանէին իրենց դդալները եւ թանապուրի վրան կ'ընկնէին։

Երբ այս նկարները կայծակի արագութեամբ գլխուս մէջ կը սուրային, միջին Հայաստանի յետամնաց «կռօ» ընտանիքը տիեզերք մը կը դառնար, ուր գազանն ու գառը, մարդն ու անասունը, իրար գտած եւ մէկ ընտանիք կազմած, մէկ հզօր ոյժ էին ստեղծած, որ հիմնուած էր ոչ թէ սահմանափակ եսական սիրոյ, այլ ընդարձակ սիրոյ վրայ դէպի բնութիւնը։

Կ'անդրադառնայի, թէ սէրն ու ամուսնութիւնն ալ, որ պարզ հարց կը թուէր, տարբեր բովանդակութիւն ունէր Շիրակի, Ախալքալաքի, Կարսի, Տարօնի ու Բարձր Հայքի համար։ Մինչ ամէնուրեք սէրը, ամուսնութիւնը անձի երջանկութեան եւ անոր ներկայի ստեղծագործութեան ազդակ է՝ Արեգ հօրքուրներու համար, որ թառած էին գետերու վերին ակունքներուն, այդպէս չէր։ Անոնք ներկան կամուրջ կը համարէին ապագային համար։ Եւ անոնց բուն նպատակը ներկան չէր, այլ ապագան։ Անոնք կը դատէին, երբ տունը հարս կ'ուզէին բերել.

— Սէրը մէկ կողմ դնենք. ըսելիք չունիմ հարսին համար. ամէն ինչ տեղն է, իրար ալ կը սիրեն, բայց մէկ բան պակաս է՝ հարսի գիստերը կլոր չեն։ Տղայ պիտի ունենա՞յ, հարցական է։ Ես հակառակ եմ։

Եւ Արեգ հօրքուրը կը փսորէր սէրը։

Երբ փեսայ կ'ուզէին ունենալ, կը դատէին.

— Ինչո՞ւս պէտք է փեսային հարստութիւնը, անոր գեղեցկութիւնը, կը սիրէ՞ աղջկան՝ բարի, բայց մէկ պակասութիւն ունի՝ թինափաս (թոքախտաւոր) է։ Ես հակառակ եմ։

Եւ կը փսորէին սէրը։

Կ'անդրադառնայի, թէ ինչո՞ւ անոնք, անասուն լինէր թէ ասուն, երբ յղի էին, պատուի էին եւ սրբազան։ Տան անասունը, երբ ստերջ (ամուլ) չէր, բնաւ չէին մորթեր։ Իսկ երբ սխալմամբ իր տան հաւը կը մորթէին եւ փորէն «քուանիթը» կը գտնէին, ինքզինքնին կ'անիծէին եւ այդ մորթուած հաւի միսը չէին ուտեր։

Կ'անդրադառնայի, թէ ինչպէ՛ս տան հարսը, ինչքան ալ որ կռուազան լինէր, եթէ տարին մէկ զաւակ կու տար, յարգի էր եւ անոր կամայականութիւնը հանդուրժելի կը դառնար։ «Ածան հաւը կչկչան կը լինի, վնաս չունի, ան մեր աչքի վրայ է», — կ'ըսէին։ Իսկ այն տան հարսը, որ անատակ էր զաւակ բերելու, աւելի նուազ յարգի էր, թէկուզ աւելի բարեշնորհ լինէր։ Վա՜յ այն հարսին, որ ստերջ կը մնար. եթէ լինէր երկնքի հրեշտակ ալ, կը համարուէր Աստուծոյ պատիժ։ Եւ կը հանդուրժուէր, որ անպտուղ հարսի կողքին ամուսինը երկրորդ կին մը տուն բերէր, թէպէտ օրէնքը կ'արգիլէր այդ բանը։

Նոյն վերաբերմունքն էր, երբ անպտուղութեան յանցանքը տղային կողմն էր։ «Ջանըմ, հարաքաթ (կարողութիւն) չունի, ի՞նչ կնիկն առել նստել է, թող թողնի երթայ՝ տիրացու, աբեղայ դառնայ», — այսպէս կը փակէին հարցը՝ օրէնքը կոտրելով, բայց ապագայի ստեղծագործութիւնը փրկելով։

Ես ինքս ինձ կը մտածէի. «Ճիշդ կ՚ըսէ Սերգէյը։ Տարօնէն բռնած մինչեւ Գուգարք, այս կարմիր արախչինաւոր, կարմիր գօգնոցով հայերը, իրենց ընտանիքի անդամ դարձուցած են շունն ու կատուն, քանի որ անոնք թշնամի են իրենց թշնամիներուն։ Ցուլը կռուած եզ են դարձուցած եւ անոր ընկեր ու եղբայր են եղած, որովհետեւ գործի ընկեր է։ Անոր միսը բնաւ չեն ուտեր, քանի որ իրենց տնէն է։ Կովը եւ միւս կենդանիները սրբազան են, քանի որ անոնք կը յղիանան։ Իրենց զաւակներուն ալ այդպէս կը նային։ Ինչ որ ապագան կը պահէ, բարի է եւ սրբազան. ինչ որ ապագային չի նպաստեր, արժանի է վաճառքի եւ ուտուելու։

Արդ՝ չլինի՞ թէ այս ըմբռնողութեան մէջ է հայութեան տնտեսական ոյժին, անոր յարատեւութեան գաղտնիքը։ Չլինի՞ թէ սասունի եւ անասունի պտղաւորութեան մէջ է հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը եւ, իրօք, ան է որ կը պահէ հայութիւնը իր թիւով ու որակով։ Ու ես կը հակուէի Սերգէյի կարծիքին, բայց դժուար էր մէկ անգամէն ձեռք քաշել իմ «քարմաղի» տեսութենէն. իսկ Սերգէյը կը շարունակէր ինձ տարհամոզել, չգիտնալով որ ես կէս խորտակուած եմ։

— Լսէր, լսէր, — կ՚ըսէր ան. — Հայաստանի կորիզի մէջ ստեղծուեց գրաբար լեզուն։ Սահակ եւ Մեսրոպ եղան անոր շէնք տուողները եւ մէկ ազգ ու մէկ լեզու շինեցին։ Ելան ծայրագաւառները, Կիլիկիան, գաղութները, Պոլիսը կամ Քանաքեռը իր Աբովեանով եւ ըսին. «Գրաբարը մեռած է, ժողովրդին անհասկնալի է դարձել», եւ ոյժ տուին աշխարհաբարի տարածման եւ գրաբարի մոռացման։ Գուցէ իրաւացի էին։ Բայց ո՞ր աշխարհաբարը, այդ չհասկցան։ Եթէ անոնք հայ գետերու ակունքներուն վրայ նստող հայութեան լեզուն հիմք բռնէին, այդ բանի մը նման կը լինէր. ան է հարաւը եւ հիւսիսը, արեւելքը եւ արեւմուտքը միմեանց կապող օղակը. ան է որ իսկական հայն է եւ հնի ու նորի կամուրջը։ Բայց այդ չըրին եւ մեր լեզուին ալ քիթ ու մռութ դարձուցին։ Այդ չէ միայն։ Վռամշապուհը, Սահակն ու Մեսրոպը իրենց լեզուով ոչ-հայերը հայ դարձուցին, իսկ նոր բարենորոգիչները հայերը դարձուցին արեւելահայ եւ արեւմտահայ, կարծես թէ անոնք մէկ ազգ չլինէին(*)։

Սերգէյը, թէեւ ծայրագաւառացի, Կարս իյնալով, դարձած էր Բարձր Հայքեցի։ Իսկ ես, որ Բարձր Հայքի ժողովուրդէն էի, իրաւունք կու տայի անոր իմ բանականութեամբ, բայց սրտով կը յամառէի մնալ ծայրագաւառի սիրահար։ Չգիտեմ՝ ինչո՞ւ։ Թերեւս անոր համար, որ «հարեւանի հարս խորոտ կ՚երեւնայ»։

* * *

Մեր այս անհոգ կեանքին չորրորդ օրն էր մեր ընտանիքի յարկին տակ։ Եղբայրս, երբ շուկայէն տուն եկաւ ճաշի, նամակ մը բերաւ, որով մեզի կը հրահանգուէր նոյն օրն իսկ մեկնիլ Գիւմրի (Ալեքսանդրապոլ)։

Ոչ ես, ոչ ալ Սերգէյը գիտէինք թէ ինչո՞ւ կը կանչուէինք։ Տնեցիներն ալ արտակարգ բան մը չէին ենթադրեր։ Միայն մայրս տխուր կ՚երեւնար եւ լրջօրէն հարցուց.

— Տղայ, մէկ ալ ե՞րբ պիտի տեսնուինք։

Այդ հարցումը ինծի ծանր եկաւ...։

(*) Տարիներ յետոյ Ջամալեանն ալ նոյն մտահոգութիւնն ունէր, բայց ան լուծումը կը գտնէր գրաբար մշակուած լեզուին յարութիւն տալու մէջ։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Գնացքի մէջ՝ Կարսէն Գիւմրի.
Գիւմրին եւ իր «սազը».
Վահան Զալլաքեան.
Վաղոն եւ Վաղոյի «պատուալը».
Բիձան եւ պահեստանոցի թալանը.
Գէորգի «նոմերաները».
Յովհաննէս Մակարեան, Երկար, Վաղարշակ.
Ախլաթի դերը եւ անոր նշանակութիւնը.
Սիմոն Զաւարեան. Դասախօսութիւն
Չարքապի ձորի մէջ.
Կ'երթամ Երեւան.

Ճիշդ այն վայրկեանին երբ կայարանի պաշտօնեան կը կանչէր՝ «երկրորդ զանգ, Կարս—Ալեքսանդրապոլ», ես ու Սերգէյը գնացքի մէջ ձգեցինք մեզ։

Գնացքի առջեւ կը ճեմէր ցարական ժանտարմը, թուրը կողքին, շպոռները (կօշկախթանները) ոտքին զնգզնգացնելով, թէեւ տեղը չէր հեծելազօրքի եւ ձի ալ չկար իր տակին։ Ան ծուռ ծուռ կը նայէր մեզի, մենք ալ պատուհանէն կը դիտէինք այդ պետական աքլորը։

Մէկ վայրկեան յետոյ հնչեց երրորդ զանգը եւ գնացքը «փըշ—փուշ, փըշ—փուշ» ընելով, շարժուեցաւ դըխկըր—դուխկուր, քանի գնաց արագացուց իր ընթացքը եւ յետոյ ալ սկսաւ վազել։

Գնացքին մէջ էր Նւ. Յակոբը (Ջէլլինդարեան), որ մեզ համար տեղ էր բռնել։ Իր դէմը նստած էր ալեքսանդրապոլցի կին մը, կարմիր չուխա *(կերպաս) զգեստով, չուրջը ոսկեզօծ բանուած, եւ կապոյտ* ջիւբբաճ *(վերարկուն) հագին,* կլապիտոնով *(ոսկեզօծ թել) բանուած։ Կրծկալը վարգերու,* վաճերու *(ժանեակ) մէջ էր կորած. ծածկած էր իր կուրծքը։ Գլուխը՝* կտուց շերիտը *(կանացի գլխոցի ճակատի մասը) կապած, մարգարիտէ եւ ոսկու մէջ կորած եւ բոլորը թափանցիկ* շիֆիլայով *(քօղով) շնորհալի ծածկըւած։ Թեւերուն՝ ոսկի* խալխալը *(ապարանջան), մատներուն՝ փայլուն մատանի։ Եւ այդ բոլորը միասին, կարծես կենդանի գանձարան մը լինէր։ Կինը կուռքի նման էր, բայց կը շնչէր, կուրծքը կը բարձրանար, կ'իջնէր եւ կը հեւար։ Իր շագանակագոյն աչքերը տիրաբար այս ու այն կողմը կը նայէին եւ երբեմն ալ ինք իր կողքինի հետ կը խօսէր։*

Կողքինը իր ամուսինն էր, որ նոյնպէս տեղին հարազատ, բայց օտարին տարօրինակ հագուստ—կապուստ ունէր։ Սեւ երկար բուկ կօշիկներու դիմաց, ան ոտքին խամաճի *չուտեր ունէր, մինչեւ ծունկերը ճերմակ գուլպաներ քաշած։ Ծնկներուն տակը գուլպաները կապած էր գործուած գոյնըզգոյն* շերիտով *(թել) մը ծայրէն կախուած* պուխերով *(ծոպ)։ Ծալվարը լայն էր. մէջը փոքրիկ մարդ մը կրնար պահուըտիլ։ Հագին* արխալուխ *(բաճկոն) մը, կուրծքը ծածկող։ Վրան քաշած էր* չերքէզկաճ*, մէկ թեւը հագած, միւսը՝ ոչ։ Միայն գլխարկն էր, որ սովորական էր, ռուսական* փուրաժկաճ*, տափակ, անճոռնի, իբր վկայ ռուս քաղաքակրթութեան եւ անոր հպատակութեան։ Զարդարանք չունէր. այդ՝ կնկան գործ էր։ Միայն թէ մէջքին կը կրէր արծաթեայ ծանր ու լայն գօտի մը եւ շղթայ մը արծաթեայ, ծայրին՝ ժամացոյց որուն բանալին վզէն էր կախուած եւ լանջքին փռուած։ Իր մօրուքն էր իր զարդարանքը, բոցի պէս կարմիր, կարծես հինայով ներկուած։ Բայց բնական էր։*

Ալեքսանդրապոլի այս տիպերը ես շատ էի տեսած։ Այս հագուստ—կապուստը ինծի շատ հարազատ էր, քանի որ ան միջին Հայաստանի ազգային տարազն էր։ Բայց այդ օրը օտարի պէս կը դիտէի եւ այդ բոլորը տարօրինակ եւ խորհրդաւոր կու գար ինծի։ Գուցէ այդ անկէ է, որ Աղբէմ մէջ էինք, եւ սեւերը, կոկոններու պէս, այդ ամսուն կ'արթըննան, իսկ իմ դիմացը նստողը երիտասարդ կին մըն էր, որ իր բաղամ (նուշ) աչքերով ինծի հետ կը խաղար...

Այդ ախորժելի էր եւ զիս հոգիով մեղաւոր ու լուռ կը դարձնէր: Այդ մտածել կու տար նաեւ քանի մը ժամ առաջ Սերգէյի հետ ունեցած խօսակցութեանս: Յիշեցի անոր խօսքը՝ թէ գետերու ակունքներուն վրայ նստող հայերն են իսկական հայերը, թէ անոնք են մեր ազգային միութեան օղակը: Եւ սկսայ զարգացնել Սերգէյի տեսութիւնը եւ մտածեցի, որ այդ հայերուն աղբիւրն ալ այս կինն է, իր հագուստով, որ կու գայ Հայկ Նահապետի օրերէն՝ անփոփոխ կերպով:

Այդ կինը նման էր իրենց քաղաքի հրաշագործ «Եօթը Վէրքի Աստուածածնին», նոյնպէս ոսկով, մարգարիտով զարդարուած, լացող եւ գրաւող աչքերով, ոչ իրեն՝ այլ ուրիշին համար լացող: Երեւի, Անահիտ դիցուհին ալ այդպէս էր եղած, հրապուրիչ իր արգանդի պտուղին պատճառով:

Մինչ ես այս մահկանացու կնոջ մէջ յաւիտենականութեան աղբիւրները կ'ուզէի ճշդել, Սերգէյը, իր տաք բնաւորութեամբ, արդէն բարեկամացել եւ խօսքի էր բռնուել կնոջ ամուսնոյն հետը եւ կ'ըսէր անոր.

— Ստալեար (հիւան) ախպէր, դու սովորել ես ռուս խօսքը եւ հիւան խօսքը ստալեար դարձուցել եւ վրադ առել ես: Բայց ինչո՞ւ ահա հարիւր տարի է որ ռուսը կը հարկադրէ ձեր քաղաքը կոչել Ալեքսանդրապոլ, իսկ դուք յամառօրէն կ'անուանէք Գիւմրի: Ես այդ խօսքը չեմ հասկընար. ի՞նչ կը նշանակէ:

Ստալեար ախպէրը, երեւի իր կեանքին մէջ նման հարցումի չէր հանդիպած: Կարմիր մօրուքը ցցած՝ պահ մը մտածեց եւ ըսաւ.

— Գիւմրի, հըլըբըթ (հարկաւ) Գիւմրի: Անունը պապոնցմէ պապօց այդպէս է կնքուած: Ռուսը եկեր է, անունը փոխեր է: Թո՛ղ ան Ալեքսանդրապոլ ըսէ, մենք ալ մերը կ'ըսենք, իսկական անունը կու տանք կը: Ես վերտեղէ՞ն գիտնամ, թէ Գիւմրի ի՞նչ ըսել է: Անուն է էլի, ամէն անունի նման: Կ'ըսեն ժամանակին գէօմրուկ (մաքսատուն) է եղած մեր քաղաքը: Դրա համար Գիւմրի անուն են տուած:

Յակոբը մէջ ընկաւ եւ իբր ուսումնական բացատրեց, որ կը սխալի «ստալեարը», որովհետեւ գէօմրուկ ըլլալէն առաջ Գիւմրին Գումայրի անունը ունէր:

Ուզեցին իմ կարծիքը ունենալ, բայց ես ուսերս թօթուելով ազատեցայ, թէեւ լսած էի Մոսկուայի մէջ գիւմրեցի Գ. Խալաթեանցէն, որ այդ անունը հին Կիմմէրներէն կու գայ եւ որ Գամիրք անունն ալ հոմանիշ է դրան: Ի՞նչ կարեւոր գիտնալու անունը, երբ ահա մեր առջեւ նստած են մարդիկ, որ իրենց տարազով ամէն ինչ կ'ըսեն:

Կը մտածէի, թէ Սերգէյը ինչո՞ւ չի տեսներ իր դէմը նստած, կաքաւի նման զարդարուն այս չքնաղ կնոջ տարազը: Հակառակ բոլոր այլ վայրերու կիներուն, որոնք կը պճնուին ըստ եղանակի, ըստ աշխատանքի ձեւի, ըստ տարփանքի, ըստ «մոտայի», այս կնոջ հագած տարազը անփոփոխ էր, տանը թէ դուրսը, ձմեռը թէ ամառը, մինչեւ որ մեռնէր: Երբ կինը իր տարազը անփոփոխ կը դարձնէր, ուրեմն անոր ճաշակը, հոգին եւս բիւրեղացած էր եւ անփոփոխ նպատակ մը ունէր, այն է՝ պահել ինչ որ ունէր եւ ունեցածին վրայ աւելցնէր ինչ որ չունէր, իսկ չունեցածը իր աչքերուն տարփանքին մէջն էր: Ան, երեւի, չունէր զաւակ:

Սերգէյը երբեք չէր անդրադառնար, որ այս կնոջ տարազը իր սեփական ճաշակի ստեղծագործութիւնը չէր, ոչ ալ կը պատկանէր դերձակներու երեւակայութեան: Անոր ստեղծողը անցեալն էր, որ մթութեան մէջ էր կորած, հին հին դարերէն էր սկսուած, երբ Անահիտ դիցուհին կար Տարօնի մէջ, Արածանիի եւ Եփրատի ափերուն վրայ, Երզնկայի լեռներուն մէջ: Այդ տեղերէն սկսած մինչեւ Ախուրեանի, Ախալքալաքի մօտերքը, այս կնկան տարազն ունին կիները. ոսկի, մարգարիտ՝ գլուխներուն, կարմիր գօգնոցը՝ առաջները, կապոյտ չուխան ոսկի բանուածքով՝ իրենց հագին, հին վանքերու զարդանիշերուն նման: Անշուշտ այդ տարազով էր, որ մեծահարուստներու, իշխաններու կոյս աղջիկները եւ անպտուղ տիկինները ուխտի կ'երթային Անահիտ դիցուհու արձանին եւ պատրուակելով «ուխտը, զոհաբերութիւնը»՝ անձնատուր կը լինէին պատահական անցորդներուն, յանուն Անահիտ դիցուհուն, ոչ թէ ցնծութեան եւ հաճոյքի համար, այլ բեղմնաւորուելու եւ պտուղ տալու համար, յաւիտենականութեան սիրոյն։

Կնոջ աչքերուն նայեցի։ Անոնք զիս կը դիտէին· այնքա՜ն թախծոտ, այնքա՜ն շոյող, այնքա՜ն գրաւիչ էին, որ իմ աչքերը անոնց փակեցան։ Կարծես կը լսէի կնոջ աղօթքը, պաղատանքը, որ զաւակ կ'ուզէր...

Սթափեցայ եւ, շուրջս նայելով, տեսայ որ ամուսինը Սերգէյի հետ տաք վէճը կը շարունակէր Գիւմրիի մասին։ Կտրեցի անոր խօսքը·

— Ստոլեար ախպէր, դու իմ մէկ հարցումին պատասխանէ՝ քանի՞ աղջիկ կամ տղայ զաւակ ունիս։

Ստոլեարը շշմեցաւ, երեսը թթուեց, կնոջ կողմը նայեցաւ եւ, ինձ դառնալով, ակամայ ըսաւ·

— Զաւակներ ունեցայ, պզտիկ պզտիկ մեռան։ Այժմ ես ոչինչ չունիմ։

— Այդ ես գիտէի, — պատասխանեցի եւ մտքիս մէջ ըսի· «Դու սուտ կը խօսիս»։

Այդ ժամանակ գնացքը կայարանի մէջ կանգնեց։ Դիմացի կնիկը հայեացք մըն ալ նետեց վրաս։ Բայց ես հասկցած էի արդէն անոր գաղտնիքը։ Անոր միտքը ես չէի, այլ իր ապագան, իբր կամուրջ մը իր երջանկութեան եւ իր ամուսնու ինքնախաբէութեան։ Ան մուրացկանի պէս ողորմութիւն կ'ուզէր։ Ինչո՞ւ ողորմիմ, մտածեցի եւ անոր երեսը այլեւս չտեսայ։

* * *

Գիւմրին՝ Անիի տեղապահն է, Շիրակի մայրաքաղաքը, բայց Անի չէ։ Իր շուրջը 200·000 զուտ հայութիւն է հաւաքուած, թէեւ ինքը փոքրիկ քաղաք մըն է։ Անիի պէս չունի իրեն կռուի գօտի դարձուցած պարիսպներ եւ խրամատներ։

Չունի ե՛ւ անոր ծուռ փողոցները, խորիզէ գաթայի նման, ոչ ալ անոր պալատները կամ հազար ու մէկ եկեղեցիները, որոնք զարմանք կը պատճառեն իրենց գեղեցկութեամբ եւ որոնք, սակայն, լուռ են, ամէնքն ալ մեռած։

Գիւմրին տարբեր է։ Ան ունի լայն, ուղիղ փողոցներ, տափակ, կարճլիկ տներ, իր մեծութեան անհամապատասխան բազմաթիւ եկեղեցիներ, կարմիր եւ սեւ քարերով շինուած եւ Անիի աւերակ եկեղեցիներէ ընդօրինակուած։

Անիի կողքին Գիւմրին գաճաճ մըն է, գեղեցիկ չէ, նոյնիսկ տգեղ է։ Եթէ չլինէին իր քանի մը ծառերը, որոնց «սադ» (պարտէզ) անունը կու տան եւ, եթէ հեռուէն չերեւար Արագածը, տաղտկալի վայր մը պիտի լինէր։ Այսպէս լինելով հանդերձ, Գիւմրին շատ ցանկալի քաղաք մըն է։ Հոն մարդու սիրտը կը բացուի, կ'ուրախանայ աւելի քան գեղեցիկ Անիի մէջ, ուր մարդու սիրտը կուլայ եւ գեղեցկութիւնը կը դառնայ ողբի շարական։ Անիի բնակիչները մնացեր են չղջիկները եւ բուերը միայն, իսկ Գիւմրիի մէջ մարդիկ կ'ապրին, եւ գեղեցկութիւն ու կեանք կու տան քաղաքին։

Մանկութեան հասակէս շատ անգամ եղած էի Գիւմրի, բայց եւ ոչ մէկ անգամ այնպէս չէի տեսած, ինչպէս Կարսէն վերադարձիս, երբ սովորեցի ոչ միայն տեսնել անշունչ տուները, տեսարանները, այլեւ աւելի՝ մարդիկը։ Առաջները, միայն եկեղեցիներու գմբէթներուն վրայ աչքս կը թառէր։ Ինչպէս որ յաճախ մարդ կ'իյնայ անտառը, բայց ծառերը չի տեսներ, այդպէս ալ ես ուսանողական, զինուորական տարիքէս երբ Գիւմրի կու գայի, մարդ չէի տեսներ։ Իմ շուրջ մարդիկ կը վխտային, փափախները գլուխներուն, սեւ չուխաները հագին, լայն փաչաթերով կարմիր սատանի չափ թաշկինակները վիզերուն, բայց ես զանոնք չէի տեսներ։ Կողքէս կ'անցնէին՝ զիս հրմշտկելով, իրենց ճամբան բանալ շտապելով եւ երբեմն ալ զարհուրելի նայուածք մը տալով, բայց ես «կինօ, կոօ» կ'ըսէի եւ չէի տեսներ։ Փողոցները լիքն էին երեխաներով, դպրոցական պայուսակներ կրող աշակերտներով, անառակ, չար, քաղցր խօսքեր նետող։

Դռներուն կանգնած էին կնիկները՝ կարմիր գոգնոցով, բայց ես կը մտածէի՝ «աբլաներ» են, եւ մարդ չէի տեսներ:

Յուսահատ կ'երթայի Գիւմրիի «սաղը», ուր ինձ պէս կոյրեր կամ ղարղացած քաղաքացիներ ձանձրոյթէն կը հաւաքուէին եւ ժամանակ կը սպաննէին: Անոնք սովորական եւրոպական տարազով էին, ձեռներուն՝ փոքրիկ ձեռնափայտ, աչքերուն՝ ակնոց, հագած էին երկար նեղ փանթալոն եւ ճերմակ օձիք, գլխներուն դրած՝ «մելոն» գլխարկ: Ասոնց մէջ ես ծանօթներ ունէի, սիրալիր, բարեկիրթ, բոլորն ալ «գրող» լինելու զառանցանքով տարուած: «Սաղ»ի մէջ ինձ կը սպասէր Մոճոռեան բանաստեղծը, որ ունկնդիր կ'որոնէր: Ան կը հանէր ծոցէն խնամքով դրուած իր ոտանաւորները եւ կը կարդար ինձ.—

«Կապոյտ երկնքում աստղեր են փայլում,
Որոտ ու կայծակ գլխիս են թափում».

կամ ասոր նման բան մը: Եւ կարծիք կ'ուզէր ինձմէ: Ես սահուն կը գտնէի, բայց իրականին մէջ բան չէի հասկնար:

Ահա կը ներկայացնեմ ձեզ Սեդրակը, կարծեմ Մնջոյեան, որ դեռ Մոսկուա եղած ատեն իմ առաջին քարոզիչն է եղած Դաշնակցութեան: Ան եւս ինձ կը սպասէ իբր իր սանին եւ միեւնոյն դասերը տարբեր խօսքերով կը կրկնէ:

Ահա ե՛ւ անոր հակաճառողը՝ Վեհապետեանը, որուն անունը ինձ պատկառանք կ'ազդէր: Ան կ'ընդունէր Մնջոյեանի ազգային տեսակէտները, բայց կ'աւելցնէր.— «Միջազգային բարենորոգումներով եւ յեղափոխութեամբ միայն մենք կրնանք ազատուիլ»:

Կային ե՛ւ ուրիշներ, աւելի ծայրայեղ մտքերով. «Զարնել բոլոր տիրապետողներուն, ովքեր ալ որ լինին»: Ասոնցմէ մէկը մինչեւ Թրանսվաալ գնաց, օգնելու Պոյերներուն: Անոր հանդիպեցայ Հնդկաստան տանող նաւու մը մէջ: Ան իբր Զինգէրի ներկայացուցիչ շրջած էր ամբողջ Ափրիկէն եւ կ'ուզէր վերադառնալ իրենց Գիւմրին, 15 տարի թափառելէ ետք:

Մեր այս շրջանակէն դուրս կային ե՛ւ այլ շրջանակներ, որոնք ծառերու տակ առանձին առանձին կը շրջէին: Զօրքեր էին, մաքուր հագուած, այրերը մտաւորականի կամ զինուորականի համազգեստներով:

Կային ե՛ւ լրջախոհ, մտահոգ տեսքով, մեզմէ տարիքաւոր երիտասարդներ, որոնք ձեռնափայտերով գետնի վրայ խաղեր կը քաշէին, կարծես մեծ պետութեան մը սպայակոյտի անդամներ լինէին, եւ այնպէս մեզ խորթ կը նայէին, որ մօտիկնալ չէր լինի:

— Գիտե՞ս այդ խումբը ովքեր են,— կը բացատրէր մէկը մեր խմբակէն,— Ճեմարանէն դուրս վռնտուածներն են: Այն մէկը Աւետիք Իսահակեանն է, որ ոտանաւորներ կը գրէ մեր Ֆարհատի ոճով եւ յետամնաց տիրացուի նման կամ Երգ Երգոցը եւ կամ Աբարանի գեղջկական երգերը կ'ընդօրինակէ: Մոտեռն չէ: Ոչ Նադսոն(*) է, ոչ Լերմոնտով:

— Այն մէկն ալ գիւմրեցի չէ, քու հայրենակիցն է, նոյնպէս վռնտուածներէն: Անունը՝ Վահագն Դէմիրճեան: Կ'ըսեն լաւ արձանագործ է: Բայց ի՞նչ պիտի լինի էջմիածնի հացը ուտողը: Կ'ուզէ Արտահան գնալ եւ տէրտէր դառնալ:

Այսպէս, նաեւ միւսներու մասին ծանօթութիւններ կ'առնէի: Կը վիճէինք, աւելի շուտ կը բամբասէինք եւ շատ կ'ուզէինք որ այդ երէցները մեզ մարդու տեղ դնէին, բայց անոնք իրենց շատ հեռու կը պահէին, երեւի մեզ «լակոտ» համարելով:

Իմ ծանօթութիւնը Գիւմրիի մասին կը սահմանափակուէր անոր խեղճուկ պարտէզով եւ այդ պարտէզի բնակիչներով, զորս ներկայացուցի: Բուն Գիւմրին իր բնակիչներով անտառի նման անհետաքրքրական էր եղած ինծի համար. ան «լոթիներու, կռոներու» հաւաքածու կ'երեւար աչքիս, ինչպէ՞ս կրնայի կապուիլ անոր հետ, լինելով «ինտելիկենտ» մը:

(*) Ռուս բանաստեղծ, որու գործերը ամբողջ ռուս երիտասարդութիւնը կը յուզէին:

Ինչպէ՛ս զուարթ էին «սաղի» բնակիչները, իրենք իրենց վրայ սիրահարուած։

Մի օր, երբ հպարտութեամբ «Կապոյտ երկնքում աստղեր են փայլում, որոտ ու կայծակ գլխուս են թափւում» տողերը անգիր ըրած կը կրկնէի, գիւմրեցի մէկը, լայն փաչաներով, ըսաւ ինծի.

— Այ ղուրումսաղ, թէ աստղերը կը փայլին, երկինքը կապոյտ է, ալ ինչը՞ղ որոտ ու կայծակ գլխուդ կը թափուին։

Այդ «ղուրումսաղը» ու Գիւմրիի սադը իր հասարակութեամբ, զիս յուսահատեցուցին եւ համոզեցին, որ ամենապարապ քաղաքն է աշխարհի վրայ։

* * *

1904ին, երբ եկայ Գիւմրի, Թախթի, Բասէնի եւ Կարսի շրջանները պտտելէ յետոյ, ես փոխուած էի, բայց Գիւմրին իր տեղն էր։ «Ղուրումսաղ» հայհոյանքը յիշեցի եւ ա՛լ «սաղի» կողմը չնայեցայ, սեւ ու կարմիր գմբէթաւոր եկեղեցիներուն մօտէն անցայ, բայց զանոնք չնկատեցի։

Յակոբ Զիլինգարեանը, որ գիւմրեցի էր, ըսաւ.

— Այժմ տղերքը անպատճառ հաւաքուած են, գործի վրայ են։ Նախ՝ գնանք, տեսնենք թէ ի՞նչ կ՚անցնի կը դառնայ։

Եւ մեզ առաջնորդեց տուն մը, ուր մարդիկ կ՚ելլէին ու կը մտնէին, կարծես «բիթ բազար» ըլլար։ Դրան առջեւ կը խօսէին բարձր, իսկ սրահներու մէջ՝ փսփսալով։ Դահլիճը մտանք, լուռ էին ամէնքը, կարծես նորահարս ըլլային։ Սեղան մը կար հոն դրուած, չորս կողմը խառն ի խուռն նըստած էին մարդիկ, իսկ անոնց կեդրոնը՝ «կոլա շապիկ» փողկապով գեղեցկադէմ մարդ մը, որուն Վահան Զալլաթեան անուն տուին։

Մենք որ ներս մտանք, ոտքի ելան եւ «Վա՛յ բարով եկաք» ըսելով, տեղ հրամցուցին։ Վահանը իր աջ ու ձախ կողքերը առաւ Սերգէյն ու Յակոբը։ Զիս չէր ճանչնար։ Ոտքի մնացի, բայց ինծի ալ անկիւն մը տեղ մը ճարեցին։

— Ներեցէ՛ք մեզի, մէկ ժամ չի տեւեր այս բարեկամներուն գործերը վերջացնելը։ Օրը երկու ժամ հոս կը ժամադրուինք, որ փողոցէն, խանութէն, սրճարանէն ազատինք եւ գործերը հանգիստ կերպով տեսնանք, — բացատրեց Վահանը։ Դառնալով հերթի սպասողներուն, ըսաւ.— Կարճ խօսեցէք եւ հերթով մօտիկցէք։

Իրարու ետեւէ կը մօտենային կոմիտէներու, ենթակոմիտէներու ներկայացուցիչները։ Հաշուեփակի էին եկած։ Իրենց ծոցէն կը հանէին հաշուեկշիռները եւ կը ներկայացընէին, գրպանէն կը հանէին դրամները եւ կը հաշուէին ու ժամանակաւոր ստացագիր մը կ՚առնէին մինչեւ հաշիւներու ստուգումը, երբոր կարմիր կնիքով ստացագիր պիտի տանէին։

Անոնց յաջորդեցին զեկուցում տուողները, խնդրատուները, այլեւայլ գործերով եկածները, որոնց ամէն մէկուն կարճ պատասխաններով կը բաւարարէին եւ կամ նոր ժամադրութիւններ կու տային գիշերուան համար։

Շարժանկարի նման այս գործողութիւնները, որքան ալ հետաքրքրական ըլլային մեզ նման դիտողներու համար, յողնեցուցիչ էին կատարողներուն համար։ Վահան Զալլաթեան իր դերը յանձնեց իր ընկերներէն մէկուն, որուն անունը չեմ յիշեր, եւ մեզ հրաւիրեց կողքի սենեակը սուրճ խմելու։ Ոգեւորուած, ան ներկայացուց շրջանի կացութիւնը։ Թէեւ ամէն բանի մէջ իր դերը կը մատնանշէր, բայց, ընդհանուր առմամբ, կ՚երեւար որ Գիւմրիի կուսակցական այս շրջանը իր վերելքի մէջ էր եւ իր զանգուածը կը շնչէր եւ կ՚ապրէր Կ. Կոմիտէի միջոցով։

Ոչ մէկ տարբերութիւն չէի տեսներ Կարսի եւ Գիւմրիի միջեւ։ Գիւմրին նոյնն էր, ինչ որ Կարսը։ Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու, շրջանները՝ շրջանակներու, շրջանակները եւ թաղամասերը՝ խումբերու։ Խումբ, ենթակոմիտէ, կոմիտէ, Կ. Կոմիտէ։ Նոյնը ինչ որ Կարսի մէջ — կառավարութիւն մը հայկական՝ ռուս կառավարութեան մէջ. առաջինը՝ իրական, երկրորդը՝ ձեւական։

Ինչ որ Կարսի շրջանի մասին ըսի, եթէ փոխենք մարդոց անունները եւ դերակատարներու դիմագծերը, կը ներկայացնէ Գիւմրին իր շրջաններով։ Ըստ իս՝ տարբերութիւնը կը մնար միայն այն, որ Կարսը սահմանային շրջան էր եւ հոն կային սահմանային կռիւներ ու անոնց մասնակցող զինուորներ, իսկ եթէ հոս՝ Գիւմրիի մէջ, այդ չկար, ատոր փոխարէն ան այդ կռիւներուն ռազմամթերք եւ այլ նիւթեր մատակարարող վայրն էր։

Յակոբ Ջիլինգարեանը գոհ էր, որ իր բնագաւառը սեւ երես շրջան մը չէր։ Ես այնքա՜ն խանդավառ էի Վահանի տեղեկութիւններով, որ քիչ կը մնար ելլէի զայն համբուրելու։

Բայց Վահան Ջալլաթեանի համար, իմ եւ Յակոբի գնահատումները կարեւոր չէին. կարեւորը Սերգէյի գնահատութիւնը վաստկելն էր, որովհետեւ Սերգէյն էր դարձած Կարսի Նահանգի կուռքը։ Վահան զայն կը դիտէր եւ անոր տըպաւորութիւնը կ'ուզէր հասկնալ։ Բայց Սերգէյը գետին կը նայէր եւ բան չէր հասկցներ։ Վերջապէս, լեզու ելաւ եւ հարցուց.

— Մենք ինչացո՞ւ ենք, որ մեզ այդ լաւ բաները կը պատմես։

— Որ դուք հասկնաք դրութիւնը, հարեւան շրջան ենք։

— Ըստ իս՝ շատ լաւ չէ ձեր վիճակը։ Դուն Կ. Կոմիտէի անդամ ես, վտանգաւոր է Կ. Կոմիտէի մէկ անդամի համար իրեն ցուցադրելը։ Այդ կրնան ընել գործիչները։ Մի՞թէ հոս ուրիշ մարդ չկայ, որ դուն եւ քու ընկերները հրապարակ էք նետուած։

— Հասկցայ, — վիրաւորուած պատասխանեց Վահանը, — մենք Կարսի Կ. Կոմիտէն չենք, որ դաւուլը կախենք մեր վիզէն եւ չոմբախը տանք գործիչներուն ձեռքը։ Մեր գործը մեր ձեռքով կ'ընենք։ Մենք ոչ ծոյլ ենք եւ ոչ ալ վախկոտ։

— Կը սխալիս, ծուլութեան կամ վախկոտութեան հարց չկայ, այլ Կ. Կոմիտէի ապահովութեան։ Ձուկը գլխէն կը բռնուի, իսկ դուք ձեր գլուխը կը ցուցադրէք եւ կը վտանգէք ամբողջ կազմակերպութիւնը։

— Այդպէս բան չկայ։ Կարսում խառն է ազգաբնակչութիւնը, հոս անխառն է։ Ձեր տանը գող կայ, հոս բնաւ չըկայ։ Հոս կարիք չկայ աչքապուկ խաղալու։

Սերգէյը լսեց դժգոհութեամբ, չպատասխանեց, բայց քթի տակ կ'ըսէր. «Ես չեմ հասկնար, թէ այս մարդկանց որոնածն ի՞նչ է»։

Երբ բաժնուեցանք Վահան Ջալլաթեանէն եւ մնացինք Յակոբին հետ, որ ինձ նման հիացած էր Ջալլաթեանին վրայ, Սերգէյը ըսաւ.

— Կարսի մէջ ունինք Գլօ Թագաւորը, որ սիրելի է, որովհետեւ իր լոպազութեամբ իրեն վնաս կը բերէ, իսկ կուսակցութեան՝ օգուտ։ Ան մանուկ մըն է, ոչինչ չի փնտռեր, բացի իր վրայ ուշադրութիւն գրաւելէ եւ ափարըմ փաղաքշութիւնը վաստկելէ։ Ձեր Վահանը այլ տեսակ է։ Մութ է անոր որոնածը։ Ձեզ վտանգ կայ։ Օր առաջ անկէ ազատիլը բարիք է։

Սերգէյի այս կարծիքներէն դժգոհ էր Յակոբը։ Ես ալ տարօրինակ կը գտնէի Սերգէյի բացասական վերաբերմունքը։ Մի՞թէ Սերգէյը անոնցմէ է, որոնք՝ ով ալ որ փայլի, ով ալ որ թափ ու եռանդ ցոյց տայ, անոր գլխուն կը զարնէ։ Ըսի իրեն իմ կարծիքը, որ շատ վիրաւորեց զինք։ Դառնացած պատասխանեց.

— Լաւ, թո՛ղ ձեր ըսածը ըլլայ, անոր կաշին դարախանա (խաղախորդարան) կը ճանչնանք։

Անցան մէկ թէ երկու տարի։ Կովկասէն եկողները պատմեցին, որ իմ հիացմունքի առարկայ Վահան Ջալլաթեանը հարուստի մը տղայ է փախցուցած՝ դրամ կորզելու համար։ Կուսակցութեան ահաբեկման վախէն՝ ան փախած կորսուած է Ռուսիոյ խորքերը։ Զարմացայ, շատ յուզուեցայ եւ զըղջացի, որ անտեղի կերպով վիրաւորած էի Սերգէյը։ Գրեցի անոր այդ մասին։ Ան ինծ պատասխանեց.

— Յակոբն է այժմ, որ Վ. Ջալլաթեանի մահը կ'որոնէ։ Ես ձեզի չըսի՞ որ նմաններու կաշին միայն դարախանայի մէջ կարելի է ճանչնալ։

Իրաւունք տուի Սերգէյին եւ համոզուեցայ, որ բնազդով մարդը ճանչնալը, առանց տուեալի, կարեւոր բան մըն է եղեր։ Բայց այդ շնորհքը, ըստ երեւոյթին, ինծի եւ Յակոբին տրուած չէր, այլ միայն Սերգէյին։

* * *

Գիւմրի շատ էի եղած, բայց զայն չէի ճանչցած այնպէս ինչպէս որ պէտքն էր։ Համօ Ջանփոլատեանը, թէեւ հարուստ դասէն, բայց մարդամօտ եւ ծակ ու ծուկ մտնող էր· անոր ընկերացայ։ Ան ինծի ըսաւ·

— Գիւմրի գալ եւ տունը նախաճաշել, փռան առջեւ չկանգնիլ եւ Գիւմրիի «խաղլին» չուտել, կը նշանակէ բան չհասկնալ։

Այդպէս ալ ըրինք եւ գացինք փուռ՝ ուտելու «խաղլին», որ համով տարբեր է այլ տեղերի «խաղլի»էն։ Յաճախորդներու մէջ էր 12 տարեկան դարբինի աշկերտ մը, մրոտած քթով։

— Ուստաս 4 խաղլի կ'ուզէ, բայց տաք-տաք պիտի լինի։

— Այ օղուլ, տաք-տաք ինչպէ՞ս կրնայ ըլլալ· մինչեւ որ տանիս, պիտի պաղի։

Տղան իր մրոտ քթով բորբոքուեց·

— «Այ օղուլ» դուն ես։ Երբուանէ՞ քու օղուլը եղայ, ղուրումսաղ։

— Ծօ, ի՞նչ ըսի որ ինծի ղուրումսաղ կ'ըսես, շա՛ն ձագ։ Ես «խաղլի» չունիմ։

— Տես, տես, այնպէս հերսը հանէյ կը, որ կ'ասես քարըմ դանիմ եւ շան սատակ ընեմ· խաղլին աչէ (նայէ) խաղլիները տուր, թէ չէ քու հախէդ կու գամ։

Այս անհամաչափ կռիւը մրոտած քթով փոքրիկի եւ պեխերը ոլորած հաստափոր հացթուխի միջեւ զուարճալի էր եւ հետաքրքրական։ Յաճախորդները կ'ուտէին խաղլին եւ ժպտուն աչքերով կը սպասէին այս աքլորամարտի վերջաւորութեան, իսկ Համօն կրակին վրայ իւղ կը լեցնէր իր ծիծաղներով եւ կ'ըսէր փռապանին·

— Տղան իրաւունք ունի, ուստան տաք-տաք խաղլիներ կ'ուզէ, ինչո՞ւ կ'ուշացնես։ Ինծի դառնալով կ'աւելցնէր —

Գիւմրին այսպէս է· մեծով, պստիկով կռիւ կ'ուզէ։ Կռիւ որ չլինի, «խաղլու» տաք ու պաղի վրայ կռիւ կը բանայ։

— Իրաւունքը քուկդ է, դարձաւ տղային, իմ խաղլու կէսը դու կեր, մինչեւ փռէն տաք-տաք խաղլիներ դուրս հանէ քու ուստայի համար։

Տղան արհամարհական աչքերով չափեց Համօն եւ ըսաւ·

— Ի՞նչ է, ինծի աղքա՞տ կը կարծես որ քու աւելցուքդ ուտեմ։

Կռիւը կարող էր դառնալ մեր վրայ· մատներս լպլտկեցինք եւ ուղղուեցանք դէպի Վաղոյի «պատուալը» (գետնայարկը)։

◆

Վաղոյի «պատուալը» անուն հանած էր· անոր մասին կը խօսէին նոյնիսկ Գիւմրիի սահմաններէն դուրս։ Բայց թէ ի՞նչն էր անոր առաւելութիւնը եւ արժէքը, գիտցողը չէր խօսեր, իսկ չգիտցողը այնպէս կը խօսէր, որ կարծես Երուսաղէմի կամ Ս. Կարապետի վանքը ըլլար։

— Գիւմրի գնացիր, Վաղոյի պատուալը մտա՞ր, — կ'ըսէին մարդիկ իրարու։

— Չէ՛, փնտռեցի, բայց չգտայ։

— Որ այդպէս է, բան մ'ալ չես տեսած· ես մտած եմ եւ Վաղոյին ալ ճակատը պագած եւ անոր անուշ գինիին խըմած։

Բայց չկարծէք թէ այդ մարդը ճիշդ կը խօսէր։ Ան ո՛չ Վաղոյի պատուալը մտած էր եւ ոչ ալ Վաղոյին տեսած ու ճակատը պագած։ Այդ բոլորը ան երեւակայած էր եւ ատով իր մօտիկութիւնը կ'ուզէր ցոյց տալ Վաղոյի գործին։

Շատերը մեր զինուորներէն, պահեստապահներէն և կամ զէնք փոխադրողներէն կ'ասէին·

— Որքա՛ն ըսեցի Վաղոյին, որ մեծ արկղներով չտայ զէնքերը, պահել չի լինի, ականջ չկախեց։

Բայց պէտք չէր հաւատալ այդ ըսածներուն։ Ճիշդ է, որ զինուորի ձեռքի զէնքը եւ մեր պահեստներուն մէջ եղածները Վաղոյի շնորհիւ ձեռք բերուած էին, բայց ինքը՝ զինուորը նոյնիսկ Գիւմրի չէր եղած եւ Վաղոյի պատուալը ո՞ւր էր եւ Վաղոն ո՞վ էր՝ բնաւ չէր գիտցած։

Կ. Կոմիտէի անդամները, ինչպէս եւ աչքի ընկնող ընկերները հպարտ էին, որ առատութիւն կար իրենց զինամթերանոցներուն մէջ։ Անոնք նման էին այն մեղուաբոյծին, որ հպարտ է իր ստացած մեղրի առատութեամբ։ Բայց ինչպէս մեղուաբոյծին անծանօթ է, թէ ինչպէ՞ս կը պատրաստուի այդ մեղրը եւ ո՞ր տեսակի մեղուն է պատրաստողը, այդպէս ալ այդ ընկերներուն անծանօթ էին իրենց ձեռք բերած զինամթերքի աղբիւրը եւ ձեռք բերելու ձեւն ու միջոցը։ Անոնց յայտնի էր միայն, որ Պատուալի Վաղոն իրենց այնքան զէնք կրնայ տալ, որքան որ իրենք ոյժ ունենան պարտկելու։ Եթէ այդպիսիք, Ջալլաթեանի նման, աւելին թէ Վաղոյի հետ այս որոշեցինք, այս ծրագրեցինք, ականջ պէտք չէ կախէիր։ Ճիշդը այն էր, որ Պատուալի Վաղոն լիազօրութիւն առած էր Կ. Կոմիտէէն ամէն ինչ ընելու, որոշուած վայրի մէջ ապահով կերպով իր բերած զէնքերը թափելու առանց վճարումի։

Եթէ ես ալ ձեզ ըսեմ, որ հարցի էութիւնը լաւ գիտեմ, ականջ մի՛ կախէք։ Այդ գիտէին միայն Վաղոն եւ Սվազցի Բիձան (Յարութիւնը), որոնք իրենց ըրածն ու գիտցածը իրենց փորի մէջ կը պահէին։

Իմ գիտցածը պատմած են Սերգէյն ու Յակոբը, որոնք աւելի մօտիկ էին գործին եւ շատ մտերիմ՝ Վաղոյին։ Եւ որովհետեւ Կարսի շրջանը գլխաւոր պարտկողն էր ձեռք բերուած ռազմանիւթի, աւելի հաւանական է որ անոնց պատմածը ճշմարիտ ու իրական էր։ Անոնք ինձ հասկցուցած էին, որ Թախթի, Բասէնի եւ Կարսի մեր պահեստների աղբիւրը Պատուալի Վաղոն էր եւ պատուիրած էին նոյնպէս, որ այդ մասին ծպտուն չհանեմ, եթէ կ՚ուզեմ իմ գլուխը փորձանքի չենթարկել։

Համոն ինձ կ՚առաջնորդէ Վաղոյի պատուալը։

«Պատուալ», «պատուալ», երբ կ՚ըսէին, ես կը պատկերացնէի Թիֆլիսի Տիլիպուճուրը, ճերմակ սփռոցներով, ծաղկամաններով, փայլուն սրուակներով եւ աման-չամաններով ու տեսակ տեսակ խորտիկներով, ուր ամէն ինչ կայ, բացի սոխակի լեզուէն պատրաստուած համեմներէ։ Արդէն կը պատրաստուէի, Համոյի հաշւոյն, լաւ քէֆ մը ընել։

Համոն կանգ կ՚առնէ փողոցի մը մէջ ծակի մը առջեւ, որտեղէն գինու եւ այլ խմիչքներու հոտը դուրս կը փչէ եւ ուր պէտք է երթայիր շունչդ բռնած, ոլորուն սանդուխներով, գետնի տակ։

Աղջամուղջի մթութեան մէջ, հազիւ կը նշմարես մի քանի սեւ սեղաններ առանց բազմութեան եւ դարակները շարուած սրուակներով. առաջը՝ դախլը, ետեւը երիտասարդ մը նստած։ Անդին քանի մը տակառներ գինու եւ գարեջրի։ Վաղոյի պատուալ ըսածը այս է եղեր...։ Մի գուփ, առանց պատուհանի, լոյսի եւ խորտիկների, փորուած քարի ու հողի մէջ։

— Համօ ջան, դո՞ւ ես, էս ո՞ւր ես կորեր. երկար ժամանակ է մեզի չես հանդիպեր, խատըր չես ըներ։

Ըստ երեւոյթին, մօտիկ մարդ էր խօսակիցը, որ Համոյի ձեռքը բռնած կը սեղմէր եւ բաց չէր թողեր։ Կը թօթուէր ու կը թօթուէր եւ իր գեղեցիկ աչքերով կը շոյէր զայն։

— Վաղօ, ադ ի՞նչ կ՚ըսես կը։ Խատըր չեմ ըներ. դուք խատըր չէք ընէ, ձեր Յակոբ խատըր չ՚ըներ, ինծի լակոտ կը կարծէ, իմ ուխտէն յետ կ՚ընէ կը։

— Լաւ, լաւ, գիտեմ կը, սիրտդ մի՛ առնէ, բան մը կը շինենք։ Ի՞նչ հրամցնեմ։ Հետինդ վէ՞վ է։

— Քեզի պէս վերի արտի ցորեն, ես ալ՝ ձեր պոչը։ Եկած եմ, տեսնենք իմ գործը կը լինի՞։

Վաղոն աչքի տակով ինձ չափեց, լուրջ բայց սիրալիր կերպարանք առաւ եւ մի քանի տեսակ խմիչքներու սրուակներ վերէն վար առաւ։

— Ո՞րը հրամցնեմ ձեզի, հարցուց Վաղոն եւ առանց պատասխանի սպասելու, լեցուց բաժակները։

— Այս ամենէն լաւն է, բարի յաջողում, — ըսաւ եւ իր գլուխը քաշեց։ — Այժմ Համօ ջան, պատմէ, թէ ինչպէս ուզեցիր մէկէն ե՛ւ հօրդ հարստացնել, ե՛ւ աղի գինը մէկէն ձգել։

Եւ Վաղոն, կողքերը բռնած, սկսաւ ծիծաղել, իսկ Համոն վառօդի պէս պայթեցաւ։ Ես այդտեղէն միայն հասկըցայ Համոյի տնտեսական տաղանդը։

— Վաղօ, ի՞նչ կը ծիծաղիս, քու գլուխն ալ հօրս գըլխու պէս փայտէ՞ է շինուած։ Իմ հաշիւը ճիշդ է, ձեռնտու եւ արդար։ Աղի փութին 40 կոպէկ կու տան, չէ՞։ Այդ 40էն 15 կոպէկը կ՚երթայ միջնորդներուն։ 15ը կ՚երթայ գրասենեակներու ծախքին, բանուորներուն, որոնց քթին ջուրը պիտի քաշել, կշռողին, հանուած աղը դասաւորողին, եւայլն։ Տակը կը մնայ 10 կոպէկ հանքը բանեցնողին եւ կառավարութեան։ Այժմս դու ըսէ. եթէ այդ աղը 10 կոպէկի ծախեմ եւ աւելորդ 30 կոպէկի ծախսէն ազատիմ, վնասուողը ո՞վ պիտի լինի եւ օգտուողը ո՞վ։ Մի միլիոն աղ ուտող կայ մեր հանքէն։ Թող չորս անգամ պակաս գնով ուտեն։ Քանի մը տասնեակ, կամ հարիւր միջնորդ աղ ծախող կայ։ Թող անոնք ալ վնասուին, հոգս չէ։ Քանի մը հարիւր բանուոր կայ, անոնք ալ թող պայմանները փոխեն եւ այնպէս աշխատին։ Իմ ըրածն ի՞նչ էր, որ հօրս հետ միասին, ինձ մատի փաթթոց շինեցին։ Ըսի բոլորին, թէ ով իր ձեռներով աղը կը հանէ, իր միջոցներով կը տանի, անոր կու տամ չորս անգամ պակաս գնով։ Մարդիկ թափուեցան ոտքով, էշով ու ձիով, սայլով եւ ուղտով, իրենց քլունկով, իրենց բեռները առին 10 կոպէկով եւ երեք ամսուայ մէջ տարին այնքան, որ մէկ տարուայ մէջ չէր ծախած հայրս։ Ի՞նչ պակսեցաւ հօրմէս կամ կառավարութենէն։ Անոնք շահեցան։ Հասկցի՛ր, որ անոնց հէչ վնաս չի լինի եթէ հինգ կոպէկ ալ ծախուի։ Հասկցի՛ր, որ աղահանքը հազար տարի ալ անցնի, բնաւ չի զգար թէ իրմէ բան մը պակսած է։ Անոնք ժլատ են, ագահ։ Անոնք ոչ ուտել գիտեն եւ ոչ ալ դրամ վաստկիլ։ Դուն ալ ելեր անոնց հետ միացեր իմ վրայ կը ծիծաղիս։

Համոն իր հօր վրայ թափուելիք թոյնը Վաղոյի առջեւ

թափեց։ Իսկ Վաղոն, թէեւ կը շարունակէր ծիծաղիլ, բայց լռաւ.

— Քեզ անկեղծ կ՚ըսեմ, ես խնդրի էութիւնը չէի հասկըցած, բայց այժմս կը տեսնեմ, որ իրաւունքը քու կողմ է։

Համոն գոհ եղաւ, որ իրեն գնահատող մէկը գտաւ։

Երբ Համոն իր պատմութիւնը կ՚ընէր, մէկը բարձրահասակ, ջղուտ եւ բարտի ծառի պէս համաչափ, մօրուքը սեւ, աչքերը թուխ եւ կատուի պէս փայլուն, կանգնեցաւ Համոյի գլխուն, ձեռները սեղմեց անոր ուսերուն եւ ըսաւ.—

— Հասկցայ որ քեզ լակոտ ըսողներն են լակոտ։ Քեզմէ, Համօ ջան, մարդ դուրս պիտի գայ։ Երբ նեղը մնաս, ես քու կողքին եմ։

Համոյի աչքերը փայլեցան.

— Բիձա ջան, նստիր։ Վա՛ղօ, մէկ հատ լից Բիձայի համար։ Ես քու հոգուն մատաղ, ինծի բոլորը լակոտ կ՚ըսեն ու կ՚երթան։

Երբ Բիձա անունը լսեցի, սարսուռը բռնեց զիս։ Սերգէյն պատմած էր անոր սապոնած պարանի մասին, որով մարդ կը խեղդէր։ Եւ Բիձան ինձ կը թուար մի պօս օձ, որմէ ազատում չկայ, թէեւ ան գեղեցիկ տղամարդ էր եւ վրան ոչինչ չկար հրէշային։

Վաղոն ու Բիձան էին մեր զինամթերքի աղբիւրները եւ անոնց շուրջն էին հիւսուած անհաւատալի յանդգնութիւններ եւ վճռականութիւններ։

Ի հարկէ այս առասպելական մարդոց ես ոչ մէկ հարցում ըրի իրենց ծառայութեանց մասին, բայց Յակոբի եւ Սերգէյի ըսածները պիտի փոխանցեմ ձեզի։

Գիւմրին զինուորական քաղաք էր, զօրանոցներով լեցուած։ Հոն էին ե՛ւ բանակի գլխաւոր պահեստները Անդրկովկասի ճակատին համար։ Այդ պահեստները կը պահպանուէին յատուկ զօրամասով, որ իւրաքանչիւր երկու ժամը մէկ անգամ պահակները կը փոխէր, իւրաքանչիւր երկու ժամը կը ստուգէր կնքուած դըռներուն կնիքները, որոնց անաղարտ լինելու դէպքում միայն՝ պահակը կը ստանձնէր պահակութիւնը։

Վաղոն գեղեցիկ էր, երիտասարդ, ամուրի, ուրախ եւ սատանեան։ Ան քաղաքավար էր։ Գիւմրիցի լինելով հանդերձ, ան զական տարազ չէր հագնէր, այլ զինուորական, թէեւ առանց ուսանոցներու։ Զէնքեր գնելու կուսակցական իր պարտականութիւնը նախապէս կատարած էր ճիշդ այնպէս, ինչպէս Յակոբ Կարսի մէջ, բայց ձանձրացած էր եւ կ'ըսէր·

«Կաթիլ կաթիլ փոր չի կշտանայ, մի այլ ճամբայ պէտք գտնել»։

Կը ծանօթանայ պահեստներու պահպանման սպային հետ եւ կը հասկնայ, որ նիւթապէս կը նեղուի։ Անոր բացերը կը գոցէ, խմիչք, ուտելիք կը ճարէ, եւ շուտով ընտանիքին մտերիմը կը դառնայ։ Օր մըն ալ կ'առաջարկէ իրեն յանձնուած պահեստներէն երկուքը դատարկել այնպիսի ձեւով մը, որ կնիքները անվթար մնան եւ ոչ ոք գաղտնիքը հասկնայ։ Եւ քանի որ տարին մէկ կամ երկու անգամ ընդհանուր քննութիւն կու գան, ինքը այժմէն իսկ խնդրարկու կը դառնայ իր տեղափոխութեան։ Եթէ ի վերջոյ բացուի գաղտնիքը, ինքը չի լինիր պատասխանատուն։ Անոր դիմաց ինչ որ կ'ուզէ կը վճարուի։ Կարծեմ քսան հազարով կը համաձայնուին։ Միաժամանակ, պահեստները պահպանող զօրամասի մէջ (թիւով 1000), Վազգէն կը գտնէ շուրջ 25 հայ զինուորներ։ Զանոնք կը կազմակերպէ եւ անոնցմէ կ'ընտրէ հինգ թէ վեց ամենավստահելիները, որոնք ծարաւի էին «Երկիր» գնալու։ Ասոնք կ'ուխտեն՝ իրարու հետ ապրիլ, իրարու հետ մեռնիլ եւ ամէն վտանգ յանձն առնել։

Այդ ամէնը կարգադրելէ ետք, հարցը կը պարզէ Բէձային, որուն հետ մտերիմ էր։

— Իմ վրայ կը վերցնեմ մտնել զօրքի պահեստները եւ ինչ որ կայ հոն՝ թափել դուրս, դրան առջեւ, — կ'ըսէ Բէձային։ — Այդ ինչպէս կ'ընեմ, հէչ մի հարցներ։ Դու կարո՞ղ ես քու վրան առնել՝ իմ դուրս թափածը հեռացնելը եւ ապահով վայր մը փոխադրելն ու պահելը։

— Գործը դժուարին է, Գիւմրին ալ մեզ հետ կրնանք վառել, չեմ կրնար իսկոյն պատասխանել, գնանք տեղին վրայ, վերջը կը պատասխանեմ։

Կ'երթան ու տեղը կ'որոշեն հետեւեալը։

Գործը կը բաժնուի իրարմէ անկախ երեք մասերու։

Բուն գողութիւնը պիտի կատարէ Վազգէն, երկու ընկերներով եւ բանակի պահապան զինուորներով։

Գողցուածի փոխադրութիւնը եւ հետքերը կորսնցնելու պատասխանատուութիւնը իր վրայ կ'առնէ Բէձան, 10 ընկերներով, չորս կառապանով, մէկ հովիւով, չորս կառքով եւ 200 ոչխարով (այդ ոչխարները պիտի արածէին պահեստանոցի շուրջը, հետքերը աւրելու համար)։

Գողցուածը պիտի պահէին կարսեցիք։ Այս վերջին գործին համար կը խօսին Գիւմրիեցի Յակոբին հետ, որ Կարսի գործիչն էր եւ որուն պաշտօնն էր զէնքերու գնումը։

— Երկաթուղու վարչութեան հետ խօսք մէկ ենք ըրած՝ Տուլայի զինուորական գնացքներու բեռները վար իջեցնել կայարանի մը մէջ։ Ձեզ կարող ենք յանձնել զէնքերը այս ինչ բլուրին տակ։ Որքան որ պարպես, կարող ենք բերել· վտանգն ու ազատումը քու վրան։ Որոշուած ժամին ապրանքը պիտի ձգենք ու գնանք։

— Ի՞նչքան ապրանք կարող էք տալ եւ քանի՞ անգամէն, կը հարցնէ Յակոբը։

— Կ'ուզես օրը մէկ վագոն, կ'ուզես կէս, կ'ուզես չորս ֆուրկոն։

— Շաբաթը կը յուսամ չորս ֆուրկոն պարպել, աւելին դժուար է։ Ի՞նչ է գինը եւ ինչպէ՞ս վճարել։

— Ջրի է։ Եթէ կարողանանք նուէր տալ 20·000 ռուբլի, անհաշիւ ապրանքի տէր կը դառնանք, դու պիտի տաս 10·000ը, մնացածը մենք կը ճարենք։ Երբ ամէն ինչ յաջող գնայ, կ'ըսենք Կ. Կոմիտէներուն եւ յետ կը դարձնենք։

— Կ'երթամ այդ գործին, յաջողի թէ չյաջողի։ Մէկ ալ չի հանդիպիր այսպիսի պատահար, եթէ ծուղակի մէջ չէք։

Յակոբը կը կանչէ ախըլցխացիներու ամէնափորձառու հին ընկերները, Ռուսուլ-Մէկչան, Լեւոնը, Աշիկը, կը կանչէ նաեւ Մշեցի Սարօն, Արամայիսը եւ ուրիշները։ Յանձն կ'առնէ «պարպելու» գործը կազմակերպել եւ Վազգէնին կու տայ 10·000 ռուբլին։

Ասկէ ետքը երեք բաժան գործերը յաջողութեամբ կ'իրականանան եւ հոյակապ գաղտնի ոստիկանական վէպի մը կերպարանքը կ'առնեն։

Վազգէն կը ներկայանայ իր բարեկամ գնդապետին, 5·000 ռուբլի առաջը կը դնէ եւ կ'ըսէ·

— Ինձ պիտի տանիս այս գիշեր պահեստատունը, դուռը պիտի բանաս, վրայէս պիտի կղպես եւ պիտի կնքես։ Երեք օրէն մնացած գումարը կը ստանաս։ Երբ փորձանք պատահի, քեզ վտանգ չկայ, գիս անճանաչելի դիակ կը գտնեն։

Պահակ չկայ։ Ըստ Վազգէնի պատուէրին, ան թաքնուած է, որ ոչ ինքը տեսնէ եկողը եւ ոչ ալ սպան ճանչնայ իր պահակ զինուորը։ Սպան կը քանդէ կնիքը· Վազգէն ներս կը մտնէ։ Ապա գնդապետը նորէն կը կնքէ դուռը եւ կը ձգէ կ'երթայ։ Վազգէն պահեստանոցին մէջ բանտարկուած է։

Պահակը կ'երեւայ սպային հեռանալէն ետք, կնիքը կը ստուգէ եւ կը կանչէ.— «Ամէն ինչ կարգին է, գործիդ նայէ»։

Վազգէն մէկ ժամ եւ մէկ քառորդ ունի գործ ընելու համար։ Պատուհանի հաստ երկաթէ խաչկապ ութը ձողերը կը սկսի սղոցել իր նուրբ գործիքներով։ Տենդագին կ'աշխատի, դուրսը պահապանը ջղային դառնալով կ'երթայ կու գայ, հրացանը ուսին։

— Հինգ րոպէ մնաց իմ փոխուելուն, դադրեցո՛ւր. երեք օրէն ինծի նորէն կը բերեն։

Վաղոն պիտի մնայ, քանի որ չէ կրցած բոլոր ձողերը սղոցել։ Կատուի պէս կը քաշուի դրան ետեւ։ Կը լսուի ոտքերու համաչափ զարկը։ «Կառաուլ, ստոյ» (Պահա՛կ, կեցի՛ր), — կը լսուի հրամանը։ Կը մօտիկնան, կը զարնուին դրան եւ կախուած կնիքը կը շարժի։ «Կառաուլ, շագոմ մարշ» (պահա՛կ, քայլերով յառաջ)։ Վաղոն շունչ մը կը քաշէ։ Պահակը յետ եւ առաջ համաչափ կը քայլէ։

Եւ այսպէս երեք օր ու երեք գիշեր, իւրաքանչիւր երկու ժամ անգամ մը նոյն գործողութիւնը կը կատարուի։

Վաղոն անօթի է, բայց հաց չունի, ծարաւ է եւ մի սրուակ գարեջուր միայն բերած է։

Երրորդ օրը կէս գիշերին, դուռը կը զարնուի։

«Ես եմ»։ Պահակը համաչափ յետ ու առաջ կը քայլէ պահեստատան առջեւ։ Իսկ Վաղոն կրկին իր գործին է անցած եւ կէս ժամէն պատուհանը բացուած է։ Անոր խաչկապ երկաթէ ձողերը, իբր մի ամբողջութիւն, այնպէս են բաժնուած պատէն, որ անհնար է բաժանումը նկատել, եթէ ամուր չես հրեր զայն։

Վաղոն կը մաքրէ փոշու հետքերը, դուրս կ'ելլէ պատուհանէն, ձողերը տեղը կը դնէ, պատուհանը կը գոցէ, եւ ուրախութենէն կը համբուրէ զարմացած պահակը։ Նոյն գիշերն իսկ կը ներկայանայ զնդապետին, 5·000ը կը դնէ առջեւը եւ կ'ըսէ.— «Մնացածը ինը օր յետոյ»...

Սպան շշմած էր, չէր հաւատար կատարուած հրաշքը։ Դուռը գոց է եւ կնքուած, իսկ անհնար էր պատը եւ հիմքը ծակելով դուրս գալ։ Վաղոն կը խաբէ, ըսելով թէ կեղծ բանալիով դուռը բացած է եւ կեղծ կնիքով նորէն կնքած։ Այսպէս կը մոլորեցնէ զնդապետը, որ երեք տանջալից գիշերներու եւ ցերեկներու ընթացքին կմախք էր դարձած։

Երեք օր ետքը, ժամը 12 անց, երբ կառաուլը կը հեռանայ պահեստատանցէն պահակը փոխելէն ետք, քարերուն մէջ թաքնուած երեք հոգի կը մօտենան պահեստատանը, նշանները առնելէն ետք։ Վաղոն կը հանէ երկաթէ խաչկապ ձողերը եւ եկողները ներս կ'անցնին պահեստին մէջ։ 10 րոպէ չանցած, կը մօտենան զգուշութեամբ Բիձային մարդիկը, ներս եղած մարդիկ դուրս կու տան արկղները, միւսները կը շալկեն եւ կը կրեն ներքեւ։

Այսպէս մէկ ժամ ու կէս կ'աշխատին դրսի ու ներսի մարդիկը, առանց զիրար տեսնելու եւ ճանաչելու։ Այդ գործողութիւնը կը կատարուի տասներեք անգամ մէկ ամսուան մէջ, առանց որեւէ փորձանքի, մինչեւ որ լիք պահեստատանը կը պարպուի։ Մամնացած է միայն Վաղոյի բերած պայուսակը, իր գործիքներով, եւ գարեջրի դատարկ շիշը, որ ութը ամիս յետոյ երեւան պիտի գար։

Բիձան է կառքերին վրայ, չորս ձիով լծուած։ Երբ լիքն են անոնք եւ լաւ դասաւորուած, շալակաւորները, զէնքերը ձեռին, կը նստեցնէ կառքերու վրայ եւ առաջ կը քշէ։ Կը հասնին Կարսէն եկած դատարկ կառքերուն։ Կառապանները իսկոյն կը փոխուին։ Լիք կառքերունը կը թողուն դատարկներուն վրայ եւ կը վերադառնան Գիւմրի արշալոյսին։ Իսկ լիք կառքերը 100–400 քայլ երբ առաջ կ'երթան, կը հանդիպին Յակոբին ձիաւոր եւ զինուած մարդոց, որոնք կը բաժանուին նախ երկու եւ յետոյ աւելի մասերու, որպէսզի իւրաքանչիւր մաս իր բաժին ինկած ապրանքը տանի եւ թաքցնի նահանգի այս կամ այն գիւղը, կամ պահեստը, առանց գիտնալու թէ ո՛րտեղէն եւ որո՛ւ ձեռքով այդ իրերը ձեռք բերուած են։ Այս վերջին գործողութեանց շատերը մասնակից են եղած, նոյնիսկ ինծի վիճակուեց Մեղրէի եւ Բեռնայի մէջ եղածներուն հաշիւը տեսնել։ Ինծի սակայն կը թուէր, թէ զէնքերը գնուած են կամ Ղըզըլ–Ջախչախի կայարանապետներու հետ կարգադրուած խնդիր մըն է, բայց կային կասկածողներ ալ այդ մասին, մանաւանդ որ Արամայիս ճանաչած էր Բիձան։ Անկէ զատ, կայարաններու կողմէ չէ, որ եկած էին լիք կառքերը։

— Ըսի թէ չըսի, այս Վաղոյի, Բիձայի սատանայութեան գործերն են, կը հաւատէր ան։

Ինչ որ ալ ըլլար, իրականութիւն էր որ ռազմամթերքով մենք ուժովցած էինք։ Բազմութիւնները այդ կը զգային եւ ամէն մէկը իր գլխուն զոռ տալով, կ'ուզէր այդ «մադէն»ի (հանքի) աղբիւրը ճանաչել եւ տեսակ տեսակ առասպելներ կը ստեղծէր։ Օրինակ, ոմանք կ'ըսէին, որ այդ բոլորին ընողը Բիձան է, որ իր մէջքի վրայ փաթթած ունի սապոնած չուան մը, եւ որո՛ւն վրայ որ կասկածէր թէ թոյլ բերան է, կամ մատնութեան հակամէտ, Վաղոյի պատուհանին մէջ չուանը վիզը կը դնէր եւ կը խեղդէր ու հոն բացուած հորի մէջ կը ձգէր։ Եւ այլ նման բաներ։

Այս անվաւեր պատմութեանց մէջ ճշմարտութեան բաժին կարող էր ըլլալ, քանի որ Բիձայի ձեռք տակ եղած մարդոցմէ մէկ քանիսը այլեւս չէին երեւար։ Միւս կողմէ, Վաղոյին օգնող զինուորները, նոյնպէս, իրենց հրացաններով այլեւս չքացան եւ չերեւցին։

Բանակէն հայ զինուորներու չքանալը աչք ծակող երեւոյթ դարձաւ։ Ոմանք կ'ըսէին, թէ Բիձան կորսնցուցած է իր չուանով, ոմանք ալ կ'ըսէին, թէ Վաղոն փախցուցած է «Երկիր», բոլորովին գողութեան հետքը կորսնցնելու համար։

Այս վերջին ենթադրութիւնն է ամենայն հաւանականը, քանի որ շուտով Սալմաստի մէջ ես պիտի հանդիպէի Սուրէն եւ Գրիշ անունով ախալքալաքցի ցարական բանակի երկու զինուորներու, որ եկած էին հոն եւ միացած Դումանի խմբին։ Կը շշնջային իրարու, որ անոնք Վաղոյի մարդիկն էին եւ Գիւմրիի հերոսները, բայց անոնք մերժելով կը մերժէին իրենց Գիւմրի լինելը եւ Վաղոն ճանաչելը։ Հաւանաբար, անոնք դիտմամբ կը մերժէին, քանի որ թէ՛ մեր, թէ ռուս կառավարութեան կողմէ մահուան վըտանգ կար իրենց համար, եթէ իրենց գաղտնիքը դուրս տային։

Շուտով Վաղոյի ծանօթ սպան կորսուեցաւ անհետ։ Ան չէր կարող Բիճայի չուանին արժանանալ, քանի որ անոր հետ միայն Վաղոն կապ ունէր եւ անոր գոյութեան մասին Բիճան իսկ չգիտէր։ Յետոյ հասկցայ, որ երբ հիւանդ, Գիւմրիի վատ կլիման պատրուակ բռնելով, Ռուսիոյ այլ անկիւնները պաշտօնի փոփոխութիւն խնդրած եւ ստացած էր։

Շուտով Գիւմրիէն պիտի չքանար եւ ժողովուրդի աչքին հրաբուղխ դարձած Բիճան, որ մէկ անգամ տեսայ եւ շատ կ'ափսոսամ, որ լաւ չտեսայ։ Յետին թուով հասկցայ, որ ան Սվազցի էր, եւ կ'ըսեն որ հետագային ան նահատակուեր էր իր ծննդավայրին մէջ։ Թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ անունով ան շարունակած էր գործել, ինձ անծանօթ մնաց։

Պետական պահեստի թալանը իրականութիւն էր։ Անոր տուած արդիւնքը շատ բեղմնաւոր էր։ Ոմանք կ'ըսէին, թէ տասնեակ միլիոն փամփուշտ, մի քանի հարիւր հրացան ձեռք բերուած էր։ Այդ թիւերը, եթէ անգամ ենթադրական լինէին, ենթադրական թիւ չէ սակայն, 30 մալականի կառքերու բեռը, որ դուրս հանուած էր պահեստանէն։ Այդ հանուածները կը գործածուէին սահմանային մեր կռիւներուն մէջ, կ'ուղարկուէին Երկիր, կը գործածուէին Կովկասի հայ-թաթարական կռիւներուն մէջ։ Առանց Վաղոյի եւ Բիճայի այդ նախաձեռնութեան, ո՞վ գիտէ թէ մեր նիւթական միջոցները թոյլատու պիտի լինէի՞ն եւ մեր պայքարի արդիւնքը ինչպէ՞ս պիտի դառնար։

Վաղոն, միշտ ժպտադէմ, անցած դարձածէն իբր անտեղեակ, պատուալին մէջ իր սովորական կեանքը կը շարունակէր եւ շատ կը զարմանար, որ յաճախորդները շատցած էին եւ ուշադրութեամբ իրեն կը նայէին սիրալիր կերպով։ Երբեմն ալ ջղայնացած՝ կը բարկանար.—

— Ի՞նչ այդպէս կ'աշես կը (կը նայիս), այ օղուլ, ճանչցա՞ր, ես եմ, Վաղոն եմ, ի՞նչ կ'աշես կը։

— Վաղօ ջան, կ'աշեմ կը, սա՞ղ ես, սալամա՞թ ես, ինչո՞ւ չաշեմ, մէկ-մէկ հասս լէ՛ց քու կենացը խմեմ։ Եւ մէկ բաժակը սեղանին վրայ թողած, միւսը գլուխը կը քաշէր ու կ'երթար։

Վաւերակա՛ն էին այդ փաստերը, բայց վաւերական չէին անոնց ծնունդ տուող պատմութիւնները, զորս ներկայացուցի, թէեւ բերնէ բերան կը պատմուէին եւ կը պատմուէին նոյնիսկ այնպիսի կարեւոր դէմքերու կողմէ, ինչպիսիք են Սերգէյն ու Յակոբը։ Անոնք եւս լսած էին, բայց ուրիշներէ. թէեւ բուն դերակատարներուն հետ եղած էին գրեթէ ամէն օր, անոնց հետ մէկ սենեակի մէջ պառկած եւ զրոյցներ ըրած։ Կային անուններ, ինչպէս գնդապետինը, պահակներունը, որ միայն Վաղոն գիտէր. փոխադրողներունը՝ Բիճան գիտէր, բայց անոնց գաղտնիքը, ով ուզենար գիտնալ՝ ան դաւաճան կը համարուէր։ Յետոյ այդ պատմութիւնները գիտնալէն ոչ մէկ օգուտ կար, բացի վնասէն։ Ուստի, դէմքերը եւ դէպքերը ստուգել կարելի է միայն պետական հին արխիւներու քննութեամբ։ Այդ անպայման պիտի ճարուի, որովհետեւ գողութիւնը լինելէն 7–8 ամիս անց, քննութիւն բացուեցաւ պահեստը դատարկ լինելու մասին։ Բայց այդ ժամանակ ա՛լ ոչ Վաղոն կար եւ ոչ ալ դերակատարներէն ոեւէ մէկը Գիւմրի քաղաքին մէջ։ Գարեջուրի սրուակ մը մնացած էր միայն դատարկ պահեստանոցին մէջ։

* * *

Կարսէն Գիւմրի եկած էինք, բայց ինքներս ալ չգիտէինք ինչ գործի համար։

Ընկերներէս չորսը միայն կը յիշեմ՝ Սերգէյը, Յակոբը, Ռուս-Գէորգը եւ Համոն, որ եկած էր ինքնակամ, առանց հրաւէրի։ Մեզ առաջնորդեցին Գէորգ անունով մէկի «Նոմերաները» (հիւրանոց), որ տարօրինակօրէն ինձ կը յիշեցնէր Էջմիածնի Ղազարապատ կոչուած հիւրանոցը։ Հոս վանք չկար, բայց միաբանական եւ ուխտաւորներու մթնոլորտ մը կար։ Խումբ խումբ մարդիկ տեղաւորուած էին համարներուն մէջ, ըստ իրենց վայրերու, ամէնքն ալ, մեզի պէս, Երկիր գնալու նպատակով։ Անոնք ոչ ժողովրդական եւ ոչ ալ կուսակցական ներկայացուցիչներ կ'երեւային։ Ոմանք նոր դաշնակցականներ էին, ոմանք՝ հին, ոմանք արդէն անուն հանած էին, իսկ ոմանք կը ջանուէին անուանի դառնալու ճամբուն վրայ։ Պարզ կ'երեւար, որ տարբեր ուղղութիւններով գնացող ճամբորդներու հանդիպում մըն էր, ճամբորդներու, որոնք հաւաքուած էին իրենց ուղեկիցներն ընտրելու կամ ոյժեր դասաւորելու համար։

«Հանդիպումը»՝ լաւ, բայց ոչ ոքին չէի ճանչնար անձամբ: Աւելին՝ անոնց անցեալն ու անունններն ալ ոչինչ չէին ըսեր ինծի, որովհետեւ ես բնաւ չէի գիտեր Դաշնակցութեան պատմութիւնը եւ ծանօթութիւն չունէի գործի վրայ գտնուող անձնաւորութեանց հետ: Հանդիպումը օգտակար էր Սերգէյի խառնուածքն ունեցող մէկու մը համար, որ օժտուած էր ծանօթին-անծանօթին մօտիկնալու եւ զբաղեցնելու յատկութիւններով. իսկ ինծի պէս ոզնու բնաւորութեան տէր անձի մը համար, հանդիպումը օգուտ չէր ներկայացըներ: Ինծի փնտռող չկար, ես ալ ոչ ոք կը փնտռէի: Իմ շրջապատը այսպիսով մնացած էին մեր Կարսի սենեակէն եկածները եւ նաեւ ամէնքին յաճախող եւ զուարթացնող Գէորգը՝ «Նոմերանների» տէրը:

Գէորգը կը յիշեցնէր իր դիմագծով եւ հագուստով Վարշաւայի հրեաները. ան բարակ էր եւ երկարահասակ, ունէր փոքրիկ գլուխ մը երկար վզին վրայ եւ մեծ քիթ մը՝ կախուած երեսէն: Կը կրէր Վարշաւայի փոքրիկ գլխարկ մը եւ սեւ երկար վերարկու մը, որ քիչ կը մնար ոտքերը հասնէր: Այդ հագուստը ոչ չերքէզկայի եւ ոչ ալ վերարկուի կը նմանէր: Գէորգը կը խօսէր, կ'ուզէր ծիծաղցնել, թէեւ չէր յաջողեր: Սենեակէ սենեակ լուրեր կը տանէր:

Անգամ մը մեզ աւետեց, որ երեւանցիք եկան: Ո՞վքեր էին երեւանցիք, ինչո՞ւ էին եկած, չէինք գիտեր, բայց հետաքրքրուեցանք: Ես դուրս եկայ եւ զարմանք, դէմ դէմի ելայ Ճեմարանի իմ ընկերներէն Յովհաննէս Մակարեանին, զոր՝ իր նեղ ճակատին եւ գռուզ մազերուն համար, «շիմպանզէ»(*) կ'անուանէինք: Շատ ուրախացայ. վազեցի դէպի ան եւ համբուրուեցանք: Ես անոր «շիմպանզէ» կոչելով, լուրեր կ'ուզէի Ճեմարանի ուսուցիչներէն, մեր ընկերներէն, իսկ ան ինծի «կորիլլա» անուանելով, կը պատասխանէր: Հարցուցի թէ ինչո՞ւ եկած է եւ ո՞վքեր են իր հետինները:

— Հետինները, — ըսաւ ան, — ոչինչ մարդիկ են, ինչ որ առեւտրական են, ես ալ մօտիկցայ անոնց՝ փոր մը հաց ճարելու համար: Կ'ուզեմ անոնց հետ առեւտուր ընել, կաշի, բուրդ, գարի եւայլն կը գնենք:

Հասկցայ եւ այլեւս չպնդեցի: Իմ կարգին ես ալ սուտ մը հնարեցի, որ իբր թէ արձակուրդի մէջ եմ, որպէս սպայ եւ 15 օրէն պաշտօնիս պիտի անցնիմ Գիւմրիի մէջ: Այժմ հոս «մի նոմեր» (սենեակ) վարձած եմ եւ ոչ մէկը չեմ ճանչնար այս ապուր-ճուպուր (անարժէք, անպէտք) մարդոցմէ: Ի հարկէ, ան ալ ինծի չհաւատաց:

Ինչո՞ւ համար էին այս մանկական սուտերը, որոնց համար մինչեւ օրս կ'ափսոսամ, երկու մտերիմներու մէջ: Նոյն օրն իսկ հասկցայ, որ անոնց սենեակին մէջ եղածներէն մէկը Թոխմախն էր, Քղեցի Պօղոսը, միւսը Գայլ Վահանը, միւսներուն անունը չեմ յիշեր: Իսկ Յովհաննէսը, որ ինծի պէս նորընծայ մըն էր, եկած էր անոնց հետ, գուցէ չգիտնալով թէ ինչու է եկած: Այդ մեր սուտերը պատճառ եղան, որ ես չմտնէի Յովհաննէսի սենեակը եւ անծանօթ մնայի իր ընկերներուն եւ փոխադարձաբար: Կ'ափսոսամ, որովհետեւ այլեւս այդ մարդիկ բնաւ պիտի չտեսնէի, պիտի չհասկնայի անոնց մտքերը եւ բաղձանքները: Ամէնքն ալ պիտի նահատակուէին մի քանի ամիս ետքը Քոռուն եւ Մոսունի կռիւներու ժամանակ եւ ես անոնց մահուան մասին պիտի լսէի Քիշմիշ Թափա գիւղին մէջ, որ հազիւ մի քանի տասնեակ քիլոմեթր հեռու էր անոնց ինկած վայրերէն:

Յովհաննէսը զոկ էր, Ագուլեցի: Ճեմարանի մէջ կ'ուզէին զայն հեզ եւ քրիստոնեայ մարդ մը դարձնել, բայց ան ըմբոստ էր եւ միշտ պատրաստ քննադատելու ամէն կարգ ու կանոն, որ իր ճաշակին չէր համապատասխաներ: Անոր հետ կը մրցէի վազելու եւ «բերդ» խաղալու մէջ եւ շատ անգամ մենք կը վիճէինք այդ մրցումներու ատեն եւ ատիկա պատճառ դարձած էր մի մտերմութեան: Աւելին անոր մասին ես չգիտէի: Ինչպէ՞ս ան մտած էր Դաշնակցութեան մէջ եւ ի՞նչ գործեր կատարած էր, ինծի անծանօթ մնացած են: Մի բան, սակայն, պարզ է. քանի որ ան կ'ուղեկցէր Գայլ Վահանին ու Թոխմախին, ուրեմն բան մը կը ներկայացնէր: Անոր եղբայրները շարունակեցին ծառայել միեւնոյն գաղա-

---

(*) Կապիկի տեսակ մը:

փարներուն եւ հասարակական ասպարէզին մէջ որոշ դեր մը կատարեցին։ Մակարեան եղբայրներէն Մինասը մեռաւ վերջերս Թեհրան, իսկ միւսներու մասին լուր չունիմ։

* * *

Երեւանցիներու սենեակի կողքին, կը բնակէր շարժուն մի մարդ, եւրոպացու դիմագծերով, երեսը միշտ սափրած, որ յաճախ ել ու մուտ կ'ընէր երեւանցիներու սենեակը։ Սերգէյն անգամ մը ինծի ըսաւ.

— Տղա՛յ, ի՛նչ ես քու մէջը քաշուեր։ Կ'ուզես Վան երթալ, բայց մարդու երես չես տեսներ։ Գնանք Երկաթի մօտ։

Յակոբն ալ միացաւ եւ միասին գացինք։ Ո՞վ էր Երկաթը, ես չգիտէի, միայն առասպելախառն բաներ մը լսած էի անոր մասին, որ իբր թէ նա ամերիկացի է եւ Սասնոյ Պատասխանատու Մարմնի անդամ, որ վերադարձած է Ընդհ. Ժողովէն եւ նորէն Երկիր կ'երթայ։ Այդ բոլորը զայն կը դարձնէր իմ աչքին մի գերմարդ, որուն Երկաթ անունը միանգամայն կը համապատասխանէր։ Ան միջահասակ էր, հաստատուն մարմնով եւ թիկնեղ, աչքերը կապոյտ էին, կանաչի վրայ եւ մազերը չէկ, բարի ժպիտը չէր կրնար ծածկել անոր խիստ բնաւորութիւնը։ Սափրուած պեխ-մօրուքը տարօրինակ կը դարձնէին զայն այդ տարիները, երբ ամէնքը կ'ուզէին երկար պեխ եւ թաւ մօրուք ունենալ։ Երկաթը երբ Սերգէյին տեսաւ, պայծառացաւ. ըստ երեւոյթին շատ կը յարգէր կամ կը գնահատէր զայն։

— Քիչ կ'երեւնաս, ըսաւ, ես ալ զբաղած եմ, չեմ կըրնար քեզ փնտռել...

Իրօք ան շատ զբաղած կ'երեւէր. սեղանի վրայ լեցուն թուղթեր, կարծես գրասենեակ էր բացած։ Գրական հայերէնով կը խօսէր եւ ուրիշներու պէս չէր մատներ իր հայ շինականութիւնը։ Խօսքերը կլորցած կ'արտասանէր, որ, անշուշտ, Ամերիկայի ազդեցութիւնն ըլլալու էր։ Առհասարակ, մեզի չէր նմաներ. մատիտ ունէր ձեռքին եւ ծոցատետր, եւ խօսակցութեան ատեն կը նշանակէր ուշադրաւ կէտերը։ Հարցերուն կը մօտենար ուղղակի, առանց ոլորապտոյտներու ու երկար նախաբաններու։ Երկաթ յանկարծ դիմեց Սերգէյին.

— Չըսիր այս հետինդ ի՞նչ պտուղ է։

Սերգէյն զիս ծանօթացուց եւ յայտնեց իր հիացմունքները ու նաեւ այն, որ մտադրութիւն ունիմ Վան գնալու։ Երկաթը ինծի նայեց, մի քիչ աւելի լաւ տրամադրուած։

— Ուրեմն Վա՞ն կ'ուզես գնալ։ Շատ լաւ, բայց գլուխ կրնա՞ս ելնել։ Ես հոն էի քանի մը ամիս առաջ։ Ինձմէ առաջ ալ հոն հասած են երկու երիտասարդներ։ Դուն անոնց ընկերը չե՞ս։

Հաճելի էր ինծի որ Երկաթ կը խօսէր առանց վերապահութեան, բայց ես գաղափար չունէի ո՛չ Վանի եւ ոչ ալ հոն գացողներու մասին։

— Վան չեմ գտնուած, ըսի ես, բայց լսած եմ անոր մասին։ Գիտեմ որ Հայաստան է։ Եթէ ես չկարողանամ գլուխ գալ անոր հետ, ան կրնայ ինձ հետ գլուխ ելնել։ Ինչ կը վերաբերի այդ երկու երիտասարդներուն, որ քեզմէ յետոյ Վան գացած են, անոնք ո՛չ ինծի ընկեր են եղած եւ ոչ ալ որեւէ գաղափար ունիմ անոնց մասին։

Երկաթ նայեց ինձ եւ ապա դառնալով Սերգէյին, հարցուց.

— Նամակներ կ'առնե՞ս քու Նիկոլէն։ Գիտե՞ս որ ան մերժած է վանեցիներու հետ գործ ունենալ. Իշխան անունը առած է վրան, անցած է Ուշտունիքի լեռները եւ Վանէն անջատ առանձին շրջան մը կազմակերպած է։ Կը ճանաչե՞ս Կոմսը, ան որ Վան ճամբուած էր իբր նկարիչ։ Դուրս կու գայ, որ բնիկ վանեցի է եղեր, այդ գէշ չէ, տեղացիներու հետ կրնայ եոլա գնալ։ Բայց ատոր անպատեհութիւնն ալ այն է, որ Սասունը պիտի տուժէ եւ ճամբուած նիւթերը կրնան տեղ չհասնիլ։ — Երկաթ քիչ մը ջղայնացած, շարունակեց.— Զարմանալի մարդիկ են։ Քանի մը իրեր եւ հարիւր ոսկի էի թողած որ ճամբեն Սասուն։ Մարդիկը ելեր եւ յետեւէս կը գրեն, որ թէ չ'արժեր առանձին սուրհանդակ հանել զանոնք ճամբելու, եւ նոյն ատեն կ'աւելցնեն, որ հոստեղ ալ կարիքի մէջ ենք։ Այս գո՞րծ է։

Մենք բան մը չէինք հասկնար, մանաւանդ որ ոչ մէկ կապ ունէինք Վանի հետ։ Այդ նկատելով, Երկաթ մեղմեց իր բարկութիւնը եւ դարձաւ ինծի հեգնելով.

— Վան կ'ուզես երթալ, բայց անո՞ւնդ, դիրքդ որոշա՞ծ ես։ Ուշացեր ես, քեզի տիտղոս չէ մնացեր։

Վիրաւորական թուացին ինծի անոր այդ խօսքերը եւ ես ըսի.

— Պարոն Երկաթ, ես իմ անունն ու դիրքը այս վայրկեանիս որոշեցի։ Իմ անունն է «Ասեղ»՝ շինուած քու երկաթէն։ Պէտք եղած ժամանակ անով կար կ'ընեմ, իսկ տեղն եղած ատենն ալ կը ծակեմ։ Դրանով գոհ կը մնա՞ս։

— Ա՛յ տղայ, աս խածան կ'երեւայ, բայց ըսածը շատ տեղին էր, ըսաւ Երկաթը ժպտելով։ Սերգէյն ու Ցակոբը նոյնպէս կը խնդային եւ, շարունակելով գիս ծանօթացնել անոր, կ'ըսէին որ Թորգոմին պէս ռուս զինուորական եմ։

— Որ այդպէս է, դուն ինծի հետ ես, բայց ո՛չ Սասուն եւ ոչ ալ Վան, այլ երկուքին մէջտեղը։ Եւ հանելով իր թղթերու մէջէն քարտէս մը, շարունակեց.— Զարմանալի սահմանափակ եւ քարացած հասկացողութիւններ ունիք։ Ո՞ւր կ'ուզես գործել — Վան կամ Սասուն։ Ո՞ւր կ'ուզես երթալ — Սասուն կամ Վան։ Կարծես Հայաստանի մէջ այլ տեղ չկայ գործելու, աւելի մարդաշատ, աւելի շնորհալի, աւելի ամուր, քան Վանն ու Սասունը։ Չենք կրնար ըմբռնել, որ չկեդրոնանալով մէկ կէտի վրայ եւ բոլոր մնացած գաւառներու մէջ ալ ծաւալուելով, կը տարածենք այնտեղ բնակող զանգուածներու մէջ մեր գաղափարները եւ մենք այդպիսով աւելի կը զօրանանք, իսկ թշնամին, ընդհակառակն կը տկարանայ, չկրնալով որոշել թէ ո՛ւր զարնէ։ Այդ տեսակէտէն մօտենալով խնդրին, պիտի ըսեմ, որ թէեւ չեմ ճանչնար Իշխանը, բայց ճիշդ եւ օգտակար կը գտնեմ անոր որոշումը, որ չէ ուզած Վան մնալ եւ Ուշտունիքն է ընտրած իրեն գործունէութեան վայր։

Այս յառաջաբանէն յետոյ, որ խիստ հետաքրքրական տեսութիւն մըն էր, եւ գուցէ մեր թերութիւններէն հիմնականը կը մատնանշէր, Երկաթը բացաւ իր ձեռքով մեծցուցած Ախլաթի, Նեմրութի, Գրգուռի եւ Պիթլիսի քարտէսը եւ համոզուած շեշտով մը ըսաւ.

— Նայեցէք այս քարտէսին. առանց այս տեղերը ամրացնելու, առանց զանոնք տիրապետելու, ի՞նչ արժէք ունին Սասունն ու Վանը։ Անոնք անջատ անջատ մասեր են, առանձին առանձինն խեղդուելիք նահատակներ եւ ուրիշ ոչինչ։

Երկաթը գտնուած էր թէ Վան, թէ Սասուն եւ թէ Ախլաթ, եւ այդ պատճառով ալ անոր խօսքերը կշիռ ունէին։ Ատկէ զատ, անոր տեսութիւնները տրամաբանական եւ ճիշդ կը թուէին։ Ցակոբը եւ Սերգէյը լրացուցիչ հարցումներ կը տեղային քարտէսի մասին։ Ես այդ չէի ըներ, որովհետեւ ամէն ինչ ինծի համար պարզ էր։

Մենք դեռ քարտէսով էինք զբաղած, երբ ներս մտաւ Ռուս—Գէորգի եւ Երկաթի նման միջահասակ, հաստատուն, շագանակագոյն մազերով ու չէկ պեխերով մէկը, որ Մշեցի Վաղարշակն էր։ Երբ Վաղարշակը տեսաւ բացուած քարտէսը եւ մեզ՝ ծռած անոր վրայ հետաքրքրութեամբ, բացականչեց.

— Երկաթ նոր մարդ է գտել եւ քարտէսը բացած իր էշ կը քշէ։ Ականջ մի՛ կախէք, անոր ըսածը խելացի է, բայց գլխու գալիք բան չէ։

Ես բնաւ չէի տեսած Վաղարշակը։ Սերգէյն ու Ցակոբը երեւի ինձմէ աւելի գիտէին անոր մասին, բայց անոնք ալ անծանօթի նման էին։ Այդ անսպասելի յայտարարութիւնը շշմեցուցած էր մեզ։ Երկաթ նստաւ աթոռին վրայ եւ լռեց։ Լուռ էինք եւ մենք։ Սերգէյն էր, որ խանգարեց այդ լռութիւնը, ըսելով.

— Պարոն Վաղարշակ, բայց ինչպէ՞ս կրնայ լինել, որ Երկաթի ըսածները խելացի կը գտնես, բայց անոնց այդքան հակառակ ես։

Վաղարշակ բորբոքուեց.

— Նոր վառեակներ են եկած, երկաթէ հաւկիթներ կ'ուզեն ածել։ Դու Սերգէյ, գիտեմ որ շատ գործ ըրած ես Սասունին օգնելու համար, այդ գործը պիտի կրկնապատկես։

Հասկցիր, որ թէ Դուրան եւ թէ Սասուն մահուան սպառնալիքի տակ են, անոնք դրամ չունին, պէտք է դրամ հասցընել․ անոնք գլուխ չունին, պիտի գլուխ հասցնել․ անոնք փամփուշտ չունին, պէտք է փամփուշտ հասցնել․ անոնք զէնք չունին, պէտք է զէնք հասցնել։ Եթէ ատոնք չհասցընենք, ամէնքն ալ պիտի մեռնին, իսկ եթէ պիտի մեռնին, մենք ալ անոնց հետ պիտի մեռնինք։ Ահա այսպիսի վիճակի մէջ ենք, եւ Երկաթը, բացած իր քարտէսը, զոր հազար անգամ տեսած եմ, նորէն նոյնը կը կրկնէ եւ ձեզի ալ ճամբայէն կը հանէ։

Երկաթը տեղէն չարժեցաւ եւ բերանը բացաւ․

— Վաղարշակ, կը հասկնամ քեզ եւ բիրտ խօսքերէդ չեմ վիրաւորուիր։ Դուն կ'ըսես տունը հրդեհ է ինկած եւ ջրերը պիտի վազեցնել հրդեհի վայրը։ Այդ է, չէ՞, քու ուզածը, եւ դուն այլ բաներ ո՛չ կ'ուզես լսել եւ ոչ ալ հասկնալ։

— Այո, այդ է։

— Իմ ուզածն ալ այդ է, բայց քու ցանկութեամբ չէ որ ջուրը կը հասնի իր տեղը։ Այս նամակը կարդա՛։ Ձգած դրամներս տեղ հասնելիք չունին, որովհետեւ միջոց չունինք զանոնք տեղ հասցնելու։ Ատոր համար նախապէս ճամբայ չենք ստեղծած։ Կ'ըսես, թէ մեզ գլուխներ են պէտք․ առ այս նամակը, կարդա՛, եւ կը տեսնես որ եղած գլուխները, օձիք թօթուելով, կ'ուզեն ազատուիլ։ Կ'ըսես մեզ, թէ փամփուշտ եւ զէնք պէտք է, բայց տեղ հասցնելու համար նաեւ ճանապարհ եւ հնարաւորութիւն պէտք է։ Ատոր համար է, որ ես կը մտածեմ։ Դուն կը հարկադրես զիս խօսիլ այնպիսի բաներու մասին, որոնց մասին հոս չէ որ պիտի խօսինք։ Կրնայիր քու ըսելիքները առանձին ըսել։ Չեմ առարկեր, քանի որ տունը հրդեհ է ինկած, պէտք է առանց պատճառներու մէջ մտնելու, տուն չտապել ջրամաններով, բայց ատոր համար անհրաժեշտ է որ նախ եւ առաջ գիտնանք տունին ճամբան։ Ինչո՞ւ, ուրեմն, կը յուզուիս ամէն անգամ երբ այս քարտէսին վրայ կը խօսինք։

Այս միջադէպը Երկրի երկու կարեւոր գործիչներու միջեւ մեզի համար անծանօթ աշխարհ մը բացաւ։ Միաժամանակ իմ աչքին ա՛լ աւելի բարձրացաւ Երկաթը, որու անսահման անձնազոհութիւնն ու նուիրածութիւնը ենթակայ էին անոր բանականութեանը։ Մեծցաւ աչքիս նաեւ Վաղարշակը, որ անտեսելով բոլոր տեսակի բանականութիւնները, մոլեռանդօրէն դէպի կրակ կը վազէր։ Պահ մը մենք լուռ կը խոկայինք, երբ Վաղարշակը ըսաւ․

— Իրաւունքը Երկաթինն է․ ես գաւառէն նոր դուրս ելած մարդ եմ, սրտէս ելածը դուրս տուի, առանց խորը մտածելու։

Երկաթ նորէն տեղէն վեր ելաւ եւ ինձ հարցուց․

— Ընկերներդ կ'ըսեն, որ քիչ թէ շատ բան կը հասկընաս, քանի որ ինքդ ալ սպայ ես․ ըսէ, ուրեմն, ի՞նչ է քու կարծիքը։ Քարտէսն ահա առջեւդ է։

Դժուար էր այս քննութիւնը, մանաւանդ որ այդ մարդը, եղած միջադէպէն յետոյ, հեղինակութիւն դարձած էր աչքիս։ Քանի մը վայրկեան մտածելու պէտք եղաւ, պատասխան գտնելու համար։

— Անվիճելի կը համարեմ ձեր այն միտքը, — ըսի ես, — որ ձախողութեան դատապարտուած են բոլոր այն կղզիացած վայրերը, որ կապ չունին եւ նոյնանման նպատակներ չեն հետապնդեր իրենց հարեւան շրջաններու հետ։ Ձեր ըսածը այնպէս հասկցայ, որ յեղափոխական կէտերը իբր շղթայ մը, օղակ առ օղակ իրարու պիտի շաղկապուին եւ ատոր համար ալ ուժերու բաշխումը պիտի լինի օղակներու վրայ եւ ոչ թէ կեդրոնացուի մէկ կամ երկու տեղ։ Եթէ ճիշդ եմ հասկցած, այդ նպատակայարմար կը գտնեմ։ Մի հարցում, սակայն․— Վանայ Ծովի մէջ մեզ տրամադրելի նաւատորմիղ ունի՞նք։

Յանկարծակիի եկած՝ պատասխանեց․

— Ի հարկէ ոչ, բայց նաւակներ երբեմն կը գտնենք։

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն, ըստ այս քարտէսի, Ախլաթն ու Նեմրութը չեն կրնար օղակ ծառայել Վանի եւ Դուրանի միջեւ։ Նեմրութը այն վայրը չէ, որ կարողանայ ծառայել ժողովուրդին իբրեւ ապաստան եւ կռուի վայր։ Ան կապուած է Մուշին եւ Սասունին, բայց կտրուած է Վա-

նէն՝ ծովով, ուր նաւատորմիղ չկայ։ Ան կրնայ կապուիլ Վանին առանց Խութ–Ուշտունիքի։ Իսկ իբր կռուի վայր, Նեմրութ յարմար է թշնամիի կողմէ դրսէն ըրած յարձակումներուն համար, բայց իր հրաբուխի բերանով անյարմար մեր ինքնապաշտպանութեան համար՝ ներսէն։ Այդպիսով ան ծուղակ մըն է անոնց համար, որ ապաստանած են այնտեղ։ Ես այդպէս կը կարծեմ։

Երկաթը չվիճեց եւ խօսքը փոխելով հարցուց.

— Ուրեմն, դուն կ՚ուզես ինծի՞ հետ գալ, թէ՞ կը մընաս քու մտադրութեանդ մէջ՝ անցնիլ Վան։

— Վան չէ, բայց կը դերադասէի Վասպուրական երթալ։ Ախլաթը փաստօրէն Տարօնի մէկ մասն է եւ անոր մասին նախապաշարումներ ունիմ. ան շատ կտրուած է աշխարհէն։

— Բայց ուշացած ես, եթէ քանի մը շաբաթ առաջ լինէր, դիւրին էր։ Այժմ երբ Հաճի Լեւոն, Ջոջ Աղան գացին, դուն ինչպէ՞ս կրնաս գնալ։

— Այնպէս, ինչպէս միւս գնացողները, պատասխանեցի, եւ այդ պատասխանով յուսահատեցուցի Երկաթը։ Ան այնպիսի դէմք մը առաւ, որ մինչեւ օրս չեմ կրնար մոռնալ. կարծես իր նայուածքով կ՚ըսէր ինծի.— «Ա՛յ դու սիրելիս, այ դու անպիտան, ինչո՞ւ ինծի հետ չես գար, ինչո՞ւ այդ տարիճան անուղղայ ես»։ Այդ նայուածքը նկատեցին ե՛ւ Ռուս–Գէորգն ու Սերգէյը։

— Մենք շատ փորձած ենք տարհամոզել զայն, — ըսին անոնք, — բայց ան ուխտած է Վասպուրականին մատաղ լինել։

Երկաթը բարի դէմք առաւ.

— Էհ, մնաս չունի, ուխտդ թող կատարուի, բարի ճանապարհ...

Այդ եղաւ իմ առաջին եւ վերջին տեսակցութիւնս Երկաթին հետ։ Միայն մէկ տեսակցութիւն, բայց այնքա՛ն նոր հորիզոններ բացաւ այն ինծի։ Իմ առջեւ ցցուած էր մարդ մը, որուն մէջ կ՚եռար զգացմունքը, որուն մէջ մեծ պայքար կար բանականութեան եւ զգացմունքի միջեւ, որոնք ի վերջոյ կը համաձայնէին իրարու հետ ի շահ հանրութեան

եւ ի վնաս անոր անձնական գոյութեան։ Երկաթը ինծի մեծ կը թուէր։

* * *

Միւս օրը սենեակ վերադարձան Սերգէյն ու Յակոբը, մի ծրար իրենց ձեռքին։ Տխուր էին, կարծես հողեհանգիստէ կը վերադառնային։ Սերգէյն իր թաւ յօնքերի տակէն գետին կը նայէր, Յակոբ, պատժուած մանուկի պէս, մատիտով թղթի վրայ կը խզմզէր։ Երկուքն ալ ձայն չէին հաներ, կարծես կը վախնային, որ եթէ խօսք մը ըսեն, պիտի չկրնան զսպել իրենց լացը։ Մօտեցայ ծրարին եւ տեսայ որ վրան գրուած էր «Չբանալ։ Երբ որ ուզեմ, ուղարկել ինծի. եթէ չպահանջեմ՝ պահել։ Երկաթ»։

Սերգէյն ըսաւ.

— Պատուիրեց, որ քեզ մնաս-բարով ըսենք։ Ան մեկնեց իւրայիններու հետ։

Լռութիւն տիրեց։ «Գնաց», «գնաց» խօսքը արճիճի նման գլխուս մէջ կը դառնար ծանրօրէն, բայց չէի կրնար հարցնել թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ գնաց։ Սովորութիւն չկար նման հարցումներ ընելու։ Կրնար պատահիլ, որ իրենք ալ չգիտնային այդ եւ եթէ գիտնային ալ, տրուելիք պատասխանը պիտի ըլլար.— «Ես ի՞նչ գիտնամ»...։

Երկաթի մասին հաստատ տեղեկութիւններ ես չունիմ, եղածները ընդհանուր խօսքեր են, որ չեն պարզեր անոր արժէքը ոչ իբր մարդ եւ ոչ ալ իբր կուսակցական գործիչ։ Բարեբախտաբար, այն թղթերու ծրարը, զոր Երկաթը ձգած էր, կը մնայ իմ մօտ։ Այժմս երբ 48 տարիներ են անցեր, կարծեմ մեղք գործած չեմ լինի, եթէ ծածկագրով ու կեղծ անուններով գրուած Երկաթի օրագիրը բանամ եւ միացնեմ Յուշերուս, մի աղօտ լոյս նետելու համար անոր կեանքին վրայ(*)։

(*) Տես Հատոր Ե.

* * *

Մտաւորական դիմագծով հետաքրքրական մարդ մը կար, որ բոլոր սենեակները կը յաճախէր եւ փսփսուքով կը խօսէր մասնաւորապէս կարեւոր դէմքերուն հետ։ Որու հետ որ ան երկար խօսէր, ան կը մեկնէր ու կ՚անհետանար, իսկ ինքը կը մնար նորէն փսփսուքով խօսելու ուրիշներու հետ եւ զանոնք ճամբու դնելու։ Այդ տժգոյն, բարակ մարդէն շատ չէի ախորժեր։ Ան մեր հիւրանոցի մէջ չէր ապրեր, այլ դուրսէն կու գար։ Ես Վահան Զալլաթեանի նման մարդ մը կը կարծէի զինքը, կամ շատ շատ վարժապետ մը։

Մէկ անգամ տժգոյն մարդը մեր սենեակը մտաւ։ Պատուալի Վաղոն եւ Ռուս–Գէորգն ինծի հետ էին եւ մենք կը շաղակրատէինք։ Վաղոն, երբ ներս մտնողը տեսաւ, իսկոյն տեղէն վեր թռաւ ակնածանքով։ Ես ու Գէորգը նստած մնացինք եւ բարեւեցինք, ինչպէս անծանօթի եւ պատահական այցելուի մը կը բարեւեն։ Ոչ ես եւ ոչ ալ Ռուս–Գէորգը գաղափար ունէինք, թէ ո՞վ էր Պարոն Ս. Զաւարեանը, զոր մեզ ներկայացուց Վաղոն։ Այդ թուականներուն կրնայինք դեռ եւս չգիտնալ թէ ով է հիմնադիրներէն մէկը այն կուսակցութեան, որի դրօշի տակ ուխտած էինք մեռնիլ։ Այս կարգի հետաքրքրութիւն նոյնիսկ անտեղի ու ապահովութեան տեսակէտէն վտանգաւոր կը համարուէր։ Մամուլի, գիրքերու եւ հրապարակային ժողովներու մէջ՝ կենդանի եւ աչքի ընկնող ղեկավարներու անունը չէր լսուեր եւ ոչ ալ կը խօսուէր անոնց մասին։ Մեր ղեկավար դէմքերը միշտ կը մնային ստուերի մէջ։ Ժպտադէմ, կակուղ ձայնով մը Ս. Զաւարեան կը խօսէր Վաղոյին հետ։ Երբ սկսեց հարցնել Ռուս–Գէորգի անցեալէն եւ հասկցաւ, որ ան ուսանող է երրորդ կուրսի (կարգի), շատ հետաքրքրուեցաւ անով։ Գէորգն ալ իր կողմէ սկսաւ հարց ու փորձ ընել.

— Պարոն, կարո՞ղ եմ իմանալ քու պաշտօնն ինչ է եւ ի՞նչ գործով դու կը զբաղուիս։

Բարի ժպիտը դէմքին՝ Ս. Զաւարեան պատասխանեց, որ ինքը գիւղատնտես է եւ, իբր այդպիսին, պետական պաշտօնեայ։ Եւ երբ իրարու «կոլլէկ» ըսելով Մոսկուայի մասին կը խօսէին, ես կը մտածէի թէ ո՞վ պիտի լինի այս Զաւարեանը, որի մասին լսած էի «Քաջն Սիմոն Զաւարով, Սասնոյ լեռներում»... աշուղական երգի մը մէջ։ Հարկաւ, երգը այս վարժապետին համար չէ, կը խորհէի ես։ Զաւարեան նայեց ժամացոյցին եւ ըսաւ Վաղոյին, որ վաղը անպատճառ բերէ բոլոր տղաքը։ «Ես հոն կը լինիմ առտուն։ Դուք ալ եկէք, գուցէ հետաքրքրական լինի»։ Ապա դարձաւ ինծի.— «Դու ալ կու գաս, չէ՞»։

— Այդ Վաղոն գիտէ, պատասխանեցի ես եւ այդ եղաւ մեր առաջին փոխանակութիւնը խօսքի։

⌧

Զարքայի ձորի խորերն ենք, Գիւմրիէն շատ հեռու. մարդու հոտ չկայ, միայն Ախուրեանը, քարերին զարնուելով, կ՚աղմկէ։ Ծաղիկները կոխկրտելով եկած ենք հոս, 15–20 հոգի։ Հոն է նաեւ Զաւարեան, որուն հետ ոմանք մեծ ակնածանքով, իսկ ոմանք ալ, որ երեւի ինծի պէս չեն գիտեր թէ ան ով է, անտարբերութեամբ կը վերաբերին։

Վաղոն կը բանայ երկու պայուսակ եւ մէջի եղածը կը շարէ առանձին առանձին։ Խստիւ կը պատուիրեն չծխել։ Զաւարեան կը խօսի, ջանալով որ բոլորին հասկնալի լինի ըսածը։ Իբր նախաբան նիւթ ունի այն հարցը, թէ կռուի մէջ կարեւոր են մարդոց որակը եւ նոր ու կատարելագործուած զէնքերը։ Կը բերէ զինուորական պատմութենէն օրինակներ, որոնք կը զարմացնեն մեզմէ այն ունկնդիրները, որ անտեղեակ էին ատոնց, իսկ անոնք որ քիչ մը տեղեկութիւն ունէին, հաւանութեան նշաններ կ՚ընեն։ Կային եւ այնպիսիներ, բարձր կրթութեան տէր, որոնք տարրական կը գտնէին Զաւարեանի ըսածները եւ կը ձանձրանային։

Երկրորդ մասի նիւթն էր սեւ ու ճերմակ վառօդներու պատրաստութիւնը եւ անոնց ոյժը, ինչպէս եւ տինամիթի, մելինիտի, նիտրոգլիսերինի, պիրօքսիլինի ի՞նչ բաղադրութիւններէ կազմուած լինելը։ Երկու հոգի միայն կարծեմ կը լսէին ուշադրութեամբ, մէկը կէս գրագէտ գիւղացի մըն էր, որոնց գիւղին մէջ սեւ վառօդ կը պատրաստէին նախնական ձեւով, միւսը ես էի, որովհետեւ այդ ամէնը բաւական ընդարձակ ծանօթութիւններով սորված էի թնդանօթաձգային սպայութեան քննութիւններ տալու համար: Միւսները կը ձանձրանային:

Երրորդ մասը զէնքերու գործածութեանց ձեւերի մասին է, որով կը հետաքրքրուէին բոլորը: Եւ երբ տեսութենէն կարգը եկաւ ռումբեր լեցնելուն եւ նետելուն, պէտք էր տեսնել թէ ինչ եռանդ կը ցուցադրէին Վաղոն եւ Ռուս-Գէորգը, որոնք մէկ ոտքի վրայ բարձրանալով, դատարկ ռումբը դէպի թշնամին նետելու փորձեր կ'ընէին: Ես առանձնապէս հետաքրքրուած էի ռումբեր լեցնելու տեխնիկով, ինչ որ ինծի օգտակար պիտի լինէր հետագային: Բայց ինքը, դասախօսը, հմուտ չէր գործնական աշխատանքներու մէջ եւ գրքերէն քաղած էր իր ծանօթութիւնները: Ան այդպէս ալ յայտարարեց:

Դասախօսութիւնը վերջացաւ եւ մենք սկսանք ցրուիլ առանձին առանձին:

Զարքաղի ձորը գեղեցիկ է գարնան: Թէեւ ձնծաղիկը թառամած է, բայց ղաթիփան, ուտելու դեղին ծաղիկը, մանուշակը, եւ ուրիշ այլ գոյնզգոյն ծաղիկներ կը ժպտին, կը զարդարեն կանաչները: Ուտելու դեղին ծաղիկները խաղողի ողկոյզի նման բերանս կը քաշեմ ու կ'ուտեմ. մանկութեանս յիշատակն էր այդ, մեր կողմը ատոնք կ'ուտեն: Առաջիցս կ'երթար Զաւարեան, որ ծաղիկներ կը հաւաքէր ընտրութեամբ: Երբ նայեց ինծի, զարմացած ըսաւ.

— Դուն այդ կ'ուտե՞ս:

Այո, պատասխանեցի, ուտելիքը կ'ուտեմ, մնացած անպէտքը կը թափեմ:

Պատասխանս տարօրինակ թուեցաւ իրեն եւ ան հարցուց ինծի.

— Այս դասախօսութիւնը օգտակար եղա՞ւ:

— Ի հարկէ ոչ, լսեցին բաներ, բայց չմարսեցին: Մէկ ժամուան մէջ ամբողջ մի գիտութիւն անհնարին է մարսել:

Վաղոն այդ կոշտ պատասխանէս առնուած՝ բացականչեց.

— Այ օղուլ, մարդավարի չե՞ս կրնար խօսիլ:

— Վաղօ, ընդմիջեց Զաւարեանը, հարցումիս ճիշդ պատասխան տուաւ, ինչո՞ւ կը բարկանաս. եւ ապա դառնալով ինծի, ըսաւ.— Քու պատասխանէն այնպէս հասկցայ, որ նպատակիս հասած եմ. իմ նպատակը չէր երկու ժամուան մէջ իմ իսկ չմարսած գիտութիւնը մարսելիք դարձնել, այլ միայն գիտցողները դժգոհ թողնել, իսկ չգիտցողներուն ալ ըսել որ գնան հետաքրքրուին այս բաներով:

Չառարկեցի իր այս խօսքերուն, բայց երբ աչքս ընկաւ մեծ ծաղիկներու փունջին, զոր բռնած էր ձեռքին, ինքս ինծի մտածեցի.— «Այս ի՞նչ մարդ է: Եթէ յեղափոխական է, ինչպէ՞ս կրնայ ծաղկեփունջեր կազմել, երբ իր առջեւ մատաղ լինելու հարցը կայ»: Այդ օրերուն, տոգորուած էի միայն մէկ սեւեռուն գաղափարով՝ մեռցնել կամ մեռնիլ: Այլեւս հասկնալու կարողութիւն չունէի: Զաւարեանը, ով ալ որ ան ըլլար, իմ աչքին ոչինչ մարդ մըն էր, քանի որ կը հետաքրքրուէր ծաղիկներով: Եթէ մէկը ինծի ըսէր, թէ ան է Դաշնակցութեան հիմնադիրը, թէ ան է որ կը տնօրինէ մեր կեանքերը, պիտի չհաւատայի եւ, հիասթափուած, պիտի չարունակէի զայն վարժապետ համարել: 1909էն յետոյ էր միայն որ ես զայն ճանչցայ, ինչպէս որ պէտք էր:

* * *

Գէորգի «Նոմերները» դատարկուած էին: Ամէնքը ցրուած էին: Վերջին այցելուն եղաւ Սերգէյը՝ որուն հանդիպեցայ բաւականին յուզուած վիճակի մէջ:

— Ես պիտի դառնամ Կարս, ըսաւ ինծի, իսկ դու պիտի գնաս:

Գնաս խօսքը տարօրինակ թուեցաւ ինծի: Ուզեցի ըսել թէ ես ալ կու գամ Կարս, տեսնեմ մօրս եւ ապա գնամ, բայց ամօթէս լռեցի: Սերգէյն ինծի երկու նամակ տուաւ, մինը գրուած էր իր կողմէ, միւսը Անտոն ստորագրութեամբ, խզբզած գրութիւն մըն էր։ Նամակները վրաս թաքցրի։

Սերգէյէն բաժնուեցանք։ Ան տաք–տաք կը համբուրէր զիս, իսկ ես անտարբեր էի։

* * *

Միւս օր եկաւ Վաղոն, ինձ ու Համոյին ուղարկելու դէպի Երեւան։

— Երկրորդ կարգի մէջ չորս պայուսակ է դրուած, աչքերդ վրան լինի, բայց դուք տէր չկանգնէք։ Ձեր պարտքն է զանոնք ապահով հասցնել Սարգիսի գրասենեակը։

Պայուսակները պայթուցիկներ եւ այլ մթերքներ կը պարունակէին։

— Համօ, լսի, դու աւելի ճարպիկ ես եւ Երեւանին ալ ծանօթ, ա՛ռ վրադ պատասխանատուութիւնը եւ հասցուր այդ պայուսակները Սարգիսին, ես քու հրամանին տակ եմ։

— Ինչո՞ւ չէ. այսպիսի դատարկ բաներու համար Համոն ճարպիկ է, կրնայ պատասխանատուութիւն ստանձնել, իսկ ուրիշ բաներու համար, ան լակոտ է, դառնութեամբ ըսաւ Համոն։ Լաւ, կ՚ընդունիմ առաջարկդ, միայն թէ որեւէ բանի պիտի չխառնուիս։ Վաղոյի կարգադրութիւնը հիմնովին սխալ է. ինչպէ՞ս կարելի է չորս պայուսակները ապահով տեղ հասցնել, երբ անոնք կը ճամբորդեն երկրորդ կարգով եւ առանց տիրոջ, իսկ մենք՝ երրորդով եւ առանց պայուսակներու։ Ատիկա վախկոտութիւն կամ յիմարութիւն է։

— Լաւ, Համօ, ինչպէս կ՚ուզես, այնպէս ըրէ։

Համոն զիս ձգեց ու գնաց։ Հեւալով մեր կառախումբը կը սուրար դէպի Երեւան։ Ես արեւելածաղիկի բոված հունտերը կը չրթթացնէի եւ ռուս մուժիկներու նման իմ շուրջը կ՚աղտոտէի։

Ժամերը կ՚անցնէին, բայց Համոն կորած էր եւ չկար։ Կ՚անցնէինք Արարատեան դաշտով։ Անհանգիստ եմ։ Էջմիածին երկաթուղային կայարանը իջայ գնացքէն, Համոն փընտռելու։ Ձայն տուայ երկրորդ կարգի մէջ։ Գլխուն հաւաքած ռուս սպաներ ու քաղաքացիներ, կը ճնկէին գինին ու օղին եւ քէֆ կ՚ընէին։ Այդ որ տեսայ, հանգստացայ եւ քաշուեցայ իմ խղճուկ վակոնը։

Հասած ենք Երեւան կայարանը։ Ժանտարմները գործի վրայ են, կը դիտեն ճամբորդները։ Անոնցմէ մէկը ուշադրութեամբ ինձ նայեց, ես սմքեցայ եւ արագ կերպով դուրս ելայ կայարանէն։ Ցանկարծ տեսայ Համոն, բայց ան մինակ չէր, այլ անծանօթ սպայի մը հետ էր։ Շատ վախցայ, որովհետեւ կարծեցի, որ ձերբակալուած է։ Բայց կը տեսնեմ որ անոնք բարձրաձայն կը խնդան, իսկ անոնց կը հետեւէին բեռնակիրները, պայուսակները շալակին, եւ կը կանչեն՝ «Ֆայտոն, ֆայտոն...»։ Համոն ինձ նկատեց, մօտեցաւ, բարեւեց եւ ձեռքս բռնած, տարաւ սպայի մօտ, որ զբաղուած էր կառքի վրայ տեղաւորելով Համոյի պայուսակները։

— Արդեօք տեղ կրնա՞յ լինել նաեւ իմ գրասենեակի ծառայողին համար, հարցուց ան, եթէ տեղ չկայ, մի երկրորդ կառք վարձեմ։

— Կարիք չկայ, առջեւը մի տեղ կայ, պատասխանեց սպան, եւ ինձ ծանօթացաւ։

Շատ չանցած, մեր կառքը կանգ առաւ։ Համոն սպայի հետ ժամադրուելով երեկոյեան ընթրիքի համար, դուրս թռաւ ինձ հետ միասին կառքէն։ Մենք առինք չորս պայուսակները, լեցուն տինամիթով։ Հակառակ սպայի բողոքին, Համոն առատօրէն վարձատրեց թուրք կառապանը եւ կարգադրեց, որ սպային տանի իր ուզած տեղը։ Երբ կառքը հեռացաւ, մենք շալկեցինք պայուսակները եւ, քանի մը քայլ ընելով, մտանք Սարգսի փայտի ու երկաթի անշուք գրասենեակը։

ԳԼՈՒԽ Է·

Տպաւորութիւններ Երեւանէն.
Սարգիս Օհանջանեան. Ադոն.
Հին եւ նոր սերունդները.
Նիկոլ Դումանի ի պատիւ երեկոյթը.
Իմ ճամբաս կ'որոշուի.
Մնաս բարով Համոյին. Բորիապը.
Նիկոլ Դումանի հետ դէպի Պարսկաստան.
Խանլուխլար եւ Ճախթախթի.

Հազիւ եօթ ամիս Կարսի նահանգը մնացի եւ կրնամ ըսել, որ անոր ժողովուրդի մասին, իր բոլոր խաւերով, շատ որոշ գաղափար մը կազմեցի։ Ինչ կը վերաբերի այդ ժողովուրդի բարձր ղեկավարութեանը, զայն ես գրեթէ չճանչցայ։ Տարբեր եղաւ Երեւանի վերաբերմամբ. տարիներ շարունակ ապրած էի Էջմիածին եւ զանազան առիթներով եղած էի բազմաթիւ անգամներ Երեւան եւ գաւառները, բայց այդ շրջաններու ժողովուրդին հետ շփում չունենալով, չէի կրցած ճանչնալ զայն՝ իր բոլոր խաւերով, բայց առաջին օրն իսկ ես ճանչցայ Երեւանի վերին ղեկավարութիւնը։

Այս պարագան ակնբախ կը դարձնէր երկու նահանգներու միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնը՝ կազմակերպական ձեւի տեսակէտէն։ Մինչ Կարսի մէջ ժողովուրդը առեղծուած չէր, բայց առեղծուած էր անոր վերին ղեկավարութիւնը, իբր անշօշափելի մի էութիւն, Երեւանի մէջ, ընդհակառակն՝ ժողովուրդը առեղծուած, անըմբռնելի բան մըն էր ինծի համար, իսկ ղեկավարութիւնը, շօշափելի, տեսանելի իրականութիւն մըն էր։ Կարսի մէջ կամքը *ժողովուրդին մէջ էր, իսկ Երեւանի մէջ՝ ղեկավարութեան, ինչ որ անկասկած, ունէր իր անպատեհութիւնները։ Առաջին իսկ շփումէն, ես այդ զգացի եւ տեսակ մը շփոթութեան մատնուեցայ։*

Երկու սպայուսակով ներս մտայ փայտաշէն, փոքրիկ գրասենեակը, ուր գեղեցկադէմ, պեխաւոր եւ այծուամօրուս մարդ մը նստած էր գրասեղանին առջեւ։ Ան բաւականին հաստլիկ էր եւ շատ բարի նայուածք մը ունէր։ Երբ զիս տեսաւ, անմիջապէս հարցուց.

— Ի՞նչ կ'ուզես, գառնուկս։

Իսկ երբ իմ ետեւէն մտաւ Համօն, երեսը կարմրած եւ մէջքը կքած, ան ոտքի կանգնեցաւ եւ զիս կանչեց յանդիմանական ձեւով.

— Օգնէիր տղային, պստիկ է, մէջքը կը կոտրի։

— Չի կոտրի, չի կոտրի, բիձա, արխէյին կաց (մի՛ անհանգստանար), իսկոյն ծառացաւ Համօն՝ վիրաւորուած։

— Լաւ, լաւ, քեզի համար կ'ըսէի։ Ձեր ուզածն ի՞նչ է, ինչո՞ւ էք եկել եւ ուրկէ՞։

— Մենք բան մը ալ չենք ուզէ. մենք կ'ուզենք տեսնել Սարգիս Օհանջանեանը։ Գնա՛ կանչէ, թող ան մեզ հարցումներ ընէ։

Ժպիտով մը ան ըսաւ.— Ձեր փնտռած մարդը ես եմ, խօսեցէք։

Համօն պատին սեղմուածի նման՝ առարկեց.

— Մենք կ'ուզենք Սարգսի միջոցով Կենտրոնականին յայտնել ըսելիքներս։

Սարգիս քիչ մը յօնքերը կիտած պատասխանեց Համօյին.

— Կենտրոնականն ալ ես եմ, անոր նախագահն ալ։

Համօյին ելք չէր մնացեր։

— Կատակ չե՞ս ըներ։ Դո՞ւն նախագահ Կենտրոնականին։

Վերջապէս Սարգիսը զայրացաւ.

— Այ լակոտ, անցագի՞ր կ'ուզես, թէ վկայական։ Դուն ո՞վ ես, այն ըսէ։

Հասկնալով, թէ որու առջեւ կը գտնուինք, ես ինքզինքս ժողվեցի եւ պատշաճ լռութիւն մը պահեցի, մինչդեռ միշտ առաջ նետուող Համօն կը շարունակէր.

— Քանի որ դուն ես ամէն ինչը, ա՛ռ, ուրեմն, քեզի բերուած այս չորս պայուսակները: Վաղոն է ճամբած, քեզի «հատիա» (նուէր):

— Վաղո՞ն, ո՞ր Վաղոն, Պատուալի՞ Վաղոն, — ինքն իրեն կ՚ըսէր Սարգիսը եւ յանկարծ կռահելով թէ ինչ կը պարունակեն պայուսակները, թթու դէմք մը առաւ·

— Բա օր ցերեկով այդպիսի բան հոս բերել կը լինի՞· բա որ փորձանք մը պատահի՞...: Որո՞ւ կառքովը եկաք· մարդ տեսա՞ւ ձեր բերելը...:

Ես լուռ կը մնայի, բայց տաքարիւն Համոն կը պատասխանէր·

— Չես ընդունիր, կ՚ուզես յետ կը տանիմ· ես կրնամ տէր լինիլ այս պայուսակներուն: Երկաթուղիով եկանք, ի հարկէ մարդիկ մեզի տեսան: Վարձեցինք կառապան մը, որ թուրք էր, իսկ ուղեկից ունէինք ռուս սպայ մը:

— Վահ, այս տղան գի՞ժ է:

Տեսայ որ խնդիրը կը բարդանայ, դարձայ Համոյին·

— Դուն գործդ վերջացուցիր, ժամադրութիւն տուիր, գնա այժմ քու գործին եւ մեզ մենակ թո՛ղ այստեղ:

Համոն գնաց:

Հանգամանօրէն բացատրեցի Սարգսին հարցի էութիւնը, Համոյի ճարպիկութիւնը, մատնանշելով որ ռուս սպայի եւ թաթար կառապանին կողմէ որեւէ վտանգ մեզի չի սպառնար: Երբ ան եղելութեանը ծանօթացաւ, երեսը պայծառացաւ·

— Դէհ առաջուց ասէիր, տնաշէն, այդ խամ տղային ալ չէինք խրտչեցներ: Թէ որ այդպէս է, դու իմ տեղը նստիր, ես գնամ «Բօրխազի»(*) տղերքին ասեմ, որ գան ու սրանք պարտկենք:

(*) *Բօրխազ* կը կոչուէր այն խիստ քամին, որ գրեթէ ամէն յետմիջօրէի կը բարձրանար Երեւանի վրայ եւ փոշիով կը ծածկէր ամբողջ քաղաքը: Այդ բնորոշ անունով կնքած էին կարգ մը չափէն աւելի խանդոտ ու փութաջան երիտասարդներ (մեծ մասը դաշնակցականներ) իրենց խումբը: Հետագային հայ-թաթարական ընդհարումներու ժամանակ մեծ դեր կատարեց:

Նա գնաց, իսկ ես կը մտածէի, թէ ինչո՞ւ պատահեցաւ այս թիւրիմացութիւնը, եւ ո՞վ էր մեղաւորը:

Համոն յանցաւոր չէի գտներ: Վերջապէս ես ալ անոր պէս «նոր սերունդ» էի: Եւ ինծի համար ալ անհանդուրժելի էր այն վերաբերմունքը, զոր ցոյց կու տային «հին»երը, խնամակալի այն դերը, զոր ստանձնած էին մեր նկատմամբ: Անոնք իբր հայրիկ, նոյնիսկ կը մտահոգուէին, որ «կրնաս մէջքդ կոտրել, եթէ ծանր պայուսակ վերցնես»: Չէին հասկընար մեր այս մեծերը, որ իրենց հայրական սէրէն աւելի մեզի համար գերադասելի էր անկախութիւնը, նախաձեռնութիւնը, յանդգնութիւնը, թէկուզ մեր մէջքը կոտրելու գնով: Հոգւով Համոյի հետ էի: Միւս կողմէ, կը մտածէի թէ Սարգիսն ի՞նչ ըրաւ որ Համոն զայն «բիձա» անունով կնքեց: Հին աշխատող, զոհաբերող մըն էր ան, որ դեռ երէկ Թանաատրի դաշտին մէջ կը կռուէր, իսկ այժմ ալ ամբողջ նահանգի մը ղեկավար է, Կենտրոնական Կոմիտէի նախագահ եւ ինքզինքը պատասխանատու կը զգայ բոլորի ապահովութեան համար: Եթէ ան մեզի՝ խենթ ու խելառներու պէս չմօտենայ խնդիրներուն, այդ առաջ կու գայ այն սէրէն ու հոգածութենէն, զորս ունի մեր բոլորին հանդէպ: Մի՞թէ ապերախտութիւն չէ պատկառանք չունենալ անոր հանդէպ: Ես ինքզինքս յանցաւոր կը զգայի:

Այս մտածումներս խանգարուեցան, երբ ներս ընկան երկու ջահիլներ, որոնք զուարթութեամբ հարցուցին, թէ Վաղոյի պայուսակները սրա՞նք են, եւ առանց պատասխանի սպասելու, վերցուցին ու կորան: «Բօրխազ»էն են երեւի «չաթու քեասան»ները (կապ կտրողները, անսանձները), որ հակառակ Կենտրոնականի կամքին կազմակերպած էին խումբ մը եւ որոնց կարիքը կը զգացուէր միշտ նեղ օրերուն եւ այս կարգի յանդուգն գործերուն համար: Անոնք ալ Համոյի եւ ինծի պէս կը սիրէին սանձարձակութիւնը եւ չէին հանդուրժեր ո՛չ խամուր (ձիու անուր) եւ ոչ ալ փալան:

Մէկ ժամ անցաւ, Սարգիսը վերադարձաւ· նայեց չորս կողմը եւ բացականչեց·

— Տարե՞լ են: Մոռցայ հարցնել, բա նամակ չունի՞ք·

ի՞նչ կար պայուսակների մէջը։ Ձեզ ալ չհարցուցի, կո՞ւշտ էք, անօթի՞ էք։

Նամակները հանեցի եւ տուի անոր։ Կարդաց եւ երբ Անտոն ստորագրութեամբ նամակին հասաւ, երեսը մանկական երջանիկ դիմագիծ մը առաւ եւ դառնալով ինծի գուրգուրալից ձայնով մը ըսաւ.

— Ուրեմն քեզ հաւնա՞ծ է մեր Սիմոնը։

— Ո՞ր Սիմոնը, հարցուցի, ես Սիմոնէ նամակ չեմ բերած։

— Ահա նամակը, մի՞թէ չես տեսած զինքը։

Ես այդ ատեն միայն հասկցայ որ Անտոնը՝ Սիմոնն է եղած։ Ես, հիասթափուած անկէ, «վարժապետ»ի տեղ էի դրած, իսկ ան գտած էր, որ «արջառէն լծկան եզ պատրաստելու պէտքական կրնայի լինել»։

Սարգիսը տարիքով աւելի մեծ կ՚երեւար քան Սիմոնը, բայց անոր նամակը այնպէս կը կարդար՝ կարծես ստացուած էր ղուբբաթէն, իր տարիներէ ի վեր կորած պաշտելի հայրիկէն։

Այս բոլոր փոքրիկ բաները, երբ դեղնակտուց էի ու նոր սկրուճ, այնպէս տպաւորուեցան իմ մէջ, որ մինչեւ օրս չեմ մոռցած։ Նայելով Սարգսի անսահման բարի երեսին, կ՚եզրակացնէի որ ան այնքան գորով ունի, որ բոլորիս համար ինքզինքը հայրիկ կը կարծէ, այնքան սէր ունի, որ մեզի համար իր կեանքն իսկ չի խնայէ։ Միաժամանակ, այնքան նահապետական է, որ իրեն համար ալ հայրիկ կը փնտռէ եւ կը կարծէ գտած ըլլալ յանձինս Սիմոնի։ (Քիչ վերջը տեսայ Նիկոլ Դումանի առջեւ ալ ան հեզ եւ շնորհալի մանուկ մը կը դառնար, զայն պաշտող եւ անոր ակնարկով շարժուող)։ Համոզում կը կազմէի նաեւ, որ Սարգիս իրապէս լաւ «բիձա» մըն էր, բարի, անշահախնդիր եւ զոհաբերող։ Բայց ան կրնա՞ր յեղափոխական համարուիլ, կրնա՞ր լինել Կենտրոնականի նախագահ, ինչպէս ինքը կ՚ըսէր։ Իմ պատասխանը բացասական էր։ Իմ որոշումը շատ ցայտուն էր՝ ազատագրուել հայրական որեւէ խնամակալութենէ եւ իմ ոտքերով քալել, իսկ Սարգսի մէջ այնքան ուժեղ էր գորովը հանդէպ երիտասարդներու, որ անոնց թափը կ՚ուզէր ինքը կրել, եւ զոռ ընել, սակայն անկարող էր։ Ասկէ եւ կը ծնէր այն անվերջ հակամարտութիւնը հայրերու եւ զաւակներու միջեւ, որ կը շարունակուի ցարդ։

Սարգիսը, քիչ մը մտածելէ յետոյ, դարձաւ ինծի եւ ըսաւ.

— Երեկոյեան մեր ժողովին կու գաս եւ պատասխանդ կ՚առնես։ Քաղաքին անծանօթ կ՚երեւաս, քեզի կը յանձնարարեմ Ադոյին։ Լաւ կլուխ է, թող քեզմով զբաղի, արդէն ան ալ պիտի լինի ժողովին, միասին կու գաք։ Նայէք ի՞նչ եղաւ այն գիժը, այն խամ մոզին (կ՚ակնարկէր Համոյին)։

Ադոն միջահասակ, քառասունի մօտ մի ուսուցչի կերպարանքով մարդ մըն էր։ Երեսին պատկառելի դառնալու ճիգ մը կար. հայեացքը հեռուները ուղղուած էր։ Զայն առաջին անգամ կը տեսնէի (եւ վերջինը պիտի լինէր), բայց անկէ ստացած տպաւորութիւնը երկար տարիներ պահեցի։ Ինչով կը զբաղուէր՝ ես չեմ գիտեր եւ կը թողնեմ գիտցողներուն ըսել այդ, բայց ըստ երեւոյթին ան ղեկավար մարմնի անդամ էր եւ ապերախտ պարտականութիւնն ունէր իր վրայ առնելու երիտասարդութեան դաստիարակութիւնը եւ առաջնորդութեան գործը։ Ադոն, ինչպէս կ՚երեւար, բարեխղճութեամբ կը կատարէր իր դերը։ Երբ զիս ձեռք ձգեց, կարճ խօսակցութենէ ետք անմիջապէս նկատեց, որ ես տատամսկոտ ու անորոշ գաղափարներ ունէի ընկերային հարցերու մասին եւ իր ամբողջ կարողութեամբ ան զիս պաշարեց։ Կը խօսէր մեր ընկերային վարդապետութենէ, համեմատութեան կը դնէր զայն Մարքսի մաթերիալիստական տեսութիւններու հետ, կու տար Նեչայեւի, Բակունինի, Ֆրանսական յեղափոխութեան գործիչներու անունները ու կը բերէր պատմութենէն վկայութիւններ։ Եւ այս ամէնը այնպիսի ձեւով մը, որ մեր խօսակցութեան վրայ հասնող Գալուստ Ալոյեանի բերանը բաց կը մնար եւ զարմանքի հետ միասին ան կարծես թէ կ՚ըսէր. «Կը տեսնի՞ս, մենք այսպիսի գլուխ ալ ունինք»։ Բայց Ալոյեանը երկար չդիմացաւ այդ անուններու տարափին եւ մի երկու դրուագներ պատմելով իր Թաւրիզի զինագործարանի մասին (որու հիմնադիրներէն էր), զիս ձգեց Աղոյի խնամքին ու հեռացաւ, պատուիրելով որ երեկոյեան իրենց մօտ ընթրենք։

Աղոն կը շարունակէր իր դաստիարակչական գործը, բայց ես այլեւս մտիկ չէի ըներ։ Իմ միտքը կը սլանար Էջմիածնի Ճեմարանը, ուր երկար տարիներ աշակերտած էի։ Մի շարք, թէեւ կղերամիտ, բայց շատ պատրաստուած գիտնական դոկտորներ, փրոֆեսորներ՝ Կոստանեան, Քարամեան, Կանայեան, Մանդինեան, Մանանդեան, Աբեղեան, Աճառեան, երկու Տիգրանեաններ, Կարապետ, Գարեգին վարդապետներ, բանաստեղծ Յովհ· Յովհաննէսեան, գրաբարագէտ Սէթ Յարութիւնեան եւ ուրիշներ, ո՛ր մէկն ըսեմ, կը պատկերանային ինծի։ Անոնք ստուերի մէջ կը ձգէին իրենց պատրաստութեամբ Աղոյին, որ կրնար համեմատուիլ միայն մեր վերակացու Գէորգ Ղազարեանի հետ։ Կը մտածէի, որ պատրաստութեամբ հարուստ այս բոլոր մարդիկ կ՚ուզէին մեր դասարանի տղաքը դարձնել իրենց նման պահպանողական վարդապետ, ուսուցիչ, տէրտէր, բայց մեր 34 աշակերտներէն եւ ոչ մէկը այդպիսին չեղաւ։ Հակառակ անոնց ցանկութեան, բոլորն ալ յեղափոխական եւ դաշնակցական դարձան։ Առանց բացատրութեանց մէջ մտնելու, այդ փաստէն կ՚եզրակացնէի, որ մեր դաստիարակներու անշնորհքութեան մէջ չէր անոնց ձախողութիւնը, ոչ ալ աշակերտներու ապիկարութեան մէջ, այլ մանկական այն հոգեբանութեան մէջ, որ կը ժխտէ ծնողներու կամ ուսուցիչներու տեսակէտները։ Երիտասարդութիւնը կ՚ուզէ իր ճամբան անձամբ գտնել։ Աղոյի խօսքերը մտիկ կ՚ընէի, կը մտածէի որ եթէ ան լինէր իմ ուսուցիչը, իր այս յամառ պնդումներով անպայման զիս պիտի ստիպէր թողնել բոլոր յեղափոխական մտքերս եւ դառնալ կղերական մը։ Երբ այս բանը մտքէս անցաւ, կտրեցի Աղոյի խօսակցութիւնը եւ հարցուցի·

— Ձեզ երբեւէ Գէորգեան Ճեմարանի ուսուցիչ չե՞ն հրաւիրած։

Ան պահ մը զարմացաւ եւ պատասխանեց·

— Այդ կղերամիտները ինչո՞ւ պիտի հրաւիրեն ինձ պէսները։

Մտքիս մէջ ըսի· «Որպէսզի յեղափոխական ոգին ընդմիշտ չքանայ Ճեմարանէն եւ տիրապետէ այնտեղ հակայեղափոխականութիւնը, որ անոնց նպատակն է»։ Եւ կարծեմ թէ սխալած չէի, որովհետեւ Աղոն իր ըսածներուն մէջ չէր դներ այն հաւատն ու համոզումը, ինչ որ Սերգէյը։ Չէր երեւար, թէ Աղոյի ըսածները կը բխէին իր համոզումներէն· ուրիշներու միտքերն էին, որ ան ինծի կը ծախէր։ Այդ ապրանքն ալ, զոր կ՚ուզէր ծախել, շատ արժէքաւոր բան մը չէր թուեր ինծի։ Եւ ես անոր նկատմամբ այնքան ալ լաւ եզրակացութեան չէի յանգեր։ Ես կը տարակուսէի, թէ երիտասարդութեան առաջնորդ ներկայացուած Աղոն կարողանար իր շուրջը մարդիկ հաւաքել ու զանոնք իր ետեւէն տանիլ։ Զիս, յամենայն դէպս, ան հեռացուց իրմէ եւ իր քարոզներէն։

Խնդրեցի Աղոյէն, որ զիս ծանօթացնէ «Բորիազ»ին հետ։

— Անոնք քիչ մը չաթու ֆեասաց են, ըսաւ, բայց պէտքական են, յարմար առենին կը ծանօթանաք։

Բայց ատոր առիթը չեղաւ։

* * *

Երեկոյ է։ Համոյի հետքը կորսնցուցած եմ։ Երեւի իր սպային հետ ընթրիքի է գացեր սպաներու ակումբը, կամ հիւրանոց մը։ Ես կ՚երթամ Գալուստենց տունը, ուր շատ մարդիկ կան հաւաքուած։ Անոնք նահանգի երեւելիներն են, կենտրոնական եւ այլ մարմիններու անդամները։

Կարսի մէջ յաճախ պատահած էի հաւաքոյթներու՝ ճաշի, նշանտուքի եւ այլ պատրուակներու տակ, բայց հոն ձեւի համար միայն լեցուած էին սեղանները ուտելիքներով, որ որակով շատ ալ բարձր չէին, իսկ քանակով ալ ոչ առատ՝ հազիւ մարդոց փորը կիսատ լեցնելու չափ։ Հոս առատութիւն կը տիրէր, եւ ուտելիքներն ալ սեղանի վրայ դարսըւած էին ոչ թէ ձեւի համար, այլ մարդոց, ինչպէս որ պէտքն է, պատուելու եւ հիւրասիրելու համար։ Տեսակ տեսակ խորտիկներ, խմիչքներ՝ որոնց անունն իսկ չգիտեմ։ Չեմ կրնար, սակայն, մոռնալ Երեւանի սպունգանման քիֆթան, որ կրնաք միայն հոն գտնել։ Սեղանի գլուխը նստած էր բարի Սարգիսը, որ զիս իր մօտն էր առած, հայրաբարստանձնած էր իմ սեղանին մասնակցելու ղեկավարութիւնը եւ քնքշօրէն երբեմն կը շփէր գլուխս, ինչպէս կ'ընէ հայր մը, որ իր զաւակը օտարութեան կը ճամբէ։ Յաճախ ան կը փըսփըսար իր կողքին նստած եւ իրեն տարեկից խիստ դէմքով մարդու մը հետ, որ ակնարկ նետելով ինծի, պահանջեց Սարգիսէն նամակները, զորս ան հանեց իր ծոցէն եւ տուաւ անոր։ Ան կարդաց ուշադրութեամբ եւ վերադարձուց։ Պահ մը մտածեց եւ, ինծի դառնալով, ըսաւ.— «Վաղը՝ դու կանուխ ինձ մօտ կու գաս»։ Չգիտէի, թէ ով էր այդ հրամանը տուողը, բայց հարցում իսկ չըրի եւ պատասխանեցի՝ «Լաւ»։

Աղմուկ է սեղանի շուրջը, ամէն ոք կը խօսի, կ'ուտէ եւ կը խմէ։ Երբեմն սուր, երբեմն ալ քիչ մը անյաջող կատակներ կ'ըլլան։ Կը նայիմ դրանը եւ երեւակայութեամբ կը փնտռեմ Յակոբ Զիլինգարեանը, որ Կարսում կը նստէր դրան առջեւ, երկու աղջիկներու հետ եւ դրամ կը հաւաքէր։ Անոնք չկան, չկայ եւ Համոն, որ ներս կը մտնէր եւ ունեցած դրամը կողովը կը լեցնէր։ Հոս մարդիկ կարծես ուտելու եւ ուրախանալու համար եկած էին, իրարու կենաց կը խմէին, բայց եւ բոլորը ակնածանքով եւ վախով կը նայէին սեղանի գլուխը նստած այդ չոր եւ խիստ դէմքով մարդուն, որուն հետ ոչ կատակ կ'ընէին եւ ոչ ալ խօսք կը փոխանակէին։ Ան լուռ էր, կարծես ուտել ալ չէր սիրեր, երբեմն միայն գինու բաժակը իր շրթունքներուն կը տանէր եւ խորասուզուած էր իր միտքերուն մէջ։ Կարծես թէ կը բացակայէր այստեղէն։ Այդ մարդը Նիկոլն (Դումանը) էր, որ ինձ համար առասպել ու առեղծուած մըն էր։ Ես ուշադրութեամբ աչքիս տակէն զայն կը դիտէի։

Երկու ներս ինկած աչքեր երկու սեւ խոռոչներու մէջէն այնպէս կը փայլատակէին մութին մէջ, որ երբ ան իր բիբերն կը սեւեռէր վրադ, կը զգայիր որ քու ներսը կը թափանցեն եւ դու կ'ենթարկուէիր անոնց։ Նիկոլի երեսը ծածկըւած էր յարդարուած սեւ մօրուքով, կարճ պեխերով եւ թաւ յօնքերով։ Գլխի ալիքանման սեւ մազերը ներդաշնակուած էին դիմագծին հետ եւ անոր կու տային խորհրդաւոր անտառի մը կերպարանքը։ Երբ եղանակը հանդարտ էր, Նիկոլ մտածկոտ եւ խորունկ իմաստուն տեսք մը ունէր, որուն խանգարել չէր կարելի։ Երբ եղանակը փոթորկոտ էր, Նիկոլ կայծակնաբեր կերպարանք ունէր, եւ անոր մօտենալ չէր լինի։ Երբ եղանակը պայծառ էր, անոր տեսքը ժպտուն էր, բայց այդ ժպիտը շնորհ մըն էր միայն, եւ չէիր համարձակիր ընդունիլ զայն ու չոյուիլ անով։ Նիկոլ բարձրահասակ էր ու բարա̀կ՝ ճպոտի նման։ Երբ ես զայն տեսայ, արդէն կռացած էր՝ ազդեցութիւն յօղացաւի, որով ան կը տառապէր։

Հաւաքոյթը անոր պատուին էր, բայց ան անտարբեր էր։ Երբ կ'երգէին անոր նուիրուած երգերէն Դերիկի երգը, անոր դէմքը կը պայծառանար. երբ կ'երգէին Պողազ Ենասացինը ան կը մռայլուէր, ու երբ կը սկսէին Խանասորի երգը՝ կը դառնանար։ Այսպէս կ'անցնէր գիշերը, ոմանց յուզում, ոմանց ուրախութիւն պատճառելով։ Նիկոլը, սակայն, լուռ էր եւ իր այդ լռութեամբը կ'իշխէր բոլորին վրայ։ Ես յուզուած էի եւ անհամբեր՝ գիտնալու թէ ինչո՞ւ այս խորհրդաւոր մարդը ուզեց զիս տեսնել յաջորդ օրը։

◆

Առաւօտեան շուտ Նիկոլի մօտ կ'երթամ։ Ան Թորոսենց (Գալուստ Ալոյեան) տանն է։ Ընդունարանին մէջ կը սպասեմ, երբ Նիկոլ, մի բաժակ թէյ ձեռին, ներս կը մտնէ։

— Հա՛, ուրեմն, կ'ուզես Վան երթալ։ Վատ չէ։ Թորգոմին, Սերգէյին ծանօ՞թ ես, անոնց թային ես, վատ չէ, լաւ տղաք են։ Կարճ, կ'ուզես Թոխմախի՞ հետ ճամբեմ քեզ Վան, թէ՞ կ'ուզես ինծի հետ տանիմ։

Զգացի, որ իմ պատասխանէս կախուած է անոր վճիռը։

— Թոխմախը չեմ ճանչնար, բայց Երկաթի հետ խօսած եմ. խելքիս չպառկաւ, ան կ'ուզէ Ախլաթ հասցնել, իմ ճամբան կը շեղի։

— Որ այդպէս է, քեզ ինծի հետ կը տանիմ, — ըսաւ Նիկոլ։ Եւ ես, առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կը տանի, երջանիկ կը զգայի այդ պատուէրին համար։ Ան, ըստ երեւոյթին, այդ նկատեց եւ իմ տեղը պատասխանեց. «Ուրեմն համաձա՞յն ես։ Խնդիրը փակուած է։ Այսօր մինչեւ երեկոյ ազատ ես, երեկոյեան կու գաս հոս կը քնիս եւ առտուն կը մեկնինք։ Ոչ ճամբու դնող պիտի լինի, ոչ ալ պիտի հասկցուի գնալու ժամը եւ օրը։ Գնա՛ գործիդ»։

* * *

Ինչպէ՞ս պիտի մթնցնեմ օրս։ Նիկոլի վերջին խօսքը եղաւ՝ «Գնա՛ գործիդ», բայց ես անելիք գործ չունիմ։ Եթէ հին ծանօթներու մօտ գնամ, ի՞նչ պիտի խօսիմ անոնց, քանի որ չեմ կրնար բաժանել անոնց հետ իմ ուրախութիւնը վաղուան բաժանման համար, որ կրնայ վերջնական լինիլ։ Թողի այդ միտքը։ Մի ներքին ձայն գիս կը դրդէր երթալ գտնել Համոյին եւ առանց մնաս բարեւի չզատուիլ անկէ։ Չէ՞ որ Կարսի ընկերս էր, չէ՞ որ ան գլուխ հանեց, առանց փորձանքի, իմ հոս հասնիլս, չէ՞ որ ան կը բաղձար ինծի հետ միասին մինչեւ մահ գնալ եւ կը հաւատար որ ես պիտի չբաժնուիմ իրմէ։ Կ'ուզէի զայն տեսնել, ամէն ինչ ասել, իմ սիրտը բանալ, անոր բացատրել թէ ինչու առանց իրեն պիտի մեկնիմ. բայց աչքիս առջեւ կու գար Նիկոլը՝ իր սեւ, ներս ինկած աչքերով, որ յայտարարեց թէ՝ ոչ մեզ ճամբու դնող պիտի լինի եւ ոչ գիտցող թէ ե՞րբ եւ ո՞ւր կ'երթանք։ Այս մտածումով փողոցներու մէջ կը թափառէի։ Միեւնոյնն է, եթէ ուզենայի ալ, պիտի չկարողանայի Համոն գտնել, կը մխիթարէի ինքզինքս։

Երկրորդ օրն էր որ Երեւան էի, բայց շատ բան էի տեսած արդէն եւ տեսածներս ալ Կարսի մէջ տեսածներուս չէին նմաներ։ Հոս չկար այն «մայր մեղուն»։ Կ. Կոմիտէն հրապարակի վրայ էր եւ իսկոյն ես անոր մէջ ինկայ։ Անոր անդամները կը փոխարինէին Կարսի գործիչ շրջիկները եւ անմիջական աշխատաւորներ էին։ Աւելի որակեալ կը թըւէին. մէկը հպարտ էր իր հերոսութեամբ եւ կը սիրէր Խանասորէն խօսիլ, միւսը՝ հին աշխատաւոր, հիմնադիր էր արհեստանոցի, երրորդը՝ մտաւորական եւ տեսաբան, իսկ անոնց կարգին ալ կային պատկառելի Մելիք Մուսեանը, Սահակը եւ ուրիշները, որոնք երեւի աւելի վաստակ ունէին քան իմ տեսածները, բայց ես անոնց հետ բնաւ չէի խօսած։ Հոս ամէն ինչ հակառակն էր տեսածիս, սորվածիս, եւ այդ գիս շփոթի կը մատնէր։ Հոս ճամբաս գտնելու տանջանքն ալ չկար։ Տեսայ Նիկոլին, առանց երկար խօսելու, ան հինգ վայրկեանի մէջ իմ ճակատագիրը տնօրինեց։ Այլեւս ինծի որոշելիք բան չի մնար։ Ես չէ որ պիտի մտածեմ, թէ ինչպէ՞ս երթամ, ո՞ւր երթամ, որո՞ւ հետ երթամ եւ ի՞նչ կը լինի այս ամէնուն վերջը... Նիկոլը քամի, ես ալ մի փոշի, կամ ան ճամի՝ ես ալ մէջը հաճի. ուր որ ուղարկեն, ես ալ անոնց հետ։

Այդպէս մտածելով, ես պարապ-սարապ կը պտտէի, երբ մէջքիս յանկարծ մէկը զարկեց։ Ետ նայեցայ, տեսնեմ Համոն է։

— Ո՞ւր ես կորել, ա՛յ տղայ։ Լաւ է որ հանդիպեցանք, եթէ ոչ հարկադրուած պիտի լինէի գնալ այն «բիձա»յի քովը եւ քեզ փնտռել։

— Համօ ջան, բիձա մի՛ ըսեր պարոն Սարգիսին, ան շա՛տ շատ լաւ մարդ է, զարդիման մարդ է։ Դու վիրաւորեցիր զայն, բայց ան կը մտածէ քու մասին։

— Լա՛ւ, թո՛ղ քեզի լինի այդ պապան, արդէն դու պապա չես տեսած, եթում (որբ) ես մնացած։ Ես պապա ունիմ, որ ջաղցի քար մըն է ինծի համար. ան ալ թող քեզի ջաղցի քար լինի, ծիծաղելով կ'ըսէր Համոն։ Դու էն ըսէ, ի՞նչ տեսար, ի՞նչ ըրիր։

Սուտն ու շիտակը իրարու խառնեցի եւ Համոյին հրամցուցի։

— Դու որ գնացիր, Պարոն Սարգիսը գիս նստեցուց իր տեղը եւ գնաց «Բորխազին» խենթերը գտնելու: Երկու ղիժեր (խենթեր) եկան եւ տարին պայուսակները: Պարոն Սարգիսը վերադարձաւ եւ անոր ետեւէն եկան Աղոն ու Գալուստը եւ երկար-երկար խօսեցանք: Յետոյ զիս տարին չեմ գիտեր որու տունը, հոն քնացայ եւ այժմ փողոցները ինկած քեզ կը փնտռէի: Ուրիշ նորութիւն չունիմ:

Մինչեւ այժմս զիս կը տանջէ այն միտքը, թէ ինչո՞ւ ես խաբեցի Համոն, որ անսահման հաւատ ու վստահութիւն ունէր դէպի ինձ: Ան իմ սուտը իբրեւ ճշմարիտ կ'ընդունէր, ինչ որ պարզ կ'երեւար անոր դէմքի մանկունակ արտայայտութենէն, որով մտիկ կ'ընէր իմ ըսածները: Ես իմ կարգին հարցուցի թէ ինքն ինչպէս անցուցած էր օրը:

— Ես գտայ Դաւալեցի Խոսրովը, որ Բորխազի մէջն է: Կարծելով որ այդ բիձան, — ներողութիւն, Պր. Սարգիսը, — չի կրնար պայուսակներու գործը պէտք եղածին պէս կարգադրել, սկսայ անոր պարզել խնդիրը, բայց դեռ չէի աւարտած խօսքս, երբ եկան եւ ըսին որ Պր. Սարգիսը կը կանչէ Խոսրովը: Ես անմիջապէս հասկցայ, որ պայուսակները պարտկելու համար է ու ապահովուեցայ: Անոր ընկերներուն հետ ծանօթութիւն ընելով՝ փողոցները ինկանք եւ Սաբորի (ռուսաց մայր եկեղեցիի) մօտերը տեսայ քեզ Աղոյի հետ: Չմօտեցանք ձեզ, որովհետեւ հետիններս ըսին, «փախինք, եթէ ոչ Աղոն կը բռնէ մեզ ու կը սկսի «գլուխ արդուկել»: Մտանք մի խմարան, տաքցուցինք գլուխներս եւ բաւականին զուարճացանք: Տղերքը կը խօսէին մեր մեծերու մասին ու կ'ըսէին, թէ անոնք իրենց տարիքին հետ խելքերնին ալ վրայ տուեր են: «Մենք զզուած ենք դպրոցներու «մանկանայէն» (սեղմիչ), ատրճանակը ցոյց տալով վարժապետներուն, զոռով կը պահանջենք որ առանց դաս հարցնելու մեզ հինգ ու խաչ (ամենաբարձր նիշը) դնեն եւ վկայական տան, որպէսզի ազատինք վերջապէս, իսկ քու այդ Աղոն փողոցները կը բռնէ ամէնքը եւ դասեր կու տայ... բան չեն հասկնար:

Ես չէի ընդդիմախօսեր, կը տեսնէի որ ան ծանօթ է «Բորխազ»ին, ուստի հարցուցի.

— Բերխազ, բորխազ կ'ըսեն. այդ ի՞նչ է:

Ծիծաղեց ու պատասխանեց.

— Չե՞ս գիտեր. կ'ուզե՞ս ծանօթացնեմ: Բորխազի մէջ ամէնքն ալ մեր տարիքի տղերք են, ոմանք դեռ դպրոցական, ոմանք աւարտած, ոմանք կէս ձգած, ոմանք առանց դպրոցի վկայական առած, բայց ամէնքն ալ արիւնն աչք առած, չեն գիտեր մեռնիլը ինչ է: Բորխազը այն է, որ Կենտրոնական Կոմիտէի վզին է կախած դաւուլը (Թմբուկը), բայց չոմբախները (Թմբուկ զարնելու փայտիկները) անոր չի տայ, իր ձեռքը կը պահէ եւ ինչ որ ուզէ ան ալ կը զարնէ: Անոր մէջ մեզի պէս յիմարներ չկան, որ Յակոբ Ջիլինգարեանի կամ Կ. Կոմիտէի քթին ջուրը քաշեն:

— Համօ, ուրեմն «բաշիբոզո՞ւք» են:

— Մեղքը իրենցը չէ, մեղքը Կենտրոնականինն է, որ զուռնաճի կ'ուզէ ըլլալ առանց զուռնայի, կ'ուզէ դաւուլճի ըլլալ, առանց չոմբախի:

Համոն պահ մը կանգ առաւ եւ շշնջաց.

— Քեզի գաղտնիք մը պիտի յայտնեմ, մարդու պիտի չըսես: Տղերքը ըսին, որ Նիկոլ Դումանը Երեւան է եկած: Անոնք Դումանէն թէ՛ կը վախնան եւ թէ կը պաշտեն զայն. կ'ուզեն որ ան զիրենք իր ձեռքը առնէ: Դուն կրնա՞ս անոր հետ տեսնուիլ եւ մեր ճամբան ալ որոշել:

Ես նայեցի անոր տարակուսանքով, բայց Համոն անմեղօրէն ինձ կը հաւատացնէր, ըսելով.

— Հաւատա՛, հաստատ է անոր հոս ըլլալը, երէկ գիշեր մի լաւ քէֆ է եղած անոր գալու առթիւ:

Հարցը այնպէս կը դառնար, որ կը սպառնար իմ սուտերը բաց անելու, ուստի ես չհասկնալ ձեւացուցի եւ, խօսքը փոխելով, հարցուցի.

— Ո՞ւր կ'երթանք «փիթի» ուտելու:

— Փիթին կ'ուտենք, գինին ալ վրան կը կոնծենք:

Համոն նկատեց, որ հակառակ սովորութեանս, քիչ մը շատ կը խմեմ եւ իրեն ալ տխուր ու անխօս շատ կը նայիմ: Իմ մէջ պայքար կար. առանց մնաս բարովի այս ընկերէս պիտի բաժնուէի, բայց մեղքը Նիկոլինն էր:

— Այնպէս ինծի կը նայես, կարծես ես աղջիկ լինիմ. ի՞նչ կը դառնայ քու մէջ։

— Հէչ, ըսի, ես պիտի քեզմէ բաժնուիմ, ընկերներ, հին ծանօթներ ունիմ էջմիածնէն, անոնց հետ պիտի լինիմ։ Առտուն ես կայարան կը լինիմ, դուն ալ հոն եղիր, միասին կը դառնանք Կարս։

— Լաւ, ըսաւ, տոմսակները դո՞ւ կը գնես, թէ ես։ Լաւ է որ ես գնեմ, երկրորդը կը գնեմ եւ իմ գրպանէն, թող որ այդ բանը չգիտնայ Յակոբը։ Ուրեմն ես քեզ կը սպասեմ, տոմսակ չգնես։

Թողի Համոյին, առանց վերջին անգամ նայելու անոր, դուրս ելայ փողոց եւ քիչ կը մնար փղձկայի ներքին ցաւէն։ Չէի գիտեր, թէ այլեւս պիտի պատահէի՞նք միմեանց հետ, թէ այս մեր վերջին ճաշն էր։

* * *

Արշալոյսը չբացուած, կառքը դրան առաջ կանգնած էր։ Պայուսակները կը կապեն ետեւը։ Այդ պայուսակներէն երկուքը ինծի ծանօթ էին, մենք զանոնք բերած էինք Գիւմրիէն։ Համոյին յիշեցի կարօտով։ Նիկոլի երկու մտերիմները, Գալուստը եւ Սարգիսը, եկած են ճամբու դնելու։ Երբ ան բարձրացաւ կառքը եւ տեսայ Սարգիսի տրտում հայեացքը՝ ուղղուած դէպի Նիկոլը, նախանձեցայ։ Ինչո՞ւ Համոն եկած չէ... կը մտածէի։ Յիշեցի մեր բաժանումը։ Ան այժմ զիս կը սպասէ կայարանը... Ինչո՞ւ այդ ըրի։ Այնքան տարուած էի այդ միտքերով, որ բոլորովին մտամոլորուած, մոռցայ մնաս-բարով ըսելը։

— Ա՛յ, քէօր օղլու տղայ, արի՛ համբուրեմ, — ձայն տուաւ բարի Սարգիսը եւ քաշելով թեւէս համբուրեց գլխս։ Ես ալ զինքը համբուրեցի, բայց անոր միջոցով կը համբուրէի Համոյին։

Կառքը շարժուեց եւ երբ մի քիչ հեռացանք, սրատես Նիկոլը հարցուց իմ շուարումիս պատճառը։ Ես անոր պատմեցի ճշմարտութիւնը, ըսելով որ իր պատճառով իմ մո-

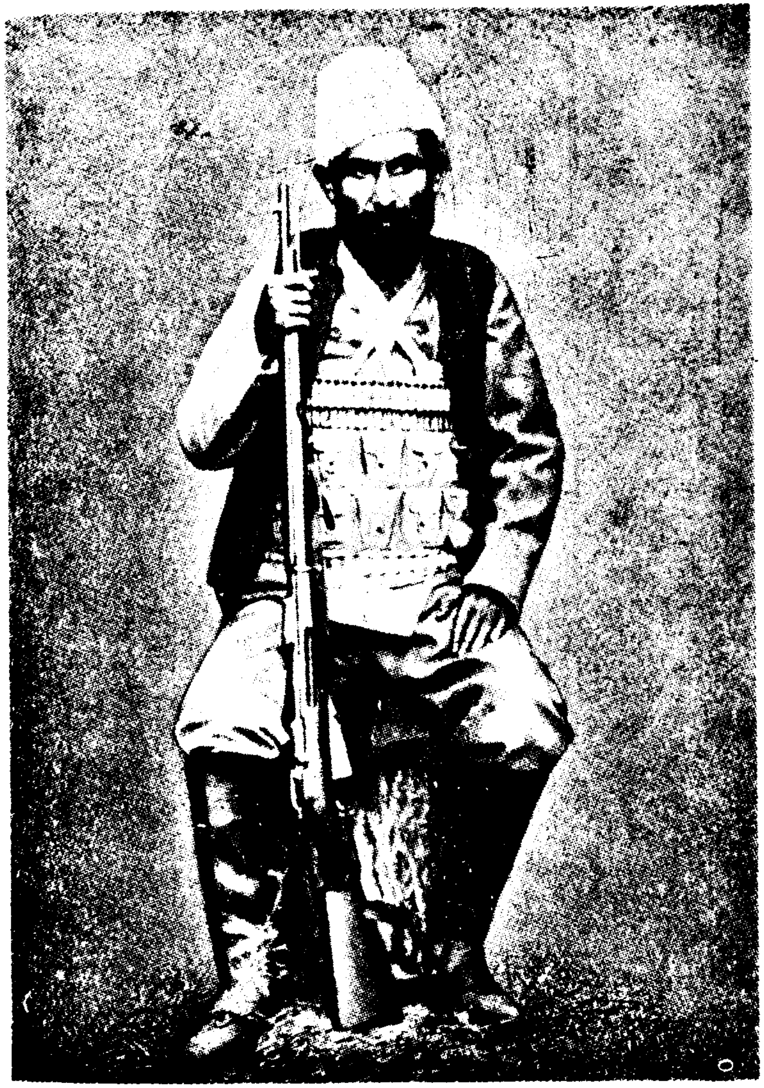

Նիկոլ Դուման

Սարբազ Խեչօ

տիկ ընկերը զիս կը սպասէ։ Նիկոլը ծիծաղեց եւ ես զարմանքով տեսայ, որ ան ալ ծիծաղիլ գիտէ։

— Քու Համոն այժմ քեզի կը հայհոյէ եւ դաւաճան կ'ըսէ։ Թող այդ իմ վրան լինի, միայն թէ մեր ճամբան «ուղուրով» (յաջող, բախտաւոր) լինի։

Ձիերը կը վազեն դէպի արեւելք։ Հոյակապ է Արարատեան դաշտը. քանի կ'երթանք, ան կը նեղնայ, իսկ Արարատը իր դէմքը կը փոխէ, կը մօտիկնայ մեզի։ Արարատեան դաշտ կ'ըսենք եւ մենք մեզ անոր ծնունդը կը համարենք։ Հայութիւնը, սակայն, փոքրիկ կղզի մըն է անոր մէջ. մեր գնացած ճամբան՝ թէ աջ, թէ ձախ՝ թաթար է միայն։ Այս մտքերով Սերգէյին կը յիշեմ ու կողքիս նստած հռչակաւոր Նիկոլ Դումանի ինչ մարդ լինելու մասին կը մտածեմ։ Չեմ համարձակիր անոր խանգարել։ Վերջապէս Դումանը, կարծես ձանձրանալով լռութենէն, խօսք բացաւ ու սկսաւ հարցուփորձ ընել ինձ, ո՞վ եմ, ո՞ւր եմ ուսում առած, ի՞նչ նպատակներ ունիմ։ Ես մանրամասնութեամբ ու ոգեւորութեամբ պատմեցի։ Նիկոլ ուշադրութեամբ կը լսէր եւ երբեմն երբեմն իր հարցերով կը քաջալերէր պատմութիւնս։

— Ջահիլ տղայ ես. նշանած չունի՞ս, — հարցուց եւ աչքերու տակով սկսաւ դիտել։ Ինձ թուեցաւ թէ յանցանք մը կը փնտռէ մէջս, ուստի քիչ մը վիրաւորուած առարկեցի.

— Ոչինչ էլ չունիմ. չէ՞ որ քեզ ասացի թէ ընկերներով միասին ուխտած ենք մեռնիլ։

— Լաւ, բայց ինչո՞ւ մեռնիլ։

Եւ ես սկսայ գիրքերէ, փիլիսոփայութենէ, բնագիտութենէ, աստուածաբանութենէ մէջբերումներ ընել ու երկարբարակ բացատրել մահուան էութիւնը։ Երեւի շատ վերէն վարէն բաներ ըսի, որ Դումանի գլուխը տարի։

Վերջապէս կանգնեցուց զիս եւ ըսաւ.

— Շատ խօսեցիր, բայց ոչինչ էլ չբացատրեցիր. հասկըցիր, որ այն ինչ որ չգիտենք, մահ անունը կու տանք։ Դու որ չարունակ Գոքլ, Շոփենհաուր, Քանթ եւ այլ անուններ կու տաս, այժմ ասա՛ թէ ինչ է ուսումը եւ կարդալը։

Ես նորէն սկսայ Թէոդիկեանը բացատրել ու ջերմ կերպով պաշտպանել ուսումն ու ընթերցումը։ Նիկոլը հեգնանքով առարկեց·

— Եթէ կ'ուզես անկախ չլինել եւ ինքդ քեզ մոռնալ, շատ գիրքեր կարդա'· իսկ եթէ կ'ուզես տկար չլինել եւ անկախ, ինքնուրոյն մարդ լինել, աշխատիր խնդիրները հասկանալ ինքդ քո մէջ եւ ապա միայն գիրքեր կարդա', որպէսզի կարողանաս մարսել։

Ես լռեցի։ Վիրաւորուած էի, նոյնիսկ ատելութիւն զգացի դէպի այդ տարօրինակ մարդը, որ ամբողջ ժամեր զիս խօսեցնել տալէ ետք, երկու փոքրիկ նախադասութիւններով կ'ուզէր փշրել իմ բոլոր միտքերս։ Ուրիշ երկար խօսակցութիւններ եւս ունեցայ Նիկոլի հետ կեանքի եւ մեր ազգային պայքարի մասին, եւ անոր յայտնած միտքերէն հետեւեալները կը յիշեմ —

«Աշխարհը դմակ, մարդիկն ու ազգերը դանակ· դու ի զուր կ'ատես քիւրտն ու Թուրքը, որովհետեւ նրանք իբրեւ դանակ մեզ դմակ կը նկատեն եւ կը կտրեն ու կ'ուտեն։ Մենք որ կը կռուինք, մեր նպատակն է որ հայն ալ կտրէ իր ձեռքն ինկած դմակը եւ ինքն էլ ապրի մարդու պէս։ Իսկ եթէ ատիկա անհնար լինի, այն ժամանակ հայը պէտք է ուտուի եւ ի սպառ կորչի»։

Իմ առարկութեան, թէ հապա ո՞ւր մնաց արդարութիւնը եւ մեր ժողովրդի ընդունակութիւնը, ան պատասխանեց·

«Արդարութիւնը տէրտէրներին եւ տիրացուներին յատուկ է· իսկ կեանքի մէջ արդարութիւնը խանչալի ծայրն է։ Ով որ յաղթէ, նա է արդարը։ Այսպէս օրինակ՝ մեր ճանապարհին ինչ էլ անելու լինենք, արդար պիտի լինենք եթէ ի վերջոյ հասնենք մեր նպատակին· իսկ եթէ չհասնենք, ինչ էլ որ արած լինենք, թէկուզ մեզ Քրիստոսի պէս պահած լինենք, դարձեալ դժոխքի եւ անէծքի պիտի արժանանանք։ Գալով ժողովրդի ընդունակութեան, որի մասին բոլորն էլ ճառում են, ես չեմ հաւատում· ընդունակը նա է որ գիտէ ոչ միայն ձգտել, այլ եւ հասնել իր նպատակին»։

Այս միտքերը լրիւ չէի ըմբռներ, թէեւ չափով մը կը

հասկնայի։ Ես չէի կրնար այդ ատեն գուշակել, որ 15 տարի ատկէ ետքը իմ մէջ պիտի անդադար հնչէին «աշխարհը դմակ, մարդիկը դանակ» խօսքերը։

Մեր կառքը անցած էր Գայլի դրունքը, անցած էր Շաբուր եւ, Թաթարական շրջանները կտրելով՝ մտած էր մի հայկական կղզի, Եանլուխլար գիւղը։ Դաւալուէն յետոյ, առաջին հայ գիւղն էր այդ մեր ճամբու վրայ, շուրջ 80 քիլոմեթր անկէ հեռու։ Մարդու տրամադրութիւնը կը փոխուի երբ իր նմաններու բոյնը կ'ընկնի։ Եանլուխլարի բնակիչները կարծես սովորած էին միայնութեան եւ իրենք իրենց կը զգային արձակ համարձակ ինչպէս իրենց տանը մէջ։

Մեզ ընդառաջեցին երկու հոգի, որոնցմէ մէկուն նախանցեալ գիշերը պատահած էի Երեւան։ Այդ Սահակն էր, որ մեզմէ առաջ եկած էր այստեղ նախապատրաստական աշխատանքներն անելու՝ մեզ եւ մեր գոյքերը սահմանը անցկացնելու համար։ Անոր միւս ուղեկիցը տեղացի էր, բարձր հասակով, մի սեւ չերքէզքի հագած իր բարակ, բարեձեւ մարմնին, գօտիկը քաշած մէջքին եւ ռուսական գլխարկը՝ գլխին։ Երբոր նկատեց Նիկոլ Դումանին՝ ան գլուխ-կոնծիկ սկսաւ դառնալ անոր շուրջը, չէր գիտեր իր անելիքը, կ'ուզէր Նիկոլին փաթթուիլ, համբուրել անոր ձեռը, ոտը կամ երեսը, բայց վախցած անոր պաղ դէմքէն, ձեռն իսկ թօթուել չհամարձակեցաւ եւ չգիտեմ ինչո՞ւ զիս բռնեց ու համբուրեց։ «Ես ձեր ոտաց մատաղ», շշնջաց։ Հասկցայ որ այդ մարդը, «ձուազեղի սիրոյն, Թաւայի պոչը կը լիզէ»։

Սահակը Նիկոլի հետ կը խօսէր։ Մի քանի թղթեր տալով անոր, Սահակը բարձրացաւ մեր կառքին վրայ եւ մեր պայուսակներով մեկնեց, իսկ մենք եկանք երկար մարդու բնակարանը։ (Այս մարդուն անունը մոռցեր եմ։ Եանլուխլարի առաջին դէմքն էր, անոր համբաճ եւ Դաշնակցութեան տէրը։ Անոր մէկ աչքը կոյր էր)։ Տանը՝ նախապատրաստուած էին մեզ ընդունելու, աւելի շուտ Նիկոլը, իսկ ես՝ անոր «ջրերն էի ընկած»։ Հանգստաւէտ «մինտարներ փռած, օղին եւ այլ խմիչքները սիֆրի մէջ՝ պատուհանը դրուած, եւ զանազան տեսակ այլ զուգաւաթներ մեզի կը սպասէին։ Նստանք-չնստանք՝ անոնք առաջ բերուեցան, բայց Նիկոլ ընդմիջեց․

— Չէ, մէկ այս փոշիները վրաներէս թափենք, լուացուինք, յետոյ։

Այդ գործողութիւնը կատարուեց մեծ «լականներու» եւ «իբրըղ»ներու միջոցով։

— Յոգնեցաք, մէկ մէկ բաժակ բան վերցուցէք, — կ՚ըսէր տանտէրը, չհամարձակելով աւելին խօսիլ։

— Չէ՛, ուտենք ու քնինք, այս խմիչքներով փոր չի կշտանայ։

Նիկոլ սրտէս կը խօսէր։ Թէեւ կառք նստած էի եւ ձիերն էին որ վազվզելով մեզ կը քաշէին անընդհատ 10 ժամէն աւելի, բայց ջարդուած էի եւ յոգնած։ Անօթի չէի, մանաւանդ որ ճամբու ընթացքին գաթաներ եւ հաւի ճտեր կերած էի, բայց տեսակ-տեսակ կերակուրներու բուրմունքը այնքան գրգռիչ էին, որ ախորժակով կերայ։ Նիկոլ, մէկ մէկ պատառ վերցնելով, ճաշակեց եւ քաշուեցաւ, «էյ, բառ» ըսելով։

Տանտէրը զարմացած, մի քիչ դժգոհ, բաժակ բաժակի ետեւէ խմիչքները կը փոխէր, որպէսզի Նիկոլը խմէր, բայց բաժակները լիքը կը մնային։ Խեղճը կ՚ուզէր ճաշը երկարացնել, չեմ գիտեր իր հիւրասիրութի՞ւնը ցուցադրելու, թէ քաղցր խօսք մը, նորութիւն մը, հրահանգ մը լսելու համար։ Կողքս նստած՝ կամաց կը հարցնէր․

— Այսպէս ո՞ւր բարով․ աշխարհ ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ։

Ես բան չգիտէի, որ պատասխանէի, գիտնայի ալ ինծի խօսք չէր ընկներ․ բայց Նիկոլ բարկացած մի ցուլ էր դարձեր, որին մօտենալ կը վախնար խեղճ տանտէրը։ Իմ ըսածը դատարկ բան էր, բառարաններէն քաղուած նախադասութիւններ։

— Քէֆդ քէօք պահէ, ամէն ինչ լաւ է, կարծեմ չամիչի առեւտուրի գործով կ՚երթայ պարոնը, ինծի ալ «պուխկաչիկ» (գործակատար) է վերցուցած։

Ի հարկէ ան կլլողը չէր, լաւ է որ կոյր աչքի կողմն էր, չնկատեցի անոր վրդովումը։ Տարիներ ան երազած էր՝ տեսնել իր տանը Նիկոլ Դումանը, զոր գիտէր հայ, թուրք եւ քիւրտ երգերէն, ուրիշներու պատմածներէն, եւ այսօր երբ այդ երազը իրականացած էր եւ Նիկոլը իր հիւրն էր վերջապէս, դարձած էր ան ժայռի կտոր մը եւ իրեն կը զլանար ժպիտ մը, խօսք մը եւ թէկուզ հայհոյանք մը։ Ես ալ տարօրինակ կը գտնէի այդ, բայց ի՞նչ կրնայի ընել։ Սիրալիր եւ ժպտադէմ երես ցոյց կու տայի, մանաւանդ որ տնեցիք անկիւններէն ուշադրութեամբ մեր շարժումներն ալ կը դիտէին, ընդմիշտ պահելու համար իրենց յիշողութեանց մէջը։

Յուսահատ տանտէրը մի՛ վերջին փորձ եւս ըրեց․

— Պարոն Նիկոլ, մեր տղերքը կ՚ուզեն քեզ տեսնել, քու խօսքը լսել, հրաման կու տա՞ս մի վայրկեանի համար։

— Ոչ, ես գալէս վերջը, եթէ պէտք լինի։ Այժմ յոգնած եմ, պիտի քնանամ։

Այդ փորձն ալ ձախողած էր, միականին վերջնականապէս պարտուած էր։ Փափուկ անկողիններու մէջ քնած ենք արդէն։

* * *

Առաւօտը, դեռ արեւ չելած, մենք նոր կառքի մը վրայ ենք եւ ձիերը կը վազեն։ Կը յիշեմ իմ քարմաղի տեսութիւնները եւ իմ հիացմունքները՝ Հայաստանի ծայրամասերու հայութեան նկատմամբ։ Սերգէյի խօսքերը կ՚արթննան մէջս, որ կ՚ըսէր, թէ ինք ինձմէ լաւ գիտէր իր հայրենիքը, երեքէն երկուքը անպէտք են հայութեան համար, մնացածը ուժեղ է, պէտքական է, բայց նա ընկոյզի կեղեւ է, անմարսելի է։ Ես ինձ հարց կու տայի․ «Այս կողքիս ղարաբաղցին, որու հռչակը լսած եմ, ո՞վ է, ո՞ր տեսակի ղարաբաղցիներէն է։ Որ նա ուժեղ է, բոլոր պատմածները այդ կը հաստատեն, որ ան խելացի է, խօսքերէն կ՚երեւայ որ ան ընկոյզի կեղեւի նման անմարսելի է, այդ ալ ցոյց տուեց Խանլուխլարի մէջ, իր անմարսելի վերաբերմունքով»։ Երբ այս մտքերու մէջն էի՝ Նիկոլ զիս արթնցուց։

— Հանդխտանիս առինք, քիչ յետոյ կը հասնինք Շահ-

Թախթ եւ սահմանը կ'անցնինք։ Առ այս անցագիրը եւ անունդ սորվիր։ Դուն իմ «գեադաՑ» (ծառան) պիտի լինիս, հասկցա՞ր։ Ոչ ռուսերէն գիտես, ոչ ալ թուրքերէն, իմ յետեւէս կու գաս, իրերս շալակած։ Ոչ մի խօսք, ամէնը ինծի կը թողնես, հասկցա՞ր։ Որ մօտենանք, կողքիս չես նըստիր, այլ իմ դէմը։

— Լաւ, — ըսի եւ կեղծ անցագրի վրայ սորվեցայ անունս, զոր այժմ մոռցած եմ։

Շահթախթի պաշտօնատուներու առջեւ կառքը կանգ առաւ։ Ես վար թռայ եւ իրեղէնները շալակս առայ։ Նիկոլ, ծանր ու առանց շտապի, ինչպէս մեծ խաները կ'ընեն, իր շուրջը նայեց եւ մատով պաշտօնեաներէն մէկը կանչեց։ Պաշտօնեան մօտեցաւ։ Նիկոլ դանդաղօրէն հանեց իր ծոցէն անցագիրը, դրպանէն ալ հինգ ռուբլիանոց մը եւ, առանց իր երեսի գոյնը փոխելու, ըսաւ պաշտօնեային․

— Ես ձեւականութիւններէն բան չեմ հասկնար, անմիջապէս կ'ուզեմ սահմանը անցնիլ, սորվեցուր ինձ, ինչ որ պէտք է։ — Ապա դառնալով ինծի, կանչեց հայերէն․— Այ գեադա, քու թուղթերն ալ ինծի տուր։

Ես տուի թուղթերս, ան ալ մատուցեց պաշտօնեային։

— Ինչո՞ւ չէ, ըսաւ վերջինս, եւ հինգ ռուբլիանոցը գըրպանելով, պաշտօնատուն մտաւ։ Տասը վայրկեանէն կնքուած անցագրերը յետ վերադարձան։

Այժմ ամէն ինչ կարգին էր եւ մենք կրնայինք ուղղուիլ դէպի սահմանի կամուրջը, որ Արաքսի վրայ երկարած էր։ Նիկոլ առանց շտապելու՝ մի հայեացք նետեց իր յետեւը, ես ալ նոյնը ըրի։ Մի գլխարկ կը ճօճար օդին մէջ․ այդ գըլխարկը Սահակինն էր, որ եկած էր սահմանը, պատահարներուն առաջն առնելու եւ մեր անցնիլը դիւրացնելու համար։ Նիկոլ անտարբեր նայեց այն կողմը եւ շարժում չըրաւ, ես ալ վարուեցայ անոր պէս։ Դէպի կամուրջ առաջացանք եւ երբ մէջտեղը հասանք, ան ժպտաց ու ըսաւ․

— Տղա՛յ, քու գեադայութեան պաշտօնը վերջացաւ։

Մօտեցանք պարսիկ պաշտօնեաներուն, որոնց հետ իրբեւ ընկերների հետ կը վարուէր։

— Արա, ո՞ւր պիտի գնամ որ «թոփրաղ պաստի» (հողը կոխելու տուրք) վճարեմ։

Այնպիսի ձեւով կը կանչէր, որ կը կարծէիր թէ իր ծառաներն էին։ Ցոյց տուին տեղը եւ մի բազմութիւն մեզի ուղեկցեց։ Նիկոլ այնպիսի թոփրաղ պաստի մը վճարեց, որ շատ քչերը կը վճարեն, եւ մէկական դուաՑ ալ ուղեկցողներու բուռը դրաւ։ Ամէն ինչ կարգին էր։ Մենք Շահնշահի հողին վրայ էինք եւ Արաբլուի տանուտէրի հիւրը։ Նիկոլ Դուման կարծես իր հայրենիքն էր վերադարձած, կարծես իր կալուածներու մէջն էր ընկած։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ինչո՞ւ Պարսկաստանը մեզ հարազատ է.
Արաբլու.
Կ'երթամ Խոյի մեր կայանը.
Ընդունելութիւնս. Ինտելիկենտը եւ Ինտելիկինտոն.
Կոստին.
Տէր Չարւատարը.
Սարբազ Խեչոն, Գրիշը, Սուրէնը.
Ճամբորդներու պաշտպանութեան գործը.
Դէպի Սանամէրիկ եւ Փայաջուկ.
Փոխիկը.
Ղալասար գիւղում.
Կ'ընդունուիմ Դումանի խումբին մէջ.
Ռապիի կռիւը.
Վերադարձը.

Առաջին անգամն էր, որ Պարսկաստան ոտք կը կոխէի։ Ամէն ինչ նորութիւն էր ինծի համար։

Երբ արտասահման կ'երթաք, տարօրինակ հարցումներ կու գան ձեր առջեւը, տարօրինակ զգացումներ, որոնք իրական են, բայց պատճառը անծանօթ, անբացատրելի։ Այսպէս, օրինակ, երբ երկաթուղիով կ'անցնիք Անդրկովկասի սահմանը եւ կը մտնէք կոզակներու, կամ ռուսական որեւէ երկրամաս, թէեւ անոնց լեզուն գիտէք, ինչպէս եւ բարքերը, բայց ձեզ օտար եւ միայնակ կը զգաք։ Հոս այդ զգացումը չունեցայ, թէեւ ընկած էի յետամնաց անկիւն մը՝ անծանօթ այդտեղի լեզուին, բարքերուն, կրօնին եւ ցեղին։ Արաբլու՝ մոլեռանդութեան, կեղտի, տգիտութեան մի միջավայր է։ Գուցէ տարիքս էր պատճառը, որ յանդգնեցայ այս եզրակացութեան եւ ստուգելու համար ինքզինքս, բացատրեցի Նիկոլին, որ տարիքով ինձմէ երկու անգամ մեծ էր։ Ան ժպտաց Սարգիս Օհանջանեանի նման եւ շատ սխալ կերպով տուաւ լուծումը։

— Ես ալ այդպէս կը զգամ, ըսաւ ան, գիտեմ որ բոլոր հայերն ալ այդպէս կը զգան։ Ճիշդ է, մեր երկիրը չէ, ամէն ինչով տարբեր են մեզմէ, բայց ասոնք լաւ լինին թէ վատ, մեր «համշարիներն» (երկրակիցները) են։

Հետագային, այդ «համշարիների» հետ իրար կոկորդ բռնեցինք։ Անոնք ոչ միայն պարսիկ չեն, այլ սելջուկի, թաթարի, թուրքի եւ մոնկոլի յետնորդներն են։ Իսկ երբ բուն պարսիկ շրջանները եղայ, որ դէմքով, լեզուով, բարքով կը յիշեցնեն հայերը, տեսայ որ անոնք, թէեւ հարազատ ինծի, չունին սակայն այն համն ու հոտը, զոր կը զգայի Արտազ, Հեր, Զարեւանդ եւ Ատրպատական շրջաններուն մէջ։

Պատմութիւնից ես բոպիկ չէի, մատենագիրներ, գիտական զանազան գիրքեր կարդացած էի, եւ ատոր համար անհասկնալի հարցումներ կ'առաջանային մէջս։ Կը մտածէի.— «Բնական է, որ այս երկիրը այնքան հարազատ պիտի թուէ, որքան մեր երկիրը։ Երբ մենք Նայիրի էինք եւ դեռ հայ չէինք կոչուիր, ծանօթ էինք այս երկրին. երբ մենք Ուրարտու էինք եւ գիր ունէինք, եւ անկէ առաջ ալ Հայաս կը կոչուէինք, մենք այս երկրին հետ կապ ունէինք. մեզմէ ետք միայն Դարեհը մեր գրերով գրեց իր պատմութիւնը եւ Արմէն անունը մեզի տուեց։ Վերջապէս, երբ ասոնք չկային եւ Մարերը կային այս երկիրներու մէջ, մենք գիտէինք զանոնք. գիտէինք նոյնիսկ Մեծն Կիւրոսի ծնունդը։ Կիւրոսը մեր Երուանդէն պզտիկն էր եւ առաջին Տիգրանի ընկերն էր։ Անոնց Փեհլեւի տունը մեզի օտար չէր, այդ տան նահապետը մեծ եղբայրն էր մեր առաջին Արշակունի թագաւորի։ Նոյնիսկ մեր Սուրբ Գրիգորը Անակի զաւակն էր, որ Փեհլեւիի տնէն էր։ Անոնց գործածած հին լեզուն նոյնքան հասկնալի է ներկայ պարսիկին, որքան մեզ՝ ներկայ հայերուն։ Ուրեմն պարզ է, որ մենք պէտք է հարազատ զգանք այս երկրին, գուցէ հարազատ եղբայրներ ենք, կամ հօրեղբօր զաւակներ։ Այդ ալ որ չլինի, յամենայն դէպս, միեւնոյն մշակոյթի, կրօնի, բարքի մէջ մկրտուածներ ենք եւ այնքան մօտիկ միմեանց, որ հին յոյները մեզ եւ պարթեւին, մարին, իրարմէ չէին կրնար զանազանել։ Պատմութիւնն էր, որ այս երկիրը մեզ հարազատ կը դարձնէր»։

Իմ այդ բացատրութեան դէմ մի ձայն կ'ըմբոստանար եւ կ'ըսէր — «Սասանեանները զուտ պարսիկ էին· անոնք էին, որ մշակոյթով, ազգով, ուզեցին մեզ ձուլել, քաջ Վարդանը այս վայրում սպաննեցին եւ հայ անկախութիւնը վերցուցին։ Բայց կարեւորը այն է, որ այն ազգերը՝ Մար, Աքեմենեան, Պարթեւ, Արշակունիք, Սասանեան, Պարսիկ եւայլն, որոնց հետ կը զգաս հարազատութիւն, շատ վաղուց է չկան ու չկան, եւ չկան իրենց լեզուով, մշակոյթով, արիւնով եւ ամէն ինչով։ Այս տարրը, որ ներկայիս այստեղ կը բնակի, այդ որոնածներդ չեն, այլ եկած են հեռու Մոնկոլիայէն, Ճենկիզ Խանէն յետոյ։ Անոնք մոնկոլներ ու թաթարներ են, որ Թաւրիզը, Մարաղան մայրաքաղաք դարձուցին, իսկ Վասպուրականի մի անկիւնը՝ իրենց ամարանոցը, եւ իրենց առաջնորդի անունով ալ Արաղա անունը տուին Բերկրիի գետի ակունքներուն։ Անոնց յաջորդեցին Լէնկ Թիմուրի բերած խառնիճաղանճ դեղին ցեղի տարբեր ու տարբեր տարրերը, որոնք եւ ոչ մի առընչութիւն ունէին իրանեան ցեղերու արիւնի, մշակոյթի, բարքի եւ հասկացողութեանց հետ։ Սրանք դահիճներ եղան մեզի, քար քարի վրայ չթողին եւ ամէն ինչ կործանեցին։ Անոնց ձեռքէն փրկուած խլեակները կը գտնուին Հնդկաստանի Պոմպէյ քաղաքի փողոցները Գաբըր անուան տակ, իսկ մենք, ապաւինած լեռներու մէջ, անոնց գերին ենք միայն։ Ուրեմն, պատմութիւնը չի կրնար պատճառ ըլլալ քու հարազատութեան, «համշարիութեան» զգացումին։ Այլ ուղղութեամբ պէտք փնտռել հարցին լուծումը»։

Այսպիսով, իմ մէջ երկու մարդ, երկու տարբեր բանականութեամբ, իրարու դէմ ելած, կը մրցէին եւ մէկի ըսածը միւսը դիւրութեամբ կը ջրէր, թէեւ երկուքի ըսածներու

մէջ ալ ճշմարտութեան որոշ բաժին կար։ Այս հակասութիւնները հարցը չէին լուծեր եւ ես չէի կրնար հասկնալ, թէ ինչ է պատճառը որ Շահնշահի երկիր մտնելով ես ինքզինքս օտար չէի զգար։

* * *

Արաբլուն մի հասարակ գիւղ է Արաքսի ափին, որ կը պատկանի Մակուի Սարտարի ընդարձակ կալուածներուն։ Ոչ գիւղը ինքը եւ ոչ ալ անոր տէրը, եւ ոչ ալ բոլորի տէրը պարսից Շահնշահը անոր արժէքները չէին հասկնար։ Այդ գիւղի մօտ մի երկաթէ հսկայ կամուրջ է շինուած Շահթախթու տակէն, որ իր արժէքով ողջ Արաբլուն կ'արժէ, թէեւ այդ կամուրջի վրայով դեռ եւս ոչ երկաթուղին կը սուրայ եւ ոչ ալ կառքեր կ'անցնին, այլ միայն հետիոտն ցանցառ անցորդներ՝ բեռցած իրենց էշերու վրայ դարի ու ցորեն։

Արաբլուն հազիւ 100 տուն լինի· քար կայ այնտեղ, բայց տները հողէ են շինուած, կարծես խլուրդի բներ լինին, առանց պատուհանի, իսկ դռները՝ փոքրիկ ծակեր եւ ամէն ինչ կեղտոտ։ Տուներու պատերը զարդարուած են կովի թրիքով, որ կը ծառայէ իբրեւ վառելիք, ձմրան համար։ Փողոցներու տեղ՝ ոլործուն անցքեր են, որ կ'երկարին թաղէ թաղ եւ լեցուած են ցեխով, աղբով ու սատկած կենդանիներու դիակներով։ Փողոցներու զարշահոտութեան եւ կեղտի մէջ կը խաղան գիւղի երեխաները, որոնք իրենց ոտքերու եւ ձեռքերու մատներով զանազան ձեւեր կը կազմեն փողոցի ցեխէն։

Ազգաբնակչութիւնը կարծես կազմուած է մանուկներէ եւ կանանցմէ· արուները փոքրաթիւ կ'երեւան եւ ցուլերու նման դանդաղ կ'անցնին։ Անոնք աւելի կ'երթեւեկեն տանիքներու վրայով, որպէսզի չհանդիպին կանանց եւ միեւնոյն տանն խուսափին փողոցի ցեխէն։ Կանայք աւելի քաջ են, ցեխէն չեն վախնար եւ փողոցներու մէջ անցուդարձ կ'ընեն, բոպիկ։ Անոնք աւելի շարժական բուրդեր են, գրաւչութիւն ներկայացնող էակներ։ Բան չես տեսներ, բայց կ'երեւակայես, որ գլխուն քաշուած քողի տակը կայ մի էակ, սեւաչեայ, կարմրաթուշ, ստինքաւոր, բարեկազմ, որ ունի գեղեցկութիւն, զոր արգիլուած է ցուցադրել։ Անգամ անոնց մազերու ցուցադրութիւնը մահացու մեղք մըն է։ Ինչպէս ամբողջ արեւելքի, այնպէս ալ Արաբլուի մէջ կինը պիտի տեսնես երեւակայութեամբ, իսկ իրականի մէջ կը տեսնես միայն անոր ցեխոտ ոտքերը, որոնք բաց են մինչեւ սրունքները եւ աւելի վերերը, ուրկէ գարշանք կը զգաս։ Ասկէ չէ՞ արդեօք որ կինը արեւելքի մէջ մարդ չի համարուիր, այլ անասուն, բայց իր ծածկուած վերի մասին համար կը համարուի երազ, ցնորք, եւ աւելի պաշտելի քան աստուածները։

Ոչինչ կար գրաւիչ Արաբլուի մէջ։ Ան յետամնաց եւ կեղտոտ գիւղ մըն էր, ամէն տեսակէտով վանիչ։ Ո՛չ աշխատանք, ո՛չ հաճոյք, ո՛չ արհեստ, ո՛չ դրամի վաստակ։ Մարդիկ կ'ապրէին գողութեամբ եւ մաքսանենգութեամբ։ Այցելուները ամէնքը կասկածելի մարդիկ էին։ Չնայելով ատոնց, Արաբլուն շատ մեծ անուն էր հանած եւ կը համարուէր ցանկալի վայր մը, որուն տիրելը հերթական հարց մըն էր դարձած ռուս կայսրութեան համար։

Ես չգիտեմ, թէ հին ժամանակները ի՞նչ անուն ունէր Արաբլուն, բայց ան անշուշտ կարեւոր վայր մը եղած պիտի լինէր, քանի որ Աւարայրի դաշտի թիկունքը կը կազմէր։ Յազկերտ իր բանակներով այդ կէտէն կը ձգտէր մտնել Հայաստանի սիրտը, ուր Վարդան զօրավարը խնամքով կը պահէր այս ճամբան։ Անշուշտ ան բան մը կը ներկայացնէր, քանի որ ընկած էր Գայլատուայ գետի եւ Արաքսի խառնարանի վրայ եւ անոր վրայով դէպի արեւելահարաւ ճամբաները կ'երթային դէպի Ատրպատականի Թաւրիզ, հարաւի ուղղութեամբ՝ դէպի Խոյ, Զարեւանդ եւ Միջագետք, իսկ արեւմուտքի կողմէ, Արտազի վրայով, դէպի Բագրեւանդ եւ ամբողջ Ներքին Հայաստան։ Այս դիրքն էր անշուշտ, որ այդ յետամնաց ու կեղտոտ վայրը կը դարձնէր ինծի հարազատ։ Ցիչածս ուղղութիւններով եւ ոչ մի ճանապարհ չէր երեւնար. ճահիճներու, լեռներու եւ հովիտներու միջով արահետներն էին, որ ճամբու տեղ կը ծառայէին, հայրենասէրներուն ուղղութիւն ցոյց կու տային, աշխարհակալ պետութիւններու ախորժակը կը գրգռէին եւ աւազակներուն դիւրութիւն կու տային աւար ձեռք բերելու եւ երեք պետութեանց սահմաններուն մէջ իրենց աւարը պարտկելու։

Ինչ ալ որ լինէր Արաբլուն, քանի որ ան Թադէոս առաքեալի եւ Ստեփաննոս վանքերու առանցքին վրայ ինկած էր, քանի որ անոր քամիները կու գային Արարատի երկու փէշերէն եւ ջրերը՝ Ներքին ու Վերին Հայաստանի հողերէն, ես գտած էի թէ ինչու ան ինծ հարազատ էր. այդ մեծ հողերու ամբողջականութեան բնազդն էր, որ սիրելի կը դարձնէր ինծ նոյնիսկ անոր տգեղութիւնն ու կեղտը։

* * *

Երկու օր է Նիկոլի հետ ենք։ Ան հաճելի զրուցակից մըն է։ Կը խօսի ընդհանուր խնդիրներու մասին եւ կը փարատէ Արաբլուի ձանձրոյթը։ Նիկոլը կը սպասէ մէկուն, որ սակայն չուշացաւ։ Այդ Թադէոս Ամիրեանն(*) էր, որուն Դատաշ կ'ըսէինք։ Ան կարգադրած էր իրեն յանձնուած գործերը սահմանի միւս կողմը, եւ հասած էր մեզի։

Թադոսը ռուսական միջնակարգ դպրոցէ ելած մի կրակոտ երիտասարդ էր։ Թէեւ անոր գլխու մազերը ցանցառած եւ գանկը լուսին դառնալու վիճակին մէջ էր, բայց բրդոտ գլխարկը եւ երեսի չէկ մօրուքը այդ կը պարտկէին։ Ան ետեւն ու չուրջը նայող չէր։ Միշտ առաջ կը նայէր եւ խիստ վճռական էր իր որոշումներուն մէջ։ Եկաւ-չեկաւ՝ դարձաւ Նիկոլին եւ ըսաւ.

(*) Այս այն Թադևոսն էր, զոր Նիկոլ իրեն օգնական էր առած: 1905ին Բագուի հայ-թաթար կռիւներուն նոյնպէս օգնական եղաւ Նիկոլին: 1906ին Զաւրիեւի հետ գնաց Մուշ: Նոյն թուին Կովկասի մէջ եղած շանտաժիստներու պատուհասը եղաւ եւ կարգը վերահաստատեց: Մասնակցեցաւ 1914ին կամաւորական խումբերուն: Բագուի ինքնապաշտպանութեան մէջ աչքառու դեր կատարեց: Բագուն դատարկելու ժամանակ միացաւ Շահումեանի Կռասնուոտսկ մեկնող խմբին եւ անոր հետ սպաննուեցաւ Թուրքմենստանի մէջ:

— Ամէն ինչ կարգադրուած է։ Այսօր չէ վաղը մեր գոյքերը անպայման այստեղ կը լինին, որով աւելորդ է երեքիս այստեղ մնալը. Թող ընկերը մնայ եւ բերէ, իսկ մենք շարժուինք առաջ։

— Վստա՞հ ես, հարցուց Նիկոլը, եւ երբ հաստատական պատասխան առաւ, դարձաւ ինձ.

— Կրնա՞ս գոյքերը հասցնել Խոյ։

— Ինչու չէ, եթէ գոյքերը բերեն, ասացի ես, բայց սրտիս մէջ դժգոհ էի։

Ինձ տուին գոյքերու ցանկը, նամակներ Կոստիի եւ Խեչոյի անունով եւ իրենք գացին Սալմաստ։

Անտանելի կը թուէր մենակութիւնը Արաբլուի մէջ։ Գոյքերը ոչ այդ օրը, ոչ վաղը, ոչ ալ միւս օրը եկան։ Հարկ եղաւ սպասել մէկ ամբողջ շաբաթ։ Օրերս կ՚անցնէին ծանր եւ տաղտկալի։

Այս կեղտի մէջ կորած մարդիկ զիս կեղտոտ, «հաքամ» կը համարէին եւ ձեռք չէին տար ո՛չ իմ պնակներուն, ո՛չ հագուստներուս, ո՛չ անկողինիս եւ ոչ ալ նստած աթոռիս։ Ես դեռ չէի գիտեր, թէ այդ կը թելադրուէր կրօնական նախապաշարումներէ եւ կը կարծէի, թէ այս աղտոտ մարդիկ զիս աղտոտ համարելու համար էր որ միեւնոյն բաժակէ ջուր խմելէ կը խուսափէին։

Վերջապէս մեր գոյքերը հասան եւ մենք դէպի Խոյ ճանապարհ ընկանք։ Ճանապարհը կառքի համար չէր։ Ուղտի եւ ձիու կարաւանները կը բարձրանային այդ սարահարթերը, դուրս գալու համար Մակուի ջրերէն ու Արաքսի հովիտէն, եւ իջնելու համար Խոյի ջրերու, Տղմուտ գետի հովիտը։ Ես կը գտնուէի պատմական Աւարայրի շրջակայքը եւ հեռուն երեւցող դաշտը պիտի լինէր Աւարայրի դաշտը, ուր պատերազմեցան մեր նախնիքները։

Ինձ հետ կը ճամբորդէին Մաշատի Ահմէտը եւ Մահմէտը։ Անոնք ձիաւոր էին, «վարանդիլը» հրացանները մէջքերուն։ Ես ալ ձի ունէի, բայց իմս փալանով էր, բեռցուած ապրանքով, եւ ես ալ բեռան վրայ։

Ձանձրալի էր ճանապարհը, որովհետեւ ոչ մի խօսք չէի

կրնար փոխանակել ուղեկիցներուս հետ. ես հայ էի, անոնք թաթար։ Անոնք հայերէն չէին գիտեր, ես շատ քիչ գիտէի թաթարերէն։ Ճամբու վրայի բոլոր գիւղերը թաթարներ էին, ինչպէս ե՛ւ անցորդները։ Ո՞ւր էի, ի՞նչ վայրերէ կ՚անցնէի, բնաւ չէի գիտեր։ Վտանգաւոր էր, որովհետեւ մեր բեռները զինամթերք էին, եւ ես անզէն էի. տասնոց մը թաքցրած ունէի ներսէն իմ մսերու վրայ։ Ահը փորիս մէջ կ՚երթայի եւ անհամբեր կը սպասէի Խոյ հասնելուն։ Վերջապէս հասանք Խոյ, անցանք շուկայի մէջէն, մտանք փողոցները եւ կանգ առինք «Ջարւատար» Յակոբի դրան առջեւ։ Ներս առաւ մեզ եւ թաթար ուղեկիցներուս սենեակ մը հրամցուց։ Բայց զիս իջեցուց ձիուց, ինքն ելաւ վրան նըստաւ եւ հրամայեց, որ ոտքով հետեւիմ իրեն։ Ծուռ ու մուռ փողոցներով տարաւ եւ մտաւ տան մը բակը եւ ուղիղ դէպի ախոռը քշեց։

Ախոռին մէջ, ուր ձիեր էին կապուած, երիտասարդ մը, թին ձեռքին, խուշկի (չոր աղբ) կը լեցնէր քթոցը։ Զայն տեսնելով՝ Ջարւատար Յակոբը կանչեց.

— Արի՛, ստացիր ամանաթներդ, որ այս ծիծեռնակի հետ (ցոյց տալով զիս) բերել է Մաշատի Ահմէտը։ Ես կը շտապեմ տուն։ Իջեցնենք բեռները, ձին ետ պիտի տանիմ։

Երիտասարդը, մէկ աչքով ժպտելով՝ հարցուց.

— Ի՞նչ կայ ասոնց մէջ։

— Այդ կը վերաբերի Կոստիին, պատասխանեցի։

— Այ տղայ, Կոստին առջեւդ է, ան է որ կը հարցնէ։

Ես տատամսեցի, որովհետեւ ախոռապանի տեղ էի դըրած զայն, թէեւ անոր դիմագծերը մտաւորականի կը նմանէին։

— Ցանկը ունի՞ս այս ապրանքներուն։

— Հարկաւ։

— Նամակ ունի՞ս։

— Ունիմ. մէկը Կոստիին, մէկը Խեչոյին(*)

Դուրս ելաւ ախոռէն եւ կանչեց.

(*) Դաշնակցական Խեչոն։

— Խեչօ, Խեչօ, ցած արի, չորս ջանաւար ալ քեզի հետ բեր:

Մօրուքով մէկը նայեց վերի յարկէն եւ հինգ արջի պէս մարդիկ ափալ-թափալ (շտապ) թափուեցան ախոռը:

— Տղե՛րք, վեր տարէք սենեակը: Գրիշ, դու մնա՛ ախոռը, լմնցուր մաքրելը, ես ալ վեր կ'ելլեմ:

Ամէնքս մէկ մէկ բան շալկեցինք եւ վեր ելանք ապրանքներով: Վերը՝ «եափունջիները» անկողին էին եղած, մեծ փափախները բարձեր, իսկ հրացանները պատերէն էին կախուած: Փոքրիկ զօրանոց մըն էր:

— Խեչօ, աս տղան չի հաւատար, թէ ես եմ Կոստին: Քեզի ալ նամակ ունի:

— Ծօ, խաթաքար, Կոստու նամակը իրեն տուր, իմս ինծի: Անունդ ի՞նչ է, ան ալ չհարցուցինք: Ըսենք՝ անունդ հասկնալու կարիքը չկայ: Թո՛ղ լինի Վարդան. լաւ անուն է. այստեղ է զարկուել Վարդան զօրավարը:

Եւ անունս Պարսկաստանի մէջ կարճ ժամանակով եղաւ Վարդան:

Տարօրինակ էր վերաբերմունքը Խեչոյի. ես ինքզինքս զգացի թշնամական մթնոլորտի մը մէջ: Ընելիքս չէի գիտեր, կանգնած էի շուարած, պապանձուած: Բարեբախտաբար, յիշեցի որ նամակները պէտք է տայի, որ կարած էի մէջքիս աստառին մէջ: Հանեցի եւ տուի մէկը Կոստիին, միւսը Խեչոյին:

Կոստին դարձաւ տղաներուն.

— Դէ, բանանք մէկ մէկ խուրջինները եւ ստուգենք: Տեսնենք՝ ի՞նչ նուէրներ է բերել Վարդանը:

Խեչոն տեղէն չշարժուեց, երկու տող գրուած նամակը տուաւ եւ սկսեց երկար ու երկար կարդալ, կարծես Աստուածաշունչ լինէր: Ես նստայ ախուրի տոպրակին վրայ եւ կը դիտէի:

Մոսին հրացանի փամփուշտներ էին խուրջիններուն մէջ: Կը համրէին: «Լաւն են, հիներ չկան», կ'ըսէին տղաները: Խուրջին մը բացին եւ շատերը չշմած մնացին, որովհետեւ անոր մէջը դատարկ ռումբեր էին, իսկ անոնցմէ ոմանք

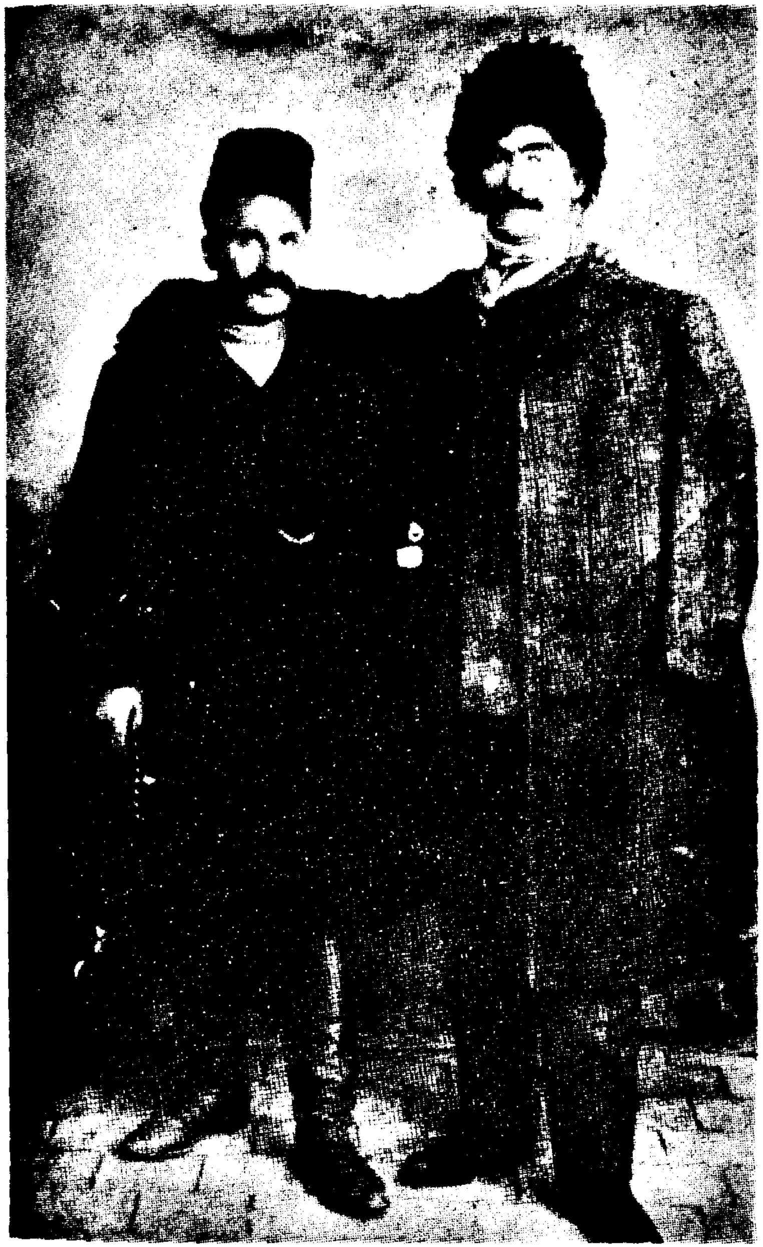

Քեռի եւ Դաշնակցական Խեչօ

Կոստի Համբարձումեան

ռումբեր չէին տեսած: «Այս երկաթէ խնձորներն ի՞նչ են», կ'ըսէին: Բացին միւսը, ատրճանակներ էին: «Ջանըմ, Նագան են, ես Մաուզէր կը սիրեմ: Ինչո՞ւ ամբողջը Մաուզէր չբերիր»: Բացին միւսը, արկղներ էին, մէջը՝ տինամիթ, կապսիւլ, թիթեղ: «Ջանըմ այս մառմալա՞թ է՝ սատանո՞ւ թէ մարդո՞ւ»: Գտան հոն երեք հատ փոքրիկ բահ, պողպատէ շինուած, կարծես երեխաներու բահեր ըլլէին: «Այս խաղալիքները ի՞նչ են»: Հարցական կը նայէին ինձ, բայց պատասխան չէին առներ:

Ինչոն ոտքի ելաւ, դատարկ ռումբ մը առաւ մէկ ձեռքը եւ բահ մը միւս ձեռքը: «Այս փոքրիկ բահը բանի պէտք չէ գայ: Անպատճառ քու խելքի պուտուկէն ելած է: Մէկ կողմ դրէք: Այս ռումբերն ալ գլխու փորձանք են: Տղաք, հեռու քաշուեցէք, ջղարայ մի՛ քաշէք: Կարսի մէջ Նահիկի, Իսաջանի գլուխը կերան այս զըմբռտիչները: Մեր ռումբերը մեր գլուխը կ'ուտեն: Մէկ կողմ դրէք: Մէկելոնք լաւ են, իրարու վրայ բաժնեցէք: 300ական փշաեկ վրանիդ, 300ական ձիու «ղաշի» խուրջինին: Մնացածները «ետեւի ձիու բեռան»:

Ինչոն գեղեցիկ էր իր հասակով, կարծես բարակ ծառ ըլլէր: Մազերը գռուզ (գանգուր) էին, մօրուքը՝ սեւ: Անոր կատարը կ'երերար եւ ահա կարծես իմ վրայ պիտի ընկնէր: Կը նկատէի, որ ան ինչ որ բանէ դժգոհ էր ինձմէ, կարծես թէ ես անոր թշնամին ըլլէի: Խէթ խէթ կը նայէր ինծի: Ես չդիմացայ, դարձայ Կոստիին.

— Բերածներս լրի՞ւ էին:

— Համապատասխան էին ցանկին:

— Ուրեմն, այս մարդը ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ: Դումանի հրամանով եկած եմ, անոր հրամանով կրնամ հեռանալ. Թէ դժգոհ է, թո՛ղ ինքը հեռանայ:

Անսպասելի էր այս պոռթկումը: Ինչոյի ինծի յառած աչքերը այլեւս չէին վիրաւորեր: Սարբազ Ինչոն էր, որ անսպասելիօրէն մէջ ինկաւ.

— Երկար արեցիր, աղան ճիշդ կ'ըսէ. ոչ բարեւ, ոչ Աստծու բարին, կարծես մեր մէջ մի մքրըփ է եկած:

Մեծ Խեչոն ըսաւ.

— Որ այդպէս է, երգենք. «Մածուն կ'ուզեմ, թան կը բերեն, այ տղայ քու խօր խէրն անիծած, խլնքոտ քթիդ խըզմա կ'ուզես, այ տղայ քու խօր խէրն անիծած»...

Այդ երգը աւելի թթուեցուց զիս։ Մէկ երկուսը կը ձայնակցէին, միւսները լուռ էին, իսկ Սարբազ Խեչոն կարեկցութեամբ ինծի կը նայէր։ Կոստին կը ժպտէր։ Ապա ինձ մօտենալով ըսաւ.

— Սիրտդ լայն պահիր, չար եւ վատ մարդ չէ, միտքը բարի է եւ «կազմակերպելու» իւրայատուկ ձեւեր ունի։

Խեչոն, երգը կէսին կտրեց եւ դառնալով Սարբազ Խեչոյին, ըսաւ.

— Դուն աշխարհ չես տեսել, բան չես հասկնայ։ Նիկոլը կը գրէ.— «Քեզի կու գայ Մոսկուայից ելած ինտելիգենտ զինուորական, պատրաստ մեռնելու։ Քու տասնեակի մէջ կազմակերպիր եւ լծիր»։ Երբ ինտելիգենտ է, ի՞նչպէս կարելի է կազմակերպել եւ լծել։ Ինտելիգենցիա, ինտելիգենտ... գիտե՞ս ինչ են դրանք։ Դուն չես գիտեր, ես գիտեմ, — բորբոքուելով մաղձը կը թափէր Խեչոն։ «Ձին թիմարելու համար, ղաշաւին(*) ձեռնոցով կը բռնեն։ Ոջիլ որ վրանին ընկաւ, գայլ կը կարծեն, պատերազմի կ'ելլեն եւ իրենց դժբախտ–նահատակ կ'երեւակայեն։ Ցուրտ ու տաք եղաւ, Աստծոյ դէմ կռիւի կ'ելլեն։ Մէկ օր անօթի մնացին, տրտունջ, ղալմաղալ։ Վերջին խօսք չունին, երկու ժամ կը ճառեն եւ մի լաբլաբու հագիւ կ'արտասանեն։ Դեռ աղբ չեղած, աթար կը շինեն եւ կը վառեն։ Վայ թէ սարերն ընկնին եւ երկու անվնաս քրտեր տեսնին քարերու մէջ, բանակ կը կարծեն եւ ինչ ու ինչ հէքեաթներ կը շինեն։ Իրենց լեզուն կը դառնայ թէ՛ աջ, թէ՛ ձախ։ Կը խօսին, կը քարոզեն, մարդկանց խելքէ կը հանեն եւ, երբ ծափեր կը շահին, արդէն իրանց հերոս, նահատակ կը համարեն։ Վայ թէ մի վանքի, բերդի կողքից անցնին եւ հաւանին, այդ իրենք են շինողը, պաշտպանողը։ Իսկ եթէ գրելու շնորհք ալ ունենան

(*) Ղաշաւ — ընտանի անասուններուն վրայ մաքրելու խոզանակ։

եւ 1000 սուտէն մէկը ճիշդ դուրս գայ, արդէն իրենք են ամէն ինչը եւ աշխարհի, տիեզերքի գործերը տնօրինողները իրենք իրենց կը համարեն։ Ա՛խ, այդ «ինտելիգենցիան, ինտելիգենտը»... Անոնք անիծ են, լու են, հասկցի՛ր»։

Կոստին, կողքերը բռնած, կը ծիծաղէր։ Ես ուշադրութեամբ կը լսէի եւ կը հանգստանայի։ Սարբազ Խեչոն կ'առարկէր.

— Որ այդպէս է, չոբաններն են միայն լաւերը։ Որ այդպէս է, Նիկոլ Դումանն ալ լու է, անիծ է. ան ալ, ի վերջոյ, ուսումնական վարժապետ է եղած, այժմ կառավարիչ նաւթահորերի։

— Չէ, կը բողոքեմ, խօսքը մի՛ շեղէ. ան «ինտելիգենտ» չէ, այլ «ինտելիկինտօ»։ Ինտելիկինտոն մեր գլխուն տէրն է, մեր աչքին լոյսը։ Էնպէս չէ՞, Կոստի։

Կոստու տեղը ես պատասխանեցի.

— Էնպէս է, Խեչո։

Տարիներ պիտի անցնէին, որ ստուգէի եւ հասկնայի թէ որքա՛ն դառն ճշմարտութիւններ կային Դաշնակցական Խեչոյի դատողութեանց մէջ։ Ցամենայն դէպս ան իր դատողութիւններով «կազմակերպեց» զիս։

Իմ համաձայնութիւնը պատճառ եղաւ, որ Խեչոն ժըպտէր, ինձ համբուրէր, եւ այդ թուականէն մինչեւ իր մահը (որը, Արամի վկայութեամբ, զիս փրկելու համար էր պատահեր), եղանք իրարու հաւատարիմ ընկերներ։

Դաշնակցութեան համար, ինտելիգենտը խտէալ չէր, այլ խտէալ էր լուռ եւ անշահ զոհաբերող «ինտելիկինտոն»։

Սարբազ Խեչոն ինձ կը ներկայացնէր ընկերները, անուն առ անուն, եւ այդ դուր չեկաւ մեծ Խեչոյին։

— Որ ներկայացնել է, լաւ ներկայացուր մեր ինտելիկինտոյին։ Ահաւասիկ Կոստիան՝ Ռէալական դպրոցը վերջացուցած, Մոսկուա հոգեբանութիւն կարդացած եւ Գերմանիա կատարելագործած ու Ամերիկա վկայական առած, իսկ այժմս զօրանոցի կառավարիչ է։ Ահա Պերլինի համալսարանի կենդանաբանական բաժնի ուսումնաւարտ Խեչոն. ինքը սարբազ եւ ձիերի հեկիմ։ Ծանօթացէք՝ ինժինէր տեխնոլոգ. Բագուի սովետ սըեզդի կոտէլշչիկ, նա ինքն Ասատուր։

Եւ այսպէս ամէն մէկին տիտղոսներով ներկայացնելով, վերջացուց, իրեն ալ չխնայելով։

— Ես ինքս ալ հասարակ մարդ չեմ, ուսումնական եմ։ Այս բոլորիս մէջ փոքրը դուն ես, կը խնդրեմ ուրեմն իմ ձիուն լաւ նայիս։ Յետոյ, քու այդ օձիքն ալ լաւ կ'ընես որ քանդես եւ մի կողմ դնես։

Հասկցայ որ Խեչոն իր ինքնայատուկ ձեւով կ'ուզէր հաշուեյարդարել մտաւորական դասի իմ մեծամտութիւնները, ցնորքները։ Ներողամտութեամբ համակերպեցայ եւ ամէնքի հետ միասին ծիծաղեցի։

* * *

Ես եղած էի ռուս զինուորական բանակի մէջ, ուր բազմութիւնները, ըստ իրենց որակի, կը դասաւորուէին մի ամբողջական մեքենայ կազմելու համար։ Հոն հաւաքական միաձոյլ անհատ մը՝ բանակը կար, եւ մարդիկ անոր շնչաւոր մասերն էին միայն։

Ես եղած էի Կարսի Յեղափոխական զօրանոցը, ուր մարդիկ իբր անհատ գոյութիւն ունէին, կը դատէին, կ'արտայայտուէին ըստ իրենց կարողութեան, բայց մի բռնակալ կար, որ ամէնքին կը շաղկապէր. այդ բարոյական եւ գաղափարական միատեսակ ըմբռնողութիւնն էր, որից շեղողները չէին կրնար համարուիլ ամբողջութեան մասնիկը։

Ես չէի եղած չեթէական այն մթնոլորտի մէջ, որ արդէն կը պատրաստուէր երթալու դէպի մահ եւ այդ տարօրինակ նորութիւն մը կ'երեւար ինծի։ Հասկնալու համար, համառօտ կերպով ներկայացնեմ այդ խմբի անդամները։

Կոստին շուշեցի էր. եւ, Խեչոյի ըսածին պէս, իրօք որ աւարտած էր ռուսական միջնակարգ դպրոցը, յաճախած էր համալսարանը, եղած էր եւրոպական կենտրոնները, նպատակ էր դրած խորացնել հոգեբանութիւնը մինչ այն աստիճանի, որ կարելի լինի մօտիկէն եւ հեռուէն ազդել եւ իր կամքին ենթարկել բարեկամ եւ թշնամի մարդկանց։ Այս միջոցով ան կը յուսար հիպնոսացնել Սուլթան Համիտը եւս եւ Հայկական Հարցը լուծել։ Այս կրթուած երիտասարդը, ի հարկէ ձախողելով իր գիտական որոնումներուն մէջ, եկած էր այն եզրակացութեան, որ միայն ոյժով եւ կազմակերպութեամբ կարելի էր խլել ազատութիւնը։ Ան Խոյի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր. կը հսկէր այս կէտէն անցնող Երկրի գծերուն վրայ, կը ճամբէր եկած խմբերը, կը մատակարէր, բայց այս բոլորը այնքան սահմանափակ էին իր ուժերուն համար, որ կը նախանձէր մեր վրայ որ Երկիր կ'երթայինք։ «Եթէ անգամ չսպաննուինք, — կը մտածէր ան, — գոնէ հայրենիքի ժողովուրդին հետ կը լինինք»։

Կոստին էր մեր խնամակալը, մեզ կերակրողը, ախոռը մաքրողը։ Ան մեզ լոբի եւ ոսպ շատ կը կերցնէր եւ երբ դժգոհութիւն կը նկատէր, կ'ըսէր.

— Ուխտած էք մեռնիլ, ինչ որ ալ ուտէք, վերջը նոյնն է. խնայողութիւնը թող մնայ ձեզի հետեւողներուն։

Մենք կը ծիծաղէինք եւ մեր դգալները կը բանէին։ Երբ Տէր Զարեւատար դիտողութիւն կ'ընէր, թէ մի ծառայ բռնէ սեւ աշխատանքի համար, Կոստին կ'ըսէր.

— Քեզ Հայրիկի աշակերտ եւ Վարագայ սերունդ կը համարես, հարկաւ Ոտնլուայի գիշեր շատ տեսած ես։ Առաքեալներու չափ ալ չկաք, ինչո՞ւ ես ալ ձեր ոտքերը չլուամ։ Կ'ըսէք ծառայ վարձեմ, մեր պապու դրամո՞վ վարձեմ։

Կոստին միշտ զուարթ էր եւ կ'ուզէր զուարթ պահել իր շուրջինները։ Անոր հոգեբանական պրպտումներէն միայն հետեւեալ արդիւնքն էր մնացեր։ Երբ իրմէ ծածուկ գիրք մը կը բանայինք, էջը եւ պարբերութիւն մը մտքերնիս կը պահէինք եւ իրեն կ'առաջարկէինք գտնել էջը եւ կարդալ այդ պարբերութիւնը, կը գտնէր. կը մտածէինք բան մը եւ ան կը գուշակէր թէ ինչ կը մտածենք։ Այդ յատկութիւնը մէկուն վախ, միւսին զարմանք կը ներշնչէր։ Ան վհուկ եւ գերբնական էակ մը կ'երեւնար։ Այսպիսի խաղերով ժամանակ կ'անցընէինք։

Քանի մը օր միայն անցուցի Խոյ Կոստիի հետ եւ մեր յարաբերութիւնները ատով ալ վերջացան։ 1909ին անգամ մը եւս զայն տեսայ Համոյի (Օհանջանեան) տանը, բայց ան զիս չճանաչեց, ես ալ անծանօթ ձեւացայ։ Այդ չի նշանակեր, որ ես անոր մասին լուրեր չունէի։

Կոստի Համբարձումեանը ձեռներէց, չարքաշ, խելացի եւ պայմաններին յարմարուող գործիչ մըն էր։ Եւ որ էականն է, իր լայն հայեացքներով եւ ուսումով՝ ան շուտով գրաւեց կարեւոր տեղ մը մեր կեանքին մէջ։ 1905ին Պարսկաստանէն կ'անցնի Անդրկովկաս եւ հայ–թաթարական ընդհարումների մէջ դեր կը կատարէ. 1909ին, երբ հալածանքի կ'ենթարկուէր Դաշնակցութիւնը, ան այդ նեղ օրերուն յանձն կ'առնէր պահել Ռուսիոյ մէջ կազմակերպութիւնը, զայն վերջնական քայքայումէն փրկելու համար։ 1914ին, կը ստանձնէ Քաղաքներու Միութեան դրօշի տակ գործող Ճակատի խնամատարական գործը՝ ի մասնաւորի Վասպուրականի սահմաններու վրայ. 1915–1917, ան Վասպուրականի վերակազման գործին մէջ է եւ երբ Արամ Վանի նահանգապետութիւնը կը թողնէ, ան կը փոխարինէ զայն, առնելով իր վրայ բոլոր գործերու տնօրինութիւնը։ Վասպուրականի պարպումին, ան ժողովրդեան հետ է իբր լիազօր։ Կը մասնակցի եւ կը ղեկավարէ Պարսկաստանի կռիւները եւ կը սպաննուի Սալին Կալայի մօտերը, առանց տեսնելու Հայաստանի անկախութիւնը, որուն յայտարարութեան լուրը առած էր արդէն։ Անոր եղբայրն էր յայտնի բոլշեւիկ Սաքօ Համբարձումեանը, որ կարեւոր պաշտօններ գրաւեց Հայաստանի խորհրդայնացման սկզբի շրջանին եւ շատերու հետ միասին զոհ գնաց 1937–8ի մաքրագործումներուն, զորս կատարեցին Ստալին եւ Բերիա։

* * *

Հետաքրքրական դէմք մըն էր, Խոյի մէջ, Տէր Զարւատարը, որուն Յակոբ եւ Մկրտիչ անուններն ալ կու տային։ Ան արդէն երիտասարդ չէր, զինքը կը համարէր Յեղափոխութեան հիմնադիրներէն, կուսակցութիւններու կազմուելէն ալ առաջ։ Կ'ըսէր, որ եղած է Հայրիկի աշակերտը, Վարագի վանքին մէջ։ Այժմս, երկրի արհաւիրքներէ դուրս փախած՝ ջորեպանութեամբ կը զբաղէր եւ մեր գոյքերն ալ տեղէ տեղ կը փոխադրէր։ Ան ծանօթ էր նահանգի ոչ միայն ջորեպաններուն, այլեւ Խոյի պարսիկ ու թաթար ղեկավար տարրերուն։ Յայտնի էր իբր ազնիւ, խօսքի տէր, քաջ եւ պարտաճանաչ մէկը։ Շրջանի վստահելի անձն էր, եւ չնայած իր «Զարւատար» տիտղոսին՝ Դաշնակցութեան «դեսպանն» էր այլազգիներու մօտ։ Կոստիէն յետոյ երկրորդ դէմքն էր Խոյի շրջանին մէջ եւ բոլոր գործնական խնդիրները անոր վրայ կը ծանրանային։

Զարւատար Յակոբը մասնակցեց պարսկական յեղափոխութեան, որուն մէջ աչքառու դեր կատարեց։ 1908–9 թուին, նա ձեռնադրուեցաւ քահանայ եւ, թէեւ Տէր Զարւատար ծաղրանունով կը կանչէին զինքը, բայց ան կը վարէր Արտազ եւ Հեր գաւառներու առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը։ 1914ին ան կ'անցնի Երկիր եւ կը սպաննուի Արճէշու շրջանին մէջ։

* * *

Վերոյիշեալ երկուքը Խոյի կայանի մնայուն անդամներն էին, իսկ մենք անոր ժամանակաւոր հիւրերը։ Մեզմէ մէկ քանին ռուս բանակին մէջ ծառայած էին եւ տարբեր աստիճանի հասած։ Ասոնց մէջ ամենէն կենսուրախը եւ Պարսկաստանի մէջ արդէն անուն հանածը Դարալագեազցի Խեչոն էր, որուն «Սարբազ» անունը կու տային։ Անոր հետ էր Գրիշը (Ջաւախքէն), որ ռուս հեծելազօրքի մէջ ենթասպայութիւնը վերջացուցած էր։ Կար նաեւ Ջաւախեցի Սուրէնը, որ նոյնպէս ենթասպայ եղած էր հետեւակ զօրամասերու մէջ։ Այս երեքը վաղուց եկած էին Անդրկովկասէն Պարսկաստան՝ աշխատելու Վասպուրականի սահմաններու վրայ։ Իմ այն հարցումին, թէ ինչո՞ւ թողած են ռուս բանակը, վիրաւորուածի պէս կը պատասխանէին.

— Ի՞նչ է, մեզ հայւա՞ն կարծեցիր, որ մեր ազգի համար նահատակութեան գործը թողած, գնանք եւ «սոխերի» (ռուսների) համար մեր կեանքը զոհենք։

Այս երեքը, միեւնոյն զինուորական դաստիարակութիւնը ունենալով, աւելի սերտօրէն կապուած էին իրարու, եւ անվերջ կը վիճէին երեք տեսակի զէնքերու առաւելութեանց մասին։ Երբ հասկցան, թէ ես ալ թնդանօթաձիգ եմ եւ սպայ, իմ հանդէպ սկսան առանձին ակնածանք տածել, հակառակ որ ես նորեկ մըն էի։ Այդ հետեւանք էր իրենց զինուորական աւանդութեանց։ Բայց անոնք ինձմէ շատ փորձառու էին, Հեր ու Զարեւանդ եւ Արտազ հին հայկական գաւառներուն մէջ անոնք արդէն ճանչցուած մարդիկ էին։ Ոչ միայն կուսակցական մեր գոյքերի փոխադրողներն էին ռուսական սահմաններէն մինչեւ Վասպուրականի սահմանները, այլեւ դարձած էին պատուհասը հաղորդակցութեան ճամբաները բռնող եւ երթեւեկը խանգարող աւազակներու։

Խոյը ճանապարհների հանգոյցի վրայ էր։ Այդ ճամբաները կը տանէին մի կողմէ Թաւրիզ, միւս կողմէ՝ Մակուի սարտարութիւն եւ, վերջապէս, նաեւ՝ Սալմաստ։ Այդ ճանապարհներու վրայ կու գային քրտական խմբեր, «Չըռդեր», որոնք ճանապարհ տալու համար կամ տուրք կ'առնէին եւ կամ պարզապէս կը թալէին անցորդները, եւ մինչեւ իսկ կառավարական պաշտօնեաներն ու փոստը։ Վտանգաւոր անցքերու վրայ, կառավարութիւնը պահակներ էր դրած, բայց ասոնք ո՛չ կ'ուզէին իրենց կեանքը վտանգի ենթարկել, ոչ ալ կարողութիւնն ունէին աւազակութիւնը արգիլելու։ «Ղըռսարտար»ները կազմուած էին անվարժ ծերունիներէ, անկանոն կերպով զինուած, անվճար եւ անօթի։ Անոնք յաճախ կը խրախուսէին աւազակները՝ կողոպտելու ահաբեկուած ճամբորդները՝ ստանալով փոքր բաժին մը այդ կողոպուտէն։ Այս պատճառ կը դառնար, որ ճամբորդները իրենց անվտանգութիւնը ապահովելու համար սեփական պահապաններ որոնէին։ Հայ ջանֆիտայիները՝ վստահելի եւ յանդուգն տարր կը համարուէին, եւ անոնցմէ կը սարսափէին աւազակներն ու անոնց ընկերակից «ղըռսարտար»ները։ Եւ այդ պատճառով ալ մեծ կարաւանները, յաճախ պետական փոստը, պաշտօնէութիւնը, զօրքն իսկ, կը խնդրէին Կոստիին կամ Զարւատար Յակոբին (Սալմաստի մէջ՝ Սամսոնին) տալ իրենց վստահելի պահակ-ուղեկիցներ՝ ճանապարհը շարունակելու համար։ Ուղեկիցները կը նշանակուէին յանդուգն, անշահախնդիր, կարգապահ եւ գիտակից տարրերէն եւ ընդհանրապէս բոլորի աչքը կը յառէր Խեչոյի, Սուրէնի, Գրիշի եւ միւս ընկերներու վրայ։ Ընտրեալներու մէջ կենտրոնական անձը Սարբազ Խեչոն էր, որ բազմաթիւ արկածներ անցուցած էր, բազմաթիւ մահաբեր ընդհարումներ ունեցած՝ իր ուղեկցութեանց ընթացքին։ Ան հռչակ հանած էր իբր մէկը, որուն առաջը չի կարելի փակել, չի կարելի զայն կաշառել եւ ոչ ալ նահանջի մատնել։ Բոլորին զարմանք կը պատճառէր, որ ան իր պարտականութիւնը կը կատարէր առանց հատուցումի, առանց նուէրի։ Խեչոն անուն էր հանած աւազակներու մէջ իբր ամենաքաջը; իսկ ժողովրդի մէջ՝ իբր ապահովութեան հրեշտակ։ Շատ հէքեաթային ու անհաւատալի սխրագործութիւններ կը պատմէին անոնց մասին, ինչ որ բնական էր այդ թուականներուն։ Իրենք կը համարէին այդ ամէնը իբր զաւեշտ եւ կ'երազէին միայն թէ երբ պիտի գայ այն օրը, երբ այլեւս ստիպուած չլինին իրենց ժամանակը կորսնցնել պարսիկներու ապահովութեան համար։

⊠

Մեր կայանին մէջ կար նաեւ երկրորդ եւ փոքրիկ խմբակցութիւն մըն ալ։ Ասոնք ինձ նման նոր եկածներ էին Պարսկաստան։ Ռուս բանակի մէջ գտնուած եւ աստիճան առած՝ ասոնք այնուհետեւ Բագուի մէջ աշխատանքի լծուած էին, մէկ կողմէ՝ իրենց ապրուստը ապահովելու եւ միւս կողմէ՝ կուսակցական դաստիարակութիւն առնելու։ Այս խումբէն ամենէն հսկան՝ իր մարմնով՝ կը կոչուէր Ասատուր, երկրորդին անունն էր Առաքել, միւսինը՝ Սերոբ, մէկ ուրիշ ալ կը կրէր Զալփափախ անունը (իսկական անունը բընաեւ չհասկցայ)։ Ասոնց տարբերութիւնը միւսներէն այն էր, որ ուտելիքի լաւն ու վատը կը ճանչնային, եւ Սարրազ Խեչոյի արկածներ՛ը չունենալով՝ կը պատմէին Բագուայ բանւորական ցոյցերէն եւ «կոտէյլնի մաստէրութեան» չաղ ռոճիկներէն։ Դժգոհ էին, որ զիրենք անմիջապէս կռուի մէջ չեն ձգած եւ կը սպասցնեն զուր տեղը։ Այդ անհամբերութիւնը դուր չէր գար «հոգեբան» Կոստիին, որ կ՚ըսէր·

— Սերոբ, Սերոբ, ո՞ւր կը շտապիս, ինչո՞ւ կը շտապիս, կամաց կ՚երթաս, երկար կ՚երթաս, իսկ շտապիս՝ կարճ կ՚երթաս։

Շտապող հոգիները զբաղեցնելու կարճ ճանապարհը գտել էր Դաշնակցական Խեչոն, որ իր անսպառ կատակներով, երգերով, ոչ ոքի ժամանակ չէր տար մտածելու։ Ժամանցը կը դարձնէր այնքան զբաւիչ, որ կարծես գիտնալը աւելորդ էր, իսկ դառնալը՝ յանցանք։

— Ես լուրջ բաներու հետ գլուխ չունիմ, կ՚ըսէր ան եւ ապա կ՚աւելցնէր, — մենք ճամբու վրայ ենք, հանած-վառած մարդու պէս տեղ հասնինք՝ նոր կը մտածենք, եթէ չհասինք՝ ամէն ինչ աւելորդ է։

Այսպէս կը փակէր ան խնդիրները։ Մեր խումբը քէֆի մէջ կարծես լինէր, ամէնքս զբաղուած էինք երգով, կատակով, ծիծաղով եւ զուարթութեամբ։ Կարծես երկնքի թռչուններ լինէինք։

* * *

Մի օր Դաշնակցական Խեչոն հեռագիր մը ստացաւ· դէմքը շատ լրջացաւ, այլեւս նախկին Խեչոն չէր։ Բոլորն ալ անոր երեսին կը նայէին եւ լռելեայն ոտքի ելան։ Եւ Խեչոն սկսաւ հրամաններ տալ·

Մինչեւ երեկոյ պատրաստ պիտի լինիք· դուք՝ Առաքել եւ Սերոբ ձիերուն կը նայէք· դու, դառնալով ինձ, փամփուշտները կը հաշուես ու կը բաժնես ձիերու վրայ եւ խուրջինները լաւ կը կարես· իսկ Սարրազ Խեչոն դրսի գործերը կը կատարէ։

Բոլորս ալ կ՚ըսենք՝ «լսում ենք» եւ դուրս կու գանք սենեակէն։ Այդ ժամանակ միայն հասկցայ, որ մեր մեծաւորը Խեչոն էր եւ բոլորս ալ անոր հլու հնազանդ կամակատարներն էինք։

Երեկոյ է· դուրս կը քաշենք ձիերը եւ հերթով մէկ շարքի վրայ կը կանգնինք՝ ձիերու սանձերէն բռնած· լուռ դուրս կու գայ Խեչոն եւ բոլորս ալ անձայն բարեւի կը կենանք։ Ան կը մօտենայ ամէն մէկուս, կը նայի մեր շորերուն, մեր հրացաններուն, ձիերուն, Սարրազ Խեչոյի ականջին բան մը կը փսփսայ եւ կը նստի իր ձին, հրամայելով՝ «նստեցէ՛ք»։ Բոլորս ալ միաժամանակ կը նստինք մեր ձիերը եւ կը շարժուինք բաժան բաժա՛ն, որոշ տարածութեան վրայ։ Առջեւէն կ՚երթայ Սարրազ Խեչոն· անկէ յիսուն քայլ ետքը Դաշնակցական Խեչոն, իսկ մենք կ՚երթանք անոր ետեւէն, զոյգ զոյգ եւ դանդաղ քայլերով։ Երբ դուրս կու գանք քաղաքէն, կը քշենք մեր ձիերը եւ այսպէս ժամերով անխօս կ՚երթանք մթութեան մէջ։ Կը մօտենամ կողքինիս, կը հարցնեմ թէ ո՞ւր կ՚երթանք։

— Կարծեմ Սալմաստ, կը լինի պատասխանը։

Բարձր կիրճ մըն է մեր առջեւը· Սարրազ Խեչոն կը քաշէ ձիու սանձը եւ բան մը կ՚ըսէ Դաշնակցական Խեչոյին, որ, դառնալով մեզ, կը հրամայէ՝ «պատրա՛ստ»։ Իսկոյն հրացանները կ՚իջնեն մեր մէջքերէն եւ փամփուշտները կը լեցուին։ Ձիերը կը շարժին դանդաղ, իսկ Սարրազ Խեչոն մէկու մը հետ կը բարձրանայ լեռն ի վեր։ Անոնք շատ հեռացած էին մեզմէ, երբ յանկարծ աղմուկ մը կը լսենք։ Սրընթաց կը քշենք ձիերը եւ կը հասնինք խումբի մը, որ տասնէ աւելի մարդոցմէ բաղկացած էր։ Ճանապարհները պահողներն էին, որ յանկարծակիի եկած էին։ Մենք կ՚անցնինք, առանց կանգ առնելու, միայն Սարրազ Խեչոն է, որ անոնց հետ խոշ–պէշ(*) կ՚ընէ եւ խուրջինէն արաղը հանելով՝ կը հրամցնէ անոնց։ Պահակները կը վախնային Ֆետայիներէն, Սարրազ Խեչոյէն ուղղակի կը սարսափէին, իսկ

(*) Խօշ-պէշ — Բարեւ եւ անուշ խօսքեր փոխանակել:

ան ահա ելեր արագ կը հրամցնէ։ Քիչ մը կը սպասենք բարձունքի մը վրայ եւ երբ Սարբազ Խեչոն կը հասնի մեզ, առաջ կը քշենք ձիերը, որպէսզի դեռ լոյսը չբացուած՝ հասնինք Սալմաստ։

Յոգնեցուցիչ էր ճանապարհը· կ'երթայինք անընդհատ, 10 ժամ, առանց ձիերէն վար իջնելու։ Երբ կը հասնինք գիւղ մը եւ ես մեռելի նման վար կ'իջնեմ ձիէն, կը նկատեմ որ միւսները յոգնութեան ոչ մէկ նշան ցոյց կու տան։

— Լաւ դու գնա՛ պառկէ, ես քու ձին կը նայեմ, կ'ըսէր Խեչոն, առանց որ ես խնդրեմ այդ իրմէ։

* * *

Մեր հասած գիւղը Սանամէրիկն էր։ Անցած էինք Տըղմուտի հովտէն եւ կը գտնուէինք Զոլա չայի հովիտը, որուն ջրերը կը թափին Ուրմիոյ լիճը։ Թէեւ յոգնած էի, բայց չհամբերեցի, ելայ տանիքը՝ տեսնելու այս նոր աշխարհը, որ առաջ Զարեւանդ, այժմ Սալմաստ կը կոչուի։ Զագռոսի ծոցին սեղմուած Սալմաստը գեղեցիկ է իր տեսքով եւ արգաւանդ գիւղերը իրարու կապուած են բարտիի ծառերով եւ պարտէզներով։ Աւարայրի դաշտի պէս անապատ չէր երեւար։

Երկիրը կարծես հայու աշխարհ լինէր եւ անոր տիրապետողները՝ Ֆետայինները։ Ղալասարի կողմերէն ահա կ'երեւին երեք ձիաւորներ, որոնք զինուած օրը ցերեկով դէպի Սանամէրիկ կու գան։ Ես զանոնք պետական պաշտօնեաներու տեղ կը դնեմ եւ կ'ուզեմ ներս քաշուիլ, բայց կողքիս կանգնած Սարբազ Խեչոն կը ծիծաղի եւ հեռադիտակով նայելով, կը յայտնէ որ Փոխիկը, Յակոբն ու Գղէն են անոնք, որ դէպի մեզ կու գան։ Նշաններ կ'ընէ անոնց եւ արեւէն սեւցած երեք երկաթէ մարդիկ կ'ուղղուին ուղիղ դէպի մեր տունը։ Խեչոն եւ Սուրէնը, իբր հին ծանօթներ, կ'ողջագուրուին հարազատօրէն, իսկ մնացածներուս հետ՝ քաղաքավարօրէն։ Եկողները ձիերէն իջնելով, մեր մօտ ճաշի կը մնան։

Փոխիկը իր քառակուսի հաստատուն ծնօտներով, երկար պեխերով, բազէի սուր աչքերով մէկ մէկ կը նայի ընկերներուն եւ անոնց հսկայ դէմքերէն աղդուած՝ բան չի գտներ ըսելու։ Միայն «մաշալլահ» կ'ըսէ։ Նայելով իմ «թոյլըզ» երեսիս, իմ կորացած մէջքիս (ճամբորդութենէն վէրք առած էի մէջքս ծեծող չորս հրացաններէն), մռայլ դէմք մը առնելով կը դառնայ Սարբազ Խեչոյին·

— Աս եղա՞ւ· մենք երեքով գնացինք Նիկոլին, խնդրեցինք որ իրեն միանանք Երկիր անցնելու համար։ Լայըղ (արժանի) չարեց, ըսաւ թէ քեզ պէսներ շատ կան Երկրին մէջ, դուք անպէտք էք· եւ չընդունեց մեզ։ Արդա՞ր է, որ այս մի բուռը տղան արժանի լինի Երկիր գնալու, իսկ մենք Երկրի զաւակ, արիւն թափած՝ անարժան լինինք։ Ան կը նայէր ինծի եւ շատ բարկացած էր։

— Սասդ (ձայնդ) կտրէ՛, մէջ ընկաւ Դաշնակցական Խեչոն, քու փորու ցաւը քեզի պահէ, այս մէկ բուռն տղան քեզ ու քու ընկերները կը կշռէ։

Ես լռեցի եւ վերջը հասկցայ հարցի էութիւնը։ Սարբազը սուաղեց (կծկեց) վէճը եւ հարցը փակուեցաւ առանց կռիւի։

* * *

Սանամէրիկէն երեկոյեան ճամբայ ընկանք դէպի Փայաջուկ գիւղը, ուր հասանք մէկ ժամէն եւ ինձ ու Դաշնակցական Խեչոն տեղաւորեցին Մանասէրեանի տունը։ Խեչոն ծանօթ էր այդ տանը։

— Կարապետ, այս «ինտելիկենտոյին» մէջքը պէտք բժշկես բմբուլ անկողնով· մէջքը վիրաւորած է կակուղ գօտի կապած չլինելուն համար։

Մանասէրեան ընտանիքը շատ հարուստ էր։ Նրանց տունը չէն էր եւ նոյն ատեն՝ կայան ինչպէս Ֆետայիններու, նոյնպէս եւ վարժապետներու։ Հոն մեզ տեսութեան եկան Արմենակ Աֆտանտիլեանը (որին Թաւրիզ հետագային թելադրեցի այս յիշողութիւնները), Գասպար Յակոբեանը եւ

Երուանդ Ֆրանկեանը, որոնք վարժապետներ էին այդ գիւղը։ Ամբողջ գիշերը անցաւ քէֆով եւ ուտել-խմելով։ Այդ ատեն ոչ մէկուս մտքով կ'անցնէր, որ հետագային պիտի հանդիպէինք նորէն եւ մտերմանայինք։

Քանի մը օրէն, երբ արդէն կազդուրուած էի, մեզի հրաման եղաւ անցնիլ Ղալասար, որ Փայաջուկին շատ մօտ էր եւ իր այգիներով անոր դրեթէ կցուած։

⊠

Մեր կեդրոնը Ղալասարն էր, ուր կ'ապրէր Նիկոլը․ մեզ կանչեցին հոն։ Սամսոնը, որ Սալմաստի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր, ընդունեց մեզ որպէս իր վաղեմի ծանօթները։

Նիկոլը այդ օրը վերջնական քննութեան պիտի ենթարկէր իր զինուորները։ Ես եւ Կոլոտ Սարգիսը նկատուեցանք անպէտք, իբրեւ թոյլ կազմուածքի տէր մարդիկ։ Մեր վիշտը անսահման էր, մենք վիրաւորուած էինք ու կ'անիծէինք մեր ծնողները, որ մեզ քիչ մը աւելի յաղթանդամ եւ առողջ չէին ստեղծած։ Ընտրեալները կ'երթային հրացանաձգութեան փորձի, մենք կը հետեւէինք անոնց՝ տխուր ու տրտում։ Երբ բոլորը վերջացուցած էին 400 քայլի վրայ նշան առնելը, ես ալ խնդրեցի որ ինձ թոյլ տան փորձ ընել։ Բոլորն ալ ապշած մնացին, որ Նիկոլէն ալ լաւ եւ միայն Սարբազ Թեչոյէն աւելի վատ նշան խփեցի եւ բոլոր զինուորներու մէջ երկրորդ տեղը բռնեցի։ Երկու Թեչոները միջնորդեցին ինձ եւ Սարգիսին համար, բայց Նիկոլ գուրգուրանքով շոյեց մեր ուսերը եւ ըսաւ․

— Ախր, այ տղերք, դուք դեռ ջահել էք, ուսանող էք․ ինչո՞ւ կ'ուզէք մեռնիլ մէկ փորձի համար։

Մենք նորէն խնդրեցինք Նիկոլէն, աշխատելով համոզել զինքը, ասելով որ դիմացկուն ենք․ բայց անկարելի եղաւ։

— Այս կռուի համար չարժէ ձեզ զոհել․ դուք դեռ ջահել էք եւ ապագային դեռ մենք պէտք պիտի ունենանք ձեզ պէս ուսանողներուն։

Սարգիսը, որ յեղափոխական աւելի մեծ ցենզ ունէր եւ Ժընեւի համալսարանէն էր, համարձակօրէն ըսաւ Նիկոլին․

— Դա ի՛նչ չափանիշ է․ մի՞թէ Բժ․ Զաւրիեւը ինձնից աւելի դիմացկուն է եւ կամ ապագայի համար անպէտք․ ինչո՞ւ նրան կ'առնես խմբիդ մէջ։

— Դու մոռանում ես, Սարգիս ջան, պատասխանեց Նիկոլը, որ եթէ նա սպաննուի, դոնէ մարդիկ պիտի զգաստանան նրա մահով․ իսկ ձեր մահովը ի՞նչ պիտի շահինք։

Այս խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար խեղճ բժիշկի ներկայութեան եւ ան ծիծաղելով կ'ըսէր ռուսերէն․

— Տես, տես թէ ինչպիսի հաշիւներ կ'ընէ։

Ես կը բացատրեմ, որ ռումբեր շինելու եւ լեցնելու իբրեւ մասնագէտ՝ իմ ներկայութիւնը անհրաժեշտ է, քանի որ ինձմէ զատ միայն Սարգիսն է, որ այդ գործէն կը հասկընայ։ Ատկէ զատ ես ռուսական բանակի սպայ եմ, հետեւաբար կարող եմ օգտակար լինել։ Վերջապէս Նիկոլը կը կակղի ու կը համաձայնի վերցնել մեզ մինչեւ Վան։

* * *

Միւս օրը ճամբայ պիտի ելլենք։ Գիշերը կը հաւաքուինք եկեղեցին։ Տինամիթը ձեռքովս ռումբերու մէջ լեցընելու ատեն թունաւորուած էի․ գլուխս կը ցաւէր, սիրտս կը խառնուէր, բայց կը վախնայի ինքզինքս հիւանդ ցոյց տալ։ Սարգիսը նկատեց, բայց իմ խնդրանքին վրայ՝ լուռ մնաց։ Սամսոնը եւս նկատեց որ դեղնած էի, բայց ես իրեն բացատրեցի թէ իմ բնական գոյնն էր այդ։

Դրօշակ էր դրուած սեղանի վրայ, Դաշնակցութեան զինանշանը, խաչը, Աւետարանը, հրացանը եւ սուրը վրան։ Աղօթք կ'ընեն, Սարգիսը ճառ կը խօսի, կը խօսի նաեւ Բժ․ Ստեփանեանը։ Սեղանի շուրջը հաւաքուած ֆետայիները մտախոհ եւ տխուր կ'երեւան, անոնց ետեւ կանգնած են կիներ եւ ուրիշ մարդիկ, որոնց աչքերէն արցունքներ կը հոսին։ Լուռ են բոլորը եւ կարծես իրենց հայեացքներով դէպի գերեզմանատուն կ'առաջնորդեն ֆետայիները։ Թախծով լի ֆետայիները հաղորդութեան մօտեցան․ Տէրտէրը ինչ որ աղօթքներ կարդաց, թէեւ ոչ ոք թերեւս կը լսէր զինք։ Բայց անոր ձայնը գիշերուան այդ խորհրդաւոր կիսախաւարի մէջ կարծես կը տանէր մեզ դէպի ուրիշ աշխարհներ։ Երկի՞նքն էր թէ Տաճկահայաստանը, որ կը քաշէր մեզ։ Բոլորս ալ մէկիկ մէկիկ համբուրեցինք Աւետարանը եւ դուրս ելանք Նիկոլի հրամանով։ Նստեցանք ձիերը եւ ճամբայ ելանք։

* * *

Երբ գիւղէն բաւական հեռացեր էինք, նոր միայն ես ինքզինքս գտայ եւ ուշադրութեամբ շուրջս նայեցայ։ Խմբի առջեւէն կ՚երթար Մստոն, անոր կողքէն անգնահատելի վանեցի Աւտոն։ Երկուսն ալ քաջ ծանօթ էին այդ ճամբաներուն եւ մասնակցած էին բազմաթիւ կռիւներու։ Մստոն քիւրտ էր եւ ժամանակին եղած էր մեր կատաղի հակառակորդը (ան նոյնիսկ մասնակցած էր կռիւներու Նիկոլ Դումանի դէմ), բայց այժմ նոյնքան կատաղի հակառակորդ էր Թուրք կառավարութեան եւ ջերմ բարեկամ՝ ֆետայիներուն։

Անոնցմէ 50–60 քայլ հեռաւորութեան վրայ կ՚երթար Դաշնակցական Խեչոն, իսկ անոր ետեւէն Նիկոլը, որուն կը հետեւէին ֆետայիները զոյգ զոյգ։ Ամենէն վերջը կ՚երթայի ես՝ ռումբերը բարձած իմ թամբիս, իսկ ինձմէ ետքը ամբողջ խմբի յետապահ Սարբազ Խեչոն։

Ճանապարհին, երբ դեռ նոր էինք Երեւանէն դուրս եկեր, Նիկոլը ինծի ըսած էր․ «Ինչ որ չգիտենք, մահ է կոչւում»։ Կարծեմ թէ ան սխալած էր։ Մեր ձիերը առաջ կը սլանային դէպի անծանօթը, իսկ մեր միտքերը դէպի վաղուան անորոշութիւնը․ ատոր մէջ կար խորհրդաւոր ահարկութիւն մը, որ գրաւիչ էր միաժամանակ ու արբեցնող․ անծանօթը քաղցր էր ու թանգ, որքան ինքը՝ կեանքը։ Ի՞նչ փոյթ թէ Ղալասարի մէջ մնացող կիները՝ արտասուքը աչքերուն՝ մահ կ՚անուանէին այդ։

Խումբը կը շարժուէր մերթ սրընթաց, մերթ դանդաղ

քայլերով, անծանօթ լեռներու եւ ձորերու միջով։ Բոլորն ալ լուռ էին, խօսիլը արգիլուած էր, միայն ձիերն էին որ կը խանգարէին գիշերային լռութիւնը։ Լուսաբացը մօտ էր, երբ բարձրացանք սահմանի մէկ մեծ լեռը(*), որուն գոգաւոր մէկ վայրին մէջ վար իջանք ձիերէն։ Մեր ցերեկուան կայանն էր այդ։ Արագօրէն թուլցուցինք ձիերու ղոլանները (փորակապերը), քանդեցինք պոչերը, չփեցինք, վար իջեցուցինք խուրջինները, եւ ես ու ընկերս սկսանք ձիերը ման ածել, որպէսզի քրտինքները պաղին։ Միւսները լռելեայն բարձրացան եւ գրաւեցին չորս դիրքեր, մեզ պահպանելու համար վերեւէն։ Միայն Նիկոլն ու Զաւրիեւը՝ նստած խուրջիններու շեղջին մէջ՝ կը նիրհէին։ Երբ ձիերը հանգըստացան, չուաններով կապեցինք զանոնք գետնին, որ քիչ մը արածին․ յետոյ խուրջիններէն փշրուած գարի տուինք անոնց։ Նիկոլ առաջարկեց, որ մենք անպայման քնանանք։ Մստոն արդէն անուշ կը նինջէր։

— Տեսէք, այս վայրենին ինչպէ՛ս կը քնէ ջուրերու մէջ, ըսաւ Զաւրիեւը։

Բայց այնքան յոգնած էինք, որ թէեւ ձիւնի ջուրը մեր տակն էր բռնած, մենք եւս քնացանք։

Կէսօր չեղած՝ մեզ արթնցուցին։ Ելանք դիրքերը բռնելու, միւսները վար իջան հանգստանալու։ Հեռու գիւղերու ոչխարները մօտեցան մեզ․ հովիւը վախցած ուզեց փախչիլ, երբ մեզ տեսաւ, բայց մենք հանգստացուցինք զինքը։

Դեռ մութը չէր ինկած երբ նորէն նստեցանք ձիերը եւ շարունակեցինք մեր ճամբան, թէեւ քիւրտ Մստոն մեզ զգուշացուց որ միւս օր կռիւ կը լինի եթէ այժմ առաջ երթանք։ «Էշ նստելը մէկ ամօթ, իջնելը երկու», ըսաւ Նիկոլը եւ հրամայեց առաջ շարժիլ նոյն լռութեամբ ու կարգով։

Շուտով կը մօտենանք սահմանին։ Լեռներէն կ՚իջնենք անդունդը․ կ՚անցնինք կածաններով, ուր մարդիկ ձիերով դժուարութեամբ կը շարժուին։ Բարեբախտաբար ոչ ոք անդունդը ինկաւ, միայն Սերոբն էր կարծեմ, որ հազիւ ազա-

---

(*) Արտաւլն էր։

տեցաւ Սարրազ Խէչոյի շնորհիւ։ Երբ սահմանային պահակներու մօտերքը հասանք, Նիկոլը հրամայեց հրացանները պատրաստ պահել եւ ձիերէն վար իջնել։ Ձիերու բաշերէն բռնած ժայռերու միջով վեր կը բարձրանանք։ Հեռուէն ձայներ եւ շներու հաչոց կը լսուի. մենք կը շեղուինք դէպի աջ ու ձախ՝ այդ ձայներուն համեմատ, կը բարձրանանք լեռը, նորէն կ'իջնենք մինչեւ որ կը հասնինք ամենաբարձր գագաթը, որու լանջերով սրընթաց կ'երթանք։ Կը լսուի հրացանի մէկ երկու ձայն։ Արդեօք մեզ նկատա՞ծ են թէ պատահմունք է։

Մենք կը շարունակենք մեր ճամբան խոր ձորի միջով, որը երկուսի կը ճիւղաւորուի։ Անոնցմէ մէկուն մէջ դադար կ'առնենք ու կը տեղաւորենք մեր ձիերը։ Արշալոյս է արդէն։ Վեց դիրք ենք բռնած, ամենէն բարձր դիրքին մէջ կը գտնուի Նիկոլը. ինծի բաժին է ինկած պաշտպանել ձորի բերանը Գրիշի եւ Սուրէնի հետ։ Մեր դիմացն են Շամախեցի Սեռոբը, Սարրազ Խէչոն եւ փոքրիկ Սարգիսը. անոնցմէ վերեւ դիրք բռնած են Դաշնակցական Խէչոն, Առաքելը եւ երրորդ զինուոր մը, որուն անունը չեմ յիշեր. անոնց դիմացը, մեր վերեւ, Աւտոն ու Խոյեցի Խէչոն, իսկ անոնցմէ բարձր Նիկոլը, Մստոն, Բժ. Զաւրիեւը եւ Թադոսը։

Կողքիս կախած խանչալի փոխարէն ունէի փոքրիկ զինուորական բահ մը։ Ուզեցի օգտուիլ զինուորական դասէս, քնելէս առաջ ինծի համար խրամատ մը փորեցի, որ պառկելու յարմար դիրք մը եղաւ։ Բահէս օգտուեցան Գրիշան եւ Սուրէնը եւս։ Ժամ մը ետք մենք արդէն պատրաստ էինք քնանալու։ Գրիշը հսկեց, իսկ երկուքս քնացանք։

Երբ Գրիշը արթնցուց մեզ, տեսանք մեր դիմաց, ժայռերու մէջ, մարդիկ, ձիաւորներ, առաջ եկող խումբեր. սրտատրոփ կը սպասէինք թէ ինչ պիտի ըլլի։ Դժուար է բացատրել այն տարօրինակ յուզումը, զոր մարդ կ'ունենայ առաջին անգամ, թշնամիէն պաշարուած ըլլալու ատեն։ Կուրծքդ հեւ ի հեւ կ'ելլէ կ'իջնէ, կ'ուզես վայրկեան առաջ վազել եւ խփել կամ խփուիլ. բայց Նիկոլէն հրաման չկար, թէեւ թշնամին արդէն 400–200 քայլի վրայ էր մեր դիրքէն։

Վերջապէս վերեւէն լսուեցաւ քրտերու աղմուկը եւ համազարկեր տեղացին։ Չորս կողմէն սկսան գործել հրացանները, կը գործէր նաեւ իմ հրացանը։ Աւելի հանդիստ դարձայ, կարծես հոգիիս յուզումը գնաց առաջին գնդակիս հետ։

Կռիւը սաստիկ տաքցաւ մեր եւ Սարրազ Խէչոյի դիրքերուն առջեւ։ Թշնամին կ'ուզէր մեզ ոչնչացնել՝ գրաւելու համար մեր դիրքերը, որպէսզի կարենայ մտնել ձորը եւ խլել մեր ձիերը։ Թշնամին լեռներէն վար կը թափուէր եւ արդէն 100 քայլի վրայ էր. անոնցմէ ոմանք մեր ձիերուն մօտեցած են, ոմանք ալ մեր քարերուն տակն են։ Սուրէնը կը հանէ իր տասնոցը, դուրս կը թռչի իր խրամատէն եւ գնդակներով կը փախցնէ մեզ մօտեցած քրտերը։ Մեր բոլոր դիրքերէն կատաղի կրակ կը տեղայ յարձակողներուն վրայ, որոնք ետ կը քաշուին՝ ձորի միւս երեսը, կը շարունակեն կրակել քարերու ետեւէն։ Կը թուի թէ վախցած են. մենք մեզ յաղթող կը զգանք. Գրիշան երգել կը սկսի եւ բոլորս ալ կը ձայնակցինք։ Երգը մեր դիրքէն կ'անցնի վերեւի դիրքերը։ Սակայն Սեռոբի կողմէն երգի ձայն չենք լսեր. անոր քունքին գնդակ է դպած, եւ քարին յենուած, հրացանը բռնած ուղիղ, այդպէս ալ մնացած է, կարծես ողջ է։ Այդ դիրքով մեռնիլը մեզ օգտակար էր, որովհետեւ թշնամին շարունակ նշան կը բռնէր անոր վրայ եւ կը զարմանար որ վար չէր իյնար։ Բազմաթիւ գնդակներ կը դպչէին անոր, բայց ապարդիւն։ Թշնամիի ուշադրութիւնը կը սեւեռուի անոր վրայ։

Կէսօրէն ետք նորէն մէկ ուժեղ յարձակում եղաւ մեր դիրքերուն վրայ, բայց որովհետեւ վերեւի դիրքերը խիտ համազարկերով չէին թողեր որ թշնամին մօտենայ մեր դիրքերուն, այս յարձակումն ալ անյաջող անցաւ։ Կարողացան միայն երկու ձի խլել մեզմէ։ Ժամը 3ին, զինուորական փողեր հնչեցին. մեր վերեւի դիրքերը դժոխային կրակ կու տային, բայց մենք չէինք գիտեր թէ ինչ կը կատարուի հոն, եւ այդ վախ կը պատճառէր մեզ։ Աւտոն եկաւ անցաւ մեր մօտով ջուր տանելու. անկէ հասկցանք որ հոն կռիւ կայ։ «Բայց ոչինչ չկայ», աւելցուց ան։ Մոսին հրացաններու ձայնը մեզ կը մխիթարէր. գիտէինք որ մերոնք դեռ ողջ են եւ որ մենք պիտի յաղթենք։ Մերոնք վերջապէս կը կանգնեցնեն թշնամիին կատաղի յարձակումը բայց խեղճ Աւտոն, որ ուզած էր մեզ հանգստացնել, վերադարձին կ'իյնայ Նիկոլի դիրքին մէջ, Զաւրիեւի կողքին, մահացու գնդակ մը առնելով իր կողքէն։

Վերջալոյս է արդէն։ Կ'ուրախանանք որ մութը կ'իյնայ. մութի մէջ ի՞նչ կարող է ընել թշնամին։ Երբ մութը բոլորովին ինկաւ, ամէն ինչ լռեց։ Մեր վերեւի դիրքերուն մէջ մեր ընկերները սպաննուեցա՞ն թէ թշնամին փախաւ, չենք գիտեր։ Քիւրտ Մստոն կու գայ մեր դիրքը եւ Սարգսի կողմէն կը պատուիրէ որ երկու հոգի մնանք միայն ձորի բերանը եւ հատ հատ կրակենք թշնամին մոլորեցնելու համար։ Ես եւ Գրիշը կը մնանք մեր դիրքին մէջ եւ մէկ մէկ կը կրակենք. ես կը փորձեմ ռումբ մը գլորել ժայռէն վար, բայց ռումբը չի պայթիր։ Մինչ այդ մեր ընկերները կը հաւաքուէին ձորի ծայրը։ Վերջապէս մենք եւս կը քաշուինք ու կը նստինք մեր ձիերը, զգուշութեամբ մօտենալով մեզի ցոյց տրուած տեղը։ Կը վախնայի թէ մեր ընկերները արդէն բոլորը գացած ըլլան. բայց անոնք հոն էին, ստուերի մէջ, թէեւ քչուոր, հազիւ 10 հոգի։ Քիչ մըն ալ հոն մնացինք, բայց Մստոն կը շտապեցնէր վայրկեան առաջ դուրս գալու այդ գուբէն։ Չկային ոչ Նիկոլը, ոչ Զաւրիեւը, ոչ Թադոսը եւ ոչ Խեչոնները. գիտէինք որ Սերոբը մեռած էր, բայց Աւտոյի մասին դեռ լուր չունէինք։ Վեր կը բարձրանանք զառիվերէ մը. եթէ ցորեկ ըլլար, գուցէ չհամարձակէինք ձիերը քշել այդ անդունդներու վրայով։ Կը հասնինք լերան գագաթը, ուր մարդիկ կան. ոմանք միամտաբար ուրախացած՝ «Դուման, Խեչօ» կը կանչեն։ Ես, Սուրէնը եւ Մստոն, որ հազիւ 30 քայլ հեռու էինք, հասկցանք որ մեր առջեւ թըշնամին է։ Անոնք ալ յանկարծակիի եկան եւ շշմեցան երբ մենք ատրճանակները քաշեցինք։ Լսուեցան «Լօ, լօ, Ֆետայան» գոչումները եւ հարիւրաւոր հրացաններ բացուեցան գիշերուան մութին մէջ։ Մենք կը ճեղքէինք շղթան հետեւելով Մստոյին, գնդակները կու գային ամէն կողմէ, գնդակ մը դպաւ ձիուս պոչին, ուրիշ մըն ալ Առաքելի ձիուն, որ ետեւի ոտքերուն վրայ բարձրացաւ եւ գետին ինկաւ Առաքելի հետ։ Ան իմ առջեւն էր, քիչ մը կանգ առի, Առաքելը բռնեց իմ ձիուս պոչէն եւ նորէն սրընթաց առաջ անցանք ու հասանք տղոց. թշնամիէն բաւական հեռու էինք արդէն։ Առաքելը բարձրացաւ ձիուս քամակը։ Մստոն առջեւէն, Սարգիսը կողքիս, առաջ կ'երթայինք։ Յանկարծ երկու Խեչոնները հրաշքի նման դուրս եկան մեր առջեւ. նախ կարծեցինք թէ թշնամի են եւ ուզեցինք կրակել, բայց Սարբազի ձայնէն ճանչցանք զինքը։ Խեչոնները միացան մեզի եւ շարունակեցինք մեր ճանապարհը։

Կը նկատենք, որ ստուերին մէջ սեւին կու տան ինչ որ շարժումներ։ Թշնամի պիտի լինի։ Ձայներս կտրած կ'երթայինք դէպի ստուերը։ Երբ կը մօտենանք, կը հարցնեն մեզ թուրքերէն, թէ ովքե՞ր ենք։ Մենք կը պատասխանենք քըրտերէն։ Զգուշացան կրակելէ, իսկ երբ 200 քայլ հեռացանք, համազարկ բացին մեր վրայ։ Այդ վայրկեանին կ'անցնէինք առուի մը վրայով։ Երբ ձիս ցատկեց, Առաքելը վար ինկաւ՝ զիս ալ քաշելով իր ետեւէն, բայց ես ամուր բռնած էի ձիուս բաշէն եւ կախուած կը մնայի օդին մէջ՝ գլուխս ներքեւ եւ ոտքերս վերեւ։ Իմ հրացանս ձեռքէս ինկած էր գետին։ Տեսայ, որ Առաքելը մօտեցաւ ինծի, բայց փոխանակ զիս բարձրացնելու եւ դնելու իմ ձիու մէջքին, վերցուց իմ հրացանը եւ հեռացաւ, թողնելով զիս կախուած։ Ձիս գլուխը դարձուց դէպի թշնամին եւ այն կողմը կ'երթար։ Գնդակները կը սուրան։ Ես յուսահատ «Առաքել» կը գոռամ։ Յանկարծ ձիաւոր մը կը հասնի ինծի եւ, գետին ցատկելով, զիս կը շտկէ իմ ձիու վրայ, թշնամիին աչքին առջեւ։ Մենք կը սլանանք դէպի ընկերները, որոնք մեզ կը սպասեն, դանդաղեցնելով իրենց ընթացքը։ Այդ ձիաւորը Սարբազ Խեչոն էր։

Մեր փոքրիկ խումբը կ'ուզէ առաջ շարժուիլ. «Առաքելը կրնայ թշնամու ձեռքը իյնալ», կ'ըսեմ ընկերներուս եւ կ'առաջարկեմ սպասել։ Այդ վայրկեանին յանկարծ կը տեսնեմ Առաքելը՝ նստած Սարգսի գաւակին։ Զարմանքս եւ ցաատամս իրար խառնած՝ մի գէշ հայհոյանք կու տամ եւ, ատրճանակս հանած՝ կը պոռամ անոր վրայ.

— Քու հրացանը կորսնցուցած իմս կ'առնես եւ ինծի ձգած Սարգիսի գաւակը կ'ելլես։ Տո՛ւր իմ հրացանս եւ իջիր ձիէն, եթէ ոչ շան սատակ կ'ընեմ։

Առաքելը խեղճացած, հրացանս ինծ տուաւ, բայց չիջաւ ձիէն, Սարգիսն արգիլեց։ Սարբազ Խեչոն այս աղմուկին վրայ մօտեցաւ մեզ, ըսելով, որ յետոյ կը տեսնենք այդ խնդիրը։

Մատոն առաջ ձգած՝ ձիերու ընթացքը արագացուցինք, կրակի ու գնդակի տակ, եւ առաջ շարժուեցանք։

Մեր առաջ շներու հաչոց եւ մարդոց գոռում-գոչում կը լսուէին։ Մենք կ'երթայինք ճամբով մը որ կը տանէր Կոթուր, որով արդէն անցած էինք Թուրքաց սահմանը եւ մըտած Պարսկաստան։ Հոն մտնելն ալ վտանգաւոր էր, ուստի լեռ մը կը բարձրանանք եւ կը շարունակենք ձիերը քշել ամենայն արագութեամբ, եւ մինչեւ լուսնալը այդպէս կը քշենք եւ կը հասնինք մի այլ լերան կատարը։ Մատոն կը կանգնի եւ մեզ կը յայտնէ, որ այլեւս վտանգն անցած է։ Իմ ձին քրտինքի եւ արիւնի մէջ կը լողայ, եւ իմ սիրտը շատ ու շատ կը ցաւէր անոր համար։ Բաց վէրքին կը նայէի եւ աչքիս առջեւ կու գային Սերոբի ծակուած քունքերը, Առաքելի արձանացած ձին, որ գետին տապալեցաւ, եւ ինքն՝ Առաքելը, որ իմ ձիու պոչը բռնած էր եւ կը վազէինք կրակներու մէջ։ Յիշեցի զիս այս վիրաւոր ձիու թամբէն կախուած, ոտքերս վերեւ, գլուխս ներքեւ, կ'երթայի դէպի թըշնամին եւ, վերջապէս իմ փրկութիւնս, Սարբազ Խեչոյի շնորհիւ։ Այս իրականութեանց կրկնութիւնը ինձ չափազանց յուզեց։ Ես ձգեցի ձիս եւ գացի դէպի տղաները։ Անոնք նստած հաց կ'ուտէին, իսկ Առաքելը գլուխը ձեռներու մէջ առած՝ կը մտածէր։ Կատաղած՝ անոր այնպիսի լիրբ հայհոյանք մը տուի, որ բնաւ բերանս չէի առած։

— Ի՞նչ կ'ուզես, ախպէր, ես շփոթուած էի. ինչ որ կ'ուզես ըրէ։ Այնպիսի վհատութեամբ մը պատասխանեց, որ ես ինքս ինծմէ ամչցայ։

Սարբազ Խեչոն իմ փաստաբանն էր դարձած, եղելութիւնը կը պատմէր, իսկ լայնախոհ Սարգիսը կ'ըսէր.

— Հասկցանք, ալ մի պատմէ, տղան շփոթուել է։

Մեծ Խեչոն երկուսիս ալ հայհոյեց, իսկ Մատոն, տեսնելով որ կռիւ կրնայ ծագիլ, քրտերէն Նիկոլ Դումանի երգը սկսեց եւ այս վէճը այսպիսով մարեց։ Ամէնքը անօթի էին։ Հաց կերան եւ կշտացան։ Իմ ձին, վիրաւոր, չէր ուզեր ուտել։ Ես յուզուած էի եւ նոյնպէս ախորժակ չունէի։ Կարծեմ մէկն ալ կար որ չկերաւ, այդ Առաքելն էր։

* * *

Հեռուն կ'երեւար Սալմաստի հովիտը. մենք ապահով էինք։ Բայց այս կռիւէն ետք անյարմար էր ցորեկով իջնել։ Վիրաւոր ձիեր կային, ուստի մենք դանդաղօրէն եւ հետիոտն ճամբայ ընկանք, եւ գիշերը հասանք Սանամէրիկ։ Ճանապարհին մենք իրարու հետ չէինք խօսիր. ամէն մէկը իր մտածումն ունէր, բայց մի մտածում ընդհանուր էր ամէնքին՝ ունէինք 17 հոգի եւ 17 ձի, իսկ այժմ 11 հոգի եւ 10 ձի է մնացած։ Ո՞ւր են մնացած 6 հոգին եւ 7 ձիերը։ Հաստատ էր Սերոբի եւ Աւոյի սպաննուիլը, անոնց զէնքերը առնելով, նոյն վիճակին մէջ թողուցած էինք իրենց այն դիրքերուն մէջ, ուր ինկած էին։ Հաստատ էր նոյնպէս մի ձիու սպաննուիլը եւ երկու ձիու թշնամու ձեռք անցնիլը՝ առաջին յարձակման իսկ։ Բայց ի՞նչ եղան երեք ձիերը, զոր Թադոսը տարաւ իրենց դիրքերի տակ։ Ի՞նչ եղան մեր խըմբապետը՝ Նիկոլ Դումանը, անոր օգնական Թադոսը եւ Բըժիշկ Ջաւրիեւը։

Երեք Խեչոներ (Սարբազը, Դաշնակցական Խեչոն եւ Սէյդաւարցին) գնացած էին Նիկոլ Դումանի դիրքը, բայց այնտեղ գտած էին զօրքեր, որոնք գնդակներով ընդունած էին զիրենք։ Անոնք հազիւ մահուընէ ազատած էին։ Ո՞ւր էին Նիկոլը եւ միւսները. սպաննուա՞ծ էին, թէ ողջ՝ կը դիմա՞դրէին թշնամուն, մեզմէ անջատուած։ Այս մտքերը գլխս կը տանջէին։ Քանի կը մօտենայինք Սալմաստին, այնքան կ'աւելնար տղաներու անհանգստութիւնը։

— Ի՞նչ կը լինի մեր կացութիւնը, եթէ վաղը լուր գայ, թէ Նիկոլը հասած է Վասպուրական, կ'ըսէր Գրիշը։

— Այդպիսի հրաշք մը չի կրնար պատահիլ, կը պատասխանէր Սուրէնը։

— Ինչո՞ւ չէ․ ե՞րբ ըսած ես որ ան ճամբու կէսէն յետ դառնայ։ Մենք ամէնքս ալ դաւաճանէն ցած եւ սատկելու արժանի ենք։

— Թող մենք դաւաճան համարուինք, միայն թէ ան ողջ լինի, կ'ըսէր Մեծ Խեչոն։

— Թէ որ ողջ է, ես կասկած չունիմ, կը հաւաստիացընէր Սարբազ Խեչոն։

— Ինչո՛ւ այդպէս կը կարծես, չէ՞ որ մտանք դիրքերը եւ զանոնք չգտանք։

— Մթնշաղին էր, որ անոնց դիրքի վրայ սաստիկ կռիւ կար․ երբ զանոնք կտրեցին մեզմէ, կռիւը կը շարունակուէր։ Գիշերը եկաւ, անոնց հրացաններու ձայները խըրթ կտրուեցան։ Ահա այդ ատենն էր, որ մենք զանոնք որոնելու գացինք եւ պատահեցինք թշնամուն։ Ուրեմն անոնք կորսուած են։ Յետոյ, երբ մենք կը հեռանայինք, ես շատ հեռուէն լսեցի մօսինի ձայներ եւ կարծես թէ կռիւը կը շարունակուէր․ ուրեմն անոնք պատահած են արգելքի եւ ճամբայ բացած։ Համոզուած եմ, որ Նիկոլ սպաննուած չէ, ան ողջ է։

Այս ենթադրութիւններով մենք նորէն մտանք Սանամէրիկ։ Զարմանք, ուրախութիւն, տրտմութիւն ու վախ կար բոլորիս աչքերուն մէջ։ Մեզ այնպէս ընդունեցին, կարծես անծանօթներ էինք, կարծես զոհաբերութիւնից փախած մատաղցու եզներ լինէինք։ Հարց ու փորձ չէին ըներ, մենք ալ, քիթերնիս կախած, բան չէինք ըսեր։ Բայց ա՛հա եկաւ, կուրծքը դուրս նետած, երեսը մթնած, խոժոռադէմ Փոխիկը իր համհարզներով։ Ես կը կարծէի թէ քանի մը օր առաջ եղած անախորժ խօսակցութիւններէն յետոյ, երբ ան քէն պահած էր Խեչոյէն եւ Նիկոլէն, պիտի չարախնդրութեամբ մեզ վիրաւորէ․ բայց բոլորովին հակառակը պատահեցաւ․ այդ մարդը իմ աչքը մտաւ եւ ես անոր մէջ տեսայ անտաշ մեծութիւն մը։

— Ախպէր Խեչօ ջան, տղերք ջան, ձեր ուխտ ընդունական լինի, ձեր չարչարանք ընդունական, որ այս չորս օրերը քաշեցիք․ դուք տխուր կ'երեւնաք, ես ալ տխուր եմ, ինչ որ եղած է, եղած է, մտածելն այժմ աւելորդ է։ Դուք բարով եկած էք եւ իմ աչքին վրայ եկած էք։

Այս խօսքերը կարծես սառոյցը կոտրեցին եւ անոր տակէն գուլալ աղբիւր մը ցայտեց։ Դաշնակցական Խեչոն ընկաւ Փոխիկի վիզն եւ անոր «Ախպէր ջան» ըսելով, սկսաւ համբուրել, իսկ Փոխիկ կ'ըսէր․

— Լսեցի եկած էք, եւ պակաս էք եկած, իմ սիրելի Աւտոն ալ ձեզի հետ չէ․ եկայ մի հարցումով միայն, թէ կըրնա՞մ օգտակար լինել չվերադարձողներուն։

Այս լեռնական մարդը մեզ գրաւած էր, մեր համակրութիւնը վաստակած էր։ Ան իմ աչքին դարձաւ լերան ծեռոն մը, զոր թէեւ ուտելը դժուար էր, բայց համն ու հոտը անմահական էին։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Խոյ կ'երթամ եւ կը հանդիպիմ Նիկոլ Դումանին.
Կռուի տպաւորութիւններ.
Նիկոլ Դումանի խմբի հաւաքումը.
Քաջազնունիի կարծիքը Նիկոլ Դումանի մասին.
Խոյից Թաղէի վանք.
Բժիշկ Ռուբէն.
Վարդան Շահպազ.

Նոյն գիշերը սուրհանդակ եկաւ Ղալաարէն։ Սամսոնը իր մօտ կը կանչէր Սարգիսը, Դաշնակցական Խեչոն եւ մընացածները, իսկ Սարբազ Խեչոյին եւ ինձ՝ կը հրահանգէր անմիջապէս անցնիլ Խոյ։ Սարգսի եւ իր ընկերներու գործը դիւրին էր. միայն մի քանի քիլոմեթր ճամբայ ունէին կըտրելիք. որքան էլ յոգնած ու ջարդուած լինէին, կրնային այդ տեղափոխութիւնը դիւրութեամբ ընել։ Իմ եւ Սարբազի ճամբան երկար էր, աչքս վախցած էր այն յոգնեցուցիչ վազքէն, որուն ենթարկուած էի քանի մը շաբաթ առաջ։

— Քու ձին վիրաւոր, իմս հալէ ինկած, — դարձաւ ինձ Սարբազը, — գոնէ գրէր թէ ինչո՞ւ անմիջապէս պիտի մեկնինք... Փոխիկ ջան, երկու թարմ ձի կրնա՞ս մեզ տրամադրել եւ մեր ձիերը բուժել մինչեւ մեր վերադառնալը։

— Այդ ալ խօ՞սք է, իմ աչքի վրայ, պատասխանեց Փոխիկը եւ պատուիրեց Գրէին եւ Սահակին, որոնք ասորի էին, որ երկու ձի պատրաստեն մեզ համար։

— Որ այդպէս է, մենք պէտք է քիչ մը քնենք։ Երկու ժամէն աւելի չթողնիք քնելու։ Արշալոյսին «գետատուկ»ն անցած պիտի լինինք։

Դեռ մութն էր երբ արդէն ձիերու վրան ենք։ Գրէ եւ Սահակ եկած են մեզ ուղեկցելու մինչեւ «գետատուկ»։ Այդ Փոխիկի փափկանկատութիւնն է։ Սահակի քիթը մեծ է, կռուական խոյի կերպարանք կու տայ անոր դէմքին. Գրէի վիզը կարճ է եւ անոր թիկնեղ մարմինը նման է ամուր կոճղի մը, զոր անհնարին է կոտրել։ Երկուսն ալ սահուն կը խօսին հայերէնը եւ բնաւ չես կարծեր, թէ անոնք մեզմէ չեն։ Արդէն ժամանակ ալ չկար անոնց հետ խօսելու, որովհետեւ անոնք մեզմէ առաջ կ'երթային, իսկ մենք անոնց ետեւէն հազիւ կը հասնէինք, այնքան յոգնած էինք։ Արշալոյսին անցած էինք վտանգաւոր կէտը եւ կանգնած «գետատուկ»ի գլխին։ Համբուրուելով, մենք իրարմէ բաժնուեցանք։ Այդ բաժանումը վերջնական եղաւ. մի երկու շաբաթէն անոնք պիտի թողնէին ընդմիշտ այս աշխարհը։ Ոչ իրենք եւ ոչ մենք կը նախատեսէինք, թէ պիտի սպաննուէին Փոխիկին հետ։ Այդ մասին յետոյ կը պատմենք։

Արեւի տակ կը կտրենք ճամբան։ Սարբազ Խեչոն կարծես ճամբաների հսկիչը լինի, պատահողին քէֆը-հալը կը հարցնէ, անուշ խօսք մը կ'ըսէ։ Ես անոր փոքրաւորի դերի մէջն եմ, հարսի պէս կը լռեմ, ժպիտ մը կ'ընեմ եւ Սարբազի ետեւէն կ'երթամ։ Արդէն Խոյի փողոցներու մէջն ենք։ Կը բանանք «մեր տանը» դուռը եւ ներս կը մտնենք։

Բայց ի՜նչ տեսնենք... Սանդուխների գլխին կանգնած է Թաղոսը։ Ան երբոր մեզ տեսաւ, կարծես միւս աշխարհէն փախած ուրուական մը տեսաւ։ Զարհուրելի աղմուկ մը հանեց եւ ներս վազեց սենեակը. մենք ալ՝ անոր ետեւէն։ Հոն տեսանք բժիշկ Զաւրիեւը, որ ոտքի ելած էր մեզ դիմաւորելու համար, տեսանք Նիկոլ Դումանը, որ անկողնին մէջ երկնցած էր հանդիստ դէմքով։ Զաւրիեւ, Թաղոս, կորուածը գտածի նման, մեզ կը համբուրէին, իսկ Նիկոլ՝ ձեռքը մեկնած, կը հրաւիրէր մեզ նստելու իր կողքին։

Թաղոսն ու Սարբազը այնքան զգածուած էին, որ միմեանց պատմելէն չէին յագենար։ Այդ լաւ էր, քանի որ Զաւրիեւ հայերէն չէր կրնար խօսիլ. Նիկոլ արդէն չէր ուզեր խօսիլ, ես ալ այնքան յոգնած էի ու այնքան երջանիկ, որ խօսելու կարիքը բնաւ չէի զգար: Լուռ կը լսէի Թադոսի պատմածները եւ կը հասկնայի թէ ինչպէս ազատած էին ստոյգ մահէ եւ ընկած Յոյ:

> — Երեկոյեան յարձակումը մեր դիրքին վրայ եղած էր կանոնաւոր զօրքի կողմէ. այդ յարձակման ատեն խլեցին մեր ձիերը, որ դիրքերու տակն էինք կապած. մեզ կտրեցին միւս դիրքերէն եւ ամրացան 50–100 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Կը գոռային՝ «թասլիմ»: Աւտոն վաղուց ապահնուած էր եւ մենք երեքով անկարող էինք դիմանալ վայրկեան առ վայրկեան ուժեղացող թշնամիին: Մութին՝ չորս կողմէն յարձակուեցին եւ մենք իրար խառնուեցանք: Հրացանները մեր ուսերուն՝ կը կռուէինք տասանոցներով: Նիկոլը յանկարծ կանչեց՝ «զա մնոյու» (հետեւեցէք ինծի) եւ դուրս թռաւ դիրքէն, մենք ալ անոր ետեւէն: Այնքան յանկարծակի հարուածեց, որ իր կրակի տակ ճամբայ բացուեցաւ եւ մենք՝ ժայռերէն ցատկռտելով, շղթայէն անցանք եւ, լեռն ի վար վազելով, հասանք ձորը: Ժայռի մը ճեղքին մէջ դիրք գտանք եւ Նիկոլը պատուիրեց՝ որ այլեւս ոչ մի պայթում եւ ոչ մի հրացանի ձայն. այս ձորով եւ այս ջրերու հոսանքին ուղղութեամբ արագ շարժուեցէք, ճամբայ լինի թէ չլինի, եւ ոչ մի բանի ուշադրութիւն մի դարձնէք»: Երկու ժամ արագութեամբ շարժուեցանք առաջ եւ ապա կանգ առինք: Նիկոլը մեզ ըսաւ՝ որ կամ Պարսկաստան ենք, կամ անոր սահմանին մօտերը: Դեռ հրացանի ձայն կու գար մեր կռուի տեղէն, բայց մեզ հետապնդող չկար:
>
> Ամբողջ գիշերը կրիայի քայլերով առաջ գացինք եւ արշալոյսին ինկանք մեծ ճամբու մը վրայ, բայց այլեւս ոյժ չկար քալելու, հիւանդացած էինք: Անցորդներէն էշ մը վարձեցինք եւ վերջապէս մեզ ձգեցինք այստեղ: Այժմ՝ Սարբազ ջան, դու ըսէ թէ ինչ պատահեցաւ ձեզի հետ:

Սարբազը ծոծրակը քերեց եւ ըսաւ.

«Բիզ Է՛սկի սարբազ աք, բիզ համ սըչարաք, համ կաչարաք» (Մենք հին զինուոր ենք, թէ՛ կ'աղտոտենք, թէ կը փախչինք):

Ծիծաղը բռնեց բոլորիս, նոյնիսկ Նիկոլը սրտանց կը ծիծաղէր պարսկական այս առածին վրայ, իսկ Բժ. Զաւրիեւ կը հարցնէր.— Ի՞նչ, ի՞նչ ըսաւ:

Սարբազը մանրամասնութեամբ պատմեց բոլոր անցուդարձը, նոյնիսկ չմոռնալով զիս եւ Առաքելի մինչեւ անցածը, ինչ որ պատճառ եղաւ Նիկոլէն կորզելու խօսք մը, աւելի

շուտ՝ հայհոյանք մը Առաքելի հասցէին: Թադոսի եւ Սարբազի պատմածներով, մեր կռուի ամբողջ պատկերը ամբողջացած էր եւ Նիկոլ գոհունակութեամբ ասաց.

— Ես չէի կարծեր, որ այնքան թեթեւ պիտի ազատինք: Երկու մարդ եւ հինգ ձի այս փոթորիկին՝ շատ մեծ կորուստ չէ:

Ես պապանձուածի նման կը լսէի: Չգիտեմ ինչո՞ւ, ես ալ խօսեցայ.

— Կը յիշեմ Սերոբի վերջին խօսքերը, զորս Սուրէնն ու այս Սարբազը կատակի կու տան: «Սերոբ, Սերոբ, ըսաւ ան, ես քու պապու զանկ...: Ո՞ւր ես եկեր, ի՞նչ գործ ունիս այս լեռներուն մէջ...»: Սերոբէն աւելի մեզմէ եւ ոչ մէկը գիտէր, թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ կ'երթանք այս կռուին մէջ, թէ ո՞վքեր են մեր դէմ եւ ո՞ւրտեղ ենք: Այս հարցերուն պատասխանը մինչեւ այս վայրկեան ես չունիմ:

«Կը յիշեմ տղուն զարնելը: Մէկ տղայ կար, քիւրտ մը, որ յամառեց մնալ մեր դիրքերուն տակ եւ շարունակ ժայռէ ժայռ անցնելով, կը մօտենար մեզի եւ իր կրակով շատ կը նեղէր: Արդէն 50 քայլի վրայ էր երբ ես կրակեցի ու զարնեցի զայն գետնին: Հեռուէն մի աղիողորմ ճիչ բարձրացաւ՝ «Լաօ, լաօ. Աստուծոյ սիրոյն, մի զարնէք, իմ զաւակ մեռաւ», այսպէս ձայնելով եւ ժայռէ ժայռ ցատկելով սլացաւ իր որդու դիակին վրայ: Իմ ձեռքերը դողացին, բայց Սուրէնը նշան առաւ եւ, հայրն էր թէ ով էր, աւելցուց տղուն դիակին վրայ: Կռուի ընթացքին ես այդ մոռցայ, բայց երեկոյեան դէմ երբ տեսայ Մստոյին, այն Մստոյին, որ իր կեանքը զոհելով մեզ ազատեց, իմ խիղճս սկսաւ զիս տանջել. ներկայիս չեմ կրնար հասկնալ թէ ինչ է մեր ըրածը:

Չեմ կրնար հասկնալ նաեւ Փոխիկը. նախքան կռուի գնալը ես զայն ոխակալ եւ վայրենի մէկը կը կարծէի: Երբ կռուէն վերադարձանք, ան հրեշտակ մըն էր դարձած: Մեզի գուրգուրաց, մեր ուխտը «ընդունական» համարեց, եւ ուխտ ունի մեր ճամբով գնալ եւ նահատակուիլ: Ինչո՞ւ այս ուխտը. ես չեմ հասկնար: Գուցէ յոգնած եմ եւ շշմած, բայց այս ամէնը ինծի անհասկնալի կը մնայ»:

Ըստ երեւոյթին ես յուզուած կը խօսէի· Զաւրիեւ մօտեցաւ եւ գլուխս շփեց·

— Գոլուբչիկ մոյ, տի ստռադայեշ··· (*աղաւնեակս, դուն կը տանջուիս*), *քնի՛ր, քնիր եւ հանդստացիր։*

* * *

Ծանր եւ միակտուր քնով ես քնացայ մինչեւ միւս օրը։ Երբ աչքս բացի, անօթի էի։ Կերայ եւ բոլորովին առողջ մարդ դարձայ։ Արդէն կը զղջայի նախորդ օրուան ըսածներուս համար։ Կը խորհէի, թէ մի գուցէ վիրաւորած էի Նիկոլը։ Բայց տեսայ, որ այդ չոր մարդն ալ փոխուած է. հաւասարէ հաւասարի վերաբերմունք ունի ինձ հանդէպ. զիս ոչ խամ մոզի եւ ոչ ալ լակոտ կը համարէ՝ այլ մի մարդ, որուն կարծիք կը հարցնէ։ Մի քանի նամակներ էր գրած Սալմաստ (անշուշտ այդ նամակները կորսուած չեն եւ մի օր Թեբրիզ երեւան գան Մինարէթի ծրարներուն մէջ), զորս տուաւ ինծի, որ կարդամ։

— Ամբողջը կարդա՞մ, թէ որոշ մասեր միայն, հարցուցի։

— Մասերը կարդաս, բան չես հասկնայ։

Մի նամակը կը վերաբերէր մեր խմբի ազատուածներուն, որոնք անմիջապէս պէտք էր հեռացուէին Սալմաստից դէպի Թաւրիզ, աննկատելի կերպով։ Նիկոլն ալ պիտի մեկնէր Թաւրիզ։ Ան կը գրէր, որ այդ անհրաժեշտ է ընել Մահլամի աղէտը չընկնելու համար(*)։

Երկրորդ նամակը կը վերաբերէր Փոխիկին եւ Երկիր անցնող խումբերուն։ «Արդէն անմտութիւն էր, բանը բանէն անցնելէն յետոյ, կը գրէր Նիկոլը, կադր *պատրաստելը եւ իմ Երկիր անցնելու փորձը կատարելը, զոր ըրի հարկադրաբար։ Ատոր համար շատերուն մերժեցի վերցնել ինձ հետ, ինչպէս եւ Փոխիկին։ Սասունը չկայ, բոլոր ղեկավարները սպաննուած են, զինուորները Երկրէն փախչելու ճիգին մէջ են եւ հաւանօրէն շուտով անոնց մնացորդները այս կողմերը երեւին։ Խելացնորութիւն չէ՞ այս պայմաններու մէջ Փոխիկի Երկիր անցնելու միտքը, որու մասին կը հաւաստիացնեն տղերքը որ մօտս են եկած»։*

Նիկոլ ինձ հարցուց թէ ի՞նչ է իմ կարծիքը, ի՞նչ հետեւանք կ'ունենան այս նամակները։

— Դժուար չէ հետեւանքի մասին կռահելը, բայց ինծի դժուար է դատել գրածներդ, որովհետեւ անոր մէջ անհասկընալի կէտեր կան։ Օրինակ, եթէ անմտութիւն էր ձեռնարկդ, ապա ինչո՞ւ սկսար եւ ի՞նչն էր հարկադրողը։ Եթէ Սասունը չկայ, ուրեմն ամէն ինչէ պիտի ձեռնթա՞փ լինել։

— Դրանք դու մէկ կողմը թող, դու հետեւանքի մասին յայտնիր կարծիքդ։

— Ճիշդ կը գտնեմ զգուշութիւնդ՝ թողնել Սալմաստը եւ անցնիլ Թաւրիզ։ Բայց եթէ կարելի է ինծի համար բացառութիւն ընել, ես կը գերադասէի անցնիլ Թադէոս Առաքեալի վանքը եւ այնտեղէն Վան· կը նախընտրէի իմ նախնական նպատակը հետապնդել, եթէ այդ մասին քու հաւանութիւնը լինի եւ ինծի յանձնարարականներ տաս։ Գալով Փոխիկի եւ ուրիշ խումբերու Երկիր անցնելու հարցին, չեմ կարծեր, որ քու բացասական կարծիքը հաւանութեան արժանանայ։ Այդ գործը պիտի շարունակուի, մինչեւ որ դուն այս նամակը գրես Երկրէն, եւ կամ Երկրի ընկերները այս քու տեսակէտի նպատակայարմարութիւնը ըմբռնեն։ Քանի Երկրէն «օգնութիւն, օգնութիւն» կանչերը կը լսուին, բոլորն ալ ընդառաջ պիտի երթան ատոնց եւ քեզի պիտի չլսեն։

Նիկոլի չարացած աչքերը ընկան իմ աչքերի վրայ, բայց ան չբարկացաւ եւ տրտում կերպով ըսաւ·

— Այո, պիտի չլսեն։ Առանց հաշուի ցանկութիւնը եւ զգացմունքը աւելի ուժեղ են քան բանականութիւնը եւ հաշիւը։ Ինչ կ'ուզեն՝ թող մտածեն, բայց այս նամակները թող

(*) Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, թուրք կառավարութեան սպառնալիքին տակ՝ պարսից իշխանութիւնը հարկադրուեցաւ միջոցներ ձեռք առնել հայ յեղափոխականներու դէմ: Շատ անմեղ գիւղացիներ, որ ոչ մի կապ չէին ունեցած Խանասորի արշաւանքին հետ, գլխատուեցան, քաւութեան նոխազ դառնալով թրքական քմայքին:

երթան։ Գիտի ըսեն թէ Նիկոլի աչքը վախցել է, Նիկոլ ինքը չյաջողեցաւ, նախանձէն չ'ուզեր որ ուրիշներ յաջողին... Հոգ չէ, թող ըսեն։

Եւ նամակները գացին։

Միւս օրը, Նիկոլ ճամբայ ընկաւ դէպի Թաւրիզ, իր ընկերներուն հետ։ Ինձ թողեց Խոյ, որ ցանկութեանս համաձայն անցնիմ Վանք եւ անկէ՝ Վան։ Հասկցայ որ Սարգիսն ու Դաշնակցական Խեչոն, մեր խմբի մնացած մասն իրենց հետ առնելով, նոյնպէս անցած էին Թաւրիզ, համաձայն Նիկոլի հրահանգին եւ միացած էին անոր։ Մուժումբար հայ գիւղին մէջ տեղի ունեցած միջադէպի մը պատճառով, անոնք ցրուած էին դէպի Անդրկովկաս։ Ես անոնց այլեւս չհանդիպեցայ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւն։ Մեր խմբէն Սալմաստ մնացեր էր միայն Սուրէնը, Փոխիկի հետ։ Շատ չանցած անոնք երկուքն ալ պիտի սպաննուէին։

◆

Այս բոլոր դէպքերը իմ վրայ չափազանց ազդած էին, եւ իմ կեանքի մէջ դարձակէտ հանդիսացան։ Խնդիրներուն սկսեցի մօտենալ քննական աչքով։ Հեռացայ «նահատակուելու» գաղափարէն, գերադասելով գործը եւ անկէ ստացած արդիւնքը։ Ատոր նպաստած էր Նիկոլի վերջին օրուան կէս մտերմական խօսակցութիւնը ինձ հետ, բայց Նիկոլի վարկը իմ մօտ ընկած էր։ Կը մտածէի թէ ինչպէ՞ս այս բնական խելքով օժտուած մարդը, որ այսքան լայն պատրաստութիւն, այսքան քաջութիւն եւ հմայք ունի, կը մասնակցի ձեռնարկի մը, որուն ինքն իսկ չի հաւատար, որ նոյնիսկ վնասակար կը գտնէ։ Նիկոլ արդարացում չէր որոներ եւ բացատրութիւն չէր տար։ Այդ էր, որ զիս կը զարմացնէր։

Տարիներ յետոյ է միայն, որ Սասունի նամակներէն եւ ուրիշներու պատմածներէն ես պիտի հասկնայի անոր առած քայլին բուն պատճառը։ Շատ աւելի յետոյ, 1918ին, երբ Տրապիզոն էինք գացած Թուրքերու հետ բանակցելու, Նիկոլի մօտիկ ընկերը՝

Բժ. Յ. Զաւրիեւ

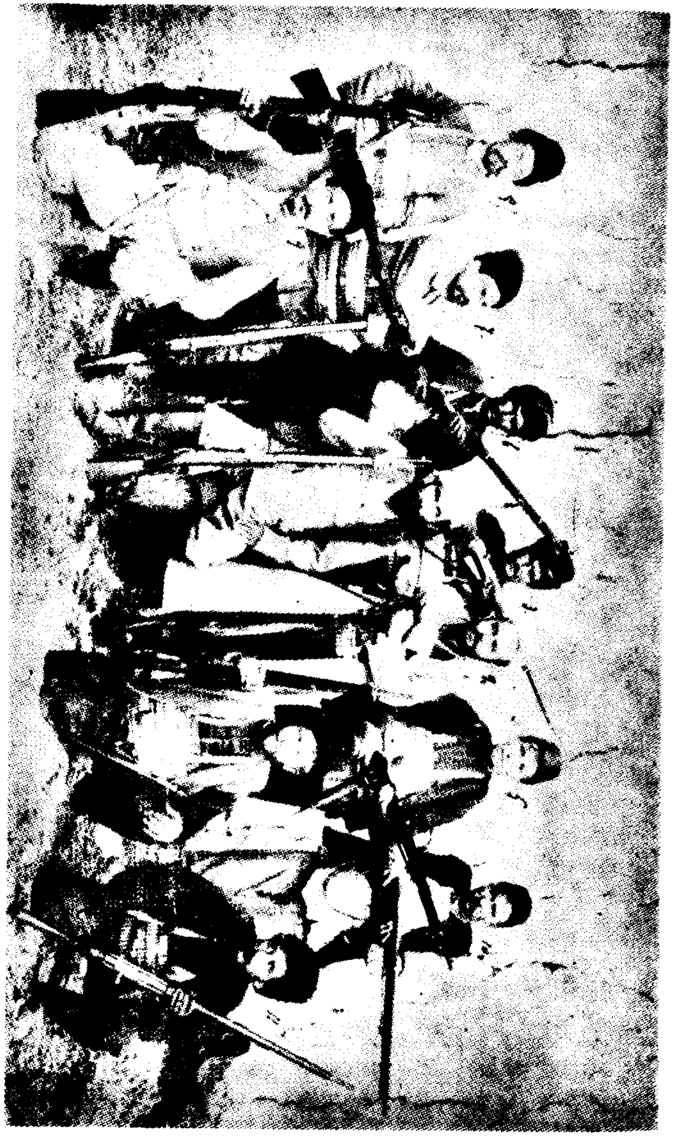

Նիկոլ Դումանի խումբը 1904ին

Քաջազնունին(*), պէտք լրիւ պատմէր մեր խմբի կազմաւորման մասին եւ պէտք պարզուէր Նիկոլ Դումանի բնութագիծը։

1904ին Երկիրը ծանր վիճակի մէջ կը գտնուէր, Վասպուրականը մնացեր էր անգլուխ, իսկ Սասունը պաշարուած էր։ Այդ օրհասական օրերուն կը յիշեն Դումանը· կը կանչեն գայ, որ գայ եւ ստանձնէ Վասպուրականի ղեկավարութիւնը։

Բայց այդ հրաւէրը կ՚ըլլար, երբ «բանը բանէն անցած էր»։ 1904ի Մայիս ամսուն, Սասնոյ ապստամբութիւնը ճնշուած էր, Հրայրը զարնուած, կռուողները ցրուած եւ Երկրին վրայ մահուան ստուերն էր կախուած։ Այդ ատենն է ահա, որ Նիկոլ Դումանը հրահանգ կը ստանայ թողելու իր պաշտօնը Բաքուի մէջ եւ մեկնելու Երկիր։

«Երբ Նիկոլին ներկայացրին Երկրի դրութիւնները, կը պատմէր Յ. Քաջազնունին, արդէն շատերը այդ նամակ գրողներից սպաննուած էին, իսկ ողջ մնացածները ցրիւ եկած էին եւ ելք էին որոնում Երկրէից փախչելու։ Եւ ահա հրահանգում են Նիկոլին՝ գնալ Երկիր եւ առնել ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ այն էլ փրկելու պայմանով։ Ըմբոստացուցիչ էր այս։ Նիկոլը հարցրեց ինձ.

— Այս եղա՞ւ։ Հարսնիքը կ՚անէ Հայրապետը, պատիժը պէտք քաշէ Կարապե՞տը։ Ես այստեղ էի, հասցէս գիտէին։ Այս հինգ տարուան մէջ փոխանակ զուռնայ փչելու, գոնէ իմ կարծիքը առնէին եղած-չեղածի մասին, քանի որ վերջին վայրկեանին ինձ պէտք գիտէին։ Առաջուց պէտք է կարեւորութիւն տային Հրայրի նախազգուշացումներին։ Միտք ունէր ինձ դիմել գոնէ մի տարի սրանից առաջ, այն ժամանակ կարելի կը լինէր հասկացնել Հայրապետներին որ առանց հարսի՝ հարսանիք չի լինի։ Այժմ, երբ հարսանիքը եղած է, թէկուզ առանց հարսնացուի, ես երթամ ի՞նչ անեմ։

Խուսափելով եղած հարցումից՝ ասացի.

— Նիկոլ, դու ես փորձառուն, դու մեզանից լաւ գիտես։

Մարդիկ կան, որ վճիռ կու տան եւ յետոյ կը մտածեն այդ վճիռի գործադրման եղանակների եւ հետեւանքների մասին. դրա համար ալ այդպիսիք դիւրին կը վճռեն, բայց ընդհանրապէս կէս ճամբուն կը կանգնին եւ նոր ու նոր վճիռներ կու տան։ Մարդիկ ալ կան, որ շատ դժուարութեամբ վճիռ կու տան եւ վճիռ կու տան միայն այն ժամանակ, երբ գործադրման եղանակների եւ անոնց հետեւանքների նկարը մանրամասնութեամբ պատկերացու-

---

(*) Քաջազնունին Բաքուի նաւթարդիւնաբերական ընկերութեան մէջ պաշտօնակից էր Նիկոլի։

ցած են։ Այդպիսիք իրենց մէջ երկու վճիռ կու տան, մէկը յաջողութեան, միւսը ձախողութեան պարագաներու համար, եւ վճիռները անքննելի են ու վերջնական. այլեւս ոչ մի խորհուրդի, կարծիքի ենթակայ չեն։ Այս վերջին տիպարներէն էր Նիկոլը եւ ոչ ոք չէր գիտեր թէ ի՞նչ, ինչպէ՞ս, որո՞ւ միջոցով պիտի իրագործէր այն նպատակները, որ իր վզին դրած էին ընկերները։

Նիկոլ նայեց երեսիս ու լռեց։ Իսկ երբ Զաւրիեւը ռուսերէն քարոզը սկսեց, թէ պէտք չէ մեռածների եւ մեռնողների համար տառապանում ունենալ, թէ պէտք է գնալ եւ զոհուել, Նիկոլը մըթնեց, երկար ձեռները ամուր սեղմեց սեղանին եւ չոր կերպով ասաց.

— Կարճ կապիր, Եաշա (Յակոբ), ամէն ինչ վերջացած է։ Եթէ բոլորդ ձեր աչքը իմ վրայ էք չռած, ուրեմն այստեղից կը սկսեմ, — եւ դառնալով ինծի.— Եթէ Երկիր գնալ կայ, ժամ առաջ գնամ, քանի նրանք չեն հասած մեր սահմանը։ Ժամանակ չկայ այս ու այն կողմը ընկնելու։ Քանի որ վճռեցիք առանց այլեւայլի Երկիր անցնիլ, անիմաստ կը լինի եթէ ինձ հետ համապատասխան մարդիկ չտանեմ։ Քանի որ արագ պէտք է շարժուիլ եւ իմ ոտքերն էլ ցաւում են ու թուլացած են, թէ՛ ես եւ թէ՛ առանձինք ընկերներս ձիով պէտք է լինինք։ Իւրաքանչիւր ձիաւոր իր ամէն սարքով շուրջ 1,000 ռուբլի կը նստի։ Արդ, Օհաննէս, Թիֆլիսի հետ դու հաշիւ կ'անես, նամակներ կը գրես։ Բայց այսօր, մինչեւ ժամը 10ը, որտեղից էլ որ լինի, 15–20·000 ռուբլի դրամ կը պատրաստես։ Այդ ժամին Խեչոն ու Թադոսը կը գան եւ դրամները քեզնից կ'առնեն։ Քո գործը վերջացաւ։ Գնա՛ այժմ, դրամ պատրաստիր։

— Եաշա, քո բոլոր յորդորները՝ պատասխանատուութիւնը վերցնելու համար կ'ընդունեմ։ Անշուշտ, դու եւս համոզուած ես տուածդ խորհուրդներին։ Ուստի, դու ինձ հետ անբաժան պիտի լինիս, իմ հրամանի տակ։

Զաւրիեւը վեր թռաւ եւ համբուրեց Նիկոլին, որ աւելի պաղ դարձած էր, կարծես թէ արձան մը եղած ըլլար։

— Քանի որ համաձայն ես,. հետեւեալները պիտի ընես անմիջապէս.

Ա.— Մինչեւ լոյս կը փակուիս տունդ եւ կտակդ կը գրես, մանաւանդ Պետերբուրգի քո ընկերներին, բարեկամներին, որ մեծ դիրքերի հասած են կայսրութեան մէջ։ Բացատրիր քո տեսակէտները, որ նրանք գիտենան որ յանուն մեր դատի ո՛չ միայն ինձ պէս աւազակներն են սպանւում, այլեւ քեզ պէս ազնուականները եւ ուսեալները։

Բ.— Առաւօտը կը տեսնես Թադոսին եւ դրամ կ'առնես քո գնումների եւ ծախքերի համար։

Գ.— Այսօր անցագիրդ կը պատրաստես, միւս օրը առաւօտ ճամբայ կ'ելնես եւ կը գնաս Պարսկաստան՝ Թաւրիզ, ուր իմ կարգադրութեան կը սպասես։

Թէեւ դժուար էր ինձ համար 20·000 ռուբլի գտնել անմիջապէս, բայց երկու ժամ չանցած 16·000 ռուբլի գտայ եւ տուի Թադոսին։ Թէեւ Բժ. Զաւրիեւի համար էլ դժուար էր իր կտակը գրել եւ 36 ժամից ճանապարհ ընկնել, բայց միւս օրը նա Թաւրիզի ճամբու վրայ էր։ Չորրորդ օրը Նիկոլը այլեւս չերեւաց Բաքուի մէջ։

Նիկոլը անսովոր մարդ էր։ Մարդ ու անասուն միեւնոյն բանն են։ Մարդը ամաչում է այդ խոստովանելուց, բայց դրա համար էլ նա աւելի ստոր է քան անասունը։ Երկուսի գոյութեան նպատակը, լինի բնազդով, լինի բանականութեամբ, միայն մի բան է՝ ապահովել գոյութիւնը իրենց եւ իրենց սերունդի։ Այսինքն՝ փորը կուշտ պահել ամէն միջոցով, կեանքի վրայ դողալ, պաշտպանուիլ վտանգներից, սերնդագործել, նեղ օրուան պաշար հաւաքել եւ նրան կպչուիլ, ինչպէս իր անձին եւ իր սերունդին։ Նիկոլը դրանց մէջ բացառութիւն էր։ Կեանքը նրա համար մի վէճ էր, որի հետ խաղում էր։ Դիրք, հարստութիւն, փառք՝ սին բաներ էր համարում։ Դրուած կարգերը, ընդունուած սովորութիւնները կարծես նրան չէին վերաբերում։

Նա սովորական մարդ չէր ե՛ւ մի այլ կողմով։ Բաքուն հակառակութեանց վայր է։ Մէկ օր կը տեսնես խրճիթը պալատի է վերածուել. միւս օրը կը տեսնես՝ պալատը վառուել է, մոխիր է դարձել։ Մէկ օր կը տեսնես ոսկու մէջ կը լողայ, միւս օրը՝ ցեխի մէջ։ Կը տեսնես մէկին փորը ուտելուց տրաքւում է, միւսինը դատարկութիւնից կողերին է կպած։ Ուտած փորերը կոխում, անցնում են թոյլերին։ Մարդը մարդուն գայլ եղած՝ ուտում է։ Եւ այս տեսարանների առջեւ ոմանք յուզուած դարման են որոնում։ Բայց այս բոլոր ցնցիչ հակասութիւնները Նիկոլի վրայ չէին ազդում. նայում էր, կարծես թատրոնում լինէր. կարծես իրեն բնաւ չէին վերաբերում։ Նայում էր դրանց կռփամարտի տեսարանին գնացողի նման, եւ համարես անտարբեր հետեւում անկումին ու վերելքին։ Մի օր ուզեցի հասկնալ այս տարօրինակ մարդուն զգացումները։ Ելէ՝ ի՞նչ պատասխանէ.

— Օհաննէս, քեզ լուրջ մարդ էի կարծում, տեսնում եմ որ դու էլ նոյնն ես։ Մարդիկ մրջիւններ են եղած, չգիտեմ՝ լա՞ւ է այդ, թէ վատ։ Ոմանք ցորեն են սիրում եւ հատիկները լցնում են ամբարը, առանց գիտնալու թէ պիտի կարողանա՞ն ուտել եւ լմնցնել։ Գոմէշը ընկած է տաւարանոցը, ուտում է եւ մշշում՝ առանց գիտնալու, որ մսագործը ուրախանում է։ Էշը արտերի եզերքի տատասկն է ուտում, եթէ աւելյա ուտէ՝ հարուած կը տանայ։ Այծը՝ ելած է քարերը, ճիւղ ու տերեւ է ուտում՝ զգալով որ բան ըսող չկայ։ Այսպէս, ամէն մէկն ալ իր գործին է՝ ըստ ճաշակի։ Նրանք դերասան են, ես ալ ձրի հանդիսական։ Դու մտածիր այն օրուան մասին, երբ գայլեր դուրս կը գան եւ կը յօշոտեն բոլոր տեսակի անասունները։ Այդ ժամանակ՝ այս խնդ-նամոռացութեան թատերգութիւնը կարող է վերջ գտնել...։

Բայց այդ չէր Նիկոլի բնաւորութիւնը բնորոշող գիծը։ Նրա տարօրինակութիւնը, հիւնարքը՝ (հնարագիտութեան շնորհքը) այլ բանի մէջ էր։ Երբ գայլերի վոհմակները որջերից կ՚իջնէին հրապարակ, երբ բոլոր անասունները իրար կ՚անցնէին, երբ ճերմակ օրուան հերոսները եւ լեզուանի կաչաղակները ջուրն ընկած հաւ կը դառնային, երբ քիթը վեր հարուստ ու աղքատը ձեռ ու ոտ կ՚ընկնէին եւ ծակերը մտած՝ օգնութիւն կ՚աղերսէին, այդ ժամանակ Նիկոլը երեւան կը գար։ Նա հանդարտ էր եւ լուռ։ Աջ կը նայէր, ձախ կը նայէր եւ հրապարակի մէջտեղը կ՚իջնէր, կարծես յովազ էր մէջտեղ եկած։ Նրա երեւալը ե՛ւ վախ ե՛ւ զարմանք, ե՛ւ հիացմունք ե՛ւ պատկառանք կը պատճառէին։ Թշնամի լինէր թէ բարեկամ՝ ակամայ կը գամուէր եւ կը սպասէր նրա կամքին։ Այդ պարագային աշխարհը հանդիսատես էր եւ Նիկոլը՝ դերասան։

Քեզ ասացի թէ ի՞նչպէս Երկիր գնալու իր երկունքին մէջ՝ նա գտաւ ելքը իր անելիքի։ Կարողացաւ հարկադրել ինձ որ առանց խնդրանքի եւ հրամանի դրամ վճարեմ։ Կարողացաւ Թէ. Զուրիեւին իր կամքը դրել տալ։ Սրանք մանր բաներ են, բայց աւելի կարեւորները կը պատմեն Վանից, Բողազ Քեասանից եւ Պարսկաստանի այլ ու այլ տեղերից։ Ես աչքովս չեմ տեսած։ Աչքովս տեսածը հայ-թաթարական կռուի օրերին էր, երբ թաթար-ռուս գործակցութիւնը ակներեւ եղաւ հայերի դէմ, երբ պատռուեց քողը այն առասպելին, թէ «Քրիստոնեայ ցարական Ռուսիան գրաւական է հայութեան երջանկութեան»։ Պէտք էր տեսնել թէ ի՜նչ շփոթ, յուսախաբութիւն եւ յուսահատութիւն էր պատած հայ բուրժուա, կղերական եւ մտաւորական դասերին։ Նրանք դարձած էին նաւակ, առանց առագաստի եւ ղեկի։ Ի տես թաթարական փոթորիկին, նրանք անէծք ու հայհոյանք էին կարդում ռուսական ծուռ խաչին, որ երէկ պաշտում էին։ Եւ ակամայ նրանք իրենց աչքերը դէպի մեզ էին ուղղում։ Պէտք է տեսնէիր «ձախ», «յեղափոխական» տուածներին, թէ ի՜նչ անհեթեթ կերպով էին դատում, մատնուած սարսափի ի տես թաթար խուժանին, որ սպառնում էր անխտիր ջարդել բոլոր հայերին։

Բնական է, ասում էին նրանք, որ յետադէմ ցարական Ռուսաստանը ձեռք ձեռքի պիտի գնար յետադէմ թաթար խուժանին հետ։ Յեղափոխական ազատ Ռուսաստանի մէջ է մեր փրկութիւնը, եւ այդ դուք չէք հասկանում։ Թո՛ղ Դաշնակցութիւնը թողնի իր կրաւորականութիւնը, անցնի յեղափոխութեան գլուխը եւ յեղափոխուած Ռուսաստանը կը կործանէ այս յետադէմ խուժանը։

Մերոնք եւս, այս պատասխանատու վայրկեաններին իրենք իրենց կորցրած, իրենց անելիքը չգիտէին. մէկ նալին (պայտին) էին զարնում, մէկ՝ մեխին։ Բայց ժամանակը պարապ չէր անցնում։ Սրտամաշ լուրեր էին գալիս իւրաքանչիւր վայրկեան, որոնք մեզ աւելի էին անդամալուծում։ Ահա այդ վայրկեաններին էր, որ հասկըցայ թէ ո՞վ է բուն առաջնորդը, ճգնաժամի մարդը։ Այդ՝ Նիկոլն էր, որ միշտ լուռ լսում էր։ Նա վեր ելաւ տեղէց, հանդարտ ու դաժան, եւ դարձաւ դէպի աջ՝ դէպի կղերական, բուրժուա եւ չատախօս մտաւորականները եւ ասաց.

— Ձայներդ կտրեցէք։ Հասկացէք վերջապէս որ մինչեւ այժմ եղած ձեր աշխատանքները սէլաֆը (հեղեղը) պիտի տանի։ Ձեր հաշիւները հիմքից սխալ են։ Ձեզ ինչ որ ասեմ՝ այն ալ կատարեցէք։

Ապա դարձաւ դէպի ձախ.

— Դուք եւս գլխներիդ գոռ տուած՝ վերասիա, վերասիա (ապառիկ, անհիմն) բաներ էք խօսում։ Մի քանի ժամից եթէ առաջը չառնենք, բոլորիդ էլ մայրը լաց պիտի լինի։ Ելէր՝ սխտորի ու սոխի քաղցրը կ՚որոնէք։ Նրանց քաղցրը չկայ։ Իսկ եթէ յեղափոխութիւն կ՚ուզէք, ձեր ձեռքը բռնող չկայ։ Ահաւասիկ ձեր գուբերնատորը (նահանգապետը), ձեր հրամանատարները իրենց զէնքով միացած են խալամ թաթար խուժանին եւ ուզում են ձեզ կովի պէս մորթել։ Ելէք, սպաննեցէք նրանց եւ ես ձեզ աֆարիմ կ՚ասեմ։

Դարձաւ դէպի մեզ.

— Թշնամին զինուած եւ անզէն, էրմանիքեանդ է անցած եւ Պարապետ հասած։ Դուք նստել՝ չանկեա (ծնօտ) էք ծեծում։

Վերջապէս, խօսքը ուղղելով բոլորին, ասաց.

— Ցրուեցէ՛ք եւ թո՛ղ ամէն մարդ գործի անցնի։ Կնիկները՝ տունը, պոլոճիկ (երիկամունք, քաջութիւն) ունեցողը թող փողոց իջնէ։ Ինչ որ ես կ՚ընեմ, ինչ որ ես կ՚ըսեմ, այն ալ կատարեցէք՝ եթէ ձեր բուրդը բարեբար չէք ուզում հանել։

Բոլորը գառ դարձան։ Նիկոլը, առանց որոշման, բոլորին գլխաւորն էր դարձած։ Մէկ ժամ չանցած՝ լուր առինք, որ Նիկոլը կռուի մէջ է եւ, ընկած թաթարների մէջ, կոտորում է նրանց։ Մենք առանց երկիւղի սպասում էինք նրա յաղթութեան։

Ահա այս է առաջնորդը, որ կարող է մի ժամում ամէն ինչ փոխել։

◆

Թէ ինչո՞ւ Սալմաստէն ուղիղ եւ կարճ ճամբով չգնաց մեր խումբը, թէ ովքե՞ր էին մեր դէմ կռուող ոյժերը եւ ի՞նչ վնասներ հասցուցինք անոնց, — ատոնք շուտով պարզուեցան՝ սահմանապահ զօրքերի, քրտերի ու հայերի միջոցով, որ մասնակից էին եղած կռիւներուն։ Նախ՝ ճանապարհի մասին։ Նիկոլին յայտնի էր, որ Դիլմանի թուրք ներկայացուցիչը զեկուցած է մեր խումբի Սալմաստէն Վան անցնելու մասին. յայտնի էր նոյնպէս, որ մեզ կը սպասէին Թակոռ, Մազրիկ աշիրէթները եւ թուրք զօրքը։ Այդ բանը նկատի առնելով, Արասուլ լեռնէն (ուր գիշերած էինք) Նիկոլ կը փոխէ ճանապարհը եւ կ'որոշէ Կոտուրի վերեւով, Ռազի եւ Սալախանէ կէտերով հասնիլ Վարագայ լեռը։ Մեր դէմ մինչեւ կէսօր կռուողները եղած էին մըլանցի եւ հայտարանցի ցեղի մարդիկ, ինչպէս նաեւ տեղացիներն ու սահմանապահ զօրքերը. յետոյ հասած էին Սարայի զօրքերը։ Անոնց թիւը մերիններն տասնապատիկը պիտի համարել։ Մեր բախտն էր եղել, որ Ռազիի մօտերքը մեզ չէին սպասեր։ Անոնց տուած զոհերուն թիւը եղած էր՝ 8 զօրք ու սահմանապահ եւ 23 քիւրտ։ Մեր աչքով տեսածը 17 դիակէն աւելի չէինք կրնար հաշուել։ Ինչ էլ որ լինէր, մեր կեանքը պարտական էինք Նիկոլի ճարպիկութեանը։

* * *

Խոյում երկու տարիքաւոր հին գործիչների խնամակալութեան տակն էի։ Երկուսն ալ կապուտաչեայ, միջահասակ, երկուսի վրան ալ կարծես տարիները կ'անցնէին աւելի թրծելու քան մաշելու համար։ Ծերութիւնը մատնողները միայն անոնց չէկ մազերուն մէջ ընկած ճերմակ թելերն էին. այդ որ չլինէր՝ հասուն երիտասարդ պիտի կարծէի։

Մէկի անունը Ռուբէն էր եւ ազգանունը՝ Դերձակեան։ Չեմ երաշխաւորեր, սակայն, անոնց իսկութիւնը։ Կ'ըսէր որ պոլսեցի է, ցեղով տարօնցի, որ նոյնպէս ստուգման կարիք ունէր։ Անկասկած է, որ ան մասնակցած էր Կուկունեանի խմբին եւ աքսորուած Սախալին, ուրտեղէն ան արկածներով փախած էր եւ եկած Պարսկաստան ու միացած Սախալինի իր ընկերներուն՝ Եփրեմին, Բալաջանին, Մովսէսեանին, որոնց պատմութիւնը, առանձին առանձին առնուած, առասպելական վէպ մը կրնայ դառնալ, որ մասամբ գրի առած է Ամուրեանը։

Այդ օրերուն այն Սիբիրէն փախածը «բժիշկ» էր (աւելի ճիշդ՝ բժշկի հռչակ ունէր) եւ Արտաղի նահանգի մէջ փնտրուած մարդ մըն էր։ Ան բարեխիղճ էր, անշահախնդիր, նուիրուած՝ ժողովուրդին։ Եթէ չունէր բժշկական վկայական, սակայն Սախալինէն Պարսկաստան այնքան մարդոց բժշկած եւ երեւի մեռցուցած էր, որ կրնար շատ գիտուններու նախանձը շարժել։ Բայց այդ բոլորը պատրուակներ էին իր յեղափոխական գործը շարունակելու իբրեւ լեգալ մարդ։ Մակուայ Սարտարը զինք կը համարէր նահանգի համար անհրաժեշտ անձ մը։

Ռուբէնը կենդանի մարդ էր, եռացող ջրի նման կը վըխտար. եթէ գործ չլինէր, ան պիտի խօսէր, կատակէր, դըղուըտուէր եւ հայհոյէր ինչպէս կը հայհոյեն Սախալինի մէջ։

Միւս խնամակալս կը կոչուէր Վարդան եւ մականունն ալ Շահբազ էր։ Ան եւս հին պատմութիւններ ունէր իր ետեւը։ Պանք Օթոմանի դէպքերուն կը կապէր Ռուբէնը անոր անցեալը, բայց ինքը Շահբազը դժգոհ էր ատկէ եւ լուռ կը մնար այդ մասին։ Առհասարակ ան խօսելուն հակառակ էր եւ ամէն ինչ «զեւզեկութիւն» կը համարէր։ Մտածկոտ էր, եւ միայն իր աչքերի արտեւանունքները շուտ շուտ շարժելով կ'արտայայտէր իր ջղային լինելը։ Վարդան նոր էր դուրս եկած Երկրէն։ Վասպուրական յուզումնալից կեանք մը անցընելէ յետոյ, «Ղասար» անունը շալկած, դուրս էր եկել Երկաթին հետ՝ գնալու համար Ընդհանուր Ժողովին։ Վերադառնալով անկէ, ընկած էր Ռուբէնի ձեռքը, որպէսզի ան զինքը հասցնէ Վան՝ Թադէոս Առաքեալի վանքի վըրայով։

Ահա այս երկու փորձառու մարդկանց հետն էի ես։ Ինծ մտածելիք կամ ընելիք բան մը չկար։ «Անոնց ջրերով իմ ճամբան կրնամ գտնել», կը մտածէի ես եւ հանգիստ էի։

Մի քանի օր մնացինք Խոյ եւ Ռուբէն սկսաւ ձանձրանալ։ Անգամ մը դարձաւ Վարդանին ու ըսաւ.

— Ճիշդ է, խառն ժամանակներ են, տարաձայնութիւններ շատ, բայց լինելիք գործը՝ որ առաջ անելը աւելի լաւ է։ Հինգ ձի կ'առնենք, երկուքը բեռան, երեքը նստելիք։ Հրացաններու կոթերը կը բաժնենք խողովակներից եւ բեռներու մէջ կը կորսնցնենք։ Ձեզ կու տամ «վարանդիլ» հրացան, իբր իմ ծառաներուն։ Ես առաջէն կ'երթամ, դուք ալ իմ ետեւէն, իբր իմ դոլամներ (ծառաներ)։ Կ'երթանք Զէյվայի, Զուրաւայի, Թեղնուտի վրայով։ Թեղնուտ չհասած՝ կը շրջինք Կըզըլտաղի վրայով եւ կ'երթանք Թադէի Վանք։ Ամբողջ շրջանը շան որդիներ են։ Ընդունելի՞ է։

Վարդան լռեց, վերջապէս պատասխանեց.

— Թող քու ըսածը լինի։

Ռուբէնը, դժգոհ, ինծի կը նայէր հարցական։ Ես պատասխանեցի.

— Թող ըսածդ լինի։

Ռուբէն բարկացաւ.

— Շուն շան որդիք, տարբերութիւնը ի՞նչ ձեր ըսածներուն միջեւ։ Բան մը ըսէք, բան մը հասկնանք։

Եւ այնպիսի ձեւով մը ըսաւ, որ մեր ծիծաղը բռնեց։

— Լաւ, եթէ վէճ կ'ուզես, թող քու ըսածը չլինի, պատասխանեց Վարդան։

Բայց հարցը եւ մեր ընելիքը արդէն որոշուած էր, եւ միւս օրը ցերեկով, իբր բժշկի ծառաներ, «վարանդիլ» հրացաններ դցած մեր ուսերուն, կ'երթայինք շուկայի միջով, քաշ տալով երկու բեռան ձիեր։ Կ'երթայինք միշտ դէպի հիւսիս արեւմուտք, գետակների ափերով որ կու գային թափուելու Տղմուտի մէջ։ Անտառազուրկ լեռներ էին, երբեմն կիրճերով։ Յաճախ կը հանդիպէինք ծառերու մէջ կորած խեղճուկ գիւղերու, որոնց շատերու անունները հայկական էին, բայց բնակիչներն ամէնքն ալ թաթար կամ քիւրտ էին։ Չնայելով դրան, մեր առաջ ընկած Ռուբէնը ծանօթ կ'երեւար ամէնքին։ «Հաքիմ պաշի» ըսելով, զայն կ'ուզեն կեցընել, բայց ան կը խոստանայ վերադարձին հանդիպիլ։ Զէյվան ու Զուրաւան անցած՝ կը մօտենանք Թեղնուտին, ուրտեղ կանգ կ'առնենք՝ ձիերուն հանգիստ տալու եւ մեր երթալիք ճամբան որոշելու համար։

Դեռ արեւ կայ երկինքին վրայ։ Վարդան միացուցած է «մոսին» հրացաններու մասերը եւ մեր զէնքերը փոխած ենք։ Կըզըլտաղ գիւղը շրջելով, կը մագլցինք անոր լեռը եւ շների հաչոցը եւ հատ ու կենտ հրացանի պայթոցներու ձայնը մեր ետեւ թողած՝ կը հասնինք բարձրաւանդակի մը, որու ջրերը կը հոսին ոչ թէ հարաւ՝ Տղմուտ գետը, այլ դէպի հիւսիս՝ Մակուի ուղղութեամբ, այսինքն Գայլատուայ գետը։ Մեր ելեւէջը տեւեց մի քանի ժամ, որ յոգնեցուցիչ էր մանաւանդ ձիերու համար։ «Այլեւս ազատութիւն է, — կ'ըսէր Ռուբէն, — ինչպէս կ'ուզէք, այնպէս ալ քշեցէք, երկու ժամէն կրնանք հասնիլ վանք»։

Լուսոյ-աստղը կը փայլի խոտաւէտ դաշտի վրայ. ձիերը կը փռշտան եւ կ'արածին հեւքով։ Մենք յենուած բեռներուն, կ'ուտենք լաւաշի մէջ փաթթուած պանիրը։ Հեռուէն, շատ հեռուէն, զանգակի ձայն կու գայ։ Երկինքը կը կապուտնայ եւ կապոյտը նարնջագոյնի հետ կը խառնուի, տժգունած աստղերուն հետ միասին։ Վանքի զանգերն են, որ կը ղօղանջեն մենութեան մէջ։ Թադէի վանքն է, որ քրիստոնեաները կը կանչէ աղօթքի եւ հաւատի։ Ոչ մի տեղ այնքան խորհրդաւոր եւ գեղեցիկ չի կարող հնչել զանգակը։ Անոր ձայնը հոս՝ կու գայ միւս աշխարհէն, երկինքէն, եւ տարբեր, այլապէս յուսատու շեշտ մը ունի, կարծես ան մեռելները ոտքի կը կանչէ։

Թադէոս Առաքեալը 2000 տարի առաջ այդ եկած ձայնի վայրն է սպաննուած անհաւատ մեր թագաւորի կողմէ։ Եւ ամէն առաւօտ զանգակներ կը հնչեն, բայց ոչ ոք աղօթքի չի գար։ Այս երկիրը մնացեր է անհաւատ, ամէնքը իսլամ են եւ թշնամի այդ ղօղանջներուն։ Բայց զանգակները դարեր շարունակ կը հնչեն ու չգիտես ո՞վ է զարնողը եւ ինչո՞ւ կը զարնեն։ Կարծես կը զարնեն, աւետելու համար արդարութեան յաղթանակը, բայց արդարութիւն չկայ ու չկայ։

— Խոզի չափ կերան ձիերը, ըսաւ բժիշկ Ռուբէնը, եւ տեղէն ելաւ. քիչ մըն ալ թող աղօթեն վանքին մէջ, որպէսզի սեւաւորը մենակ չմնայ։

Երբ երկինքը կարմիր թուջ էր դարձած եւ աքաղաղները իրենց վերջին կուկուլիկուն կը կանչէին, մենք տեսանք հոյակապ վանքի գմբէթը։ Ան կարկուտէն փախչող հովիւի կը նմանէր։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Թադէոս Առաքեալի վանքի մէջ.
Ընծայր վարդապետը.
Վանքի դերը յեղափոխական գործին համար.
Լուրեր կռիւներու մասին.
Հաճի Լեւոնի խումբը.
Երկաթի եւ Թոխմախի խումբը.
Փոխիկի խումբը.
Հնչակեաններու խումբը.
Պատրաստութիւններ երկիր անցնելու.

Ե՞րբ շինուած է Թադէոս Առաքեալի վանքը, ո՞վ է շինած եւ որո՞ւ համար՝ այդ ինձ անծանօթ է։ Պարզ է, որ ան հայկական ոճով է շինուած, ինչպէս մեր բոլոր վանքերը, բայց անոր մէջ մի այլ քաղցրութիւն կայ. իր քանդակները, իր զարդանկարները մինչեւ այդ տեսածներուս ոչ մէկուն կը նմանէին։ Անոնք առանձին գնահատման եւ ուշադրութեան նիւթ կրնան դառնալ, որ վեր է իմ հասկացողութենէն, ուստի թողնենք վանքը իր տեղը, որովհետեւ ան չի ցանկանար որ զինքը բամբասենք։

Վանքին մէջ շատ սենեակներ կային, բայց քիչերն էին բնակելի։ Միաբանութիւնը բաղկացած էր աչքերը ցաւոտ պառաւ տնտեսէ մը, ջաղացպանէ մը, որ միաժամանակ ծառայ էր, տիրացու եւ բոլոր գործերուն հասնողը եւ վարդապետէ մը, Պուլկարիայէն եկած. անոր աչքերն ալ ցաւոտ էին։ Բժիշկ Ռուբէն կը խօսէր, կը կատակէր, կը հայհոյէր եւ լռակեաց միաբանութեան մէջ աղմուկ կը հանէր, կարծես իր առջեւ վարդապետ կանգնած չլինէր։

— Դու գնա՛ քու գործերդ լմնցուր, մոմերը մարէ եւ արի մի լաւ չայ (թէյ) խմենք։

Բոլորուեցինք վարդապետին հետ սեղանի շուրջը, տըւինք անոր նամակներն ու թերթերը եւ ան թաղուեցաւ անոնց մէջ։ Վարդապետի անունը Գէորգ Նալբանդեան էր, բայց այդ անունը չէին գործածեր։ Վարդանը՝ Ընծայր, իսկ Բժ. Ռուբէնն ալ յամառօրէն Անծայր կը կանչէր։ Հայր սուրբը այդ երկուքն ալ անտարբերութեամբ կ'ընդունէր։

— Անծայր, թերթ կարդալու ժամանակը չէ, դու բան չունի՞ս մեզ տալու։ Երկրէն սուրհանդակ չեկա՞ւ, կը հարցընէր անհամբեր Ռուբէնը։

Վարդապետը, առանց պատասխանելու, դուրս եկաւ սենեակէն եւ մի փակ ծրար տուաւ Վարդանին, իսկ Ռուբէնին ըսաւ.— «Ցաւօք սրտի քեզի բան չկայ»։

Գէորգ վարդապետը առաջին տեսքին մի արգահատելի մարդ կը թուէր։ Այս դեռ եւս երիտասարդ, եռանդով լեցուն, աշխարհը տեսած հոգեւորականին ի՞նչն էր հարկադրել գալ եւ բանտարկուիլ այս վանքին մէջ, զոր իրաւացիօրէն Մենաւոր կ'անուանէինք։ Բժ. Ռուբէն Սախալինի արգելարանին մէջ թերեւս աւելի չէն եւ ուրախ կեանք պիտի ունեցած ըլլար քան այս վարդապետը այս վանքին մէջ, ուր հասարակութիւնը կազմուած էր միայն երկու հոգիէ. իսկապէս, ձանձրալի՛ եւ տաղտկալի մի կեանք։ Գէորգ վարդապետը ինծի կը պատկերանար իբրեւ մի կամաւոր աքսորական, որու կեանքի գաղտնիքին կ'ուզէի թափանցել։ Արդեօք հաւա՞տքն է, թէ Թադէի վանքի պահպանումի հոգը, որ զայն հոս բերած է։

Օրական երեք անգամ այս մարդը վանքի ճակատին փորագրուած արեւի ժամացոյցին կը նայի եւ ըստ անոր շուքին՝ զանգակները կը քաշէ՝ ժամկոչի տեղը, որ չափազանց զբաղուած է այլ գործերով։ Օրական երեք անգամ վանքը կը մտնի միայնակ, մարդ ըլլի թէ չըլլի, բոլոր ծէսերը կը կատարէ եւ երբ ինքը մէն-մինակ, այդ հսկայ վանքին մէջ, կը դառնայ բեմէն եւ խաչը ի ձեռին՝ «Խաղաղութիւն ամենեցուն» կը կանչէ, զարմանալի եւ ծիծաղելի կը թուի, եւ

կը մտածես, «Այս խաղաղութեան մէջ, ինչո՞ւ եւ որո՞ւ համար այս աղօթքը կ'ընէ»։ Մարդ չկայ տարին 12 ամիս, հըսկող ալ չկայ, ուրեմն այս վարդապետը մի բանի կը հաւատայ, որ իր պարտքը կը կատարէ անթերի կերպով։ Ծէսը կատարելէն ետք, աւելը առած՝ Թադէի վանքը կ'աւլէ, յետոյ դուրս կ'ելնէ՝ ամուր կղպելով հաստ երկաթեայ դըռները։

Ես կը նախանձէի վարդապետին այդքան լի հաւատ ունենալուն համար։

— Երջանիկ մարդ ես, վարդապետ, ըսի անոր օր մը առանձին։ Ես էջմիածին եղած եմ եւ տեսած որ ի ցոյց կամ ի խաբէութիւն մարդոց կ'աղօթեն. դուն անոնցմէ չես, չես կարող խաբել ոչ Աստուած եւ ոչ ալ ոգիները. քու ներքին հաւատն է որ քեզի կը թելադրէ աղօթել չորս պատերուն եւ գմբէթին։ Վարդապետը իր հաստ կոպերի մէջէն փաղաքշական հայեացքով ինձ նայեց, յետոյ մտածելով ըսաւ. «Ես ձեզ խաբել չեմ ուզեր»։

— Ես խաբուած չեմ, անձամբ տեսայ. ներս մտայ վանքի բաց դռնէն եւ սիւնի ետեւ թաքնուեցայ, երբ դու մէն-մինակ չորս պատերին պատարագ կ'ընէիր վառած մոմերի միջէն. ծիծաղելի էր վեղարով պատարագ ընելդ, բայց ցուցանիչ էր քու ներքին հաւատին եւ խորհրդաւոր էր ու մեծ։

Վարդապետը նայեց եւ տխուր ըսաւ.

— Եթէ քու հաւատի մի տասներորդը ես ունենայի, իրօք ես երջանիկ կը լինէի. ես հաւատի նշոյլն իսկ չունիմ. ես անհաւատ մէկն եմ։ Բայց գիտեմ, որ հաւատքը ամենամեծ զէնքն ու ինքնապաշտպանութիւնն է գոնէ անբան ամբոխների համար, դրա համար անոր դէմ չեմ։ Անո՛ր կը ծառայեմ առանց հաւատի։

Տեսայ անոր դէմքէն, որ սուտ չէր խօսիր։ Կը նայէի զարմացած եւ ան կը նեղուէր.

— Երջանիկը դուն ես, որ թէեւ կրօնքին չես հաւատար, բայց հաւատ ունիս ազգութեան համար, որին պատրաստ ես կեանքդ տալու այս Թադէին նման. ես ալ քու հաւատքէն ունիմ. բայց ոչ այնքան որ ինձ մոռնամ։ Երկու հաւատքէն ելած մի աւարա եմ միայն։

— Թէ ըսածդ ճիշդ է, ինչո՞ւ ես եկեր եւ այս բանտը ինկեր։ Աւելը ձեռքիդ փոշիները կը մաքրես, փորդ անօթի՝ թանջուր կը խմես, ճպռոտ տնտեսին երես կը տեսնես. մարդ չկայ այստեղ՝ սատանաներու հետ կը խօսիս. աշխարհն աւե՞ր է. Բուլկարիան այստեղէն վա՞տ էր, որ եկեր եւ մեր քթի ջուրը կը քաշես։ Ես չեմ հասկնար։

— Գիտե՞ս ինչ կը նշանակէ անօթի հոգին։ Ես միայն վարդապետ չեմ, աւելի մեծն եմ, ես Ծայրագոյն եմ, եւ գիտեմ Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս լինելու ճամբան, բայց իմ հոգին անօթի է։ Անօթին միշտ ծառայ է, ուրիշի դրան մի շուն։ Նոր առաքեալներ ահա այս վայրէն կու գան ու կ'երթան, ինչպէս դուք եկեր էք ու պիտի երթաք, ոմանք ալ պիտի երթան յաւիտեանս... Ե'ս եմ զանոնք ընդունողը, ե'ս եմ ճամբողը, բայց կը զգամ, կը նախանձիմ անոնց, որովհետեւ անոնց հոգին լեցուն է, իսկ իմս դատարկ կը մնայ։ Փամփուշտները, զէնքերը որ այստեղէն կը ճամբեմ, մէկ մէկ կը հաշուեմ եւ ամէն մէկին համար կը խորհիմ, թէ այս հրացանը կրողը ո՞ւր պիտի նահատակուի, այս գնդակը ո՞ր թշնամու մարմինը պիտի ծակէ եւ մեռցնէ. ատկէ աւելին անկարող եմ, թէպէտ այս ալ բան մըն է։

Ինձմէ առաջ եւ ինձմէ յետոյ եկած ու գացած բոլոր զինուորները, գործիչները, այս հետաքրքրական մարդուն պատահած են, ուստի քիչ մըն ալ խօսքը անոնց թողնենք, որ պակասը լրացնեն։ Ըսեմ նախապէս, որ այս մարդու թերութիւնները աւելի աչքի կը զարնէին քան անոր անխարդախ հաւատարմութիւնը եւ ծառայութիւնները. այդպէս ենք սովորած վարձատրել այն հաւատարիմ ծառաներին, եւ կամ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր՝ շուներուն, որ կը սխալին պարապ տեղը հաջել կամ երբեմն խածնել։

* * *

Թադէի վանքը շուրջ 100 քիլոմեթր հեռու է Խոյէն, 25 քիլոմեթր՝ Մակուէն, 40 քիլոմեթր՝ Պայազիտէն եւ 25 քիլոմեթր ալ՝ Ալաղանէն, տաճկաց սահմանէն։ Ան գլխաւոր ճանապարհներէն դուրս ինկած ու մեկուսացած է եւ ատոր համար ալ Մենաւոր կը կոչուէր մեր կողմէ։

Այդ կէտէն, մէկ գիշերուան մէջ կարելի էր հասնիլ տաճկաց սահմանը, Ալատաղ կամ Ալագան լեռը։ Առաջինով կարելի էր անցնիլ Բագրեւանդ, իսկ երկրորդով՝ Վան, Աբաղայի վրայով։ Մեր գործի համար այս կարեւոր էր։

Պարսից եւ տաճկաց սահմանի երկայնքով, Մասիսէն սկսած մինչեւ Թադէի վանքի դիմաց, մինչեւ Կոթուրի մօտերքը՝ Հայտարցի ցեղախումբն էր, իսկ հիւսիս՝ Ջելալցիք։ Այս երկու ցեղախումբերը մեզ հետ ունենալ՝ կը նշանակէր վերացնել Պարսից եւ Թուրքաց միջեւ եղած սահմանները եւ ազատ երթեւեկ հաստատել Երեւանէն Պարսկաստան եւ Պարսկաստանէն Տաճկաստան։ Այդ տեսակէտէն՝ Թադէի վանքը շատ կարեւոր դիտարան էր, մանաւանդ որ ան միայն 15 քիլոմեթր հեռու էր Կարէնի քրտական կենտրոնէն, որ Հայտարցի ցեղապետ Մուստաֆա բէյի կենտրոնն էր։ Վանքը պէտք էր դարձնել հայ-քիւրտ բարեկամութեան կայան։

Վանքէն ընդամէնը 25 քիլոմեթր հեռուն էր Մակուն՝ Արտազ գաւառի կենտրոնը. հոն էր Սարտարը, որ անուանապէս կ'ենթարկուէր Շահին եւ ինքզինք անկախ թագաւորի պէս կը զգար։ Սարտարի բարեկամութիւնը, բարեացակամութիւնը ունենալ՝ համազօր էր ազատութեան։

Թէ Արտազ որքա՞ն բնակիչ կար, դժուար էր հասկնալ, բայց Սարտարի գիւղերու թիւը կ'ըսէին թէ 300ի չափ է։ Անոնց մէջ միայն հետեւեալ երեք կէտերուն մէջ հայեր կային — մօտ 100 տուն Մակու, 100 տունի չափ՝ Քիշմիշ Թափա եւ 30 տուն ալ Վանքի մօտ եղած գիւղի մէջ։ Ուրեմն; հայութիւնը բնակչութեան թիւով չնչին քանակ էր քիւրտ եւ թաթար տարրերու մէջ։ Անոր որակն ալ շատ մեծ չէր — ոչ մէկ դպրոց, պարզ գիւղացիներ, քանի մը մանր առեւտրականներ ու արհեստաւոր։ Այս բոլորին մէջ ցցուած կը մնային Թադէի վանքին հոյակապ գմբէթը, որ բոլորէն բարձրը եւ շքեղն էր նահանգին մէջ եւ անոր պետը՝ Գէորգ Ծայրագոյն· Վարդապետը՝ գմբէթանման էր, պատկառազդու վեղարով։

Դաշնակցութիւնը անփոխարինելի օգուտ կը քաղէր հինաւուրց վանքէն եւ անոր անհաւատ ծառայ՝ «Անծայր» վարդապետէն։ Ահա թէ ինչպէս։

Ամէն ամիս մէկ կամ երկու անգամ, անպայմանօրէն չիա դաւանանքի սուրբ օրերուն, մեր Ծայրագոյն վարդապետը կը հագնէր իր դրսնաւոր հագուստները, պատկառելի վեղարը կը դնէր գլխին եւ կը նստէր իր ձին։ Երկու զինուած զինուորներ՝ Յովհաննէսը եւ Մելքոնը կ'երթային անոր ետեւէն եւ այս «շքերթը» կ'ուղեւորուէր Մակու՝ Սարտարի մայրաքաղաքը։ Նախ կը հանդիպէին Մեսրոպին, որ հաւատարմատարն էր վարդապետի եւ միաժամանակ Դաշնակցութեան։ Անոր հետ միայն կ'երթային այցելութեան չիա դաւանանքի գլխաւոր պետին։ Գէորգ վարդապետը անկէ լաւ գիտէր չիա կրօնը եւ անոնց պատմութիւնը։ Կը սկսէին փոխադարձ զեղումները եղբայրութեան եւ մեր երկու դժբախտ դաւանանքներու հարազատութեան մասին։ Չէ՞ որ Թադէոս Առաքեալը միեւնոյն Ալլահի համար էր, Իսա Փեղամբարի խօսքը տանելու համար էր, որ նահատակուեցաւ այս լեռներուն մէջ եւ վանքն ալ անոր վրայ շինուած է։ Չէ՞ որ Իսա Փեղամբարը, որ նախորդն էր Փեղամբար Մուհամմէտին եւ անոր յաջորդ ու ժառանգ Ալիին որ նոյնպէս նահատակուեցաւ անհաւատներու կողմէ անապատներուն մէջ, ուր Քերպելան է շինուած։ Երկու նահատակները կը դառնային կամուրջ մը, երկու դաւանանքի մարդիկ միմեանց կապելու եւ անոնց մէջ սէր եւ միաբանութիւն հաստատելու։

Ապա կ'երթային միասին այցի, շրջանի միահեծան պետին՝ Սարտարին, որ ամէն ինչ էր՝ Աստուծմէն յետոյ։ Անոնք ոչ մի նուէր չէին սպասեր Թադէի վարդապետէն. գիտէին որ ան լոկ պահապան է չորս չոր պատերու եւ ոչինչ չունի, ոչ եկամուտ եւ ոչ ալ հասութաբեր ժողովուրդ։ Անոնք իրենք կ'ուզէին օգնել այդ սգաւորին՝ նուէրով կամ նիւթականով, բայց վարդապետը չէր ընդուներ։ Այդ պատճառ կը դառնար, որ անոր վարկը բարձրանար եւ ան դառնար անշահախնդիր վարդապետ մը, կենդանի նահատակ մը եւ հաւատարիմ ծառայ մը՝ նահատակ Թադէի։ Անոր ըամծ-

Ընծայր

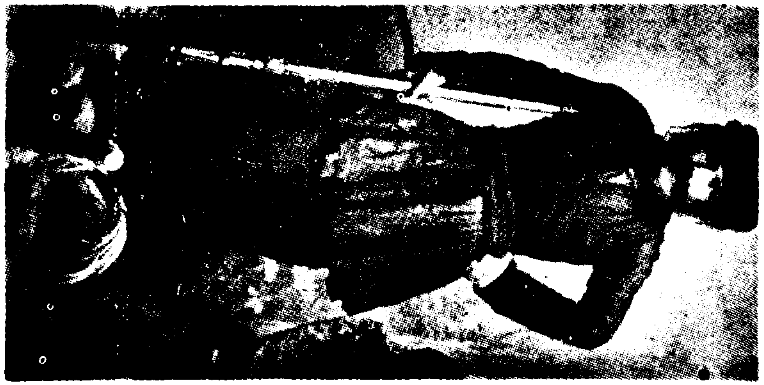

Նասօ

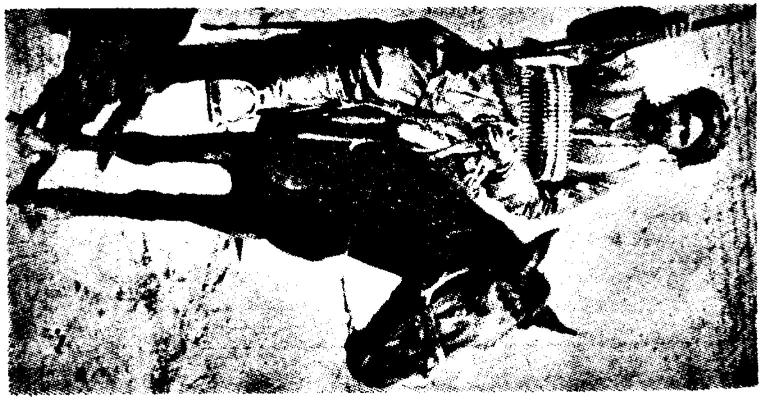

Մասօ

ներու ուղն ու ծուծը պարզ եւ հասկնալի էր։ Կեղծ չէր, թէկուզ փաստարկութեանց մէջ սխալներ լինէին։

— Ձեր ողբը Ալիի մահուան համար, մեր ալ ողբն է, ան Թուրանի բռնակալութիւնն է Իրանի վրայ, մենք միասին կը տառապինք Թուրանէն։ Մենք ձեր կողքին ենք եւ պատրաստակամ ու հաւատարիմ՝ ձեր պայքարին։ Ինչպէս որ Արշակ եւ Վաղարշակ եղբայրներ էին, մենք ալ ձեր եղբայրներն ենք։ Մենք ոչինչ չենք ուզեր ձեզմէ, միայն գիտցէք որ մենք ձեր հարազատներն ենք։

Վարդապետի այս խօսքերը պարապի չէին երթար։ Անոր զրուցակիցները այլ առիթներով եւ տարբեր բացատրութիւններով գիտէին՝ այդ ամէնը։ Գիտէին նաեւ, որ հայերը գործով ալ իրենց հետ են ամէն պարագաներու մէջ։ Փաստերը դիտելով ու նկատի առնելով, կը գտնէին որ այս ուսեալ վարդապետը, որ իրենցմէ աւելի աշխարհ տեսած է եւ գիտէ ամէն ինչ, նոյնպէս իրենց հետ է. վստահութիւն ու հաւատ ունէին անոր հանդէպ։ Եւ այդ պատճառով, փոքրաթիւ հայութիւնը եւ Թադէի վանքը առանձնաշնորհեալ վիճակի մէջ էին դրուած աւատապետական եւ բռնակալ այդ երկրին մէջ։ Հայերը կը համարուէին հաւատարիմներ եւ Սարտարի յենարաններ. անոնց երթեւեկը եւ ապահովութիւնը առանձին խնամքով կը յարգուէին։ Թափառաշրջիկներուն արգիլուած էր անցնիլ հայերու սահմանները եւ բռնանալ անոնց վրայ։ Հայերուն իրաւունք տրուած էր զինուիլ եւ հարկ եղած պարագային պաշտպանել իրենց կեանքն ու գոյքը։ Տուրքերն ալ որոշ չափի տակ էին դրուած եւ կամայականութիւններու առաջքն առնուած էր։ Սարտարը հայերը կը համարէր իր հովանաւորեալները եւ միայն մէկ պահանջք ունէր անոնցմէ՝ կ'ուզէր որ զէնք կրողները, որոնք իրենց տուներու պահպանման զինուորներն էին, նեղ պարագային լինէին իր կողքին, իբրեւ իր «սարբազները»։

Այդ Թուականին, Մակուայ մէջ Վարդապետի եւ Դաշնակցութեան դեսպանը ի հարկէ անպաշտօն Մեսրոպն էր, որին հետագային պատահեցի Վասպուրական։

* * *

Ամիսը մէկ անգամ, Վարդապետը քանի մը օրով դուրս կու գար իր վանքէն եւ դէպի Խոյ կ'ուղղուէր։

— Նամակով բան չի հասկցուիր, գնամ տեսնիմ իմ մեծաւորները ի՞նչ կ'ուզեն ինծմէ եւ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ աշխարհին մէջը։

«Մեծաւորները» Դաշնակցութեան Խոյի եւ Սալմաստի ներկայացուցիչներն էին։ Խոյի մէջ այդ ժամանակները Կոստին էր (որ փոխարինուեցաւ Մալխասով), իսկ Սալմաստի մէջ՝ Սամսոնը։

Պաշտօնական ծանօթներու հետ տեսնուելէն ետքը, ան աջ ու ձախ կը յայտարարէր, որ վանքի պէտքերը հոգալու համար գնումներու եկած է... Առանց վեղարի, առանց ձեւերու կը տեսնուէր իր փնտռած մարդոց հետ, եւ թէեւ եկած էր առանց բեռնակիր ձիերու, բայց կը վերադառնար բեռնբարձ ձիերով, որոնց բեռան մէջ ինչե՛ր էին լեցուած, այդ միայն ինքը գիտէր· թէ ո՞ւր կը պահուէին այդ բեռները, այդ ալ ինքը գիտէր միայն։

* * *

Մնացած ժամանակը, ան վանքէն դուրս չէր գար, կը մնար մինակ ճպռոտ աչքերով տնտեսին եւ ծառային հետ։ Քիչ կը խօսէր եւ արդէն որո՞ւն հետ պիտի խօսէր։ Այդ պատճառով ալ զինքը ուրբաթախօս կ'անուանէին եւ կը համարէին նոյնիսկ անհիւրընկալ եւ չար։ Ուխտաւոր չէր գար վանքը։ Ո՞րտեղէն եւ ինչպէ՞ս պիտի գային այդ երկրի մէջ, ուր մարդոց գլուխը աւելի աժան էր քան սոխի գլուխը։ Եթէ գային իսկ, օթեւանելու տեղ չունէին եւ ստիպուած գիւղին մէջ պիտի պատսպարուէին։ Վանքի նախապէս շինուած հիւրանոցները քանդուած էին եւ վարդապետը բնաւ միտք չունէր զանոնք վերանորոգելու։ Կային նորոգուած միայն երկու սենեակ, ուր ինքը կ'ապրէր եւ ուր պիտի սեղմուէին անխուսափելի եւ անհրաժեշտ անցորդները։ Անծանօթ մարդիկ, ինչ ազգի ալ պատկանէին, տեղ չունէին վանքին մէջ։ «Մեզմէ շատուոր, մեզմէ ուժեղ կրնան լինել եւ մեր գլուխը կրնան աղել, կ'ըսէր, մեր պաշարը պիտի սպառեն եւ մեր մենակութեան իմաստը պիտի հասկնան»։

Մէկ քիլոմեթր հեռու գտնուող գիւղացիք ալ չէին գար վանք, չտեսնելու համար անհիւրընկալ վարդապետը։ Հոն՝ գիւղին մէջ, կ'ապրէին Յովհաննէսը եւ Մելքոնը, որոնք վարդապետի հաւատարմատարները, սարբազները եւ փոխանորդներն էին։ Վանք եկողները նախ անոնց կը դիմէին եւ յետոյ վանք մտնելու իրաւունք կը ստանային։ Անոնք սենեակներ ունէին վանքի հիւրերը ընդունելու, լինէին օտար թէ հայ, Երկրէն եկող սուրհանդակ, թէ զինուոր։ Մեզ պէս «պարոնները» միայն վանքի մէջ կը պատսպարէին, երբ «հիւրերու» ինքնութիւնը արդէն պարզ էր վարդապետին։ Անոր այս վարմունքը անհասկնալի եւ վանիչ էր անծանօթներուն եւ այդ պատճառաւ ան բնաւ չէր սիրուեր։

Ասկէ չպիտի հետեւցնել թէ վանքը կզզիացած էր եւ որ անոր վարդապետը՝ իր պատեանին մէջ քաշուած՝ աշխարհէն առանց լուրի կը մնար, թէ ան կտրուած էր ժողովուրդէն եւ գործէն։ Մօտիկ Կարէնի կէտին մէջ, ան ունէր քիւրտ բարեկամներ, տարբեր խաւերէ, որոնց պարտքն էր շաբաթը մէկ անգամ այցելել վանքի գիւղը եւ անցած դարձածի մասին տեղեկութիւններ տալ։ Նոյնը եւ այլ կէտերու մէջ։ Անոնք կու գային Մելքոնի տունը եւ իրենց տեղեկութեանց տոպրակը դատարկելով, կ'ուտէին, կը խմէին ու իրենց մէջքի տոպրակը քիչ մը ալիւր, ցորեն լեցնելով, կ'երթային։ Կ'երթային նորէն վերադառնալու համար։ Բացի ատկէ, հայտարանցի Մուստաֆա բէյը, Համիտիէ գունդերու գայմագամը, իր ցեղով խռովեր էր թուրք կառավարութենէն եւ հաստատուեր պարսից սահմանի երկայնքը, կեդրոն ունենալով Կարէնին։ Անոր ցեղի մէջ հաստատուած էր Պիթլիսցի Սլաքը (Արմենակ Օխիկեան) իբր Դաշնակցութեան դեսպան, եւ այնքան գրաւած էր Մուստաֆա բէյի սիրտը, որ դարձած էր անոր ընտանիքի մտերիմ անդամը· բժիշկի անուան տակ կը շրջէր անոր ազդեցութեան տակ եղած շրջանները։ Երբ ես վանքն էի, այդ ատենը ձերբակալուեցաւ տաճկաց սահմաններու մօտ եւ տարուեցաւ Վանի բանտը· Մուստաֆա բէյը ջանքեր կը թափէր անոր ազատման համար։

Մուստաֆա բէյի ցեղի դիմաց՝ Ալական լերան միւս երեսը, Աբաղայի շրջանի տէրն ու տիրականը Նորէն Հայտարանցի Մեհմէտ Սըտըք («Կուփ Մահմատ») կոչեցեալն էր, կարծեմ Համիտիէի գնդապետի աստիճանով։ Ան շատ համակիր էր մեր աշխատանքներուն եւ նպատակներուն։ Խաչանն էր անոր կեդրոնը (Աբաղայի մէջ), իսկ պաշտօնական կեդրոնը Բերկրին էր։ Թէ ի՞նչ գործեր կը դառնային այդ շրջանին մէջ՝ կը վերաբերի Վասպուրականի պատմութեան, բայց այդ շրջանէն էր, որ շնորհիւ Կուփ Մահմատի բարեացակամութեան, կանոնաւոր սուրհանդակային եւ փոխադրական ճանապարհ էր բացուած դէպի Թադէի վանքը։ Այս «հիւրերը» կ'անցնէին Յովհաննէս–Մելքոնի բովէն եւ անոնցմէ կարեւորները կ'ընդունէր Վարդապետը, իսկ անկարեւորներուն Յովհաննէս–Մելքոն ճամբան ցոյց կու տային։

Մի երրորդ կէտ ալ կար, որ խիստ կարեւոր էր տեղեկութեանց, սուրհանդակային եւ մասամբ փոխադրական գործին համար։ Իր մականի տակ էր Քիշմիշ Թափա գիւղը· ան կը գտնուէր Պայազիտէն 30 քիլոմեթրի վրայ, իսկ Ծաղկանց լեռներէն՝ նոյն հեռաւորութեան։ Ծաղկանց լեռները (Ալատաղ) բնակուած էին Հայտարանցի ցեղերով, որոնց մէջ Ալի բէկը իր ընտանիքով մեզ շատ համակիր եւ գործակից էր։ Անոր մօտ կը գտնուէր Քղեցի Պօղոսը (որուն Գեղեցիկ Պօղոս կ'ըսէին)· ան հոն էր Երեւանի Կ. Կ.ի եւ Երկաթի կողմէ։ Այդ կէտը սուրհանդակային, զէնքի եւ մարդկանց անցկացնելու կայան էր եւ ամէն լուրերի կեդրոն։ Երբ կը վտանգուէին գիծերը, Պօղոս կ'օգտուէր Ծաղկանց լեռներէն, կապուելու համար ուղղակի Քիշմիշ Թափայի հետ, ուր կը սպասէր Վարդապետի եւ Պօղոսի հաւատարիմ, խուփ բերան Յովսէփը։ Վարդապետը շատ մտահոգ էր, որ վաղուց է ինչ լուր չունի Քղեցի Պօղոսէն եւ Յովսէփ ալ գրած էր, որ շատ մտահոգ է անոր մասին։

* * *

Վերի բացատրութիւններէն պիտի հասկցուի, որ Թադէի վանքը, թէպէտ մեկուսացած, ճամբաներէն դուրս ընկած մի ճգնարան էր, բայց այնպէս էին գործերը դասաւորած, որ գիշեր ու ցորեկ աշխատանքի մէջ էր։ «Մենաւորը» աշխարհի լուրերու աղբիւր էր, շնորհիւ քիւրտերու եւ սուրհանդակներու։ Պիտի զարմանաք ըսածներուս, եթէ չէք գիտեր քիւրտերու բնաւորութիւնը։

Քիւրտը, մանաւանդ թափառաշրջիկը, ծարաւի է լուրերու, որովհետեւ չի կրնար իր հօտերու հետ խօսիլ· ան կարօտ է խօսքի։ Խօսքը անհրաժեշտ է անոր՝ իր գոյութեան եւ շրջանի ապահովութեան համար ալ։ Ուստի, լերան կատարը լինի ան, ճամբու վրան, թէ գիւղի մէջ, ճամբորդը կը չափէ, կը կշռէ եւ անկէ տեղեկութիւններ կը քաղէ, կարեւորէն մինչեւ անկարեւորը։ Ան անմիջապէս լուրը կու տայ իր հարեւանին եւ լուրը բերնէ բերան իսկոյն կը տարածուի· կարեւոր լուրեր անմիջապէս գոռալով լեռնէ լեռ կը կանչէ, վտանգը նշաններով կը յայտնէ, ծանօթ անծանօթի իր գէտցածը կ'ըսէ, հարցումներ կու տայ եւ օդի մէջ տեղեկութիւնները կայծակի պէս կ'երթան։ Ձիաւորը անոր չի հասնիր, ոչ ալ հեռագիրը անոր կը հասնի։

Լուրերը «բերնէ բերան կը դառնային գերան», բայց էութեան մէջ ճշմարտութեան կորիզը կը պահէին եւ բնաւ չինծու եւ սուտ չէին լինիր։ Յետոյ վանք կը հասնէին սուրհանդակները նամակներով, որոնց մէջ լուրերը մաղուած չափազանցութիւններէ՝ կու տային եղելութիւնը մերկութեամբ։ Այսպիսով Թադէի վանքի վարդապետը ծանօթ էր Երկրի անցուդարձին, ինչպէս Կովկասի նոյնպէս Պարսկաստանի մէջ եղածներուն եւ լինելիքներուն։

Այս տեղեկութեանց հիման վրայ էր, որ դէպի Երկիր կ'ուղղուէին շալակաւորներ, գործիչներ, զինուորական խումբեր։ Ոմանք՝ բախտաւորները, տեղ կը հասնէին, ոմանք կէս ճամբուն կը մնային· այդ կախուած էր հաւաքուած լուրերու արժէքաւորումէն։ Թադէի վանքը ընդհանրապէս քիչ կը սխալէր եւ լաւ կ'ընթանային անոր գործերը, որոնք Գէորգ Ծայրագոյն Վարդապետի խորհուրդին արժէք կու տային:

Վարդապետը համեստ էր: Ան ինքզինքը ծառայ կը համարէր Թադէի վանքին եւ իր այդ հանգամանքով ալ կ'ենթարկուէր իր հոգեւոր պետերուն, սակայն անոնք հեղինակութիւններ չէին իրեն համար: Ան կ'ենթարկուէր նաեւ կուսակցական աստիճանաւորումին, իրմէ անարժաններու հրամանը կը կատարէր: Բայց անոր համար միակ հեղինակութիւնը Ռոստոմ ըսուած մէկն էր, որը զինք գտած էր եւ մըղած դէպի Թադէի վանքը եւ զոր մինչ այդ ես ոչ տեսած էի եւ ոչ ալ գիտէի թէ ո՛վ է:

* * *

Արդէն 10 օր կար, որ վանքն էինք: Բժիշկ Ռուբէնը վաղուց վերադարձած էր Խոյ: Այլեւս ոչ աղմուկ, ոչ ծիծաղ, ոչ իսկ խօսակցութիւն: Շահբազ Վարդանը բոլորովին համր էր դարձած, երեսին նայողը կը կշտանար իր մտահոգ դէմքէն: Ան չարունակ վանքի ջաղացքը կ'երթար, ինքն իրեն աշխատանք էր ստեղծած, — կը նորոգէր քանդուածները եւ կը քանդէր շինուածները: Տնտեսի հետ խօսիլ չէր լինի, բացի բացականչութիւններէն: Վարդապետի օգնականը միշտ զբաղուած էր: Որո՞ւ հետ ուրեմն պէտք էր խօսիլ: Կը մնար միայն Վարդապետը, եթէ անոր հաճելի մարդ դառնայի: Այդ ինձ յաջողուեց եւ ան կամաց կամաց սկսաւ բացուիլ ինծի:

Ինծի մեծ զարմանք պատճառեց, որ Ռազի կռուի մանրամասնութիւնները ինձմէ լաւ գիտէր: Ան գիտէր մեր եկած ճամբաները, որ ես չգիտէի. գիտէր մեր սահման անցնելու եւ նկատուելու պարագաները, զորս մեզմէ ոչ ոք գիտէր. Թշնամու ովքեր լինելը գիտէր եւ անունով կը յիշէր սպաննուածները, մանաւանդ քրտերունը: Եթէ Վարդապետին ըսածները միտքս պահէի, մանրամասնութեամբ պիտի հասկնայի Ռազիի կռուի նկարագիրը, առանց բանաստեղծութեան:

Սկսայ հետաքրքրուիլ անցեալ դէպքերով, որոնք քիչ մը տարբեր էին ցարդ լսածներէս, եւ այդ լսածներս խառնելով մեր գիտցածին հետ, կ'ուզեմ ներկայացնել 1904ին սահմաններու վրայ պատահածները, որքան որ մնացած են յիշողութեանս մէջ:

⊠

Հաճի Լեւոնի խումբը, — Լեւոնը հաճի չէր, բայց այդպէս կը կոչէին: Ախլցխացի էր, այն խումբէն որ դիւցազուններու խումբ կոչուելու արժանի է, — Ասլանը, Ուսուլ Խաչոն, Աշըգը եւ միւսները, համեստ, անձնազոհ ու քաջ: Արդէն երբ Գիւմրի էի, ինձ ըսած էին որ Վան գնալու համար ուշացած եմ. «Հաճին գնաց արդէն»: Ահա թէ ինչպէս.—

Հաճի Լեւոնի խումբը, որ բաղկացած էր ընդամէնը վեց ձիաւորէ, ռազմամթերք կը տանէր իր հետ: Ապրիլ 17ին, ձիւնհալքին, կը մեկնին Սալմաստէն դէպի տաճկական սահմանը: Առաջին օրը կ'անցնին առանց փորձանքի. երկրորդ օրը անոնց ընդառաջ կու գան վեց բարեկամ քրտեր, որոնք կը նախազգուշացնեն թէ մատնուած են եւ ճանապարհները բռնուած են թշնամիին կողմէ: Սակայն ետ դառնալը նամուսի դէմ էր: Աստուած կը կանչեն ու առաջ կ'երթան:

Հասնելով քրտական շրջանները՝ խումբը կը հետապնդուի քրտերու կողմէ: Արագավազ ձիերու վրայ ֆետայիները առաջ կը շարժին եւ, քանի մը քրտեր գետին փռելով, ճամբայ կը բանան ու կը հասնին Լիմ գիւղի մօտերը: Քրտերը հանգիստ չեն տար այստեղ ալ, կը պաշարեն ֆետայիները, որոնք կը ստիպուին ձիերէն վար իջնել եւ դիրք բռնելով կռիւ ընդունիլ: Ձիերու մէկ մասը կը սպաննուի թշնամիի գնդակներէն, իսկ մնացեալ ձիերն ալ կը կորսուին ֆետայիներու գնդակով, որպէսզի չիյնան թշնամիի ձեռքը: Այսպէս կռիւը կը շարունակուի մինչեւ երեկոյ. քանի մը քրտեր եւ ոստիկաններ եւս գետին կը փռուին, բայց կը սպաննուի վանեցի Յովհաննէսը, Չոլ Աղան, որ այնքան կը շտապէր Վան՝ օր առաջ զեկուցում տալու ընկերներուն Ընդհ. ժողովի որոշումներուն մասին:

Խումբը գիշերը կը ճեղքէ թշնամիին շղթան եւ յաջողութեամբ կը հասնի Վարագ, ուր արդէն ազատ էր ամէն վտանգէ:

Վանի զինապահեստները կարգի կը դրուին, բայց ամենէն անհրաժեշտը Վանի համար, անոր Ընդհ. ժողովի պատգամաւորը չկար. ան սպաննուած էր թշնամիէն:

Երկաթի եւ Քղեցի Պօղոսի խումբը·— Եթէ այնպէս մը պատահէր որ զիս համոզած ըլլար եւ որոշած լինէի անոր հետ գնալ Նեմրութ, այլեւս գոյութիւն պիտի չունենայի, կը մտածէի, լսելով անոր մասին եղած պատմութիւնները:

Երկաթ եւ Քղեցի Պօղոս Մայիսի կէսերուն կը վերցնեն ռազմամթերք, դրամ եւ 35 ֆետայիներ ու Իգտիրէն ճամբայ կ'իյնան: Կը կտրեն սահմանի լեռները, կ'անցնին Ալաշկերտի դաշտը ու կը հասնին Միրզաջանի մօտերը, ուր հանգստանալէ ետք Մայիսի վերջին օրերուն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Ախլաթ, Սասուն հասնելու նպատակով:

Արճէշի մօտ, Սոսկուն ըսուած հայ գիւղին քով, Խոջալուի հովիտին մէջ, խումբը հանգիստ կ'առնէ, հանդիպակաց քարայրներուն մէջ: Քղեցի Պօղոսը (Թոխմախ) երկու Աբրոներու հետ կ'իջնէ Սոսկունի ջաղացքը հաց բերելու համար: Կը ճանչցուի հոն գտնուող քրտերու կողմէ եւ կը սպաննուի անակնկալ կերպով Աբրոներէն մէկուն հետ, իսկ միւս Աբրոն հազիւ կ'ազատի:

Քրտերը հաւար կը ձգեն եւ շուտով ամէն կողմէ աշիրէթներ, ոստիկաններ եւ զօրքեր կը պաշարեն Խոջալուի հովիտը եւ բռնելով քարայրներու բերանը՝ անձնատուութիւն կը պահանջեն: Ֆետայիները հարկաւ կը պաշտպանուին եւ կատաղի կռիւ կը մղեն: Կը սպաննեն բաւականաչափ քրտեր: Բայց ահա գնդակ մը կ'իյնայ այն վայրին մէջ, ուր կը գտնուէր Երկաթը եւ կը դպնայ ձեռնառումբի մը, որ կը պայթի եւ իրեն հետ կը պայթեցնէ վառօդի եւ ռումբի շեղջերը: Այրը իր մէջի մարդկանցով տեղէն կը ցնցուի եւ քարաժայռերը ֆետայիներու արիւնոտ դիակներու կտորուանքներ կը ժայթքեն, թաղելով իրենց տակ ոստիկաններու եւ քրտերու դիակներ եւս: Ամբողջ խումբէն հազիւ եօթ հոգի ողջ կը մնայ. ընդհանուր գոռում-գոչումէն օգտուելով, անոնք դուրս կը թռչին եւ կը բարձրանան լեռը: Այդ փոքրիկ խումբը մինչեւ երեկոյ լաւ կռիւ կը մղէ եւ քանի մը տասնեակ քրտեր ու ոստիկաններ կը սպաննէ: Եօթը ֆետայիներէն մէկը, Քանաքեռի կողմերէն հին ռուսական զինուոր մը, կարծեմ Գասպար անունով, մեծ հռչակ կը հանէ քրտերու մէջ իր քաջագործութիւններով: Ան կը սպաննէ բաւական թիւով քիւրտ թոռուններ: Երբ գիշերը վրայ կը հասնի ու կռիւը կը դադրի, ֆետայիներէն ոչ ոք ի վիճակի կ'ըլլայ գտնելու ճամբան. միայն առաւօտուն, երբ Մասիսը կ'երեւնայ, զայն կը բռնեն իբրեւ ուղեցոյց:

Քրտերը սակայն հանգիստ չեն ուզեր տալ ֆետայիներուն, որոնք ոչ մէկ գնով կ'ուզեն անձնատուր ըլլալ, եւ դարձեալ ամբողջ օրը կը հարկադրուին կռիւ մղել թշնամիին դէմ: Քարերու ետեւ դիրք բռնած՝ անոնք բազմաթիւ քրտեր գետին կը գլորեն, բայց իրենք ալ կը հիւծին: Ի վերջոյ ողջ կը մնան միայն երկու հոգի, որոնց մէջ նաեւ Գասպարը: Յոգնած ու քաղցած՝ անոնք կ'երթան Մասիսի ուղղութեամբ: Միւս օրը նորէն կռուի կը բռնուին հետապնդող քրտերու հետ: Այս անգամ կը սպաննուի Գասպարի ընկերը, իսկ ինքը՝ Գասպար, կիսամեռ վիճակի մէջ գերի կ'իյնայ քրտերուն ձեռքը, որոնք անոր անսահման քաջութեան ի պատիւ չեն սպաններ զայն, այլ կը խնամեն ու կը տանին Պայազիտի փաշային նուէր: Մինչեւ Սահմանադրութիւն, Գասպար կը մնայ բանտին մէջ, յետոյ կ'ազատուի: Յայտնի չէ թէ ի՛նչ եղաւ այդ հերոսը: Քրտերու երգերուն մէջ մինչեւ այժմ ալ կը փառաբանուին անոր քաջագործութիւնները(*):

◆

Երկաթի խմբի աղէտի օրերուն էր, որ Նիկոլ Դումանի խումբը միաժամանակ կը փորձէր անցնիլ Ռաղիի վրայով դէպի Վարազ: Այդ մենք տեսանք արդէն:

Երբ, անկէ վերադառնալով, ես արդէն վանքը կը գտնուէի, մի սեւ օր, Գէորգ Վարդապետ սգաւորի նման վերադարձաւ գիւղի իր գործակալներու մօտէն, եւ հազիւ ինքն իրան պահելով ըսաւ.

— Փոխիկն իր ձիաւորներով ջարդուած է. մարդ չէ ազատուած...

Այդ բօթի վրայ ես պապանձուեցի եւ քար դարձայ, կարծես մի գնդակ եկած գլխուս էր զարկած: Վարդան, որ դանակով մի փայտ կը տաշէր եւ ինչ որ բան կը շինէր, նայեց վարդապետին, իր կոպերը արագ արագ շարժեց եւ կանչեց.

— Մարդ իր բոյէն աւելի չի կրնար թռչիլ...

— Այդպէս մի խօսիր, Վարդան ջան, դուն ալ մի օր քու

(*)1908ի վերջերը, երբ Պայազիտէն անցայ, տեսայ Գասպարի բանտը, բայց ինքը դուրս էր ելած: Անոր առասպելական քաջութեան մասին ծերէն ինձ կը պատմէին՝ համեմած գերմարդկային առասպելներով:

Կը կարծեմ թէ Ե· Սարգսեանի մանկական յուշերի մէջ յիշուած հերոսը այդ նոյն Գասպարը պիտի լինի:

բոյէդ վեր կը թռիս, երբ երկրի մէջ եղած ընկերները «օգնութիւն, օգնութիւն...» կանչեն:

Վարդան չպատասխանեց. տաշած փայտը գետին զարկեց, դանակը ծալլեց եւ մեզմէ հեռացաւ: Ես ալ հեռացայ անխօս: Եւ երեք հոգի երեք բաժին եղանք. ամէն մէկս մեր գլխու եկածի մասին կը մտածէր: Ճպուռ տնտեսի թանապուրը կը սառէր, ոչ ոքի բկէն (կոկորդէն) ներս չէր երթար:

Այս բացականչութիւնները երկու ծանր քարերու նման իմ սրտի վրայ ամուր նստեցան:

Գիշերը Մելքոնին ճամբած ենք Խոյ, առաւօտ գիշերանց Վարդապետն է կորած, գնացած է Կարէնի, լուր հաւաքելու: Կէսօրին Վարդապետը վերադարձաւ եւ ըսաւ.

— Լուրը հաստատ է: Տարբեր աղբիւրներէ եկած սեւ լուրերը ճշդուեցան եւ տեղն ու տեղը հասկցանք հետեւեալը: —

Փոխիկի խմբի բնաջնջումը.— Վանէն լուր կու գայ Սալմաստ եւ Խոյ, թէ Սասունը վաղուց ինկած է, բայց կռիւը ահա կը սկսի Վանի մէջ: «Սաղ էք թէ սաղ չէք, մեզ օգնութեան հասէք»: Երբ այս կը լսեն Փոխիկը եւ ազերքը, մէկ խօսք կը լինին եւ կ'որոշեն անմիջապէս Երկիր անցնիլ: Խօսքեր ալ կը լինին, որ Նիկոլ հակառակ է զինուած կերպով Երկիր անցնելուն, բայց եղած են առարկողներ, թէ Նիկոլ Երկրէն չէ, անոր սիրտ չի ցաւի, երկու փշատոց զարնելով յետ փախած կորած է եւ դրա համար ալ Երկիր գնալուն հակառակ է: Այսպէս ըսելով, կ'որոշեն երթալ Արտաւլ լերան փէշերով, բայց խուսափել Զուխը անցնելէ, այլ Սարայի տակով գնալ ուղիղ դէպի Վարագ:

Անոնք 14 ձիաւոր կը լինէին: Առաջնորդը նորէն այն Սասոն է, որ փրկած էր մեր խումբը իր հաւատարմութեամբ եւ պարզութեամբ: Կային նաեւ Սահակն ու Գրէն, Սարայի շրջանի ասորիներէն, թէ' հին քաջ ֆետայիներ եւ թէ տեղի բոլոր պայմաններուն ծանօթ: Բացի մի քանիսէն, խմբի անդամները հին զինուորներ էին, Երկրի լեռներու մէջ մեծցած եւ բազմաթիւ կռիւներու մասնակցած, այնպէս որ ամէնքն ալ վստահ եղած են, թէ պիտի հասնին իրենց նպատակին: Այդ վստահութիւնը, սակայն, չարդարացաւ եւ ամէնքն ալ մեռան, ըստ իս մի շատ պարզ պատճառով, զոր թերացած էին հաշուի առնել եւ զոր Նիկոլ Դումանի գլխաւոր մտահոգութեան առարկան կը կազմէր: Նիկոլի պատգամն էր՝ «Այնպիսի ամայի ճանապարհներով գնալ որ ոչ

ձիերու սմբակներու ձայն լսուի, ոչ մեզ տեսնող լինի գիշեր թէ ցերեկ, եւ կամ եթէ տեսնեն՝ գոնէ ուշ տեսնեն»: Այդ հնարաւոր էր միայն ձմեռը, մինչեւ Ապրիլ ամիսը կամ այդ ամսոյն վերջը: Այդ առեն, սակայն, ձիւնը կը խանգարէր քալելուն: Ճամբորդել կարելի էր, ուրեմն, Մայիսի վերջը, ըստ եղանակի, Արտօսի բարձունքները քերելով, երբ հովիւ ու քոչուոր լեռներ չէն ելած: Միւս ժամանակները, անպայման գնացած ուղին ժամ առ ժամ կը հասկցուէր, շուտ կը նկատուէր եւ այդ պատճառ կը լինէր գացողներու մահուան:

Փոխիկ մեզմէ մի երկու շաբաթ յետոյ ճամբայ ելաւ. լեռները բռնուած էին արդէն հովիւներով եւ քոչուորներով, եւ անոր խմբի շարժումները բոլոր վայրերում կը նկատուէին: Թէեւ Սասոն նոյն ճամբով կը տանէր ինչ որ մեր խումբը առաջնորդած էր, բայց այդ ճամբան արդէն թակարդ էր, որ կ'երթար Ռազլի ձորը, ուր նախապէս կը սպասէին թէ' Սարայի զօրքը, թէ' սահմանապահները, թէ Համիտիէ գնդերը եւ խուժանը: Արշալոյսին Փոխիկի փոքր խումբը արդէն ծանր կռուի մէջ էր եւ մինչեւ կէսօր անոր հաշիւը փակուած էր:

Ոչ ոք խմբէն չազատուեցաւ, որ մօտաւոր գաղափար տար անցած դարձածէն: Պատմողները քրտերն են եղած, որ յաղթանքով կը յիշէին այդ կռիւը: «Համարեա նոյն դիրքերն էին բռնած այս կռուին, ինչ առաջին անգամ: Բայց մենք պատրաստ էինք այս անգամ եւ գիտէինք անոնց քանի հոգի լինելը եւ ինչպէս զինաւորուիլը: Երբ արեւն ելաւ, մենք մօտեցած էինք անոնց տանոց աղմուկի մինչեւ մի քանի հարիւր քայլ հեռաւորութեամբ: Սարայի զօրքի առած նշանին վրայ, չորս կողմէն յարձակում տրինք, ամէն մէկը իրեն համար նշանակած դիրքին վրայ: Երեք դիրքերէն երկուքը առինք. ոչ ոք չուզեց անձնատուր լինել, սպաննեցինք: Մէկ դիրք էր մնացել, չորս հոգիով դրաւուած, վրան դրօշակ քաշուած: Ներս մտանք անոնց մէջ, եւ իրարու խառնուեցանք քարերու մէջ: Կը կռուէին մաուզերով, դանակով: Վիրաւորները չհաշուած՝ ութը դիակ մնաց դիրքին մէջ եւ կանգնած դրօշակը: Կէսօրէն յետոյ նորէն յարձակեցանք եւ այս անգամ երկու դիակ գտանք ջան ֆետայիներէն: Դրօշակը վար առինք, բայց միւս դիակները չգտանք, կարծեցինք որ փախած ազատած են: Հարիւր քայլ հեռուն, մի ժայռի մէջ երկուքի տեղը գտանք: Ինչ արինք, անձնատուր չեղան: Մէկը ռուս էր, միւսը քրտերէն կը հայհոյէր: Հասկացողներ եղան, որ այդ մէկը Սասոն էր, Կաղզուրցի Սասոն: Ինչքան համոզեցինք, անձնատուր չեղան: «Աղ ջան ֆիտանամ», կը կանչէր. «Աղ բու է Հայաստանը», կը գոռար: Մէկ գնդակ գըլխուն հասաւ եւ ան մեռաւ: Գլուխը կտրեցինք տարինք Վանի վալիին նուէր: Ռուսը մինչեւ վերջ կռուեցաւ եւ նոյնիսկ քիչ մնաց, որ մեր մէջէն փախչէր։ Մէկ զօրք մօտեցաւ ետեւէն եւ խանչալով թիկունքէն հասցուց եւ կռիւը վերջացաւ։ Իրենց թիւէն շատ աւելիով մենք մեր դիակները հաւաքեցինք»։

Այս պատմութիւններէն կարելի էր եզրակացնել, որ այն դիրքին մէջ ուր դրօշակ էր կախուած, Փոխիկն էր եղած։ Մատոյին անոր կողքին լինելը հաստատ էր, ինչպէս եւ Սուրէնը, որ իր յամառութեամբ Գուգարքի քաջերը կը յիշեցնէր։ Ես անոր շատ կապուեցայ մեր կռուի ատեն, երբ իմ ձեռք դողաց հօրը զարնել, իր որդու դիակին վրայ, իսկ ան չվախեցաւ ու խփեց ծերունին, առաջնորդուելով այն սկզբունքէն, որ կռուի մէջ խնայել չկայ։ Այսքանը կռուի մասին լսածներէս։

Մի քանի խօսք ալ Փոխիկի խմբին մասնակցող իմ ծանօթներու մասին։ Ատոնք էին՝ Փոխիկը, Յակոբը(*), Սուրէնը, Մըստոն, որ քիւրտ էր, Գրէն եւ Սահակը, որոնք ծագումով ասորի էին եւ կրօնքով ալ՝ նեստորական, բայց հայէն աւելի հայացած էին եւ կը խօսէին մեր լեզուն։ Մնացածներին տեսած եմ, բայց մոռցած եւ չեմ խօսած անոնց հետ։

Փոխիկի եւ Յակոբի հետ ունեցած տեսակցութեանց եւ խօսակցութիւններու մասին յիշատակած եմ արդէն։ Առաջին անգամ վատ տպաւորութիւն ձգեցին վրաս, բայց յետոյ ամենալաւ կերպով տպաւորուեցայ անոնցմէ։ Այս երկուքը արտաքինով իրարու հակապատկեր էին. Փոխիկը թուխ էր, Յակոբը՝ չէկ, գերմանացու նման, բայց երկուքի ալ ծնօտները լայն էին եւ հաստատուն, ինչպէս կը լինին կամակորներունը։ Անոնք թիկնեղ էին, արեւով թրծուած եւ խոժոռ աչքերով, թէեւ մէկուն աչքերը թուխ էին, իսկ միւսինը՝ կապոյտ։ Երկուքի նմանութեան պատճառն այն էր, որ միեւնոյն երկրէն՝ Լեռնապարի անդունդներէն ծնուած էին։ Երբ միմեանց հետ կը խօսէին, ես բան չէի հասկնար։ Այս երկուքն ալ իրարու մտերիմ էին։ Անոնք ընկերներն էին Ջաթոյի, Շերոյի եւ Բաղիկի, ուրեմն հին զինուորներ էին։ Կը սիրէին մեծ Վարդանը, որ իր վերջին խօսքը ամէնքէն ետքը կ'ըսէր, իսկ Նիկոլը շատ

(*) Յակոբը Դարմոյի տեռորը կատարողն էր։ Նա սպանած էր իր հին ընկերը, կուսակցութեան որոշումով։ Դարմոն վասպուրականցի զինուորներից էր եւ յայտնի էր իր քաջութեամբ։ Բայց մի թերութիւն ունէր՝ ուրիշների կիները գլխէ կը հանէր եւ երբեմն ալ բռնութիւններ կը գործադրէր հասարակ ժողովրդեան վրայ։ Այդ անհամապատասխան էր թէ՛ կուսակցութեան կարգապահական օրէնքներուն եւ թէ ընկերներու մէջ արմատացած վարք ու բարքին։ Եւ անոր համար հրաման բերին մահուան վճռի, զոր ստորագրեց Սամսոն եւ գործադրուեցաւ։

չէին սիրեր, որովհետեւ վերջին խօսքը առաջ կ'ըսէր եւ ճակտին կ'ըսէր։ Ատոր համար, թէեւ զայն կը յարգէին, բայց անկէ չէին ախորժիր։ Փոխիկը եւ Յակոբը երկար ժամանակ եղած էին Նիկոլի եւ Վարդանի ընկերը, աւելի շուտ՝ անոնց զինուորները։ Դերիկի կռիւներուն մէջ բազմաթիւ արկածներ անցուցած էին։ Ի վերջոյ, անոնց շնորհիւ էր, որ Վարդան դարձած էր Խանասորի ընդհանուր հրամանատար, Նիկոլ՝ միայն յիսնապետ, Փոխիկը, որ անոր զինուորն էր՝ հարիւրապետ։ Փոխիկ զարմացած որ մեր գալուն ինքը չընդունուեց Նիկոլի կողմէ ոչ իսկ պարզ զինուոր, այդ վիրաւորական չէր գտներ եւ չէր բացատրեր քէնով, ու կը հասկնար որ ատոր միակ պատճառն այն է, որ ինք պէտքական չէր համարուեր Երկրին համար։

Երկար տարիներ, անոնց մօտիկ ընկերներ եղած էին քիւրտ Մստոն, Գրէն եւ Սահակը (ասորիներ) եւ Աւտոն, որ մեր կռուին սպաննուեցաւ։ Անոնք Փոխիկի արկածներուն մասնակից եղած էին, եւ այս երկու կռուին անոնք նորէն միացան միւս աշխարհին մէջ(*)։

Սուրէնը անոնց հին ընկերը չէր։ Ան աւելի երիտասարդ էր եւ անոնց համար՝ «օտար երկրէն». բայց եւ այնպէս շատ գնահատուած էր իբր գիտուն զինուորական. ան դաստիարակ էր եւ զինուորական մարզիչ։ Փոխիկն անոր կարիքն ունէր, ուստի եւ բաժանեց զայն իր զոյգէն՝ Գրիշէն եւ Սարբազ Խեչոյէն։ Ի՞նչ էր բուն անունը, չգիտցանք։ Ան ախալքալաքցի էր, կարծեմ Խանչալի գիւղէն։ Ես անոր մասին գիտցածս արդէն ըսած եմ, բայց անոր գեղեցիկ դէմքը բնաւ չեմ կրնար մոռնալ։ Ան պէտք չէ, որ մեռնէր այդպիսի մահով, թէկուզ մեռցնելու արհեստը լաւ գիտէր։

Ծանր ազդած էր բոլորիս վրայ Փոխիկի եւ իր խմբի կորուստը, եւ ես ու Վարդանը, որ այստեղ եկած էինք նոյն

(*) Եթէ մենք ունինք շատ զոհեր քրտերու համար, Մստոն այն քրտերէն էր, որոնք նահատակուեցան հայերու համար։ Ինչպէս գնահատելի է Սէյտոյի, Ջաւէնի արիւնը յանուն քրտական գործի, եւ պիտի ապագային թանկ լինին այդ մարդիկ քրտերի համար, ինչպէս եւ Թոխմախ եւ Քդեցի Պօղոս, եւ կամ Տերսիմի Քեռին եւ ընկերները, այնպէս ալ հայերուս համար թանկ պիտի լինի եւ արժէքաւոր Մստոյի արիւնը, որ աւելի գնահատելի է, քան թէ նրա հետ ընկած բոլոր հին եւ հայ ընկերներունը։

ճամբով գնալու, կը մտածէինք որ շտապելը եւ յամառիլը սատանի գործին կու գայ։ Եւ կը համբերէինք։

⊠

Լեռներու կատարները ձիւնէն ազատած են եւ կանաչով պատուած։ Խաշնարածները քայլ առ քայլ լեռները բարձրացած են իրենց հօտերով։

— Շարժիլ չի լինի, պիտի սպասել, եթէ Երկաթի ու Զոջ Աղայի հալին չենք ուզեր ընկնիլ, կ'ըսէր Վարդանը։

Ես համամիտ էի։ Եւ ահա մի նոր սեւ լուր եկաւ Մակուի եւ Քիշմիշ Թափայի կողմէն։

Հնչակեաններու խումբը.— *Դաշնակցականները չէին միայն, որ տագնապուած էին Սասունին օգնելու բուռն մղումով, այլ ամբողջ Անդրկովկասի հայութիւնը. նոյնիսկ Դաշնակցութեան հակառակորդ կազմակերպութիւնները դէպի Սասուն կը ձգտէին։ 14 հոգիէ բաղկացած հնչակեաններու խումբ մը Յուլիսի սկիզբին կ'անցնի ռուսական սահմանը ու կը մտնէ Ալաշկերտ՝ Սասուն-Մշոյ Դաշտ երթալու համար։ Քիւրտերն ու տաճիկները տեղեկութիւն կ'առնեն խումբի մասին եւ կը շրջապատեն զայն Իւչքիլիսէի մօտ։ Երկար եւ յուսահատ կռիւ մը տեղի կ'ունենայ, որու ընթացքին խումբը հերոսական դիմադրութիւն ցոյց կու տայ։ Ի վերջոյ բոլորն ալ կը սպաննուին, իրենց հետ գերեզման տանելով 20է աւելի թշնամիներ։*

Այս լուրը եկաւ լրացնելու մեր վիշտը։ Ճիշդ է որ տեղեկութիւններ չունէինք թէ ովքեր էին այս խումբի մասնակցողները եւ ովքեր՝ ղեկավարները, բայց նոյն ցաւը կը պատճառէր մեզի եւ կը մղէր մահուան արժէքը եւ նպատակը վերաքննել։

— Ընդհանուր նպատակը եւ ցաւը նոյն նահատակութեան կը մղեն բոլոր հայերը, կ'ըսէր Վարդապետը։

Բայց առանց բարձր խօսելու, ես ինքս իմ մէջ կը խորհրդածէի. «Հրացանի փողէն պոկուած անմիտ գնդակ է նահատակութիւնը»։ Կը չարանայի եւ համարձակ կը դառնայի, կ'ուզէի մի բան փոխել, բայց չէի գիտեր, թէ ինչը պիտի փոխել։

* * *

Ես որոշ եզրակացութիւններու եկած էի Երկիր անցնելու ձեւերու մասին. անտեղի կը գտնէի գլխէն ձեռք քաշել ճամբորդութեան մը համար, «չալում» ծախած լինելու համար։ «Մենք պիտի յարմարինք պայմաններուն, քանի որ պայմանները մեզ չեն յարմարիր»։ Այսպէս մտածելով, իմ հագուստներս հանեցի վրայէս եւ մերկացած՝ արեւի տակ նստայ։ Վճռած էի ամբողջ մարմինս արեւէն խանձել, սեւցնել եւ նմանուիլ գիւղացի չլուտներուն։

Փոքրիկ միաբանութեան մէջ յուղում բարձրացաւ. Ճըպռոտ տնտեսը կը ծիծաղէր եւ աչքերը կը ծածկէր, ջաղցըպան ժամկոչը զարմացած կը նայէր, երեւի զիս խենթեցած կը համարէր. Վարդապետը ինծի կը հարցնէր՝ «Աս ինչո՞ւ համար» եւ, պատասխան չառնելով, Վարդանի երեսին կը նայէր։ Վերջինս կը ժպտէր միայն եւ բառ չէր արտասաներ։

Քանի մը օրէն, իմ մարմինը չարչարած եւ ամբողջովին սեւցուցած, աղտոտած էր։ Ամենէն դժուարը ձեռներս ու ոտներս էին. մատներս բարակ էին եւ բռներս չէին կոշտանար։ Կ'աշխատցնէի, որ հաստանան, կոշտանան, բայց պըղպըջակներ կը բացուէին, վէրքեր կը գոյանային եւ նորէն չէին դառնար մշակի ձեռներ։ Ոտքերս աւելի յամառ էին. երբ փափուկ ցեխ եւ աղբ էր, շատ հաճելի էր կոխելը եւ փուշոտ ճամբայով քալելը, բայց ճամբայէն դուրս՝ ոտքիս տակ ինկած քարերը զիս կը նեղէին եւ կը ստիպէին նստիլ։

Վարդան բան չէր հարցներ ինծմէ, բայց կը կարդար իմ միտքը, առանց բացատրութեան իմ կողմէ։ Մի օր ինձ ըսաւ. «Գնանք ման գալու»։ Դուրս ելանք եւ ուղղուեցանք դէպի լեռ, կանաչաւէտ խոտերի վրայով, փափուկ գետինով։ Հաճելի էր ոտաբոպիկ ծաղիկներու մէջ թռչկոտիլ. մարդու տրամադրութիւնն ալ կը բարձրանայ եւ կայտառ կը դառնայ երբ ամբողջ մարմնով բնութեան կպած է եւ զայն կը համբուրէ։ Ես արդէն տեսութիւններ կը կազմեմ եւ պատճառներ կ'որոնեմ անասուններու երջանկութեան։ Սկսայ պարծիլ Վարդանին, որ ինք չի կրնար հասնիլ իմ ետեւէն, իր ծանր կօշիկներով եւ հագուստներով։ Վարդան, քրտնած, հաւանութեան նշաններ ցոյց կու տար։

— Կարճ ճամբով երթանք, մէյ մը ջրաղացն ալ հանդիպինք, ըսաւ եւ ճամբան փոխեց։ Ես անոր կը հետեւէի քարերու, մացառներու միջով, ատամներս սեղմած։ Սուր սուր դանակի նման քարերը անտանելի դարձուցած էին իմ քալելը, իսկ Վարդանը, առանց յետ նայելու, իր հաստ կօշիկներով կը թռչէր այծեամի նման։ Ես կը կաղայի, ոտքերէս արիւն կ'երթար, կ'ուզէի ցաւէս գոռալ, բողոքել, բայց ինքզինքս կը զսպէի։ Վերջապէս կը հարկադրուիմ նստիլ։ Վարդանը ծիծաղէն կուլար, ես ալ կուլայի, բայց ցաւէն։ Ան հանեց դուլպաները, ինծի տուաւ որ հագնիմ, եւ աւելցուց․

— Շուն չան որդի, բա ի՞նչ կը կարծես, դիւրի՞ն է ունենալ լեռնցու ոտներ․ դեռ երկար ժամանակ է պէտք՝ ոտքը դարձնել էշի սմբակներ։

Այդտեղ ես բացատրեցի, որ կ'ուզեմ ծպտուած ճամբորդել։ Ան լսեց եւ, «գուցէ» ըսելով, խնդիրը փակեց։

* * *

Երեք ճամբորդներ կանգ առին Վանքի դրան առջեւ։ Երբ զիս տեսան մերկ, մի քիչ խրտչեցան։ Ես ուշադրութեամբ կը դիտէի մէկը, որ իր տրեխները կախած ուսին՝ կը քալէր բոպիկ ոտքերով։ Կը նախանձէի անոր, որ տրեխ կրելը իրեն համար բեռ էր դարձած։

— Հայր սուրբը «դա՞ ի» (այստե՞ղ է)։ Հասկցայ, որ հայ է եւ որ հայերէն կը խօսի։

— Հայր սուրբը «դէօ դաղ է» (ահա այնտեղ է), պատասխանեցի եւ առաջնորդեցի։

Ցնցոտիներու մէջ կորած կիսամերկ եկուորը, որ Արագածէն կու գար, մի ծրար հանեց իր չուլերու մէջէն եւ, Հայր սուրբի ձեռքը համբուրելով, անոր մեկնեց։ Այդ նամակները չօշափելու, կարդալու եւ համբուրելու բուռն ցանկութիւն ունէի։ Երկրի զոհարանին առջեւ այնքան ընկերներ նահա-

Հմայեակ Ջանփոլատեան

Սեւքարեցի Սաքօ

տակուեցան, այնքան ընկերներ առանց Երկիր տեսնելու մեռան գնացին, որ Երկրէն եկած մի թուղթի կտոր, մի նամակ՝ սրբութիւն կը համարուէր։ Զանոնք ձեռք առնելը, կարդալը, հասկնալը՝ քուրմերուն վայել էր եւ հասարակ մարդոց չէր թոյլատրուեր։ Դարձայ Վարդապետին, երբ դէմ դէմի մնացինք առանձին·

— Վարդապետ, կարծեմ թէ դուն չես կասկածիր իմ վճռին վրայ՝ Երկրին համար զոհաբերուելու· այս մէկ փորձը արեցի, բան դուրս չեկաւ, նորէն պիտի փորձեմ, գուցէ բան դուրս գայ· միայն թէ, առանց Երկրի նամակները կարդալու, անոնց ցաւը ուղղակի հասկնալու, թէ որ մեռնիմ, դուցէ վերջին պահուն շատ ցաւիմ։ Վարդապետ, այդ նամակները ինծի չեն ուղղուած, ես կարդալու իրաւունք չունիմ, բայց շատ կ՚ուզեմ զանոնք լրջօրէն կարդալ եւ եթէ վիճակուած է ինծի մեռնիլ, առանց ցաւի վերջին վայրկեաններս անցկացնել։

Վարդապետը նայեց, նայեց երեսիս եւ անոր աչքերը լեցուեցան տխրութեամբ, ապա կանգնած մնաց քանի մը վայրկեան եւ, ծրարն ինծի ուղղելով՝ ըսաւ·

— Գիտեմ որ դուն ուխտեալ ես· ասոնց մէջ ինչ որ գըրւած լինի՝ քեզի աւելի կը վայելէ գիտնալը քան անոր՝ ում որ ուղղուած են այս նամակները։ Ես իրաւունք չունիմ եւ չեմ կարդար ինծի չուղղուածները· դուն ուզածդ ըրէ։

Երանի թէ ան այդ վստահութիւնը չունենար վրաս։ Առանձնացայ եւ լրջութեամբ ուզեցի հասկնալ Երկրի կացութիւնը։ Մի քանի հատ էին նամակները՝ ճգնաժամային օրերուն գրուած· անոնք ո՛չ հրձիգի եւ ոչ ալ հրշէջի նամակներու տպաւորութիւն կը թողնէին, այլ հրդեհով շրջապատուած դժբախտի մը, որուն կը մօտենան բոցերը եւ ան «եանղուն, եանղուն» կը գոռայ, օգնութիւն կը կանչէ։ Բայց ինքն այնքան շփոթած է, որ նաւթը կրակի մէջ կը լեցնէ, իսկ ջուրը նաւթի մէջ, մինչ հրդեհը երկիրը կը լափէ(*)։

(*) Այստեղ կը վերջանան Թուրքէնի յուշերու այն մասը, զոր ինք վերամշակած է։ Ասկէ ետքը եկած նիւթերը, որ կը մտնեն Ա· եւ Բ· հա-

Այս նամակները շատ վատ տպաւորութիւն ձգեցին վրաս։ Պէտք է ըսեմ, որ իմ մէջ այդ ատենը տեսակ մը բեկում առաջացած էր։ Վանքի մենակութիւնս եւ աշխարհէն կտրուած ըլլալս մէկ կողմէ, մեր խումբի անյաջողութիւնը միւս կողմէ եւ, վերջապէս, Վանէն ստացած այն տեղեկութիւնները, թէ իմ այնտեղի ճեմարանական ընկերները՝ Համազասպը (Բաղէշցեան), Ղեւոնդը (Մելոյեան), Արտակը (Դարբինեան) ոչ թէ դաշնակցականներ են, այլ պահպանողական — Արմենականներու պարագլուխներ, պատճառ դարձած էին, որ ես սկսէի տարակուսիլ յեղափոխութեան եւ ապստամբութեան նպատակայարմարութեան վրայ։ Ես կարծես դարձեր էի պահպանողական եւ մտքով թունդ հակայեղափոխական։ Սկսեր էի հակուիլ դէպի այն մտայնութիւնը թէ նախ պէտք է բարձրացնել ժողովուրդի մշակութային մակարդակը, նախապատրաստել տաճկահայ ժողովուրդը եւ ապա աստիճանաբար փոխել տաճիկ վարչակարգը։ Թէեւ մկրտուած կռուի մէջ, կ'ուզէի նահանջել եւ դառնալ ուսուցիչ Փորթուգալեանի նման, կամ գործիչ՝ Սլաքի նման։ Այս երկուքը դարձեր էին օրինակ ինծի համար, թէեւ զանոնք չէի տեսած։

Այս տարակուսանքներու մէջ կը փոթորկուէր միտքս, երբ Կոմսի ստորագրութեամբ նամակ մը եկաւ, որու մէջ ան կ'ըսէր թէ Երկրի եւ մասնաւորապէս Սասունի վիճակը շատ ծանր է եւ կրնայ իյնալ, եթէ արագ օգնութիւն մը չլինի դուրսէն, ուստի կ'առաջարկէր խումբեր մտցնել Երկիր եւ կամ յարձակումներ գործել սահմաններու վրայ, որպէսզի տաճկական ամբողջ ուժերը չկեդրոնանան Սասունի դէմ։

տորներուն մէջ (Գ. Դ. Ե. եւ Զ. հատորները, որ տպագրուեր են աւելի առաջ, ամբողջապէս վերամշակուած են Ռուբէնի կողմէ), անոր նոթերն են, զորս կ'օգտագործէր ան իր յուշերը վերջնական խմբագրութեան ենթարկելու համար։ Կան հեղինակի կողմէ վերամշակուած քանի մը հատուածներ ալ, որ ասկէ ետքը կը մտնեն Ա. կամ Բ. հատորներուն մէջ։ Ատոնց իւրաքանչիւրին յիշատակութիւնը պիտի ընենք իր տեղը։ (Ծանոթ. Ա. Խ.)։

Ես նամակ մը գրեցի ի պատասխան, բացատրելով որ դժուար թէ ներկայ պայմաններուն մէջ Անդրկովկասը կարողանայ էական օգնութիւն մը հասցնել Երկրին եւ եթէ այդ ուղղութեամբ փորձեր առնուին ալ, անոնք պիտի ձախողին եւ նոր ու ի զուր զոհերու առիթ պիտի տան։ Արտայայտելով իմ տարակուսանքները եւ մտորումները, խորհուրդ կու տամ կանգնիլ խաղաղ գործունէութեան գետնի վրայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ·

Վերադարձ դէպի Կովկաս.
Երեւան. Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը
(Քոռուն-Մոսունի կռիւները)
Ալեքսանդրապոլ. կրկին Գէորգի նոմերաները.
Սերգէյ կը տեղեկացնէ Կարսի բոլոր խումբերու
կոտորումը.
Դժոխք խումբը (Վաղարշակ).
Թումանի Որսկան խումբը.
Կ'երթամ տուն՝ Կարս.
Խումբերու վրէժը կ'առնեն.
Բիկովի սպանութիւնը Ջանփոլատեանի կողմէ.

Վանէն ստացուեց նամակիս շատ չոր ու խրատական պատասխան մը, որու միտքն այն էր, թէ այդ տրամադրութեամբ մարդիկ աւելորդ են այնտեղ եւ սահմանի վրայ կանգնած խորհուրդ տալը նոյնպէս աւելորդ բան էր։ Իրօք տեղին էր այդ նամակը։

Անկէ յետոյ, ի հարկէ, ես պիտի թողնէի հեռանայի ու չմտնէի Երկիր։ Վարդանն ալ համաձայն էր ինծի հետ։ Նա տուաւ ինծի նամակ մը Քիւմիւշ Թափա, իսկ նամակ մըն ալ Արաբլու՝ Մեհմէտ աղային, որպէսզի անցկացնեն զիս դէպի Կովկաս։ Տուաւ նաեւ ընդամէնը 4 ղռան դրամ, իբր ճանապարհածախս մինչեւ Երեւան, նամակներ Երեւանի վրայ, որ եկած էին Վասպուրականէն։

Հագուստներս փոխած, որպէս գաղթական, չարուխներ ոտքերուս ու պարսկական մի հին քեչա գլխարկ գլուխս դրած ճամբայ կ'իյնամ դէպի Քիւմիւշ Թափա։ Այդ գիւղը տարօրինակ էր։ Կարելի էր ըսել, որ ամբողջ գիւղը մի տանիք ունէր եւ տներն ալ իրարու հետ ծակերով կապուած էին, այնպէս որ առանց դուրս ելլելու փողոց, մի ծայրէն միւսը կարելի էր անցնիլ։ Ինքնապաշտպանութիւնն էր անշուշտ ստիպել գիւղացիները, որ այդ ձեւի գիւղ հիմնեն։ Անկէ հեռու չէր Գայազիտը, ընդամէնը քանի մը ժամուան ճամբայ։

Այստեղ կը պատմէին, թէ ինչ որ կռիւներ եղած են Քոռուն եւ Մոսուն, որոնք թէ՛ զօրքերու եւ թէ քրտերու վրայ մեծ տպաւորութիւն թողած են։ Նոյնպէս կռիւներ տեղի ունեցեր են Ղարաքիլիսէի (Ուչ Քիլիսէ) վանքի մօտ։

Երկար չենք սպասեր Քիւմիւշ Թափա եւ քանի որ յարմար առիթ ալ կար, ճամբայ կ'իյնանք դէպի Արաբլու։ Յովսէփը, որ այդ գիւղէն էր, կ'առաջնորդէ զիս եւ ես կ'երթամ Մեհմէտ աղայի տունը։ Երկու ղռանը կու տամ Մելիքին իբրեւ թութունի դրամ եւ Մեհմէտ աղայի տունը կը մնամ միայն մէկ օր։ Հետեւեալ օրը ան զիս կը տանի շամբը, որտեղ կը սպասեցնէ երկու օր եւս։ Հոն հակերով շաքար կար դատարկուած եւ երբ միւս ափէն մեզի նշան կ'ընեն, շաքարները շալկած մենք իսկոյն կ'անցնինք այն ափը։ Երկու գլուխ շաքար առած եմ իմ շալակը, բայց անոնք կ'իյնան ջրի մէջ եւ կը թրջուին։ Դուրս ելնելուն՝ վզակոթիս լաւ հարուած մը կու տան։

Երկու ղռանով մօտ 10 ֆ. հաց կը գնեմ եւ ճամբայ կ'իյնամ դէպի Երեւան, ոտքով։ Կը հասնիմ Խանլուխլար գիւղը, ուր կը յուսամ, թէ այն բարձրահասակ միականի մարդը, որ Նիկոլի հետ զիս պատուած էր, պիտի կերակրէ զիս եւ տեղ տայ քնանալու համար։ Բայց նա զիս չճանչցաւ իմ հագուստներուս մէջ, ես ալ չուզեցի պարզել անոր իմ ինքնութիւնս, կարծելով թէ ան պարտական է զիս ճանչնալ։ Ան ինծի առաջարկեց քնանալ շուկայի սաքուներուն մէջ։ Ամբողջ գիշերը մոծակները հանգիստ չէին տար, մանաւանդ որ փողոցն եմ պառկած։ Կէս գիշեր դեռ չէր դարձած, երբ ես, փոխանակ տանջուելու մոծակներու ձեռքէն, կ'որոշեմ ճամբաս շարունակել։ Միւս գիշերը լուսաբացին կը հասնիմ Երեւան։

Առաւօտեան կ'երթամ այն տունը, ուր կը բնակէր Դարվիշը (Գալուստ Ալոյեան)։ Այս տունէն ես դուրս էի եկած քանի մը ամիս առաջ մեկնելու Նիկոլի հետ Պարսկաստան։ Դարվիշը, սակայն, այլեւս հոն չէր բնակեր, ան փոխած էր իր տունը։ Ես ստիպուած եմ խիստ զգոյշ լինել։ Չեմ կարող հարցուփորձ ընել ամէն մարդու, մանաւանդ իմ ցնցոտիներով եւ պարսկական չորերով, որոնց տակը, շալիկիս վրայ կարուած կային գաղտնի նամակներ։ Ստիպուած եմ վերադառնալ «բուլվարը» (ծառուղին), որպէսզի գտնեմ մէկը, որուն կարենամ հարցնել Դարվիշի հասցէն։ Գորոտովոյներուն (փողոցի ոստիկաններուն) հարցնելը վտանգաւոր է, մանաւանդ ի՞նչ լեզուով պիտի հարցնէի։ Անոնք ռուսեր են, իսկ իմ չորերով մարդը ռուսերէն չի կարող գիտնալ. նա պիտի գիտնայ միայն թրքերէն։ Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ թէեւ գլուխս ալ թուրքի նման ածիլած եմ, թրքերէն չգիտեմ։ Եւ երբ ես նստարաններէն մէկուն վրայ նստած կը սպասեմ յուսահատ վիճակի մէջ, կը մօտենայ ինձ գորովոտոյ մը եւ կը խփէ ոտքով, ըսելով.

«Կորի՛ր, ինչ քու տեղն է հոս...»։

Ես վախցած, վեր կը կենամ տեղէս եւ լուռ ու մունջ կը քաշուիմ ուրիշ փողոց մը։ Յանկարծ ուսանող մը կ'անցնի կողքէս եւ մէկուն կը կանչէ հայերէն։ Հայ ուսանողը վստահելի կը լինի եւ ես կ'որոշեմ ինչ ալ որ լինի, հարցնել անոր Դարվիշի հասցէն։ Ես չէի սխալած։ Ուսանողը նայեց իմ հագուստներուս եւ ուղեկցեց մինչեւ Դարվիշենց տունը։

Ճանապարհին չէի կրնար խուսափիլ խօսակցութենէն եւ իմ արտասանած քանի մը խօսքէն ան, ըստ երեւոյթին, հասկըցաւ որ ծպտեալ մէկն եմ։ Անոր հայեացքը, կարծես թէ ինծի կ'ըսէր. «Դուն, բարեկամ, պարսկահայ չես եւ նոյնիսկ ինտելիկենտ մարդ կ'երեւաս...»։

Երբ հասանք Դարվիշենց տունը, ես համարձակ ներս մըտայ, բայց ինծի ըսին որ ան տունը չէ։ Կինը զիս չէր ճանչնար։ Ես արդէն մտած էի նախասենեակ, բայց տիկինը դիմեց ինծի՝ «Մի՛ կեղտոտեր, կանգնիր դուռը» ըսելով։ Հոգիս բերանս էր հասած, ա՛լ համբերել անկարելի էր։ Իմ հագուստներս դարձած էին դժբախտութեան պատճառ ինծի համար։ Ես արագ հանեցի նամակները վրայէս եւ տուի տիկնոջը, ըսելով որ յանձնի Դարվիշին։

Դուրս եկայ տունէն զայրացած ու յուսահատ։ Ի՞նչ պիտի ընեմ, ո՞ւր պիտի գնամ։ Եւ ահա կը տեսնեմ որ նոյն ուսանողը փողոցը կանգնած ինծի կը սպասէ։ Ես շատ յուզուեցայ անոր այդ վերաբերմունքէն եւ սիրտս բացի անոր։ Ըսի որ Դարվիշը տունը չէր, զիս ներս չառին, չունի տեղ ալ չդրին, եւ այժմ չեմ գիտեր թէ ո՛ւր պիտի գնամ եւ ո՛ւր պիտի անցընեմ գիշերը։

Ո՞վ էր այդ բարի ուսանողը, չգիտեմ։ Ան շատ լաւ վերաբերուեցաւ ինծի հանդէպ։

— Զլինի թէ սոված ես, ըսաւ։

Ես պատասխանեցի որ անօթի չեմ։

Ան հանեց գրպանէն երկու ռուբլի եւ տուաւ ինծի։ Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ խոստացայ վերադարձնել երբ ստանամ Դարվիշէն։ Անշուշտ, ճիշդ չէր ըսածս, քանի որ Դարվիշին այլեւս պիտի չհանդիպէի։ Ուսանողը ցոյց տուաւ ինծի խանի (հասարակ իջեւան) մը տեղը, ուրտեղ կրնայի գիշերել, եւ աւելցուց, որ դրամը վերադարձնելու պայմանով չէ որ տուած է ինծի։ Խնդրեց որ ատոր փոխարէն պատմեմ իրեն Երկրի վիճակի մասին։ Ես խոստացայ վաղն ընել ատիկա եւ մենք բաժնուեցանք իրարմէ։

Աշչի-խանները (հասարակ ճաշարանները) մտնել կը վախնայի, կրնային հարց ու փորձ ընել, թէ ո՞վ եմ, ուրկէ՞ կու գամ եւայլն։ Գերադասեցի հաց ու պտուղ գնել եւ գացի Ղանթարի տակը (Երեւանի կեդրոնական շուկան) ու կուշտ մը կերայ։ Երեկոյեան դէմ գացի բուլվար (ծառուղի), ուր երեւանցիք կը զբօսնուն, բայց կողքէն անցայ։ Տեսայ իմ նախկին դասընկերներս, որոնք այժմ Երեւանի թեմական դպրոցի ուսուցիչներ էին, կը զբօսնուն հոն։ Ես չհամարձակեցայ մօտենալ անոնց, չուզենալով մատնել իմ ինքնութիւնս։ Դարվիշն ալ չուզեցի տեսնել այլեւս եւ ուղղուեցայ դէպի կայարան՝ Ալեքսանդրապոլ գնալու համար։ Ապրանքատար գնացքի կոնդուկտորի հետ յարմարեցրինք եւ *մեկնեցայ այդ գնացքով։ Հազիւ քանի մը կայարան անցած էի, երբ զիս վար բերին ու ստիպուեցայ ոտքով շարունակել ճամբաս մինչեւ Ալեքսանդրապոլ։*

Երեւանի մասը վերջացնելուն համար՝ մի երկու խօսք Մըրգաստանի Կ. Կոմիտէի կազմակերպած արշաւախումբի մասին։

Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը(*).— *Նկատի ունենալով ֆետայիներու անյաջողութիւնները սահմանի վրայ եւ վերագրելով զանոնք ռուս սահմանապահ զօրքերու, Հ. Յ. Դ. Երեւանի (Մրգաստանի) Կեդր. Կոմիտէն կ'որոշէ, Երկաթի ու Թոխմախի խումբի բնաջնջումէն յետոյ, քանի մը ահաբեկումներ կատարել ռուս սահմանապահ պաշտօնեաներու վրայ։ Այդ որոշման հետեւանքով, ի միջի այլոց Իգտիրի մէջ կը սպաննուի հայատեաց ռուս գաւառապետ Գոկուլաւսկին։ Միաժամանակ վրէժ լուծելու նպատակով հայ խումբերու ոչնչացման համար Կեդր. Կոմիտէն կ'որոշէ ոչնչացնել Մոսունի եւ Զորի Թուրք սահմանապահ զօրանոցները՝ զօրքերու հետ միասին։ Այդ ծրագիրը իրագործելու համար երկու խումբ կը կազմուի,* Արտաւազդ *եւ* Մասիս *անուններով, բաղկացած 112 ֆետայիներէ։ Արտաւազդի հրամանատարը կը դառնայ Գայլ Վահանը (Մինաս Տոլպաչեան), իսկ Մասիս խումբինը՝ Բաբերդցի Միհրանը, որ յետոյ տխրահռչակ Միհրանական շարժման ղեկավարը դարձաւ։ Այս երկու խումբերու մէջն ալ կային կրթուած երիտասարդներ, ինչպէս էին, օրինակ, Յովհ. Մակարեանը եւ Նիկողոս Տէր Խաչատրեանը։*

Երկու խումբերը միասին անվտանգ կ'անցնին սահմանը ու կը հասնին Ռեսի-Գոմերի կոչուած բարձունքը, ուրկէ կը բաժնուին երկու մասի եւ տարբեր ուղղութիւններով առաջ կը շարժին։ Արտաւազդ խումբը կ'ուղեւորուի դէպի Մոսուն, Գայլ Վահանի առաջնորդութեամբ, իսկ Մասիս խումբը, Միհրանի առաջնորդութեամբ դէպի Քոռուն՝ Զիլանցի աշիրէթին վրայ։

Գիշերուան ժամը 2ին Արտաւազդ խումբը կը պաշարէ հեռուէն Մոսունի Թրքական զօրանոցը, նախապէս կարելով Գայլաքիտի հեռագրաթելը եւ զօրանոցէն քիչ հեռու երկու զինուորական վրանները եւս առնելով պաշարման օղակի մէջ։ Չորս ֆետայիներ մըթութեան մէջ կը մտնեն զօրանոց ու երդիքը կը բարձրանան, ուր քնած կ'ըլլան բազմաթիւ զինուորներ, 150է աւելի։ Պահապանը կը նկատէ, բայց տեղն ու տեղը կ'իյնայ ֆետայիներու գնդակէն։ Անմիջապէս չորս ռումբեր կը նետուին քնած զինուորներու մէջ։ Ռումբերը կը պայթին եւ այդ նշանին վրայ չորս կողմէն ֆետայիները կրակ կը բանան։ Յանկարծակիի եկած Թուրք զօրքերը խուճապի կը մատնուին, եւ ժամ մը չանցած ամբողջ Թրքական զօրքը կը վերածուի դիակներու կոյտի։ Կը սպաննուին նաեւ մօտակայ հայ գիւղի մէջ գտնուող Թուրք զինուորներն ալ, այնպէս որ ի սպառ կը բնաջնջուին թէ՛ զօրանոցի, թէ՛ վրաններու եւ թէ գիւղի մէջ եղած Թուրք զինուորները։ Հայ գիւղացիները, վախնալով վաղուան պատասխանատուութենէն, դեռ լոյսը չբացուած կը դիմեն դէպի ռուսական սահմանը։

Մասիս խումբը, բաժնուելով Արտաւազդ խումբէն, կ'երթայ ու կը բռնէ Զորի շրջակայքը եւ այն հովիտը, ուր օպա են դրած Զիլանցի քրտերը։ Հայ ֆետայիները կը սպասեն Մոսունի ձեռնարկի սկսուելուն, որ իրենք ալ միաժամանակ յարձակում գործեն։ Երբ գիշերուան ժամը 2ին ռումբի ձայներ կը լսուին հեռուէն, Զորի պահապանը կը լսէ այդ ձայները եւ հրացանի տրաքոցով հաւար կը ձգէ։ Այդ իսկ վայրկեանին դարանամուտ ֆետայիները կրակ կը բանան եւ յարձակում կը գործեն զօրանոցի ու քրտերու վրայ։ Ժամ մը չանցած անոնք կը գրաւեն թէ՛ զօրանոցը եւ թէ օպաները։ Զօրքերու եւ քրտերու մէկ խոշոր մասը կը սպաննուի, իսկ միւս մասը կ'ազատի փախչելով։

Այսպիսով երկու ձեռնարկներն ալ կատարեալ յաջողութեամբ կը պսակուին։ Երբ լոյսը կը բացուի, նոր դժուարութիւններու եւ աւելի ծանր պատասխանատուութիւններու առջեւ կը գտնեն իրենք զիրենք ֆետայիները. հայ գիւղերը տեղահան կ'ըլլան վախնալով այլեւս մնալ իրենց նախկին տեղերուն մէջ եւ կ'ուղղուին դէպի ռուսական սահմանը. պէտք է զանոնք ապահով հասցնել ռուսական հողը։ Մինչեւ Զինկիլ ֆետայիները կ'ուղեկցին հայ գաղթողներուն, արգիլելով տաճիկ զօրքերուն եւ քիւրտ աշիրէթներուն յարձակիլ եւ գաղթողներուն առաջքը առնել։ Մեծ հերոսութեամբ ֆետայիները կ'ազատեն ժողովուրդը թշնամու գրոհէն, բայց կը զոհաբերեն Գայլ Վահանը, Նիկողայոսը (Բաբգէն) եւ շատ մը ուրիշ անձնուրաց ֆետայիներ։

Սակայն նոր դժբախտութեան մը կը հանդիպին ֆետայիները եւ գաղթական ժողովուրդը։ Այս անգամ ռուսական սահմանապահ զօրքերը, կոզակները եւ քրտերը, բռնելով նահանջի ճանապարհները, կրակ կը բանան ֆետայիներու եւ ժողովրդին վրայ։ Շատերը կ'իյնան այդտեղ ռուսական գնդակներէն. ոմանք ալ կը փախչին կ'ազատին, իսկ ֆետայիներու մնացած մասն ալ ժողովուրդին հետ գերի կ'իյնայ ռուսաց ձեռքը։

Այդ բոլոր կռիւներու ընթացքին 112 ֆետայիներէն կը սպաննուին 36 հոգի։

(*) Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբի, ինչպէս նաեւ «Դժոխք» խումբի, Թումանի խումբի կռիւներու նկարագրութիւնը վերամշակուած է Ռուբէնի կողմէ («*Հայրենիք*» 1925 թ. Յունուար)։

Այս արշաւանքին լուրը կը տարածուի մինչեւ Կարս եւ շատերը, որոնց կարգին նոյնիսկ ընկերներէն ոմանք, որոնք չէին գիտեր իմ ուր լինելը, կը կարծէին, որ ես իմ արշաւանքի ատեն զոհուած Մինասը (Տոլպաշեան), քանի որ իմ իսկական անունս Մինաս է։ Քանի մը տեղ, ինչպէս եւ մեր տնեցիք, նոյնիսկ հոգեհանգիստներ կը կատարեն ինծի համար։

⊠

Հասնելով Ալեքսանդրապոլ, կ'երթամ ուղիղ Վաղոյի պատուալը, բայց Վաղոն այնտեղ չեմ գտներ։ Անոր փոխարէն նրա եղբայրն էր հոն նստած։ Երբ անկէ կը հարցնեմ Վաղոյի մասին, ան կը պատասխանէ, թէ Ռուսաստան է գացեր։ Համարձակ քայլերով դիմեցի դէպի Գէորգի հիւրանոցը։ Այստեղ ես այլեւս անծանօթ չէի, ինչպէս Երեւան, եւ վախնալու ալ ոչինչ չունէի, քանի որ բոլորն ալ կը ճանչնային։ Կը մտնեմ հիւրանոցը, յոգնած ու բեզրած եւ, առանց տատանուելու, կը ներկայանամ ոչ թէ ծառաներուն, այլ ուղղակի Գէորգին ու կ'ըսեմ՝ «Ինծի Номер (սենեակ) տուր»։

Ան կը նայէ ինծի ու կ'ըսէ· «Գնա օբշչին» (ընդհանուր) եւ ծառային ալ կը պատուիրէ, թէ տար «օբշչին»։ Ես բարձր ձայնով կ'ըսեմ·

— Տուր ինձ առաջին նոմերը։

— Զանիտա (բռնուած է), ծօ՛, եա, ի՞նչ առաջին նոմերը։

Երբ ես յամառօրէն կը պնդեմ, որ տայ ինծի առաջին նոմերը եւ ուղիղ կ'երթամ հոն, ինծի կը հայհոյէ, գոռալով·

— Ղուրումսաղ, ո՛ւր կը քշես։

Ես ալ նոյն ձեւով կը փոխադարձեմ։ Ապա ան կը մօտենայ ինծի, կը նայէ եւ կը տեսնայ, որ կարծես ծանօթ դէմք է։ Վայրկեան մը ետքը անմիջապէս կը ճանչնայ զիս եւ կղպած նոմերը բաց անելով, որ ի հարկէ դատարկ էր, կը տրամադրէ ինծի։ Կը յայտնէ նաեւ, որ եղբայրս ալ այստեղ է։ Քիչ ետքը կը հաւաքուին իմ ծանօթները, կը ծիծաղին տարօրինակ հագուստիս եւ մանաւանդ գլխուս մէջտեղ թրաշածին վրայ։ Անմիջապէս կը տանին զիս բաղնիք եւ նոր շորեր կը հագցնեն։ Ես, վերջապէս, կ'ազատուիմ ոջիլներէն եւ այդ գիշեր հանգիստ կը քնանամ։

* * *

Ես այն սենեակն եմ, ուր քանի մը ամիս առաջ հաւաքուած էինք եւ ծրագիրներ կը մշակէինք Երկիր գնալու համար, ուր ամէն տեսակ կատակներ կ'ընէինք՝ նոյնիսկ մահուան մասին։ Այժմ իմ այդ բոլոր ընկերները, որոնք մահն անգամ կատակի կու տային, զոհ են գացեր իրենց գաղափարներուն։ Սպաննուած էին թէ Մշեցի Կայծակ Վաղարշակը, թէ Ալեքսանդրապոլցի Պատուալի Վաղոն, թէ ասլանակերպ Ռուս Գէորգը եւ թէ Թումանը՝ մեր բոլորի հոգիին ձգողական կեդրոնը, եւ ուրիշ շատերը մեր այն ընկերներէն, ինչպէս Երկաթն ու Յովհաննէսը (Մակարեան), որոնց հետ գեղեցիկ երազներ կը հիւսէինք, երազներ, որոնք այժմ ցնդած էին իմ մէջ։ Լքում եւ յուսահատութիւն կը տիրէր այժմ իմ հոգիին մէջ։ Եւ այն աստիճան հիասթափուած էի, որ այլեւս անմիտ կը համարէի նոյն ճանապարհով գնալը եւ գործելը։

Մինչ սուտ քուն եղած, վերմակը գլուխս քաշած կ'ուզեմ ծածուկ լաց լինել եւ քիչ մը հանդարտանալ, յանկարծ ներս կը մտնէ Սերգէյը, վերջին մնացորդը իմ ընկերներէս։ Ան լուռ կը նայէ ինծի, կարծես թէ նա կը զգայ տառապանքը, կը թափանցէ իմ հոգիի ներսը, կը հասկնայ զիս։ Արդեօ՞ք այն պատճառով, որ ինքն ալ նոյն ցաւը կը զգայ, ինքն եւս կը տանջուի տեսնելով զիս, որ մեր խմբակի վերջին մնացորդն էր։

— Ինչպէ՞ս վերջացաւ, ինչպէ՞ս դուն ողջ մնացիր, երեւի դուն ալ ինծի նման սեւ բու լինելու բախտն ունես։

Եւ խեղճ Սերգէյը սկսաւ լալ։ Նա իրաւունք ունէր լալու, քանի որ մէկը միւսի ետեւէն կորսնցուցած էինք մի ոգով եւ մի գաղափարով տոգորուած, մի ուղղութեամբ աշխատող երիտասարդ եւ գաղափարական մեր ընկերները։ Այս մի տարուան մէջ մեր դպրոցական կամ յեղափոխական տղաներէն, որոնց հետ ուխտած էինք միասին գործել, միասին մեռնիլ, գրեթէ բոլորը մեռած էին. չկային Եգօրը, Իսաջանը, Խաչիկը, Թումանը, Վաղօն, Վաղարշակը, Երկաթը, Ցովհաննէսը, Ռուս Գէորգը: Միւսները ձերբակալուած կամ փախած էին: Մնացեր էինք Թոյլերը. լաւերը բոլորը կորսուած էին: Սերգէյը մանրամասն պատմեց Կարսի անցուղարձը, անձնական եւ կուսակցական հարիւրաւոր ընկերներու կորուստը, մեր խումբերու նահատակութիւնը: Ցընցող էին անոր պատմածները:

Նախ կ'երթայ Մշեցի Վաղարշակի խումբը:

«Դժոխք» խումբը.— Մինչ Երկաթ-Թոխմախի խումբը այսպէս կը նահատակուէր Ախլաթի ճամբուն վրայ, Կարսի Բաշէնի շրջանին մէջ կը պատրաստուէր Սասուն անցնելու ուրիշ խումբ մը, Վաղարշակի (Կոյծակ) գլխաւորութեամբ:

Վաղարշակին մենք նոյնպէս ծանօթ ենք արդէն. զինքը տեսանք Մշոյ մէջ եւ Առաքելոց Վանքի կռիւներու առեն: Սասնոյ աչքառու ֆետայիներէն էր, որ ունէր նաեւ կազմակերպական խոշոր կարողութիւն: Ան եւս գացած էր Սոֆիայի Ընդհ. Ժողովին իբր պատգամաւոր Դուրան-Բարձրաւանդակի կողմէ: Կը փութար Սասուն նորէն 29 ձիաւորներով, որոնց մէջն էին քանի մը համալսարանական գործիչներ, Բժիշկ Խաչիկը, Ռուս Գէորգը (Դերպէնտցի), որ Թէեւ կիսահայախօս էր, բայց ուխտած էր մեռնիլ Հայաստանի համար: Վաղարշակի հետն էին նաեւ շատ մը ընտիր զինուորներ, ինչպէս Առվարինջցի Սէյտօ Քօղօսի ընկեր Վարդանը, Մշեցի Գաղտասարը, Գէորգը, Նատօն եւ ուրիշներ:

Գիշերուայ մութին՝ լաւ պարենաւորուած՝ Վաղարշակի խումբը սահմանը կ'անցնի. կը նկատուի Թշնամիէն. փոքրիկ կռիւ մը կ'ունենայ անոր հետ, բայց կը յաջողի սահմանէն ներս մտնել եւ Խորումի ու Ջեւինի հին բերդին մէջ, բլուրի մը վրայ, հանգիստ առնել: Վաղ արշալոյսին խումբը կը պաշարուի սահմանապահ զօրքերու եւ քիւրտ աշիրէթներու կողմէ: Ռուս զինուորները ռուսական սահմանէն կը դիտեն հայ ֆետայիներու հետ սկսուած այդ կռիւը, որ մինչեւ կէսօր յաջող կ'անցնի, եւ Թըշնամին կորուստներ տալով չի յաջողիր մօտենալ ֆետայիներու դիրքերուն: Կէսօրէ վերջ Թշնամին նոր օգնական ուժեր կը ստանայ եւ աւելի բուռն յարձակումներ կը սկսի ֆետայիներու վրայ: Վաղարշակ ձիու վրայ նստած կը շրջի դիրքերը եւ սիրտ կու տայ իր զինուորներուն դիմադրելու մինչեւ վերջ. բայց ֆետայիները անզօր են առաջքն առնելու Թշնամիին հազարաւոր կռուողներու դրոհին: Վաղարշակ կը վիրաւորուի մահացու կերպով. անոր ետեւէն գնդակահար կ'իյնան չորս մը ուրիշ ֆետայիներ: Վերի դիրքերը կը գրաւուին, իսկ ներքեւը դիմադրութիւնը դեռ կը շարունակուի: Ի վերջոյ ողջ մնացածները կ'ուղղուին դէպի ռուսական սահմանը:

Բլուրի վրայ հաւաքուած Թուրք եւ քիւրտ բազմութիւնը կը շարժի առաջ, ողջ մնացած ֆետայիները եւս սպաննելու համար: Թուփերու մէջ կան վիրաւորներ ֆետայիներէն, որոնց մէջն է նաեւ Առվարինջցի Վարդանը: Վերջինս կը Թաղէ ռումբերն ու տինամիթը Թուրքերու եւ քրտերու ճամբուն վրայ եւ կը վառէ պատրոյգը: Ռումբերը կը պայթին եւ անոնց կտորները երկինք կը հանեն տասնեակներով Թշնամիներ: Ինքը՝ Վարդանը, սողոսկելով Թուփերու մէջէն, քարերու արանքով, երկու օր վերջ կը հասնի ռուսական սահմանը մէն-մինակ:

Ֆետայիներու մնացորդները Ռուս Գէորգի առաջնորդութեամբ ատկէ առաջ արդէն հասած կ'ըլլան ռուսական սահմանը, ուր կանգնած էին ռուսական սահմանապահ զօրքերը: Ռուսախօս Գէորգը վստահ ըլլալով, Թէ ռուսները ձեռք չպիտի տան իրեն եւ իր ընկերներուն, առաջ կ'անցնի. բայց խեղճը դաժանօրէն սխալած էր. ռուս զինուորներու համազարկերը կը դիմաւորեն զինքն ու իր խումբը. եւ երկու կրակի մէջտեղ իյնալով Գէորգն ու իր ընկերները բոլորն ալ գնդակահար կ'ըլլան: 29 հոգիէն միայն երկու վիրաւորներ կ'ազատին: Սակայն, ինչպէս ոմանք կը պնդեն, ֆետայիներու այս խումբը ոչնչացաւ իրեն հետ ոչնչացնելով 300 Թշնամիներ: Եթէ այս Թիւը չափազանցուած ալ ըլլայ, ամէն պարագայի տակ կատարեալ վստահութեամբ կարելի է ըսել Թէ Թըշնամիին կորուստը 90էն աւելի էր, որովհետեւ այդպէս կը վկայեն Թուրք պաշտօնեաները, որոնք մասնակցած են այդ կռիւներուն: Իսկ ռուսներու վկայութեամբ Թուրքերու կորուստը 250ի մօտ էր:

Ահա այդ խումբը իր ամբողջ կազմով կ'ոչնչանայ, իր ետեւ տանելով Թանկագին ուժեր, եւ այդ բոլորը Սերգէյի աչքին առջեւ: Մերոնք Թշնամիէն իրենց Թիւէն աւելի սպաննած էին՝ զօրքեր ու քրտեր, բայց ի՞նչ օգուտ, քանի որ մեր կորուստը աւելի զգալի էր, քանի որ խումբը չէր հասած իր նպատակին: Եւ որ գլխաւորն է, կորցրած էինք ապագայ խոստացող մի քանի կարեւոր ընկերներ:

Յետոյ կ'երթայ Թումանը:

Թումաճի խումբը·— Թումաճ (Թորգոմ), երբ կը վերադառնայ Ընդհ. Ժողովէն, Որսորդ Գէորգի հետ կը կազմէ 61 հոգինոց Որսկաճ խումբը։ Այս անգամ, սակայն, Թումաճ պիտի չկրնար կրկնել իր Մբրիկ ձիաւոր խումբին յաջող փորձը։

Սասունն արդէն ինկած էր. Թումաճ չէր ուզեր հոն մնալ իր ընկերներէն եւ կը մտածէր, որ եթէ յարձակի թրքական սահմաններու վրայ, թերեւս թրքական զօրքերու մէկ մասը քաշէ դէպի սահմանը, եւ այսպիսով թեթեւցնէ Սասունի վիճակը։

Խումբին մէջ կը մտնեն բաւականին մեծ թիւով մտաւորականներ՝ ուսանող, բժիշկ, քահանայ։ Կային նաեւ հարուստ ընտանիքներու զաւակներ, ինչպէս, օրինակ, Լեւոն Քալանթարեանը, որ Բաքուի նաւթահորերը թողած եկած էր Հայաստանի համար կռուելու։ Խումբին մէջն էր Վաղոն, կառավարական մեծ պահեստը դատարկողը։ Հոն էին նաեւ Անուշաւանը եւ անոր պէս բազմաթիւ անձնուրացներ։

Ինչպէս ընդունուած սովորութիւն էր, խումբի դրօշակը կ'օծուի գիշերը, եկեղեցիի մոմերու աղօտ լոյսին տակ, բոլորը կ'երդնուն եւ կը հաղորդուին։ Միւս գիշերը ճամբայ կ'ելլեն Օլթիի շրջանէն։ Թիւ 68 սիւնէն մէկուկէս վերստ հեռու, անոնք սահմանը կ'անցնին աննկատ, աղբիւրի մը վերեւ լեռ կը բարձրանան եւ դիրքեր կը բռնեն։ Չորս ռուս զինուորներ կու գան այդ աղբիւրը ջուր խմելու, եւ հոն կը տեսնեն երկու շալակաւորներ՝ քնացած։ Կը գողնան մէկուն շալակը եւ կը տանին պահակատուն։ Երբ շալակաւորները կ'արթննան ու կը տեսնեն որ թալանուած են, անմիջապէս կը բարձրանան լեռը՝ տեղեկութիւն տալու Թումաճին։ Թալանուած ռուս զինուորները կը հետեւին միամիտ շալակաւորներուն եւ կը հասնին ֆետայիներու տեղը։ 150ի չափ սահմանապահ զօրքեր կը շրջապատեն անոնց դիրքերը, միաժամանակ լուր տալով տաճիկ ուժերուն։ Օլթիի կողմն ալ, ռուս սահմանապահ հրամանատար Բիկովը կը հասնի օգնական ուժերով։

Առաջին յարձակումը կը գործեն ռուսերը եւ կը ստիպեն ֆետայիները քաշուիլ դէպի տաճկական սահմանը։ Որպէսզի թիւրիմացութիւն չծագի, Թումաճը կը հրահանգէ որեւէ գնդակ չարձակել ռուսերու վրայ, այլ կռուիլ միմիայն տաճիկներուն դէմ։ Միաժամանակ, պատգամաւոր մը կ'ուղարկէ ռուս հրամանատարին մօտ, բացատրելու համար իրենց նպատակը եւ հասկցնելու, թէ իրենց գործը միայն թուրքերուն հետ է։ Ռուսերը վար կը դնեն պատգամաւորը (Անուշաւան)։ Անուշաւանի ետեւէն կ'երթայ Լեւոն Քալանթարեանը, բայց ան ալ բանտ կ'առաջնորդուի։

Բիկովի հրամանով, ռուս զօրքերը երեք կողմէ կը պաշարեն մեր տղաքը, իսկ չորրորդ կողմէն տաճիկ զօրքերն են։ Խաչաձեւ կրակի տակ բռնուած, խումբը չի գիտեր թէ որու վրայ կրակէ։ Ռուսերը, որեւէ վնաս չկրելով, աւելի կ'ոգեւորուին եւ կատաղի կրակ կը բանան։ Միայն թուրքերն են որ կը տուժեն, 10ի չափ ասկեարներ կորսնցնելով։

Կռիւը կը տեւէ մինչեւ ժամը չորսը։ Այլեւս ֆետայիները անիմաստ կը սեպեն դիմադրութիւնը եւ կ'որոշեն անձնատուր ըլլալ ռուսերուն։ Խումբի քահանան, խաչը ձեռքին, ընդառաջ կ'երթայ, բայց կը գնդակահարուի։ Կը սպաննուի նաեւ Թումաճը, 10 ընկերներու հետ։ Որսորդ Գէորգը կը վիրաւորուի եւ իր վերջին շունչը կ'աւանդէ ռուս զինուորի մը սուինի հարուածին տակ։ Այսպէս ամբողջ խումբը կը փճանայ կամ ցիրուցան կ'ըլլայ։ Ֆետայիներէն կը սպաննուին 27 հոգի, 6 հոգի կը վիրաւորուին եւ 14 հոգի գերի կ'իյնան. մնացածները կը փախչին անտառներու միջով։

Բիկովը հաւաքելով նրանց դիակները, իր զինուորներով կը նկարուի, իբրեւ պարծանք ու կ'արժանանայ թէ՛ ռուս եւ թէ տաճիկ կառավարութեանց շնորհակալութիւններուն։

Այս դէպքը նշանակալից էր անով, որ ռուս եւ թուրք զօրքերը միասին կռուեցան հայ ֆետայիներուն դէմ, ցոյց տալով թէ երկու կառավարութիւններն ալ թշնամաբար կը վերաբերուէին հայ ազատագրական շարժման։ Լոպանովի քաղաքականութեան արտայայտութիւնն էր այդ, որ յետոյ պիտի շարունակուէր Լենիններու եւ Լեգրաններու օրով։

Սերգէյ յուսալքուած կը պատմէր մանրամասնութիւնները մահուան այն ընկերներուն, զորս գուրգուրանքով ճամբած էր Երկիր եւ որոնք բոլորը համարեա սպաննուած էին, եւ ինքը միայն դժբախտութիւնն ունէր ապրելու անոնցմէ յետոյ։

— Անոնց մահը ինծի հանգիստ չի տար, կ'ըսէր ան, եւ ես կ'ուզեմ երթալ Երկիր ու իմ դիակս աւելցնել անոնց դիակներու վրայ։ Այդքան զոհերէն յետոյ, ապրելը ամօթ է ինծի համար։

Եւ երբ յայտնեցի անոր իմ յուսալքումը, որ հակառակ եզրակացութեան բերած էր զիս, ան չառարկեց եւ չըսաւ, որ ես սխալ եմ։

— Ըրէ՛ այնպէս, ինչպէս կը դատես, իսկ ես վճռած եմ, ինչ գնով ալ լինի, գնալ Իշխանի ճամբով Վասպուրական եւ այն ճանապարհը, որմէ դու հոս ես դարձեր, ես պիտի շարունակեմ։ Դու արդէն մկրտուեցար կռուի մէջ, ես ալ նոյնը պիտի փորձեմ Երկրի մէջ։

Մենք նոյն վիշտն ունէինք, բայց այդ վիշտը բաժանած էր մեզ եւ մեր ճանապարհները։ Զիս դէպի յուսալքում տարած էր, իսկ Սերգէյին մղած էր ծայր աստիճան յամառութեան։ Ես տուի Սերգէյին մանրամասնութիւնները ճանապարհներու մասին եւ ըսի որ ամենայարմարն է եւ ամենադիւրինը Երկիր անցնիլ Թաղէոս Առաքեալով, ուրտեղէն ես կարող էի անցնիլ, եթէ ցանկանայի։

* * *

Սերգէյ Ալեքսանդրապոլէն գնաց Թիֆլիս, յանձնարարութիւններ ստանալու Երկրի համար եւ այնտեղէն ուղիղ մեկնեց դէպի Վասպուրական։ Իսկ ես եղբօրս՝ Երուանդի հետ միասին գացի Կարս։ Ճանապարհին ան ինծի յայտնեց, որ նա Կարսի Կ. Կոմիտէի անդամ է ընտրուած։

Կարսի հին կազմը փոփոխութեան էր ենթարկուած եւ այժմս Կ. Կոմիտէի մէջն էին՝ Նորհատեանը, Սեւ-Կարոն, Ղազանճեան Կարոն եւ, կարծեմ, նաեւ Բզնունին։

Մերինները, ինչպէս ըսի, կը կարծէին, թէ ես սպաննուած եմ եւ նոյնիսկ հոգեհանգիստ կատարած էին։ Դժբախտ մայրս արդէն հաշտուեր էր իմ մահուան մտքի հետ, մանաւանդ որ հարիւրաւոր մարդիկ, քանի մը ամսուան մէջ, զոհուած էին հայրենիքի զոհարանին առջեւ։ Իսկ այդ կինը տարօրինակ հայրենասիրութիւն ունէր եւ մոլեռանդ էր իր հաւատին մէջ։ Ծանօթ լինելով անձամբ բոլոր սպաննուածներուն, իմ մահը նրանց կողքին թեթեւ կը թուար անոր եւ ան մասամբ մխիթարուած էր, որ ես սպաննուած եմ հայրենիքի համար։ Եղբայրս կը զգուշացնէ մօրս, ըսելով որ ես մեռած չեմ, այլ ծանր վիրաւոր եւ տուն պիտի հասնիմ ողջ։ Այդ նախապատրաստութիւնը նրան չի վնասեր։ Մի երկու ժամ զայն յուզմունքներու ենթարկելէ յետոյ, կ՚ըսեն, որ իմ վէրքը շատ ծանր չէ եւ ես առողջ եմ ու վաղը տունը կը լինիմ։ Վաղը կը դառնայ այնուհետեւ երկու ժամ, որմէ յետոյ զիս կը ներկայացնեն անոր։

Փոխիկի Սասունի օգնութեան գացող խումբը (1904)

Աշոտ Երկաթ

(Արմենակ Լեւոնեան)

Երբ ան տեսաւ զիս, քարացաւ․ անշարժ կեցած իր տեղը չէր կրնար ոչ խօսիլ, ոչ ուրախանալ եւ ոչ ալ լաց լինել։ Եւ երկար րոպէներ անցան քաղցր լռութեան մէջ։ Վերջապէս ան ըսաւ․

— Տղաս, քու բոլոր ընկերները գացին եւ սպաննուեցան, Աստուած հոգիները թող լուսաւորէ, բայց երբ մէկը ճամբայ մը կը բռնէ, պիտի շարունակէ․ ես չեմ անիծեր զանոնք որոնք ողջ մնացեր են, բայց ով որ մեռածի ճամբան չի շարունակեր՝ ան անարժան է մեռածներուն։ Գիտես, օղուլ, Ռուս Գէորգն ալ սպաննուեցաւ, չորերն ալ մօտս են, մօրը պիտի ղրկեմ, թող մխիթարուի…

Ու սկսաւ լաց լինել։

Ես կը պատմեմ մեր ընտանիքի մէջ պատահած այս դէպքը, որովհետեւ մօրս այդ օրուան խօսքերը դարձան իմ կեանքի միակ պատուիրանը։ Ես սկսայ ամչնալ իմ մտքերէն։ Մայրս չգիտէր որ ես յուսալքուած էի։ Ես այդ վայրկեանէն բոլորովին փոխուեցայ եւ համոզուեցայ, որ Սերգէյը աւելի ճիշդ ճամբու վրայ էր կանգնած։

Քանի մը օր միայն անցած էր, ինչ տուն էի դարձած, երբ նկատեցի, որ զիս կը հետապնդեն, որպէսզի ձերբակալեն։ Թէեւ գործերը առաջուան նման կը քալէին, բայց առաջուան նման ազատ համարձակ չէինք կարող ման գալ։ Անցեր էին այն օրերը, երբ Սերգէյ նահանգապետէն ա՛լ աւելի ուժեղ էր եւ ոչ ոք կը համարձակէր ձեռք տալ յեղափոխականի մը։

Խուսափելու համար ձերբակալումէն, ես ստիպուեցայ նորէն փախչիլ մեր տունէն։ Ապաստանեցայ նախ Քռոյի-Մահլէն, ու յետոյ՝ Բերդի-Թաղ տունի մը մէջ, ուր Սեւքարեցի Սաքոն էր թաքնուած։

Քիչ կային իմ նախկին ընկերներէն Կարսի Նահանգը։ Մեծ մասը իմ ծանօթներէն սպաննուած էին կամ ձերբակալուած ու փախած։ Դուրսեցիները քիչ կ'երեւային քաղաքի մէջ։ Մնացեր էր Զիլինգարեան Ցակոբը, բայց ան ալ հեռացաւ, որովհետեւ զայն եւս կ'ուզէին բռնել։ Նոր ոյժերն էին գործի վրայ։ Բոլորն ալ կ'աշխատէին ծածուկ, միայն

Պօ Թագաւորն էր, որ առաջուան նման չամաթայով ու ղալմաղալով իր խանութներուն մէջ չոռնիկ կը կարէր եւ ազատ համարձակ կը խօսէր։ Նրան կարծես թէ կը ներէին ազատ խօսիլ եւ երբեմն ալ գործել․ առանձին կարեւորութիւն չէին տար եւ ձերբակալել չէին ուզեր։

Թէեւ արտաքուստ այս տարբեր ձեւին տակ, բայց ներքուստ գործը կը շարունակուէր նոյն թափով։ Կ. Կոմիտէն կը ծրագրէր Թումանի եւ իր խումբի վրէժը առնել թէ ռուսերէն եւ թէ տաճիկներէն։ Այդ նպատակով եկած էր եւ Սեւքարեցի Սաքոն։ Կ'որոշուի կազմել խումբ մը, բաղկացած եօթ հոգիէ, որոնք միայն տասնոց ատրճանակներով եւ ռումբերով զինուած, պիտի դնային եւ ծածուկէն մօտենային տաճկական զօրանոցներուն եւ մութ գիշերով պատուհաններէն ներս պիտի նետէին ռումբերը։ Այս ծրագիրը կ'առաջարկուի նախ Տուրբախին, բայց յետոյ զայն յանձն կ'առնէ իրագործել Ամերիկայէն եկած Ցարութիւնը, որ դժոխային մեքենաներ եւ ռումբեր պատրաստելու եւ գործածելու մասնագէտ էր։

Անոնք կ'երթան սահմանագլուխ, կ'անցնին սահմանը, կը յարձակին զօրանոցներու վրայ ռումբերով ու վնասներ կը պատճառեն, բայց ոչ ակնկալուածին չափ։ Որոշուած ծրագիրը՝ հիմնայատակ ընել եւ բոլորովին ոչնչացնել զօրանոցները՝ լիովին չ'իրագործուիր։ Բայց այդ ալ պատիժ մըն էր, եւ վրէժը մասամբ առնուած էր տաճիկներէն։

Մինչ այդ գործողութիւնը կը կատարուէր, կը մտածուէր նաեւ Բիկովի մասին։

Մի օր եկաւ ինձ մօտ երիտասարդ մը, խղոտած եւ ներկոտած չորեր հագած, ինքն ամբողջովին ներկերու մէջ։ Հազիւ ճանչցայ, որ այդ «ներկարարը» Համոն է (Ջանփոլադեան)։ Մենք համբուրուեցանք եւ շատ ուրախացանք, որ նորէն միմեանց հետ տեսնուեցանք։ Բայց Սաքոն մեզ հանգիստ չձգեց։ Քաշելով Համոն անկիւնը, սկսաւ ինչ որ բան փըսփըսալ անոր հետ, որմէ յետոյ այդ ներկոտած երիտասարդը, մի «ցը» կանչելով դուրս ելաւ։ Ես նախ կարծեցի, թէ երեւի դուրս գնաց կարճ ժամանակով եւ շուտով պիտի կըրկին վերադառնայ։ Յետոյ հասկցանք, որ նա կ'երթար դէպի մահ։ Ինչպէս որ ես զայն խաբած էի, սպասցնելով Երեւանի կայարանը, այնպէս ալ ան զիս սպասեցրեց Սաքոյի կողքին։ Սաքոն ինծի բան մը չըսաւ։ Միայն հինգ օր ետքը նա յայտնեց, որ մենք պիտի հեռանանք Կարսէն միաժամանակ։ Եւ հաղորդեց նաեւ ուրախալի լուրը, որ Համոն սպաննած էր Բիկովը ու առած մեր ընկերներուն վրէժը։

Այստեղ մի քանի խօսք Համոյի եւ այդ տեռորի մասին։ Համոն ամենէն փոքրն էր եւ, ինչպէս ըսի, ան կ'արհամարհուէր որպէս Ֆրանտ (պճնամոլ)։ Ան չյաջողեցաւ Երեւան մտնել խմբի մէջ եւ գնալ նահատակուելու։ Զայն չէին ընդունած նմանապէս ոչ Վաղարշակը եւ ոչ ալ Թումանը։ Նա լաց էր եղած Թումանի մօտ ու գանգատած, թէ ինչու զինքը չառին խմբի մէջ, ըսած էր որ ինքը նոյնպէս քաջ է եւ պատրաստ է մեռնելու։ Բայց ինչպէս Թումանը, նոյնպէս Որսորդ Գէորգը այդ երիտասարդը վիրաւորած էին։ «Սպասէր, մի քիչ մեծցիր, եւ երբ լաց լինելը թողնես, այն ժամանակ կը լինես ոչ թէ զինուոր այլ խմբապետ»։ Ան այդ ատենը կարծես թէ մարգարէացած, յայտարարած էր որ յեղափոխականներու վրէժը առնողը Համոն պիտի լինի։ Եւ երբ Թումանի սպաննուիլը կը լսէ, Թիֆլիսէն կը վազէ Կարս Սաքոյի մօտ եւ անոր կը պատմէ իր ցաւը, Ցակոբի հակառակութիւնը իր «նահատակութեան», կը խնդրէ իրեն ճամբել գործի մը եւ կ'առաջարկէ Բիկովի սպանութիւնը կատարել։ Սաքոն, առանց Կ. Կոմիտէին յայտնելու, կը համաձայնի, կ'աջակցի, կը զինէ զայն։ Եւ Համոն՝ երեսը մրոտած՝ մազերը գզգզած, ոտքերէն նամանի հագած, պատռուած հագուստներով, ծխնելոյզ մաքրողի կերպարանքով մէկ-միեակ կը հասնի Օլթի։ Հասնելով Օլթի, ան հետամուտ կը լինի եւ կը հասկնայ, որ Բիկովը շատ զգոյշ կը պահէ ինքզինքը։ Երեւի տաճկական զօրանոցներու դէմ կատարուած յարձակումէն յետոյ կասկածած էր, որ ինքն ալ կրնայ ենթարկուիլ տեռորի։ Այդ պատճառով ալ հսկողութիւնը կ'ուժեղացնէ զօրանոցի վրայ եւ ինքն ալ միայն զինուորական ակումբը կը յաճախէ, որ քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր զօրանոցէն։ Համոն կ'ուսումնասիրէ Բիկովի երթեւեկը եւ անգամ մըն ալ երբ ան դուրս կու գայ զօրանոցէն ակումբ երթալու համար, որսորդական հրացանով կը խփէ զայն եւ գետին կը տապալէ։ Ատով ալ չգոհանալով՝ կը մօտենայ անոր եւ ատրճանակի քանի մը գնդակով կը գոցէ անոր հաշիւը։

Այնուհետեւ կը փախչի եւ կը մտնէ մի տուն ու կը թաքնուի ծխնելոյզին մէջ։ Երբ մութը կը կոխէ, դուրս կու գայ եւ կը թաքըստոյէն եւ երեք օր անտառներու ու լեռներու մէջ թափառելէն վերջը, կը հասնի Կարս ու անձամբ կը զեկուցէ Սաքոյին, որ լուծած է Թումանի վրէժը։ Սաքոյէն հրահանգ ստանալով, Կարսէն կ'անցնի Թիֆլիս։ Անկէ զժգոհ մնացին թէ՛ Ցակոբը, թէ՛ Կ. Կոմիտէն, որովհետեւ թէեւ եղածը պէտք էր, բայց անկանոն լինելուն համար դատապարտելի էր։

Համոն ասկէ ետքը այլեւս ճստ մը տղայ չէր եւ ոչ ալ ապաղան «բայլըրըզ»։ Անոր կը վստահուի Անդրկովկասի պատասխանատու ահաբեկումներու իրագործումը. շարք մը մարդիկ կ'երթան անոր գնդակներէն, եւ ան կը դառնայ վագր մը։ Եւ, ինչպէս որ կուժը կը կոտրուի ջրի ճամբուն, այնպէս ալ փշրուեցաւ Համոյի կուժը ջուրի ճամբուն վրայ։ Ցակոբն ու Համոն, արդէն հաւասար ընկերներ դարձած, երկուքն ալ նոյն թուականին վաստակեցին նահատակութեան պսակը։

* * *

Կամաց կամաց Կարսի թէ՛ նահանգապետը եւ թէ կառավարիչը կը զգուշանան եւ կը մեղմեն իրենց սանձարձակութիւնները։ Կարսը նորէն կը վերագտնէ իր նախկին համարձակ վիճակը, ինչ էր Սերգէյի ժամանակ։ Շուտով Բիկովի ձեռքով ձերբակալուած զինուորներն ալ մէկիկ մէկիկ կ'ազատուին։

Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր նոյն գործունէութիւնը, զոր ներկայացուցինք սկիզբները։ Այժմ, Թումանի խմբի սպանութենէն յետոյ եւ մանաւանդ որ Կովկասեան Նախագիծը հաւանութիւն էր ստացեր 1904ի Ընդհ. Ժողովի կողմէ, ան աւելի ծաւալած էր իր գործունէութիւնը եւ աւելի խորն էր դարձած այն գաղափարը, թէ ռուսն ու տաճիկը խլած են մեր երկիրը եւ բռնագրաւած մեր ազատութիւնը։ 1904ին աւելի ցայտուն կը դառնայ Կովկասի մէջ գործելու անհրաժեշտութիւնը, առանց մոռնալու, անշուշտ, Երկրին շահերը։ Նոր Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր իր գործունէութիւնը, հետեւելով նախկինի գործելակերպին, միայն այն բացառութեամբ, որ այժմ պակաս հանդուրժող էին

դարձած Հնչակեան ցանուցրիւ զինուորներու եւ այդ կուսակցութեան համակիրներու հանդէպ։ Ասոնք թէեւ առանձին ոյժ մը չէին ներկայացներ, բայց ձգտում կար, բոլորովին հաշուեյարդարի ենթարկել այդ կուսակցութիւնը Կարսի նահանգին մէջ։ Ասոր իբրեւ հետեւանք որոշ ծայրայեղութիւններ գործուեցան եւ պայքարը Հնչակեաններու դէմ տեղի տուաւ նոյնիսկ սպանութիւններու։

Համոյի ետեւէն Սաքոն ալ գնաց Կարսէն, իսկ Սաքոյէն յետոյ քանի մը օր անց ես ալ մեկնեցայ Կարսէն Թիֆլիս։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Պաթում.
Առաջին ճամբորդութիւնս Պաթում, 1902 թուականին.
Ալեոշան.
Ակնարկ Պաթումի դրութեան, տիրող հոսանքներու
եւ Դաշնակցութեան ուղղութեան մասին.
Պաթում 1904ին. Տեռորի մը իմ մասնակցութիւնը.
Չմտածուած նախաձեռնութիւն մը եւ անյարմար
կացութիւն ինծի համար.

Թիֆլիս հասնելով ներկայացայ Բիւրոյին, որ որոշեց զիս ուղարկել Պաթում, իբրեւ գործիչ։

Երկրորդ անգամն էր, որ ես կ'երթայի այդ քաղաքը գործելու։ Առաջին անգամ ես հոն գացի 1902 թուի վերջերը, երբ մէկ ոտքս Դաշնակցութեան մէջ էր, իսկ միւսը՝ կը խարխափէր անորոշութեան մէջ(*)

Կը յիշեմ, այդ թուականներուն (1902) օր մը ներկայացայ Թիֆլիս Համոյին (Օհանջանեան), որ Դաշնակցութեան մէջ կեդրոնական անձ մըն էր, ամենէն երիտասարդն ու ամենէն սիրուածը։ Ան կը ճանչնար զիս մանկութենէ, երբ կու գար մեր տունը՝ մեծ եղբայրներուս հետ խաղալու համար։ Համոն երբ զիս տեսաւ շատ ուրախացաւ։ Առաջարկեց երթալ Պաթում։ «Քեզի պէս երիտասարդներու համար, ըսաւ ան, սրած *ըլլալու յարմար վայրը Պաթումն է, ուր յեղափոխական խմորումները սաստիկ են։ Յեղափոխական երկու հնոցներ կան, մէկը Սասունն է՝ Թուրքիոյ մէջ, իսկ միւսը՝ Պաթումն ու Գուրիան՝ Անդրկովկասի գուցէ եւ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ։ Մենք ուժեղ Մարմին ունինք Պաթում, բայց ան խորը չի գիտակցիր իր վայրի կարեւորութեան. Թարմ ոյժեր անհրաժեշտ են հոն։ Անցեալները ուղարկեցի Ալեոշան, դուն ալ գնա Մարմնի տրամադրութեան տակ եւ գործէ անոր ցուցմունքներուն համաձայն»։*

Թէեւ 21 տարիքը լմնցուցած եւ արդէն բազմաթիւ փորձերէ անցած էի, բայց այս փորձութեան մէջ բնաւ չէի ընկած։ Պիտի գնայի ու գործէի յանուն մի կուսակցութեան, որ թէեւ ամենէն գրաւիչն էր պատանեկան իմ խարխափումներու մէջ, բայց որու էութիւնը ինծի անծանօթ էր։ Հասուն էի, բայց կը գիտակցէի, որ տրուած յանձնարարութեան ես պատրաստ չէի։ Այսուհանդերձ ընդունեցի Համոյի առաջարկը։

Պաթում հասնելով, տեղաւորուեցայ այն պանդոկը, ուր կ'իջեւանէին ինձ նման մարդիկ։ Դիւրութեամբ ծանօթացայ Ալեոշային, որ ինձմէ աւելի պատրաստուած եւ ինձմէ աւելի փորձառու էր գործերու մէջ։ Ան ռուսական համալսարանէն էր եւ ինծի տարեկից։ Երբեմն ուսանողական գլխարկ կը կրէր, երբ բանուորական թաղերը կ'երթար, երբեմն ալ լայնանիստ գլխարկ, պոյերներու նման։ Ակնոցները անբաժան էին քթէն, անոր երեսին մէկ մասը կը կազմէին, իսկ ձեռին ունէր մի հաստ գաւազան։ Միամիտ մանկական երազուն դիմագծէն բարութիւն եւ զոհաբերութիւն կը թափէին։ Ան միշտ ժպտուն էր, բարկութեան ու ցասումի ժամանակ իսկ կը ժպտէր։ Հաճելի էր այս ընկերը։ Առաջին իսկ վայրկեանին ես բացուեցայ անոր իբրեւ վաղեմի ու մտերիմ բարեկամի մը։

— Ալեոշա, դու ինձմէ տեղեկութիւններ կ'ուզես մեր ընկերներու մասին, բայց ես քեզի պիտի ըսեմ, որ ոչ ոք կը ճանչնամ, որովհետեւ նորեկ մըն եմ կուսակցական ընտանիքին մէջ։ Բանականութեամբ եւ տեսականօրէն ես ինկայ

(*) Հետագայ էջերը, որ կը նկարագրեն Ռուբէնի առաջին ճամբորդութիւնը Պաթում (1902 թուին), գրուած են 1948ին, «Հայրենիք»ի համար, բայց չեն ճամբուած։ Գլուխ ԺԲի երկրորդ մասը (1904) առնուած է Նօթերէն (Ա. Խ.)։

Դաշնակցութեան մէջ։ Համոյէն ուզեցի շարքերը մտնելու ճամբան հասկնալ, ան մէկէն ու մէկ ըսաւ.— «Գնա՛ ընկեր Հնոցը, հոն Ալեոշան կայ, ան քեզ ընկեր կը լինի»։ Այժմս հոս եկած եմ իբրեւ գործիչ, բայց գաղափար չունիմ ո՛չ կուսակցութեան կանոնագրի եւ ոչ ալ ծրագրի մասին։ Թէ ի՞նչ կրնամ ընել՝ ես ալ չգիտեմ. Թէ ի՞նչ է Պաթումը՝ ես խապար (տեղեկութիւն) չունիմ։ Դուն առաջին մարդն ես որ կը տեսնեմ։ Ըսէ ինծի, ի՞նչ պիտի ընել որ ես սեւ երես չդարձնեմ Համոյին եւ քեզ։

Ալեոշան բարութեամբ կը ժպտէր։ Ան երջանիկ մարդու տեսք առած էր եւ կարծես անոր վրայ մեծապէս ազդած էր Համոյի համարումը իր վրայ։

— Մի՛ յուսահատիր, Համոն լաւ ըրած է որ քեզ այս «հնոցը» ուղարկած է։ Զիս ալ այդպէս ճամբեց, այն տարբերութեամբ, սակայն, որ այստեղ չկար մի երկրորդ Ալեոշա, որուն ես կարողանայի քեզ նման անվերապահ խոստովանութիւններ ընել։ Քեզ բան մը պիտի ըսեմ եւ նկատի առ.— անկեղծութիւնը, ինքնադժգոհութիւնը հայերու մէջ թուլութեան եւ ոչնչութեան հոմանիշ են, իսկ ռուսերու մէջ՝ ընդհակառակն, ուժովութեան եւ յառաջդիմութեան նշաններ են։ Ես կարօտ ունիմ ռուս ընկերներուս։ Այդ անկեղծութիւնը այլեւս չըսես ուրիշին, վարկդ կը կորսնցնես։

Ալեոշան դժուարաւ հայերէն կը խօսէր, մէջընդմէջ ռուսերէն կը խառնէր։ Այս ինտելիկենտը փաստօրէն ռուսացած էր հոգիով, թէեւ իր մէջ զտարիւն հայը կը խօսէր։ Ան շարունակեց.

— Թէ որ այդպէս է, ես քեզ բացատրեմ։ Պաթումը 40.000էն անց նոր քաղաք մըն է, ուր կը փչեն մէկ կողմէ Եւրոպայի, միւս կողմէ Անդրկովկասի ու Ասիոյ եւ երրորդ կողմէ Ռուսիոյ քամիները։ Երեք մտայնութեան կեդրոն է։ Ան Անդրկովկասի միակ արտածման ու ներածման բերանն է։ Հոս կը զարգանայ նորաստեղծ ճարտարարուեստը։ Ասոնց Պաթումի Բագուն անարժէք հարստութիւն մըն է։ Ուրեմն վայրի մասին գաղափար տուի։ Գանք հիմա բնակչութեան։

«Քաղաքի կէսէն աւելին հայեր են. անոնցմէ յետոյ կու գան վրացական ցեղերը՝ գուրիացիք, մինգրելներ, աճարացիք եւ միւսները, յետոյ՝ յոյները եւ ամենէն վերջը՝ ռուսերը։ Ուրեմն ձեւով ռուսական, խօսքով վրացական եւ ըստ էութեան հայկական քաղաք մըն է։ Մի «աչար սանդալ», ուր տիրապետողը հայն է։

«Ռուսերը ամենէն քիչն են քանակով, բայց վարչական ղեկը անոնց ձեռքն է։ Ոստիկան, սպայ, կառավարիչ անոնք են եւ անոնք կը գրաւեն նաեւ գրեթէ բոլոր պետական պաշտօնները։ Փոքր մաս մըն ալ ռուսերէ ազատ ասպարէզի վրայ են կամ որակեալ բանուորներ են։ Ասոնք բոլորն ալ համարեա «չեռնոսոտենցիներ» են (սեւ հարիւրակայիններ, ազգայնամոլ ռուսեր)։ Քանի մը ուսանող եւ բանուորներ կան այդ շարքերէն դուրս, որոնք ոսկի են։ Ասոնք կ՚ատեն կառավարութիւնը։

«Յոյները ընդհանրապէս առեւտրականներ են։ Ազգային տեսակէտէ, ինքզինքնին հիւր կը համարեն Պաթումի մէջ եւ կը զգան իբրեւ մէկ մասը մեծ Յունաստանին։ Ընկերային տեսակէտէ՝ հակառակ են յեղափոխութեան եւ դաւանանքով ալ կապուած են Ռուսիոյ, որով զանոնք դասելու է սեւ հարիւրակայիններու շարքը։ Անոնք հակայեղափոխականներ են եւ յենարան կը հանդիսանան ոստիկանութեան։

«Գանք այժմ վրացիներուն։ Ասոնք բաժնուած են զանազան ցեղերու, որոնք այնքան հեռու են իրարմէ, որ կարելի է տարբեր ազգեր համարել։ Բայց այժմս, այդ տարբեր ազգերը միաձուլուելու եւ մի ազգ կազմելու ճամբու վրայ են, շնորհիւ վրացական կուսակցութեանց եւ մանաւանդ Սոցիալ-Դեմոկրատներու։ Աճարացիները, որ կը շրջապատեն Պաթումը, որ իրականին մէջ աճարական քաղաք համարուելու է, կրօնքով իսլամ են եւ ատոր համար ալ անոնք կապուած են Թուրքիոյ։ Անոնք դէմ են ռուսերուն, դէմ են նաեւ հայերուն, որովհետեւ մենք Թուրքին դէմ ենք, բայց դէմ չեն վրացիներուն ու քրիստոնեաներուն, եւ ատիկա շնորհիւ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութեան գործելակերպին ու աշխատանքներուն։

«Գուրիացիներ Պաթումի շատ կան եւ անոնց երկիրն ալ մօտիկ է այս քաղաքին։ Ասոնք վրացական ցեղերու եւ ընկերային պայքարներու առանցքն են դարձած։ «Մէկ ազգ (վրացական) մէկ կուլտուրա» նշանաբանն ունին։ Ուսում, տնտեսական ազատութիւն, վարչական ինքնավարութիւն, բանակալութեան վերացում եւ այս տեսակի այլ պահանջներ կը դնեն եւ իրենց երկիրը պատած են սպառողական եւ մասամբ արտադրական կօօպերատիւներով (համագործակցականներով)։ Այս տարրը, որ շարունակ կը հոլովէ Մարքս եւ էնգելս, չի ծառայեր Մարքսին, այլ Մարքսը կը ծառայեցնէ իր նպատակներուն։

«Միգրելները եւ իմերէթները, որոնք դեռեւս շատ կապուած են իրենց ազնուականութեան հետ, կ'արթննան, գուրիացիներու օրինակը տեսնելով։ Անոնց մէջ կազմուած ազգային հոսանքները ստորին խաւերու սրտէն չեն խօսիր եւ կը սահմանափակուին միայն ազնուականութեան շրջագծով՝ ցածէն եղած ճնշումի հետեւանքով։ Ֆետերալիստ հոսանք մըն ալ կայ, որ կը ջանայ համախմբել վրացական ցեղերը մի յարկի տակ, բայց ան զուրկ է տնտեսական եւ ընկերային հիմքերէ եւ այդ՝ անոր թուլութեան պատճառը կը դառնայ։ Ֆետերալիստ հոսանքը խոնարհ խաւերու համար միայն հրապուրիչ է՝ իր ազգային ձգտումներուն պատճառով, սակայն, բաւական չէ զանգուածները իրեն կապելու համար։ Այս վիճակի մէջ, քանի որ ան Սոցիալ-Դեմոկրատներու ներքին ձգտումներուն կը ծառայէ, հարթելով ցեղերու հակամարտութիւնը, ասոնք չեն խանգարեր Ֆետերալիստներու աշխատանքը, բայց միեւնոյն ատեն ընկերային եւ տնտեսական ազդակները շեշտելով՝ կը դարձնեն այդ հոսանքը իրենց մէկ ճիւղը։

«Հիացած եմ գուրիական խմբակին վրայ։ Ժորտանիա եւ իր ընկերները գտած են ճամբան միջազգային ընկերվարութեան պիտակին տակ ընելու նոյն այն գործը, զոր կ'ընէ Դաշնակցութիւնը, այն տարբերութեամբ սակայն, որ անոնք արտաքնապէս ընկերվարական են, իսկ ըստ էութեան ազգայնական, իսկ մենք արտաքնապէս ազգայնական ենք, բայց ներքուստ՝ ընկերվարական»։

Ալեոշան, սուրճի գաւաթը վերջացնելէ յետոյ, շարունակեց.

— Այժմ գանք մեր ժողովուրդին։ Մինչ այժմ անոր շրջապատի մասին գաղափար տուի։

«Հայութիւնը Պաթումի մէջ այնքան հին է, որքան հին է ինքը՝ Պաթումը։ Ան կը ծորայ Պաթումի վրայ Ճորոխ գետին հետ՝ Արդուին, Արտանուչ, Փոփայ, Բորչխայ եւն.։ Ասոր վրայ աւելցած են Արդրկովկասէն, մանաւորապէս Ախալքալաքէն եւ Ախալցխայէն եկածները։ Պիտի հաշուել նաեւ Լազիստանէն եւ Տրապիզոնի շրջաններէն փախած հայերը, ինչպէս նաեւ Տաճկահայաստանի միւս մասերէն, գլխաւորապէս Ախլաթէն եւ Բաբերդէն եկած փախստականները եւ կը ստանանք Պաթումի եւ շրջակայքի հայութեան խառնարանը։

«Հայութիւնը մի կրօնի չէ. ան թուրք, Ֆրանկ եւ հայ է, այլ խօսքով՝ իսլամ, կաթոլիկ եւ լուսաւորչական։ Ասոնք իրարմէ այնքան հեռու են, որքան մենք եւ թուրքերը, որքան մենք եւ ռուսերը, առանց չափազանցութեան։ Թէեւ այս երեքն ալ զտարիւն հայ են, բայց ցաւօք սրտի՝ մեր իսլամ եւ քրիստոնեայ եկեղեցիները կը ջանան աւելի հեռացընել զանոնք իրարմէ. եւ անջրպետները վերացնելու կոչուած մեր կուսակցութիւնն ալ, մեծ մեծ գործերու ետեւէ ինկած, այս առօրեայ խնդիրները անտեսած է։ Եթէ մենք ըմբռնէինք էութիւնը մեր ծրագրի, որու համաձայն «Կրօնքը անհատական խղճի գործ է», եթէ ազատագրուէինք դաւանական աւանդութիւններէն, կաթողիկոսներու եւ տէրտէրներու ֆարաջաներու ազդեցութենէն, դաւանանքները պիտի չկարողանային խոչընդոտ լինել մեր ազգային հատուածները ի մի հաւաքելուն եւ մի ազգութիւն կազմելուն։ Մենք վրացիներէն պիտի օրինակ առնենք։ Ազարիկն ու Սիմոնը ինծի կը հաւաստիացնէին, որ իսլամ հայերու թիւը աւելի շատ է Ճորոխի ափերուն եւ Պոնտոսի փէշերուն վրայ, քան հայ համարուածներունը։ Հարցը ուրեմն խոփացիներուն եւ բորչխացիներուն չի վերաբերիր, որոնք կրնան կորիզ դառնալ, հարցը աւելի ընդարձակ եւ լուրջ է։ Ահա մեզի ասպարէզ մը՝ ցանելու եւ հնձելու համար։

«Հայերը միալեզու չեն, թէեւ մեծամասնութիւնը հայախօս է։ Միայն այս փոքր քաղաքին մէջ կը տեսնես վրացախօս, ռուսախօս հայեր, որոնց թիւը անտեսելի քանակ մը չէ։ Իմ մամս հայախօս էր, մայրս՝ վրացախօս, հայրս չերքէզախօս, ես՝ ռուսախօս։ Հայերէնը ես հետագային սորված եմ, եւ այն ալ որչա՛փ անկատար, բայց աւելի պակաս հայ չեմ քան անոնք՝ որ բացի հայերէնէ ուրիշ լեզու չեն գիտեր։ Ի հարկէ լրիւ հայ լինելու համար մեր լեզուն գիտնալը անհրաժեշտութիւն է, բայց ատկէ եզրակացնել, թէ ով հայերէն չգիտէ՝ հայ չէ, ամենամեծ եւ ամենավտանգաւոր սխալը կը կազմէ։ Այդ ես զգացած եմ, մանաւանդ երբ տղէտ, հայութենէ բան չհասկցող վաշխառու կամ տիրացու մարդիկ կը ծաղրէին իմ առոգանութիւնը, կը խնդային իմ սխալներուն վրայ եւ զիս կը համարէին աւելի վատ հայ, քան իրենք են։ Վերջապէս, լեզուն մարդու համար զէնք մըն է միայն փոխանցելու իր մտքերը շրջապատին եւ շրջապատի մտքերը ստանալու համար։ Ինչո՞ւ նուազ հայ համարել զանոնք, որ խուսափած են մեռնելէն եւ կամ անբան անասուն լինելէն։ Չերքէզախօս, Թրքախօս, ռուսախօս, վրացախօս եւ այլ ու այլ լեզուներով խօսող հայերը այդպիսիք եղած են, որովհետեւ համախումբ ապրելու հնարաւորութիւն չեն ունեցած, որովհետեւ իրենց հայրենիքը ազատ եղած չէ եւ դուրս են քշուեր հայրենի բոյնէն, որովհետեւ հայութիւնը, զանոնք կորած, ուծացած համարելով, անտեսած է անոնց հայեցի դաստիարակութիւնը։ Ասկէ կարելի է եզրակացնել որ լեզուի կենդանացման համար երեք միջոց կայ·— Հայութեան համախումբ ապրիլը, հայրենիքի ազատութիւնը եւ լեզուն կորցրածներու ուսման եւ դպրոցական գործի կազմակերպումը։ Եթէ առաջին երկուքը այսօր կրնան լոկ առաջնորդող գաղափարներ լինել, երրորդը իրագործելը մեր կարողութեան մէջն է։ Մենք չունինք, սակայն, օտարախօս հայութեան համար օտար լեզուներով հայ գրականութիւն, պատմութիւն եւ դպրոց, որպէսզի ծագումով հայը հայ պահէինք եւ քաշէինք զանոնք հայութեան փարախը։ Ահա ընդարձակ ասպարէզ մը գործելու։ Պիտի բարեփոխել հայ դպրոցներու նպատակայարմար բաշխումը եւ պիտի զարգացնել ու տարածել բազմալեզու հայ մշակոյթ մը։ Այդ ձեւով մենք կը փրկէինք հայութեան մէկ երրորդը կորուստէ»։

Ալեոշան կը շարունակէ իր դասախօսութիւնը·

«Հայերը Պաթումի մէջ երկու դասի կը բաժնուին՝ բուրժուական եւ կէս-բուրժուական մէկ կողմէ, եւ միւս կողմէ՝ պրոլետարական ու աղքատ դաս։ Իբրեւ դասակարգ, ատոնք հակառակ են իրարու, բայց միւս կողմէ, միմեանց կապուած կը մնան իրենց հայրենասիրութեամբ եւ իրենց հայրենակցական միութիւններով։ Տարօրինակ երեւոյթ մը, որ յատուկ է միայն Հայուն։ Հայ պրոլետարին համար Մանթաշեւ մը, Ծատուրով մը հակառակորդներ չեն, այլ ազգային հպարտանք, որովհետեւ հարուստ են եւ հայ լուսաւորչական են, ինչպէս եւ ատոնց համար հայ պրոլետարը թշնամի չէ, որովհետեւ ան իր հայրենակիցն է։ Հայութեան մէջ դասակարգային հակամարտութիւն չկայ, հայերը միասնաբար դէմ են թէ օտար դասակարգերուն եւ թէ անոնց գոյութեան։ Այդպէս չէ, սակայն, վրացիներու եւ ռուսերու մօտ, որոնք իրարմէ բաժնուած են ազնուական, բուրժուական եւ պրոլետարական պատնէշներով։ Պաթումի հայութիւնը բաժնուած է ըստ սրճարաններու։ Իւրաքանչիւր գաւառ կամ նահանգ ունի իր սրճարանը։ Ախլաթցին, մշեցին, վանեցին, տրապիզոնցին, ախալքալաքցին, ախալցխացին, խոտրջուրցին ունի իր զատ անկիւնը, ուր կը հաւաքուին հայրենակիցները, առանց դասակարգի խտրութեան եւ ուր ամէնքը հաւասար են. յաճախ ամենէն աղքատը հոն աւելի հեղինակաւոր է քան հարուստը կամ այլ ասպարէզներու մէջ աչքի ընկնողը։ Այս բաժիններէս երկու հետեւութիւն պիտի հանել, զոր իմ փորձառութեամբ ձեռք բերած եմ·

«Առաջինն այն է՝ որ շատ դժուարութեամբ կարելի է հայ պրոլետարական դասը հանել հայ բուրժուա դասին դէմ, բայց ան միաձայնութեամբ եւ ամէն զոհաբերութիւն յանձն առնելով դուրս կու գայ ռուս, Թուրք եւ կամ վրացի չահագործող դասին դէմ, ունենալով իր հետ նաեւ հայ կէս բուրժուական եւ նոյնիսկ բուրժուական խաւերը։

«Երկրորդը այն է՝ որ հայրենակցական խմբաւորումները չեն տանիր աշիրէթապետութեան եւ ազգութեան ամբողջականութեան քայքայման։ Երեւութապէս կարծես թէ այդպէս է, բայց ըստ էութեան ատիկա այդպէս չէ։ Գաւառական խմբաւորումները սանդուխի աստիճաններ են, որ կազմըւած են ինքնաբուխ կերպով եւ այդ աստիճանները կը տանին հայութիւնը ընդհանուր հայրենիքի ամբողջացման գաղափարին։ Միայն թէ այդ խմբաւորումները գիտակցական դարձնել, որպէսզի հետագային չդառնան աւատապետութիւններ։

«Այս երկու փաստային դրութիւնները մեզ կը դնեն շատ փափուկ կացութեան մը մէջ։ Մէկ կողմէ, այնքան հպարտ է հայը իր ծագումով եւ անցեալով, որ կ'ուզէ ինքնիշխան լինել եւ իր ազգային անկախութիւնն ունենալ, մանաւանդ Տաճկահայաստան, որու համար ան պատրաստ է ամէն զոհողութեան։ Միւս կողմէ՝ ան այնքան գիտակից է իր անձնական եւ ընկերային շահերուն, այնքան նախաձեռնող է ու լի յեղափոխական թռիչքով, որ անկարող է տանիլ բռնակալական ռեժիմը, կապիտալիստական կարգերը։ Ձախ ոտքով մտած է ընկերվարութեան ասպարէզը եւ ձախ ձեռքով կառչած է անոր, իբր փրկութեան խարիսխի։ Այդպէսով, հայը թէ ընկերվարական է, թէ ազգային, եւ անոր այդ յատկութիւնը, ըստ երեւոյթին, հակասական, բոլորովին տարբեր բովանդակութիւն ունի քան, օրինակ, Ռուսիոյ կամ Թուրքիոյ մէջ։ Հայը անհատականութիւն է, ինչպէս լեռներէն ցած իջած ջէյրանը կամ անտառի արջը, մինչդեռ Թուրքը, ռուսը նման են մեղուանոցի մեղուին, որու անհատականութիւնը ամբողջութեան մէջն է, որուն եթէ մէկ մասնիկը պոկուի՝ ենթակայ է ձուլման ու ոչնչացման։

«Ազատութիւնը հայ անհատին համար անհրաժեշտ պայման մըն է զարգանալու համար, այն ինչ Թուրքին եւ ռուսին համար, ան խօսք մըն է որ անհասկնալի է անհատին համար։ Հայը դեմոկրատիայի միջոցով միայն կարող է հաւաքականութիւն կազմել եւ իբր ազգ հանդիսանալ, ան անհանդուրժող է թէ աստուածապետութեան, թէ ազնուականապետութեան եւ թէ ամէն տեսակի բռնապետութեան։ Թուրքի եւ ռուսի համար, ընդհակառակն, իսկական դեմոկրատիզմը իր կայսեր, իր պետի, իր առաջնորդի կամքին, եւ ասոնց հպատակներու անմռունչ հնազանդ կարգապահութեան մէջն է։ Մի խօսքով՝ մեր ժողովուրդը անկախ միաւորներու գումարն է, իսկ անոնք անկախ գումարի մը անբովանդակ մասնիկներն են՝ զերոներու նման։ Այս հակասութենէն առաջ կու գայ այն, որ եթէ Նիկոլայի մը, Մարքսի մը կամ Պլեխանովի մը ետեւէն շարես զերոներ, կը ստացուի մի հսկայ գումար, մի անխորտակելի ույժ։ Իսկ մեզ մօտ, որքան զերօ շարես, կը ստացուի միայն զերօ, քանի որ անհատէն կամ գաղափարէն չէ մեր ծնունդը, այլ մեր արժէքէն։ Ջնջէ Թուրքի կամ ռուսի մէջէն անոր առաջնորդը կամ առաջնորդող գաղափարը, տեղը ոչինչ կը մնայ։ Ահա այստեղ է գաղտնիքը, որ անոնք յարատեւելու եւ աշխարհածաւալ հօտ կազմելու հնարաւորութիւն չունին, մեղուներու նման, մինչդեռ մենք, ինչպէս եւ բոլոր հին եւ բիւրեղացած ժողովուրդները՝ հրեաները, յոյները, նման են ցորենի հատիկներու, որոնք առանձին առանձին վերցուցած անհատականութիւններ են, խառնէ, սակայն, մի հատիկը այլ սերմերու հետ եւ գետնի տակ թաղէ, անկէ, թէեւ վըտիտ, բայց նորէն ցորեն կը ստանաս։ Եթէ չխառնես այլ սերմերու հետ եւ ցանես անոր սիրած հողին մէջ, կը ստանաս Ցորենստան, յար եւ նման սերմերուն։ Այդ ցորենը կարելի է վառել, կարելի է ուտել եւ փճացնել, բայց բնաւ չի կարելի ոչնչացնել։ Կը բաւէ, որ զերծ մնան մի քանի հատիկներ, անոնք նորէն կը բազմանան եւ կը յարատեւեն։ Հայութեան ույժը ժամանակի ընդարձակութեան տիրապետութիւնն է, միւսներուն ույժը տարածութեան եւ ույժի տիրապետութիւնն է։ Ինչո՞ւ աստուածացեալ Օգոստոսի եւ Կեսարի հռոմէացին չկայ, ինչո՞ւ չկան Ասսուր-Նազիրբաբալի եւ Նաբուգոդոնոսորի Ասորեստանը եւ Բաբելոնը, ինչո՞ւ չկան Զենգիզի, Լենկթիմուրի, հոներու, ալանաց, քուշանաց եւ ուրիշներու հզօր կայսրութիւնները, զորս մենք ճաշակած ենք, եւ ինչո՞ւ կանք մենք։ Պարզ է. անոնց մեծութիւնը զերոններու շարան մըն էր, իսկ մենք անհատականութիւն ենք եւ կը մնանք ընդմիշտ։

* * *

«Այս ամէնը իբրեւ նախաբան՝ հասկնալու համար Դաշնակցութիւնը։

Դաշնակցութիւնը վարդապետութիւն չէ, միայն հարազատ հոգեբանական արդիւնք մը՝ հայութեան ձգտումներու։ Հայութիւնն ունի երկու տարբեր ձգտումներ եւ Դաշնակցութիւնն ալ, իր խորքին մէջ, ունի երկուութիւն, որուն կ'ուզէ վերջ տալ։

Հայ ժողովուրդին համար, անհատը հիմքն է մարդկութեան եւ յառաջդիմութեան, ատոր համար ալ Դաշնակցութիւնը դէմ է ոչ միայն բոլոր բռնակալ իշխանութեանց, այլ նաեւ բոլոր այն կուսակցութիւններուն, որոնք, ինչպէս օրինակ, օրթոտոքս մարքսիստները, կը ժխտեն անհատի արժէքը եւ կ'ուզեն կաղապարել ամէնքը մէկ կաղապարի մէջ։

Հայ ժողովուրդին համար, ընտանիքը սուրբ տաճար մըն է, կռուան մը անհատներու համախմբման եւ ընկերային ու ազգային միութեան։ Ատոր համար ալ Դաշնակցութիւնը ո՛չ միայն նահապետական հայ ընտանիքի աւանդութեանց պահպանողն է, այլեւ ինքը մի կուսակցական ընտանիք է՝ կազմուած նոյն նահապետական կարգերով։

Ընտանիքներու հաւաքածոն ազգութիւնն է, ազգութեան բնագաւառը՝ հայրենիքը։ Հակառակ բռնատէր պետութեանց այն գաղափարին, թէ պետութեան հպատակութեան սահմաններէն դուրս չկայ ոչ ազգային եւ ոչ ալ հայրենիքի գաղափար, հակառակ ներկայ ընկերվարական հոսանքներու այն տեսակէտին, թէ ազգային գաղափարը կրօնքներու նման հակայեղափոխական, հակայառաջդիմական նախապաշարում մըն է եւ միայն դասակարգային գիտակցութիւնն է իրականը, Դաշնակցութիւնը իրական կը համարէ ազգութիւնը եւ հայրենիքը, ինչպէս որ իրական՝ կենդանիներու եւ բոյսերու տարբեր սեռերը, որոնց ներդաշնակ եւ համընթաց զարգացման մէջ կը գտնէ ան յառաջդիմութեան եւ պէսպիսութեան դրաւականը։ Ատիկա անխուսափելի բարիք մըն է մարդկութեան խաղաղութեան եւ յառաջդիմութեան համար։ Հիմքին մէջ, Դաշնակցութիւնը կը տանի դէպի ազգերու անկախութիւնը, «բարենորոգումներու եւ ֆետերասիոնի» նշանաբաններու տակ։ Ան կ'ուզէ մեղմել Թուրք, ռուս հարուածը, բայց աւելի ինքն իրան կը խաբէ։ Թշնամին ատիկա կը տեսնէ, եւ ատոր համար ալ իր հարուածը կը կեդրոնացնէ Դաշնակցութեան դէմ, իբր անջատականի։ Այդպէս կը տեսնեն եւ սոցիալիստ մարքսիստները եւ ատոր համար ալ անոնք եւս դէմ են մեզի, եթէ անգամ մենք լինինք ընկերվարական։ Ձախ եւ աջ խմբակցութիւններու այդ միացումը մեր դէմ իր արդարացուցիչ պատճառներն ունի, տրուած լինելով, որ մեր ձգտումն է անկախ ազգերու դաշնակցութեամբ երթալ դէպի համամարդկային ներդաշնակութիւն, իսկ անոնց ձըգտումն է, ընդհակառակն, անկախ ազգերու սահմաններու բռնաբարումով եւ կամ ազգային իղձերու ոչնչացումով ստեղծել միատարր զանգուած մը եւ այդ ձեւով հասնիլ ներդաշնակութեան»։

Ալեոշան կը զգար ինքզինքն տիրապետող, քանի որ ես կը լափէի անոր մտքերը, որոնք ինծի համար, մեծ մասամբ, նորութիւններ էին։

«Հիմնական հարց մը եւս եւ ամէն ինչ պարզ կը լինի։ Վաղը երբ չփում ունենաս դուրսի կամ մեր շրջանակին հետ, անմիջապէս հարցում մը կը դրուի քու առջեւ. «Մենք ընկերվարակա՞ն ենք թէ ոչ»։ Ատոր պատասխանը դրական է, քանի որ հայ ժողովուրդի 70 առ. հարիւրը կամ ընչազուրկ բանուոր կամ հողազուրկ գիւղացի է, իսկ մնացածն ալ բանի հալածուած գաղթականներ են, որոնք, կեանքի պայքարին մէջ չպարտուելու համար, դարձած են մանր եւ խոշոր առեւտրականներ, արհեստաւորներ ու ազատ ասպարէզի մարդիկ։ Բայց մենք իւրատեսակ ընկերվարականներ ենք, ինչպէս կրօնական տեսակէտէ խորատեսակ դաւանանք ունինք։ Ռուս ընկերվարականներու չափ կրնանք դէմ ըլլալ բռնակալ ռեժիմին, որ կը ճնշէ մեծամասնութիւն կազմող դասը, բայց մենք, եթէ կ'ուզես, անոնցմէ աւելի հակառակ ենք այդ ռեժիմին, որովհետեւ մենք հալածուած ենք նաեւ իբր հայ, որովհետեւ այդ ռեժիմը դէմ է մեր ազգային գոյութեան։ Ռուս ընկերավար հոսանքները, ելակէտ ունենալով Մարքսի թէորիան, իրենց նպատակ չեն ըրած ազգերու ազատագրումը։ Ընդհակառակն, ազգային ձգտումը անոնք կը համարեն յետադիմական նախապաշարում մը։ Արդ, խորքին մէջ նըման ընկերվարութիւն մը տարբերութիւն չունի ցարական ռեժիմէն։ Ըստ էութեան, անիկա կու գայ բարեփոխելու ցարական ռեժիմը, անոր նոր կենսունակութիւն եւ նոր ոյժ տալու, որպէսզի յենուելով մեծամասնութեան եւ ոչ թէ փոքրամասնութեան վրայ, իր աշխարհածաւալութիւնը աւելի ներգործօն դարձնէ, որպէսզի բոլոր ազգերը կարողանայ լուծել ռուսական ծովին մէջ եւ որպէսզի հաստատէ դերակայութիւնը ստորին դասի, փոխանակ վերին դասի։ Անիկա ոչ բարեչրջում է, ոչ ալ յեղափոխութիւն, այլ լոկ իշխանութեան փոփոխութիւն։ Մենք նման ընկերվարականներու հետ կրնանք ուղեկից ըլլալ մինչեւ ցարական ռեժիմի տապալումը, բայց բնաւ ցանկալի չէ անոնց հետագայի տիրապետութիւնը, տրուած ըլլալով որ ռեժիմը կը մնայ նոյնը, միայն իր հագուստը փոխած։ Անոնք դիտակից կամ անգիտակից աջակիցներ են անհատի ազատութեան, ժողովրդապետութեան, ազգերու ոչնչացման, դահիճներու մենատիրութեան եւ յառաջապահները՝ աշխարհածաւալութեան։ Մենք անձի եւ ազգի անհատականութեան հետ կը կապենք ընկերվար կարգերու հաստատումը· մեզի համար, առանց անհատի եւ անոր հայրենիքի ազատութեան՝ չի կարող ըլլալ ոչ ընկերվարութիւն եւ ոչ ալ մարդկութիւն, մինչդեռ անոնց համար անբան գրաստ ըլլալն է նախապայման, որ մարդկութիւնը դառնայ մեղուանման կամ մրջիւնանման աշխատանոց մը։ Մենք կ'ուզենք որ աշխատանոցը մեզի ծառայէ, անոնք կ'ուզեն որ մենք ծառայենք աշխատանոցին։ Ահա ասոնք են այն հիմնական գիծերը, որոնք, սակայն, շատերու համար անհասկնալի են, եւ այդ պատճառով ալ մենք կանգնած ենք ներկայիս շատ ծանր ու փափուկ կացութեան մը առջեւ։ Ատիկա պիտի տեսնես այս փոքրիկ քաղաքին մէջ, եւ դուն ալ պիտի հարկադրուիս փորձութեան ենթարկուիլ, ինչպէս ես ենթարկուեցի քանիցս։ Այստեղի փորձութիւնները սաղմնային են, բայց կրնան տարածուիլ եւ պատճառ դառնալ մեր կուսակցութեան մէջ ճեղքուածքներ առաջացնելուն ու զայն չափով մը քայքայելուն, եթէ չբարձրացուի մեր կուսակցութեան գիտակցութիւնը։

«Պաթումի գործարաններ շատ կան, գլխաւորապէս նաւթի արդիւնաբերութեան հետ կապուած։ Կարծեմ 8,000 բանուոր կ'աշխատի այդ գործարաններուն մէջ, որոնց կարգին հայեր ալ կան, զորօրինակ՝ Մանթաշեւ, Ծատուրով, Միրզոյեւ եւն., որոնք հայ կառավարիչներ եւ հայ բանուոր կը պահեն մեծ մասով։ Տարբեր ազգութեան ուրիշ գործարանատէրեր ալ կան, որոնցմէ գլխաւորներն են՝ Ռոչիլտ, Նոփէլ, Շիփայեւ եւայլն։ Ասոնց բանուորներու փոքր մասը միայն հայեր են, իսկ մեծ մասը՝ ուրիշ ազգերէ են, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը կը գրաւեն վրացիները։ Հայ բանուորները եւ նոյնիսկ անոնց կառավարիչները, մեծ մասով կազմակերպուած են եւ կը մտնեն Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ։ Կազմակերպուած օտար բանուորներէ փոքրամասնութիւն մը կը մտնէ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութեան մէջ։ Այս երկու կուսակցութիւններու հնութիւնը կու գայ 1894-96 թուականներէն։ Երբ տեղի կ'ունենան հայ դպրոցներու փակումը եւ եկեղեցական կալուածներու գրաւումը, Կ. Կոմիտէի գործավար Սմբատը, որ միաժամանակ տնօրէնն էր Մանթաշեւի գործարանին, կ'առաջարկէ, որ ընդհանուր գործադուլ ըլլայ Պաթումի մէջ։ Ջապարիցէն եւ Պաթումի տեղական վրացի Սոցիալ-Դեմոկրատներու առաջնորդները կը մերժեն զայն, պատճառաբանելով թէ՝ ատիկա ձեր հայկական ներքին հարցն է, ձեր ազգային իրաւունքներու պաշտպանութիւնը։ Նոյն առաջարկը կարծեմ եղած էր նաեւ Թիֆլիս, բայց առանց արդիւնքի։ Հայերը կը պայքարէին, իսկ

Սոցիալ-Դեմոկրատները եւ վրացիները կը դիտէին միայն:

«Այս տարուան սկիզբը նկատելի կերպով՝ բանուորներու եւ ի մասնաւորի վրացիներու մէջ եռանդուն աշխատանք մը սկսաւ: Գաղտնի տպարան, թռուցիկներ, բանուորական կոչեր՝ միութեան, եւայլն: Քարոզիչներու մէջ հայեր ալ կային: Գեւորգեանը, որ Թիֆլիսէն եկած էր, կ'ուզէր որ համագործակցութիւն ըլլայ Դաշնակցութեան եւ Սոցիալ-Դեմոկրատներու միջեւ: Հակառակ չէինք այդ առաջարկին, պայմանով որ նախ՝ անոնք աջակցէին, որպէսզի բոլոր գործարաններու մէջ ցրուած հայերը մտնէին Դաշնակցութեան մէջ, իսկ մենք ալ ոչ-հայերը մղէինք դէպի իրենց շարքերը: Երկրորդ՝ ամէն մի գործնական քայլ պիտի կատարուէր երկու կուսակցութեանց համամտութեամբ եւ որոշումով, եւ երրորդ՝ այն վայրերու եւ այն գործարաններու մէջ, ուր մէկ կամ միւս կողմը չնչին տոկոս կը կազմէր, ազատ պիտի լինէին իրենց ձեռնարկներն ընել առանց համաձայնութեան: Գեւորգեան ուրախ հեռացաւ Թիֆլիս՝ զեկուցելով տեղական մարմնին իր առաքելութեան յաջողութեան մասին: Գոգաշվիլի անունով մէկը եկաւ իր շնորհակալութիւնները յայտնելու մեր բռնած ուղղութեան համար եւ յայտարարեց Սմբատին եւ Սարիբէկին (Յարութիւնեան), որ իրենք հաւատարմօրէն պիտի յարգեն կնքուած համաձայնութիւնը:

«Քանի մը շաբաթ յետոյ Գոգաշվիլի կը յայտնէ Կ. Կոմիտէին, որ Ռոչիլտի բանուորական միութիւնը եւ իրենք մտադիր են պահանջներ ներկայացնել ժամերու կրճատման եւ օրավարձերու յաւելման մասին: Եւ կը խնդրէ մեր աջակցութիւնը: Կը պատասխանուի իրեն, որ նման պահանջի մը իրագործումը կարող էր լինել համառուսական մաշտապով (կշռաչափով), որ գոյութիւն չունի: Մենք առաջարկած էինք անցեալները համակովկասեան մաշտապով շարժումներ ընել դպրոցական, եկեղեցական ճնշումներու առթիւ, կցելով անոնց նաեւ բանուորական պահանջներ, բայց ատիկա չընդունուեցաւ: Արդ, քանի որ Ռոչիլտի բանուորներու մէջ համարեա հայ չկայ, եւ մեծամասնութիւնը դուք էք, ըրէք ձեր գիտցածի նման.–մենք եւ մեր բանուորները կը մնանք

դիտողի դերին մէջ եւ ձեր սխալի պարագային՝ մեր փոքրաթիւ հայ բանուորներուն միայն տէր կը կանգնինք: Եթէ պատահի, որ մեր մեծամասնութիւն կազմող գործարաններու մէջ խառնակութիւններ տարածուին ձեր փոքրամասնութեանց կատարած քայլերուն շնորհիւ, մենք չենք երաշխաւորեր անոնց պաշտպանութիւնը:

«Գարնան սկիզբը, Ռոչիլտի բանուորները խռովութեան մէջ են: Վարչութիւնը մի անգամէն կ'արտաքսէ 400 բանուորներ, առանց հատուցումի: Սով, անգործութիւն, թշուառութիւն: Խնդրանք կը լինի, որ յետ ընդունուին բանուորները, բայց կը մերժուի: 15 հայ բանուորներ, որ այդ թշուառներու մէջ էին, կ'ազատին, ընդունուելով Մանթաշեւի գործարանի մէջ: Մնացածները հարկադրուած՝ ցոյցերու կը դիմեն եւ կ'ուզեն յետ ընդունուիլ գործարան: Ինծի մօտ կու գայ Գոգաշվիլին եւ կը խնդրէ, որ մեր ազդեցութեան տակ եղած գործարաններու բանուորներուն թելադրենք գործադուլ ընել եւ պահանջել, որ յետ առնեն արտաքսուած բանուորները: Կը մերժեմ անոր առաջարկը: — Դուք, կ'ըսեմ անոր, չընդունեցիք մեր դիմումը ընդհանուր գործադուլի եւ բանուորական հարցը ազգային կրթական հարցին կցելու մասին, ըսելով որ դպրոցներու դէմ յարուցուած հալածանքը ձեր ներքին գործն է: Դուք, առանց նկատի առնելու ընդհանուր բանուորական հարցը, առանց մեր համաձայնութեան, ձեռնարկեցիք մի գործարանի մէջ միայն գործադուլ ընելու, որ համազօր է այդ գործարանի բանուորներու դժբախտացման, եւ այժմս ալ եկեր, տիրացուի պէս, կ'ուզէք ձեր զղջումով բարելաւել բանուորներու անել կացութիւնը: Ատիկա յեղափոխական կեցուածք չէ: Դուք պատասխանատու լինելով այս դժբախտութեան, պէտք է որ կամ բանուորները ապահովէք, կամ մտնէք գործարան եւ պահանջէք անոնց տեղաւորումը, կամ պէտք է որ այդ գործարանը փակ մնայ եւ թոյլ չտաք որ որեւէ բանուոր հոն մտնէ ու աշխատի: Երբ այս երեք դրութիւններէն մէկը գործադրէք, այն ժամանակ կարելի է ձեզ հաշուի առնել: Մենք մեր կողմէ կրնանք հայերուն արգիլել Ռոչիլտի գործարանը մտնել եւ հոն գտնուածներն ալ կրնանք տեղաւորել եւ ապահովել: Դուք ալ մնացածներուն մասին մտածեցէք:

Այս խօսակցութեան ներկայ էր Սմբատի հետ միասին նաեւ մեր լաւ ընկերներէն Քէմիրեանը: Ողեւորուած ան դիմեց վրացիներուն, ըսելով·

— Յեղափոխականը այսպէս կ'ընէ, ինչպէս կը թելադրէ ընկեր Ալեոշան, իսկ ձեզ կը մնայ կամ ասպարէզէն քաշուիլ եւ կամ յեղափոխականի վայել ճանապարհ բռնել: Մեզ արգիլուած է կուսակցականօրէն ձեզի հետ ըլլալ, բայց անձնապէս ես ձեզի հետ կ'ըլլամ, եթէ յեղափոխական ճանապարհը բռնէք, Ալեոշայի թելադրութեանց համաձայն»:

«Գողաշվիլին, Ջապարիձէի անունով, անցած է արտաքսուած բանուորներու գլուխը: Կամ ներս պիտի մտնեն գործարան, կ'ըսէ ան, աշխատելու, կամ գործարանը պիտի կանգ առնէ եւ փճանայ: Շուրջ 500 բանուորներու ամբոխ մը՝ զինուած քարերով եւ փայտերով պաշարեր են գործարանը: Գործարանը օգնական զօրք կ'ուզէ, որ երբ վրայ կը հասնի, կը քարկոծուի բանուորներու կողմէ: Մեր Քէմիրեանը կը մասնակցի ցոյցին եւ իր կողքին կանգնած Գոգոյի յարձակումը կը սաստկացնէ: Զօրքը կրակ կը բանայ եւ 40 հոգի գետին կը տապալին: Ամբոխը կը ցրուի, շատերը կը ձերբակալուին, որոնց կարգին մեր Քէմիրեանը եւ Գոգոն:

«Այս դէպքը, որուն ականատես եղայ, կ'ըսէր Ալեոշան, խորտակեց ոչ միայն բանուորներու կեանքը այլ նաեւ տակն ու վրայ ըրաւ իմ միտքերն ու հոգիիս ամբողջականութիւնը: Ես եկայ այն համոզման, որ ժողովուրդ մը, եթէ ազգային անհատականութիւն ունի, բայց չունի իր անկախութիւնը, չի կրնար համամարդկային ընկերվարութիւնը իրեն իբրեւ իտէալ ունենալ: Պաթումի մէջ ձեռք բերած փորձառութիւնս ցոյց կու տայ, որ առանց անկախ, ազատ լինելու չենք կարող լրիւ ոյժերով ծառայել ընկերութեան: Ուրեմն աստիճանաւորման կարիքը կայ ազգային եւ ընկերվարական իտէալներու մէջ: Նախ՝ ազգային հարցին լուծումը եւ յետոյ միայն ընկերվարութիւնը: Երբ բռնակալութեան տակ գըտնուող ազգի մը հոգին վիրաւորուած է, անոր սրտէն չի խօսիր իր մարմնի կամ գրպանի վիրաւորումը: Ազգերու ազատութեան միջոցով միայն կարելի կ'ըլլայ հասնիլ ընկերվարութեան, իսկ ճնշուած եւ անազատ ազգերը պիտի չընթանան իրենց լրիւ ոյժով ընկերվարութեան ճամբով, եթէ չեն ուզեր ձախողիլ կամ այլասերման ենթարկուիլ: Կամոյի օրինակը՝ ատոր ապացոյց: Կամօն պարզ եւ բիւրեղ մարդ մըն էր եւ չէր գիտեր, թէ որքա՜ն կապուած էր մեր ջան ֆետայիներուն հետ: Քանի մը տարի առաջ ան կ'ուզէր Աւլանի, Թեչոյի եւ միւսներու հետ Երկիր անցնիլ: Վերջը ինկաւ Սոցիալ-Դեմոկրատներու ճանկը, տարուեց ընկերվարական գաղափարներով եւ այժմ ան կորած է մեզի համար: Կամ մեր Քէմիրեանը, որ Պաթումի բանուորութեան հերոսը դարձաւ, պարզ թիւրիմացութեամբ եւ իր դաշնակցականի թասիբը Գողաշվիլիի առջեւ պահելու համար, գիտե՞ս ի՛նչ պատահեցաւ անոր: Ցոյցէն(*) յետոյ զայն բանտարկեցին Գողաշվիլիի հետ միասին եւ միայն Սմբատի դիմումներուն շնորհիւ կրցաւ ազատիլ աքսորէն ու բանտէն: Բայց երբ մեր այդ ընկերը դուրս եկաւ բանտէն, բոլորովին փոխուած էր: Անցեալները, ես, Ազարիկը եւ Թիֆլիսէն եկած ուսանող մը կը խօսէինք Քէմիրեանի հետ: Ան կ'ըսէր· «Անկեղծ ըսած, մենք կը նմանինք այն որսորդին, որ հրացանը ձեռին, վայրի բադերու վրայ չի կրակեր եւ կը սպասէ սագերու գալուն: Սագերը, սակայն, չեն գար եւ ան տուն կը դառնայ ձեռնունայն: Հոս աշխատաւոր դասը կը տառապի, կապիտալիստը, ցարը մեր դիմացն են, չենք զարներ եւ «Երկիր, Երկիր» կ'ըսենք ու պարապ կը մնանք:

Ուսանողը տուաւ անոր պատասխանը·

— Չէ՛, մենք պարապ չենք մնար, բայց խնդիրն այն է, որ մենք մէկ ենք, իսկ մեր ցաւը՝ երկու: Ես իմ ճամբան գտած եմ, Երկրի մէջ ես Դաշնակցական եմ եւ անոր համար պատրաստ եմ մեռնելու, իսկ այստեղ եւ մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ՝ մենք պիտի լինինք ռուս յեղափոխութեան հետ:

(*) Բոլշեւիկները երկայնս կը պարծին, որ Ստալինը կազմակերպեր է այս գործադուլը եւ ամէն տարի կը տօնեն անոր տարեդարձը: Ա. Խ.

«Երբ ես սկսայ վիճիլ անոնց հետ, ինծի օգնութեան եկաւ Ազարիկը․

— Տօ, ի՛նչ էք ջուրը լեցրել սանտի մէջ եւ կը ծեծէք։ Ջուրը, ինչպէս կը տեսնեմ, չի պնդցել, բայց դուք, մանաւանդ Թէմիրեանը՝ բանտը նստելէն ետքը, ինքը ջրցել է։ Ըսենք թէ ձմեռ է, տան պատուհանները, դռները ջարդած են, տանիքը փլած, քամին կը փչէ եւ ձիւնը ներս կու գայ, երեխաները ցուրտէն կը սառին, ծնողները ձեռնոց եւ գուլպայ գնելու մասի՞ն պիտի մտածեն, թէ առաջին հերթին պիտի վազեն դռները շինելու եւ տանիքը ծածկելու։ Մեր տունը՝ հայրենիքը փլած է եւ պիտի նախ տուն մը շինենք։ Այդ ալ խօ՞սք է, որ կ՚ըսեն թէ բանուորական գործը մեզ չի հետաքրքրեր։ Շատ կը հետաքրքրէ, բայց ամէն բան իր կարգին։ Տունը շինելն է ամենէն առաջինը եւ տան մէջն ալ պորտաբոյծ պիտի չլինի։ Ոջիլը թոնրան մէջ կը թօթուենք որ ազատինք։ Այդ պորտաբոյծներն ալ ոջիլի կը նմանին, որ պիտի թօթուենք թոնրի մէջ։ Ատոր համար, սակայն, նախ եւ առաջ մե՛ր թոնիրը պիտի ունենանք եւ ոչ թէ ռուսի, կամ վրացու։ Հասկացա՞ք ըսածս։

«Երբ Ազարիկը իր գիւղացիի դատողութեամբ վերջ տուած էր տարակարծութեանց, ներս մտաւ կապուտաչեայ Բաբերդցի Սիմոնը, մէկը մեր ընկերներէն որ դաժան էր եւ կոպիտ, գռեհկութեան աստիճան, որովհետեւ ան չափէն աւելի անկեղծ էր։ Անոր աշխարհահայեացքը նեղ էր եւ ատոր համար ալ ան մոլեռանդ էր։ Ես զայն չափած էի, բայց մեր խօսակիցները զայն կը դատէին իր խօսքերէն, չկռահելով, որ անոր խօսքը իրը չէր, այլ իր համաքաղաքացի Միհրանինը, զոր կը սիրէր եւ կը յարգէր։ Ներս մտնելուն պէս, ան դիմեց Ազարիկին․

— Ազարի՛կ, էս բիջերուն հետ ի՞նչ գործ ունիս։ Լակոտները ելեր «սոցիա՞լ» կը խաղցնեն։ Տօ՛, չան լակոտ Թէմիրեան, եթէ դուն բիջ չես, եթէ քու արիւնը հայու արիւն է, ինչո՞ւ չես թափեր Երկրին համար եւ կ՚երթաս թափելու Ռոչիլտի բամբալ (ծոյլ) բանուորներուն համար։

«Այս ծանր խօսքերը սառն ջուր էին, որ չչմեցուցին ամէնքը։ Թէմիրեանը դեղ–դեղին եղաւ, եւ կը զգայինք, որ պիտի պայթէր․ արեան հոտ կու գար։ Ազարիկը իր տեղէն ելաւ․

— Դուք սուս կացէք, խօսքը ինծի է ուղղուած։ Սիմո՛ն, եթէ այստեղ բիջ մը կայ, ան ալ դուն ես։ Եթէ այստեղ մի չան լակոտ կայ, ան ալ քու վարժապետն է, որ քեզ տիկ դարձուցեր է եւ կը փչէ քու բերնով։ Քու լեզուն քաշէ՛, խելքդ գլուխդ բե՛ր, թէ չէ դանակը ոսկորին հասցուցիր։

«Սիմոնը քարացած մնաց։ Ազարիկը դիմեց սրճարանի ծառայողին․

— Հայեանի նման ինչ ես կանգներ ու մտիկ կ՚ընես, չուտ չորս բաժակ եւ մի շիշ կոնեակ տուր մեզի։

«Ազարիկի այլանդակուած դէմքը նորէն պայծառացաւ։ Աթոռը քաշեց եւ իր մէջքը քար կտրած Սիմոնին դարձուց։ Ապա մեղմօրէն խօսքը ուղղեց մեզի․

— Տղէք ջան, ձեր հոգուն մատաղ, [illegible] պակասը ինծի հալալ արէք։ Հա, իմ խօսքը կտրեց Սիմոնը։ Ըսենք թէ ես տրապիզոնցի կամ բաբերդցի եմ, տուն ու տեղ, վար ու ցանք թողած՝ փախած եմ երկրէն եւ ինկած Գաթում։ Ըսենք թէ ես ծեր եմ եւ անկարող ու աշխատանք չունիմ, ըսենք թէ դուք ալ իմ զաւակներն էք։ Ձեզմէ մէկը փոքր է, ուսումի կ՚երթայ (նոյնց ուսանողին), մէկը գործ կ՚ընէ եւ հազիւ իր մօրը ցամաք հացը կը բերէ (եւ նոյնց ինծի), մէկը հրացան առաւ գնաց մինչեւ [illegible], կռիւ ըրաւ եւ պարտուելով յետ եկաւ, առանց կորսնցնելու մեր [illegible] (յետ դարձաւ եւ նոյնց իր գլխուն կանգնած Սիմոնին), մէկն ալ, որ ամէնէքէդ սրտոտն է եւ լաւը, տեսնելով որ իր փոքր անօթի է, տեսնելով որ տունը քանդուած են, իր գլխուն հաւաքեց բոլոր անօթիները եւ ընկաւ մարդկանց վրայ, որոնք իր եւ իր տան անօթութեան պատճառ եղած են. ըսենք թէ իր [illegible] եւ Գաթումի բոլոր խանութները աւազակի պէս ցրիւ տուաւ ու թալեց, ըսենք թէ այս աւազակն ալ մեր Թէմիրն է։ Հիմա դուք ըսէք. մեր Թէմիրը մե՞ղ է, թէ հարազատ զաւակն է իր ծնողներին։

«Նախքան պատասխանելը, լեցուց իր, ինչպէս նաեւ միւսներուն բաժակները, բացի Սիմոնէն, որ արդէն բաժակ չունէր եւ ապա դարձաւ Թէմիրեանին․

— Քէմիր ջան, դու ոչ թէ բիջ չե՛ս, այլ մեր տան ամենէն հարազատ զաւակն ես։ Բարով դէպի մահ գնացիր, բարով ազատեցար մահուանէն։ Ես քեզմէ մեծ եմ, ուստի քու ականջի օղ դարձրու իմ խօսքերը։ Ըրածդ լաւ է, բայց մի բան մի մոռնար, որ մինչեւ մեր Երկիրը չազատի, մինչեւ մենք տուն ու տեղ չունենանք, քու ջանքերը քամուն հետ կ'երթան։ Քու կենա՛ցը, ես քու հոգուն մեռնիմ։

«Երբ մենք չորս բաժակներ կը դատարկէինք Քէմիրի կենացը, Սիմոնը կռացաւ եւ համբուրեց Ազարիկը։

— Անաստուած, ապա ինծի ինչո՞ւ բաժակ չկայ։

— Որ Քէմիրի ճակատը պագնես, դու թէ՛ բաժակ կ'ունենաս, թէ աթոռ՝ մեզ հետ նստելու համար։

Սիմոնը մօտեցաւ եւ համբուրեց Քէմիրի ճակատը»։

✉

Ալեոշան, որ շատ պատկերաւոր կը պատմէր իր տեսածները՝ եզրակացուց.

«Այստեղի խառնարանի մասին իմ տեսածները տակէն վրայէն քեզի բացատրեցի։ Ես այդ բոլորի մասին անկեղծօրէն պատմած եմ ե՛ւ Համոյին եւ մի ճար խնդրած։ Վաղը, քանի մը օրեր ետք անձամբ կը տեսնես այս հակադիր տարրերը։ Ամբողջականութիւնը, միութիւնը կը պահուի ոչ ինձմով, ոչ քեզմով, ոչ Կ. Կոմիտէով եւ, աւելին ըսեմ, ոչ ալ Բիւրոյով։ Պատմածէս տեսար, որ միութեան օղակը Ազարիկներն են, որոնք առո՛ղջ են հոգիով եւ կանգնած են հաստատուն կերպով՝ երկու ոտքերով եւ ձեռնափայտով։ Բայց կրնա՞ն Ազարիկները ընդմիշտ կապել Սիմոնները, որոնք կը սահին լպրծուն ճամբով դէպի նեղ հատուածականութիւն։ Կրնա՞ն պահել Քէմիրը, զիս, քեզ, որ կը զգանք թէ՛ ազգային եւ թէ՛ ընկերային հարցերու կարեւորութիւնը։ Շատերը արդէն կը սահին դէպի ապազգայնութիւն։ Այս մտահոգութիւններն ալ պիտի ունենալ եւ պիտի առայժմս ոյժ տալ Ազարիկներու տեսութեանը, մինչեւ որ ան բիւրեղանայ եւ համոզում դառնայ թէ աջին եւ թէ ձախին։

«Շատ խօսեցայ, դու ամբողջ ժամանակ մտիկ կ'ընես։ Կարծեմ թէ Համոյի բաղձանքը կատարեցի։ Ըսածներս նկատի առ, եւ ըստ այնմ քու ճամբան գտիր»։

Ալեոշան իմ առաջին լուրջ դասատուն եղաւ։ Կարծեմ այդ երեք ժամը ինձ երեք տարուան հասունութիւն տուաւ եւ նոր հորիզոններ բացաւ իմ առջեւ։

Հանդիպումներ, խօսակցութիւններ կան, որոնք սկիզբը միայն խառն հետաքրքրութիւն կը պատճառեն եւ անցողակի կը թուին մեզի, բայց ժամանակի ընթացքին՝ կը բիւրեղանան եւ կը կազմաւորեն մեր միտքերը, ինչպէս վճիտ աղբիւրը, որ կը հոսի ժայռի վրայով, ճեղքուածքներ կը բանայ անոր մէջ եւ ի վերջոյ զայն կը քայքայէ ու նոր կերպարանք մը կու տայ։ Ալեոշայի դասը, զոր տուաւ ինծի, եղաւ իմ ամբողջ կեանքին մէջ այն աղբիւրը, որ քայքայեց եղածը եւ կազմաւորեց նորը։

Ո՞վ էի ես Ալեոշայի համար, որ իր գաղափարներու սերմերը ցանեց իմ հոգիի մէջ։ Անծանօթ մը միայն, որովհետեւ ան չհարցուց նոյնիսկ իմ ով ըլլալը (ես կեղծ անունով կ'ապրէի Պաթումի մէջ. անունս Վարդան էր, իսկ ազգանունս մոռցած եմ)։ Իմ մասիս այն միայն գիտէր, որ Համոյի ուղարկածն եմ եւ առիկա կը բաւէր որպէսզի անվերապահ լինէր ինձ հանդէպ։

Իսկ ո՞վ էր ինքը՝ Ալեոշան։ Ես մինչեւ օրս ալ չգիտեմ։ Գուցէ ան ալ կեղծ անունով էր, այդ ակնոցաւոր, գեղեցիկ երիտասարդը, որուն դէմքի եւ աչքերու վրայ կը կարդացուէր իր ամբողջ հոգին։ Ըստ երեւոյթին, ան պիտի լինէր Հիւսիսային Կովկասէն. ունէր համալսարանական նշան կրծքին։

Ո՞ւր ես, Ալեոշա, որ իմ արշալոյսին հանդիպեցար եւ իմ վերջալոյսին քեզ կը փնտռեմ։ Կա՞ս թէ չկաս, ես լուր չունիմ։ Գուցէ դու բաբերդցի Սիմոնի եւ Քէմիրի հակադրութիւններէն յոգնած՝ քաշուեցար ասպարէզէն, հանգչելու համար ընտանիքիդ մէջը։ Գուցէ, ինչպէս կը նախատեսէիր, դուն ալ բաժնուեցար մեզմէ եւ հոսանքը գցեց քեզ ռուսական յեղափոխութեան մէջ եւ ձուլուեցար այնտեղ քեզ պէս միլիոնաւոր երիտասարդներու հետ։ Գուցէ եւ այժմս դու կաս եւ ինծի թշնամի ես։ Ինչ որ ալ ըլլայ, քու ցանած սերմերը ես կը պահպանեմ իմ մէջ։

Վերջ ի վերջոյ, մեր կերած հացի սերմն է կարեւորը եւ ոչ թէ անոր սերմնացանը։

Ալեոշան չուրջ կէս դար առաջ ըսաւ ու չքացաւ, առանց որ մէկ ուրիշը անոր մտքերը ընդհանրացնէր, բայց կեանքը եկաւ հաստատելու, որ անոր մտքերը մարգարէական էին։ Եւ մարդիկ մինչեւ այսօր ալ կը վիճին այն մասին, թէ ազգային հարցի լուծման ճամբո՞վ պիտի գնալ դէպի ընկերվարութիւն, թէ ընկերվարութեան հաստատումով պիտի լուծուի ազգային հարցը։ Եւ այսօր գերակշռողը առաջին կարծիքն է, որ կարծիքն էր Ալեոշայի։ Անիկա կ'ըսէր, որ Դաշնակցութեան աջ ու ձախ թեւերը պիտի գոսանան եւ թափին։ Եւ քանի մը տարի չանցած՝ աջէն ծագեցաւ Միհրանական շարժումը եւ Խասատուրի մարտիկները դարձան Դաշնակցութեան թշնամի, իսկ ձախէն բուսաւ Անջատականութիւնը եւ Լեւոն Աթարբէկեանները գացին օտարի շարքերը խտացնելու։

Ալեոշան կ'ըսէր, որ միութիւնը բարձր պիտի լինի դաւանական, կրօնական եւայլն խտրութիւններէն։ Եւ, իրօք, այդ ճամբով գնաց Դաշնակցութիւնը, տրուած լինելով որ Ծիւաղները եւ Հասան Ջաւուշները անոր սիւները դարձան։ Այդ ուղղութեամբ սակայն, դեռ շատ աշխատանք կայ ընելու, որպէսզի վերացուին այն նեղմիտ նախապաշարումները, որոնք դեռ կը թուլացնեն կատարուած ջանքերը։

Ալեոշան կ'ըսէր թէ լեզուներու տարբերութիւնն ալ պատճառ պիտի չդառնայ ազգային միութեան քայքայման։ Եւ իրօք Զաւրիեւներու (ռուսախօս) եւ Խաններու (թրքախօս) դերը Դաշնակցութեան մէջ ա՛յդ կ'ապացուցանէ։ Ո՞րն է սակայն, միջոցը կապելու օտարախօս հայերը ազգութեան հետ։ Այդ միջոցը շարունակ կ'որոնուի, բայց հաստատուն ճամբան դեռ եւս չէ գտնուած։

Ալեոշան կ'ըսէր, որ առանց հայրենի հողի՝ ազգութիւն չկայ։ Եւ իրօք, Դաշնակցութիւնը գնաց հայրենի հողի ազատման ուղղութեամբ եւ շատ սուղ զոհերով կարողացաւ հայրենի հողը մասամբ ազատել եւ ազգութիւնը ամրացնել։ Բայց ազգութեան եւ հայրենիքի ամրութիւնը թէական կը դառնայ, եթէ ազգութիւնը միակ եւ գերագաս տէրը չէ իր հայրենիքին, որովհետեւ հայրենիքի ու ազգութեան ամբողջականութիւնը նախապայման է անոր ամրութեան։

Ալեոշան կ'ըսէր, որ անկախութեան տիրացած ազգերու դաշնակցութիւնն է խաղաղութեան նախապայմանը եւ անիկա է որ կը տանի դէպի ընկերվարութիւն։ Թէեւ հակառակ եղած փաստերուն, դեռ վաղաժամ է անտեսել Ալեոշայի այդ տեսութիւնը, բայց չէ կարելի անտեսել այն իրականութիւնը, որ Ռոստոմ–Եփրեմի ջանքերը Իրանի մէջ, Ակնունիի, Ռոստոմի եւ Երկրի գործիչներու ջանքերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ տուին այդ ուղղութեամբ վտիտ արդիւնքներ եւ անսահման վնաս։ Միւս կողմէ, ընկերվար եւ անկախ անուան տակ Ռուսիան, կամ Գերմանիան գացին Ստալինի ու Հիթլէրի բռնակալ եւ ազգաջինջ ու ընկերվարաջինջ ուղղութեամբ, դառնալով գերեզման ե՛ւ ազատութեան ե՛ւ տարրական իրաւունքներու։ Ո՞ւր է ճամբան, այդ կարող է ասել փորձառութիւնը, իսկ Ալեոշայի դասատուութիւնը անհրաժեշտ եղած է ինձ այդ փորձառութեան հասնելու համար։

* * *

1904 թ. երբ Բիւրոյի յանձնարարութեամբ երկրորդ անգամ Պաթում եկայ, ամէն ինչ փոխուած գտայ։ Այդ թուականին Կ. Կոմիտէի անդամ էին Քրիստափորը, Սարիբէկ Յարութիւնեանը եւ ուրիշները։ Ասոնք իմ մինչ այդ տեսածներու նման դարաչուխալի մարդիկ չէին։ Անոնք կը պատկանէին ինտելիկենցիայի կամ գործարաններու կառավարիչներու դասին։ Իբրեւ ազատ գործիչ ընկերներ կ'աշխատէին Պաթումի մէջ Պոլսեցի Տիրանը, որ Փրանտ երիտասարդ մը եւ քաղցրաբարոյ գործիչ մըն էր եւ ուսանող Կրպոն։ Այստեղ մեր կուսակցական շարքերը գլխաւորապէս բանուորներ էին, որոնց մեծ մասը տաճկահայեր, հաւաքուած ամէն կողմէ։ Երկու հակադիր հոսանքներ կային այս քաղաքին մէջ։ Տաճկահայերը եւ զինուորները կ'ապրէին զատ՝ Տաճկահայաստանի ու Երկրի կեանքով, եւ սրճարանները քլիւպ դարձուցած՝ շարունակ ժողովներ կ'ընէին եւ Երկրի մասին յուզումնալից խօսակցութիւններ կ'ունենային։ «Ամէն ինչ յօգուտ Երկրի», այս էր անոնց նշանաբանը։ Եւ սրճարաններու մէջ նստած, նարտ խաղալու ատեն տուրք կու տային յօգուտ Երկրի եւ սուրճի ֆինճաններու (ղաւաթներու) շուրջը հաւաքուած՝ նուէրներ կը հաւաքէին յօգուտ զինուորներու։ Ամէն մի շարժում, ամէն մի խօսք կռիւներու եւ Երկրի շուրջ կը դառնար։ Այդ տրամադրութիւններու հետեւանք էին անոնց կազմակերպած զինուորական խումբերը, որոնք Արդուին-Արտանուշի վրայով կ'արշաւէին Միհրանի եւ Թռուցիկ-Գէորգի առաջնորդութեամբ դէպի սահմանամերձ շրջանները, եւ, կռիւներ տալով ու սպաննելով շատերը զօրքերէն ու դիմադրող ազգաբնակութենէն, կը վերադառնային ռուսական սահմանը։ Այս ոգին, որ շատ ուժեղ էր, կը տիրապետէր այդ շրջանակին մէջ։ Բայց ասոր կողքին կար նաեւ բանուորութիւնը, որ կը հետաքրքրուէր բանուորական շարժումով։ Ասոնց համար դասախօսութիւններ կը կարդային անոնց կազարմաններու (հանրակացարաններու) մէջ Կըրպոն եւ ուրիշ ընկերներ։

Ես ալ որպէս շրջիկ եւ այդ շրջանի գործիչ պէտք է, որ դասախօսութիւններ տայի, գլխաւորապէս երկու նիւթերու շուրջ՝ Տաճկահայաստանի հարց եւ բանուորական իրաւունքներու պաշտպանութիւն՝ ընդդէմ բուրժուազիայի շահատակութեանց։ Բանուորութիւնը, ինչպէս ըսի, կ'ապրէր գլխաւորապէս տաճկահայ կեանքով եւ այդ երկրի ազատագրումը անոր համար ցանկալի իտէալ մըն էր։ Այդ նպատակի համար ան չէր զլանար բերելու իր նիւթական օժանդակութիւնը, որ կը կատարուէր ամսավճարներու եւ նուէրներու ձեւով։ Ինչպէս որ աղքատ որբեւայրի մը չէր խնայեր իր վերջին կոպէկը գցել գանձանակը Եօթվէրքի պատկերի առջեւ (Ալեքսանդրապոլ), այնպէս ալ ասոնք չէին զլանար իրենց բերանի պատառէն բաժին հանել Տաճկահայաստանի

համար։ Այդ բաժինը, պիտի ըսել, այնպէս լիառատ չէր, ինչպէս տաճկահայ շրջանակներունը։ Բայց մեր կուսակցութեան մէջ կազմակերպուած այդ բանուոր դասակարգը չէր մոռնար նաեւ իր շահերը եւ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր բանուորական իրաւունքներու մասին կարդացուած դասախօսութիւններուն եւ պատրաստ էր քայլեր առնել իր շահերը պաշտպանելու եւ իր իրաւունքներուն տիրանալու համար։

Տաճկահայութեան մի խոշոր մասը, երբ դեռ չկար Միհրանական շարժումը, կը բողոքէր բանուորութեան մէջ վերոյիշեալ ուղղութեամբ մեր կողմէ տարուող աշխատանքներու եւ Կովկասեան Նախադծի դէմ, ըսելով որ այդպէսով կը ջլատուէին մեր ուժերը, կը թուլնայ թափը օգնելու տաճկահայերուն։ Անոնք կը պնդէին, որ պիտի սեւեռել մեր ուժերը միմիայն Տաճկահայաստանի խնդրի վրայ։ Հոսանքին գլուխ անցած էին բարբերդցի Սիմոնը, Առաքելը եւ մշեցի մի հարուստ, որ նոյնիսկ երկյարկանի տուն ունէր։ Միւս հոսանքի մէջ, սակայն, չկար չեշտուած հակառակ կարծիք թէ պէտք է սեւեռել մեր ուշադրութիւնը միայն բանուորական խնդրի վրայ եւ երկրորդ կարգի վրայ դնել տաճկահայ դատը։ Ատիկա այդպէս ըլլալով հանդերձ, վերը մատնանշած առաջին հոսանքի մարդիկ խորթ աչքով կը նայէին այն գործիչներուն, որոնք կը զբաղէին բանուորական հարցով եւ այս վերջինները իրենց դասախօսութիւններու մէջ հաւասարապէս կանգ կ'առնէին երկու նիւթերու վրայ ալ։ Տաճկահայերի յիշեալ հատուածը անկեղծ չէր գտներ ատիկա եւ չէր ուզեր լսել մեր դասախօսները։ Ինծի հանդէպ, սակայն, աւելի ներողամիտ էին եւ արժէք կու տային իմ մտքերուն, որովհետեւ գիտէին, որ ես նոր եկած եմ սահմանէն, որ ես Տաճկահայաստան գնալու թեկնածուներէն եմ եւ, որ գլխաւորն է, գիտէին որ այդ նպատակով կռուի մէջ ալ ինկած էի։ Ինծի կը յաջողուէր այս վերջին փաստարկութեամբ համոզել ամենայամառները եւ զսպել անոնց գրգռումները։

Գաթումի շրջանը հարուստ էր եւ մեր կուսակցութեան դրամական եկամուտները առատ էին։ Թէ՛ հարուստները, Թէ՛ բանուորները և թէ տաճկահայկական հատուածին պատկանողները իրենց բաժին տուրքը եւ նուէրները կանոնաւոր կը վճարէին: Ընդհանուր ոգեւորութիւն կը տիրէր: Զոհաբերութեան պատրաստ էին նոյնիսկ տիկիններն ու օրիորդները, որոնք յաճախ երեկոյթներ ու ցերեկոյթներ կը կազմակերպէին եւ շօշափելի գումարներ կ՚ապահովէին կուսակցութեան համար: Պէտք է ի նկատի ունենալ նաեւ այն, որ այդ շրջանը բաւական մեծ էր, առնելով իր մէջ Սեւ Ծովի ափերը: Թէեւ շրջանը հեռու էր մայր երկրէն, բայց շնորհիւ Դաշնակցութեան համատարած կազմակերպութեան՝ ան աւելի էր կապուած Կեդրոնին, քան թէ աւելի մօտիկ շրջանները:

Պաթումի Կ. Կոմիտէն մօտէն կը զբաղէր Երկրի վերաբերեալ գործերով, որոնց վրայ ան կեդրոնացուցած էր իր գլխաւոր ուշադրութիւնը: Կ. Կոմիտէի միջոցով կապ կը պահպանուէր Տրապիզոնի եւ Պոլսոյ հետ: Պաթումի կազմակերպութիւնը աչալուրջ կը հսկէր, որ ահաբեկուին հայկական կոտորածներու այն բոլոր հեղինակները, որոնք կ՚անցնէին Պաթումէն կամ կ՚երեւային Կոմիտէութեան շրջանին մէջ: Այդպիսիներէն էր Ք.ը, որու ետեւէն Պաթումէն կ՚ուղարկուի տեռորիստ մը, որ սակայն, Սիմֆերոպոլի մէջ ինքզինքը կը սպաննէ:

Տեռորի դէպք մը եւս տեղի ունեցաւ Պաթում, իմ հոն եղած ատեն: Օր մը Մարտիրոս Մարգարեանը (Սաֆօ) եկաւ Պաթում անծանօթ մարդու մը հետ, որ լրտես էր ռուս կառավարութեան: Մարտիրոսը Պոլիս անցնելով, կը ձգէ Կ. Կոմիտէի տոմս մը, որով կը յանձնարարէ սպաննել այդ մարդը: Անծանօթը իջեւանած էր հիւրանոց մը, ուրկէ մտադիր էր քանի մը օրէն մեկնիլ: Ես գացի նոյն հիւրանոցը, սենեակ մը վարձեցի եւ ճաշի ատենը ծանօթացայ անոր հետ: Խոստացայ զինքը քաղաքը ման ածել եւ միաժամանակ Ախլաթցի Սարգսին ըսի, որ հետեւի մեզ, եւ, երբ նշան կ՚ընեմ, սպաննէ իմ հետի մարդը:

Գացինք միասին ծովափի պողոտան: Հոն նուագ կար եւ խուռն բազմութիւն մը կը զբօսնուր: Մենք խառնուեցանք այդ բազմութեան եւ սկսանք նոյնպէս զբօսնուլ: Յետ դարձայ եւ տեսայ, որ Սարգիսը մեզի կը հետեւի: Ես ուզեցի անոր նշանով մը հասկցնել որ ա՛յս է այն մարդը, զոր պիտի տեռորի ենթարկել: Բայց անպիտան Սարգիսը անմիջապէս մօտեցաւ մեզի եւ բազմութեան մէջ ատրճանակը դրաւ մարդուն ծոծրակին, մէկ հարուածով գետին փռեց զայն ու ինքն ալ, փախչող ժողովուրդի հետ խառնուելով, կորսուեցաւ: Ես նախ շուարեցայ այդ անսպասելի հարուածէն: Մի րոպէի չափ զամուած մնացի տեղս, բայց շուտով ուշքի գալով, ինքս ալ սկսայ փախչիլ: Ոստիկանները բոլոր անկիւններէն կը սուլէին եւ գնդակ կ՚արձակէին, չեմ գիտեր որո՞ւ վրայ: Այդ գնդակներէն մէկուն վզզոցը կը լսեմ գլխիս վերը, բայց խառնուելով շուարած ամբոխին, կը ծլկիմ փողոցի անկիւնները ու կը մտնեմ սրճարան մը, ուրտեղ կը տեսնեմ, որ Սարգիսը հանգիստ նստած, սուրճ կը խմէ, կարծես ոչինչ պատահած չէ: Ես անոր ծանօթութիւն չեմ տար, ոչ մէկ խօսք կը խօսիմ հետը եւ լուռ դուրս կու գամ միւս դռնէն ու կ՚երթամ ծանօթ մշեցիի մը տունը, եւ անոր ալ առանց որեւէ խօսք ըսելու կը պառկիմ հանգստանալու եւ իմ յուզումները ծածկելու: Սուտ հիւանդ կը ձեւանամ այդտեղ մինչեւ միւս օրուան կէսօրէ ետքը, երբ հաստատ լուր կ՚առնեմ, որ երկու վրացիներ ձերբակալուած են որպէս տեռորիստներ: Անոնց վրայ ատրճանակներ ալ բռնուած էին: Այդ լուրին վրայ կը յայտնեմ իմ տանտիրոջս իմ սուտ հիւանդ ըլլալուս պատճառը (արդէն սկսած էր կասկածիլ, որ ես անմասն չեմ այդ գործէն): Ամէն վտանգ անցած ըլլալով, միւս օրը ես կրկին կ՚անցնիմ իմ գործիս:

* * *

Վերն ըսի, որ ինձ կը յաջողուէր հաշտեցնել Պաթումի կազմակերպութեան մէջ եղած երկու հոսանքները: Պատահեցաւ, սակայն, դէպք մը, որ ծանր վիճակ ստեղծեց ինձ համար եւ այլեւս անկարելի դարձուց իմ հաշտարար դերը: Դէպքը հետեւեալն է: Ես գացի Քութայիս անդամավճարները հաւաքելու եւ քանի մը հարուստներ ոգեւորելով՝ յաջողեցայ 8·000 ռուբլի գանձել ու բերել հետս Պաթում։ Վերադարձիս կազմակերպեցի Մանթաշեւի գործարանի բանուորները եւ համոզեցի գործադուլ յայտարարել ու յաւելումներ պահանջել։ Այդ խնդրի համար վրացիներու հետ եւս համաձայնութեան եկանք։ Գործադուլը տեւեց ժամանակ մը եւ բանուորական դրամները սպառեցան։ Բանուորները ինծմէ խնդրեցին փոխառութիւն տալ, մինչեւ գործի վախճանը, այսինքն մինչեւ որ յաջողէին ստիպել գործարանատէրը զիջելու եւ յաւելումներ ընելու։ Ես առանց երկար բարակ մտածելու տուի անոնց 5·000 ռուբլի, իբրեւ փոխառութիւն Քութայիսէն բերած դրամներէն, որ պարտաւոր էի մուծել Կ. Կոմիտէի դրամարկղը եւ որ միայն Կոմիտէի որոշումով կարելի էր դուրս հանել։ Ես այդ մասին բաւականացայ միայն Տիրանին ըսելով, եւ համաձայնեցանք որ հարցը չանցնի Կ. Կոմիտէի ժողովին, մանաւանդ որ անոր անդամներէն մէկը գործարանի կառավարիչներէն էր։ Պիտի ըսեմ, որ առանց այդ ալ իմ դէմ արդէն դժգոհութիւն կար Կ. Կոմիտէի մէջ։

Չգիտեմ ինչպէս, բայց պրովոկացիա տարածուեց, որ Սասունի համար հաւաքուած դրամը կը բաժանեն բանուորներուն, եւ երբ, ըստ սովորութեան, ես կ'այցելեմ յետ ընկած սրճարանները, ինծի այդ օրը խոժոռ աչքով կը նային, իսկ Սիմոնը (բաբերդցի) բոլորի ներկայութեան կը դիմէ ինծ ու կ'ըսէ որ Սասունը ինկած է, դրամ ու փամփուշտ չունենալու պատճառով, իսկ դուն այստեղ դրամները ասոր–անոր կը բաժնես։ Գրգռուած՝ ինծի բռունցքներ ցոյց կու տան եւ կը սպառնան քիխա–քիխա (պատառ–պատառ) ընել։

Այդ ամենէն ես շատ կ'ազդուիմ, եւ յուսահատուած թէ՛ Կ. Կոմիտէէն եւ թէ իմ այդ անյաջողութիւններէն, կը ձգեմ ամէն ինչ ու կ'երթամ կայարան եւ, գնացք նստելով, ճամբայ կ'իյնամ ուղիղ դէպի Թիֆլիս։ Այլեւս չգիտցայ թէ ի՞նչ եղաւ 5·000 ռուբլիի խնդիրը։ Երեւի Կրպոն ու Տիրանը հաշիւները փակեցին, յետ գանձելով բանուորներէն, որոնք կարծեմ յաջողութիւն ունեցան։

Գալով Թիֆլիս, յայտնեցի Մարմնին, որ Պաթումէն եկած եմ առանց իրաւունքի, առանց ոչ ոքի խօսք մը ըսելու, ստեղծուած անյարմար կացութեան հարկադրանքէն ստիպուած եւ կը խնդրեմ զիս ազատել Պաթումէն, տրուած ըլլալով որ վճռած եմ Երկիր անցնիլ։

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա.

Աբեղեան Մանուկ – 248
Աբովեան Խաչատուր – 200
Աբրօ (Շապին Գարահիսարցի) – 133
Ադօ (Երեւանցի) – 247–249, 254
Ազարիկ – 367, 375–378
Աթարէկեան Լեւոն – 139, 380
Ալայ բէկ – 147
Ալեօշա – 359, 360, 363, 365, 366, 374, 378–381
Ալի (շիիններու պետը) – 320, 321
Ալոյեան Գալուստ (Դարվիշ) – 247, 249, 251, 254, 256, 342, 343
Ախալքալաքցի Նիկոլ – 147
Ախլաթցի Ճարտար – 134, 158
Ախլաթցի Սարգիս – 384, 385
Ախլցխացի Արտաշէս – 147
Ախլցխացի Հաճի Լեւոն – 131, 221, 234, 327
Ախլցխացի Ռուսուլ Խեչօ – 166, 221
Աղբալեան Նիկոլ – 87, 152
Ակնունի – 381
Անտոնեան Հրաչեայ – 248
Ամիրեան Թադէոս – 269
Ամուրեան – 311
Անակ – 265
Անահիտ դիցուհի – 56, 204–206
Անանուն – 196
Անդրանիկ (զօր.) – 44, 134
Անդրանիկ – 40, 41–84
Աշըգեան – 140
Աշիկ – 221, 327
Ասատուրեան Եգոր (Մենակ) – 37, 45, 139, 140, 147, 148, 168, 169, 179, 189, 348
Ասաֆել – 158, 161, 281, 282, 290, 293–295, 300, 301, 333
Առիւծ Աւագ – 69, 134
Ավարինցի Սէյտօ Պօղոս – 348
Ավարինցի Վարդան – 167, 348, 349
Ասատուր (Խոյեցի) – 275, 281
Ասլան – 327, 375
Ասուր Նազիրբարալ – 367
Արաբօ – 112, 125, 131, 157
Արամ Մանուկեան – տես Սերգէյ
Արամ Թարուլ – 129, 130
Արամայիս – 221, 223
Արմէններ – 265
Արշակունիներ – 265, 266
Արշակ թագաւոր – 321
Արտաւազդ խումբ – 344, 345
Աքեմենեաններ – 266
Աֆանասիլեան Արմենակ – 295

Բ.

Բաբերդցի Միհրան – 134, 344, 376, 382
Բաբերդցի Յաբէթ – 134
Բաբերդցի Սիմոն – 134, 363, 376, 377, 379, 383, 386
Բագրատունի Աբաս – 47
Բագրատունի Գագիկ – 47
Բագիկ – 332
Բակունին – 247
Բալաբեխ Կարապետ – 69, 134
Բալաջան – 114, 131, 311
Բախչեան – 108
Բաղդասարով – 60, 141
Բաղէշցեան Համազասպ – 338
Բենիկ վարդապետ – 140
Բեհաէտտին Շաքիր – 98
Բզնունի – 55, 60, 96–98, 154, 352
Բիկով – 183, 350, 352, 354–356
Բոկլ – 59, 257
Բոբիազ խումբ – 244, 245, 249, 254, 255

Գ.

Գայլ Վահան – 167, 227, 344–346
Գարեգին վարդապետ – 248
Գանձակեցի Մելքոն – 166
Գէորգ Չաւուշ – 119, 129
Գիւմիւշխանեցի Աւօ – 147
Գոգաշվիլի – 372–375
Գոլիցին – 73–77, 79, 95
Գոմերի Յովօ – 118
Գուրգէն – 134
Գրէ (տարի) – 284, 298, 299, 330, 332, 333
Գրիգոր (զինուոր) – 147
Գրիգոր Լուսաւորիչ – 265

Դ.

Դաշնակցական Խեչօ – 270–274, 276, 282–286, 288, 290, 292, 293, 295–298, 304, 306, 375
Դարալագեազցի Սարբազ Խեչօ – 33, 273–275, 281–286, 288–301
Դարբինեան Արտակ – 338
Դարեհ Մեծ – 265
Դաւալեցի Խոսրով – 254
Դելեանով – 75, 76
Դեմիրճեան Դերենիկ – 137
Դեմիրճեան Վահագն – 137, 209
Դերձակեան Ռուբէն – 114, 131, 310–316, 326
Դուրեան – 44

Ե.

Երկաթ – 228–235, 252, 311, 324, 328, 334, 344, 347, 348
Երուանդ թագաւոր – 265
Եփրեմ – 131, 311, 331

Զ.

Զաւարեան Սիմոն – 86, 236–240, 246
Զաւէն – 333
Զաւրիեւ Բժիշկ Յովհաննէս – 269, 287, 289, 290, 295, 299, 300, 302, 306–308, 330

Է.

Էնգէլս – 362
Էրզրումցի Երկաթ-Գարեգին – 161, 162, 167, 174, 175, 178, 179, 181–183

Ը.

Ընծայր վարդապետ – 316, 319, 320, 324, 326, 329, 330, 334–337

Թ.

Թադէոս Առաքեալ – 313, 317, 320
Թադոս – 290, 292, 295, 299–301, 306, 307
Թաթուլ – 109
Թալէաթ – 93
Թակոռ գեղ – 310
Թեւանեանց Ալեք – 58, 113, 114, 116, 117, 119, 128
Թոխմախ (Քղեցի Պօղոս) – 227, 251, 252, 324, 328, 333, 344, 348
Թոփճեան Եղիշէ – 134
Թումանեան Յովհաննէս – 44
Թումեանց Թուման-Թորգոմ – 46, 47, 111, 139, 140, 142, 144–148, 158, 167, 189, 230, 251, 347–351, 354–356
Թումանով – 144, 145
Թռուցիկ Գէորգ – 134, 382

Ժ.

Ժիրայր – 113, 125
Ժորդանիա – 362

Ի.

Իսահակեան Աւետիք – 44, 137, 148, 151, 152, 209
Իսաջան – 45, 139, 140, 142, 149, 183, 184, 273, 347
Իշխան (Լեռնապարի), Նիկոլ – 80, 139, 140, 141, 148, 153, 155, 156, 164, 168, 169, 171, 172, 189, 229, 230, 351
Իշխանեան Բաշխի – 196

Լ.

Լազարեւ – 47, 76, 123, 176
Լենին – 189, 351
Լեգրան – 351
Լերմոնտով – 209
Լենկթիմուր – 266, 368
Լորիս Մելիքով – 47, 76, 146
Լոպանով Ռոստովսքի – 115, 351

Խ.

Խաժակ – 87
Խալաթեանց Գ. – 205
Խան – 134, 157–159, 163, 164, 166–168, 380
Խանասորայ Վարդան – 382
Խաչիկ (Գուլկարացի) – 179, 347
Խրիմեան Հայրիկ – 50, 119–121, 151–153, 277, 279

Ծ.

Ծատուրեան – 195
Ծատուրով – 365, 371

Կ.

Կայծակ Վաղարշակ – 47, 59, 148, 167, 231–233, 347–349, 355

Կամօ – 375
Կանայեան (փրոֆ.) – 248
Կառնենու Մկրտիչ – 116, 118 119
Կարապետ վարդապետ – 248
Կարսեցի Գեւօ – 119, 125
Կեսար – 367
Կիմմերներ – 205
Կիւրոս Մեծ – 265
Կլատսթոն – 128
Կռիւգեր – 121
Կոլոտ Սարգիս – 286, 287, 290, 292–295, 298, 304
Կոմս – 172, 229, 338
Կոստանեան (փրոֆ.) – 248
Կուկունեան Սարգիս – 47, 114, 123, 131, 311
Կրպօ – 381, 382, 386

Հ.

Հայտարանցի Ալի պէկ – 324
Հայտարցի գեղ – 319
Համամճեան Երուանդ – 141
Համբարձումեան Կոստի – 164, 270–281, 282, 322
Համբարձումեան Սաքօ – 138, 139, 278
Հիթլեր – 331
Հրայր – 116–119, 128–130, 132, 133, 148, 305

Ձ.

Ձիթողցու – 141

Ղ.

Ղազանչեան Կարօ – 55, 60, 63, 96, 352
Ղազարեան Գէորգ – 248
Ղազարեան Մկրտիչ – 109
Ղարաբաղցի Գերասիմ – 166
Ղըզըլաղանի Պօղոս – 116, 118, 132

Ճ.

Ճարտար – 158
Ճէնկիզ խան – 266, 369

Մ.

Մազրիկ գեղ – 310
Մալխաս – 322
Մալոյեան – 126
Մակար – 119
Մակարեան Յովհաննէս – 226, 227, 344, 347, 348
Մակարեան Մինաս – 228
Մակուեցի Մեսրոպ – 321, 328
Մամիկոնեան Վարդան – 266, 268, 272
Մանանդեան Յակոբ – 248
Մանասերեան Կարապետ – 285
Մանդինեան Սեդրակ – 108, 248
Մանթաշեւ – 365, 371, 378, 386
Մաշադի Ահմէտ – 270, 271
Մաշադի Աւետիս – 147
Մասիս խումբ – 344, 345
Մար – 265, 266
Մարգարեան Մարտիրոս (Սաֆօ) – 109, 384
Մարքս – 247, 362, 367, 370
Մելոյեան Ղեւոնդ – 338
Մելքոն – 320, 323, 324, 330
Մեծիկ – 40, 41, 84
Մեհմէտ – 270
Մեհմէտ Աղա – 340, 341
Մեհմէտ Սըտըգ (Կաֆ) – 334
Մեսրոպ եպիսկոպոս – 140
Մեսրոպ Մաշտոց – 200, 201
Միհրանական շարժում – 134, 380, 383
Միրզաջան – 328
Միրզոյեւ – 371
Միքայէլ (Քէօսա) – 167, 182
Մխչոնց Մարգար – 43, 44, 55. 60, 63, 112, 168–171
Մխչոնց Սարգիս – 43, 44
Մհերեան Համբ. – 39
Մնջոյեան Սեդրակ – 208
Մշեցի Պաղտասար – 348
Մոկացի Գրիգոր – 147
Մոնոսեան – 208
Մովսէսեան – 311
Մուխթար փաշա – 176
Մուհամմէտ Մարգարէ – 320
Մուշեղ – 134, 154, 158, 161
Մուսեան Մելիք – 258
Մուստաֆա պէյ – 323, 324
Մստօ – 288–290, 292–295, 301, 330–333,
Մտօ – 84
Մրրիկ խումբ – 147, 148, 350
Մռաւեան – 195

Յ.

Յազկերտ – 268
Յակոբեան Գասպար – 285
Յարութիւն (Սվազցի Բիճա) – 84, 216, 219, 220, 222–225
Յարութիւն – 354
Յարութիւնեան Սարիբէկ – 372, 381
Յարութիւնեան Սէր – 248
Յիսուս – 106, 154
Յովհաննէսեան Ա. – 138
Յովհաննիսեան – 44, 246
Յուդա – 73, 106
Յովհաննէս – 320, 324
Յունօ – 110–112, 131

Ն.

Նաբի – 110, 112
Նադսոն – 209
Նազիմ – 93
Նահիկեան Յովհաննէս – 149, 278
Նատօ – 348
Նեչայեւ – 247
Նեւրուզ – 148, 156–160, 163, 164, 166–168, 179
Նիկոլ – տես Իշխան
Նորհատեան – 55, 60–63, 87, 107, 122, 154–156, 352

Շ.

Շահումեան Ստեփան – 269
Շահպազ Վարդան – 311–313, 316, 326, 329, 330, 333–336, 340
Շամախեցի Սերոբ – 289–291, 294, 295, 301
Շաւրօ – 126
Շերօ – 332
Շէնըկցի իշխան Գրգէ – 132, 133
Շէնըկցի Ստեփան – 132, 133
Շիփայեւ – 371

Ո.

Ոսկեան խումբ – 350
Որսորդ Գէորգ – 111, 131, 350, 351, 355
Ուսուլ Քեչօ – 327

Չ.

Չաթօ – 332
Չալփափախ Յակոբ – 281, 284, 332, 333
Չարենց Եղիշէ – 44
Չմշկիկ Յովհաննէս – 192
Չիլինգարեան Յակոբ – 39–46, 53, 55, 56, 58–64, 81, 88, 89, 120, 152, 179–182, 202, 205, 210, 212–214, 216, 217, 219–221, 223, 225, 228, 230, 231, 235, 250, 255, 256, 353, 355, 356
Չիլինգարեան Վաղինակ – 72, 73, 79
Չոլօ – 118, 132

Պ.

Պատուալի Վաղօ – 84, 151, 152, 215–225, 236–240, 244, 346–350
Պետրոսեան – 372
Պէշիկթաշլեան Մկրտիչ – 44
Պլեխանով – 189, 367
Պլօ թագաւոր – 44, 60, 90, 95, 111. 112, 218, 354,
Պոլսեցի Տիրան – 381
Պոկուսլաւսկի – 344
Պոյաճեան Մուրատ – 113, 115–119, 125, 128, 129, 132
Պոյերներ – 121, 208
Պուլկարացի Բժիշկ Խաչիկ – 179, 347
Պօղոսեան Պօղոս – 149

Ջ.

Ջալալցի ցեղ – 319
Ջալլաթ – 109, 117–119, 125, 129, 131, 133
Ջալլաթեան Վահան – 141, 210–213, 216, 236
Ջամալեան Արշակ – 187, 201
Ջանփոլատեան Համօ – 43–46, 60–64, 214–219, 225, 240, 241, 243–245, 247, 249, 250, 252–254, 354–357
Ջապարիցէ – 371, 374
Ջաւախեցի Գրիշ – 224, 272, 279, 281, 290–292, 296–333
Ջաւախեցի Նիկոլ – 166
Ջաւախեցի Շէկ Համօ – 160–166, 170, 172
Ջաւախեցի Սուրէն – 224, 279, 281, 284, 290–292, 296, 301, 304, 332, 333
Ջոջ Աղա – 234
Ջրկիր Խենկօ – 60

Ռ.

Ռոստոմ – 87, 109, 113, 114, 119, 125, 128, 140, 326, 381
Ռուդենկօ – 144–147
Ռուս Գէորգ – 59, 88, 225, 231, 234, 236, 238, 347–349, 353
Ռոչիլտ – 371–373, 376
Ռոդոսթոցի Սարգիս – 149

Ս.

Սահակ – 258, 259, 262, 298, 299, 330–333
Սամսոն – 281, 286, 287, 298, 322, 332
Սարբազ Խեչօ (տես Դարալագեազցի Սարբազ Խեչօ)
Սարգսեան Լեւոն – 109
Սարկաւագ – 109
Սարօ (Մշեցի) – 174–176, 221
Սաֆօ – տես Մարգարեան Մարտիրոս
Սեպուհ – 133, 134, 147
Սերգէյ (Արամ) – 41, 42, 45, 46, 53, 55, 56, 58–61, 68, 69, 79, 87–89, 107, 120–123, 139, 140, 142, 146, 150, 152, 153, 155, 156, 168, 169, 171, 172, 178–180, 182–189, 191, 193, 194, 196, 200–202, 204–206, 210, 212–214, 216, 219, 225, 226, 228–231, 234, 235, 239, 240, 249, 251–253, 257, 261, 275, 278, 347–353
Սերոբ – 281, 282
Սեւ Կարօ – 55, 60, 352
Սեւ Քարեցի Սագօ – 134, 353–357
Սէյդաւարցի Խեչօ – 290, 295
Սէյտօ – 333
Սիւտնեան Արտաշէս – 144
Սմբատ – 371, 372, 374, 375, 378
Սոխորտի Սերոբ – 125, 133, 134
Սուլթան Համիտ – 87, 95, 115, 277
Սուքիաս եպիսկոպոս – 152, 153
Սվազցի Մուրատ – 147
Սվազցի Բիձա – տես Յարութիւն
Ստալին – 278, 375, 381
Ստեփանեան (Բժիշկ) – 287
Սրգէյի տղայ Սեդօ – 161, 162, 167

Վ.

Վաղարշակ (թագաւոր) – 321
Վանեցի Աւդօ – 288, 290–292, 295, 297, 300, 333
Վանեցի Յովհաննէս-Ջոջ Աղա 327, 334
Վարդան – 141, 172, 189, 192
Վարդօ – 93, 125
Վեհապետեան – 208
Վռամեան – 87
Վռամշապուհ (թագաւոր) – 201

Տ.

Տամատեան Միհրան – 115, 128
Տարօնեցի Մինաս – 167, 174, 175
Տերսիմի Քեռի – 125, 333
Տէր Դաւթեան Յովսէփ – 124
Տէր Խաչատրեան Նիկողոս – 344, 345
Տէր Ղազարեան Ղազար – 188, 195
Տէր Ղազարեան Նարիման – 188, 195
Տէր Ղուկասով – 47
Տէր Մինասեան Երուանդ – 55, 60, 62, 352
Տէր Զարւատար Յակոբ – 271, 277–279, 281
Տէր Օհանեան Անտրէ – 114, 131
Տիգրանեան (փրոֆ.) – 248
Տիգրան Մեծ – 265
Տոլպաշեան Մինաս (տես Գայլ Վահան)
Տոնոյեան Վարդան – 149
Տուրքախ – 55, 56, 109, 116–119, 126, 129, 133, 147, 354

Փ.

Փարսադան – 140
Փափազեան Վահան – տես Կոմս

Փոխիկ – 284, 285, 296–299, 301–304, 329–333
Փորթուգալեան Մկրտիչ – 338
Փուրթօ – 119

Ք·

Քալանթարեան Լեւոն – 58, 88, 350
Քանաքեռցի Գասպար – 328, 329
Քաջազնունի – 305–307
Քարամեան (փրոֆ·) – 248
Քեռի – 95, 111, 131, 147
Քէմիրեան – 374–379
Քէօռ Հիւսէյին փաշա – 189, 190
Քէօսէեան – 150, 152
Քղեցի Պօղոս – տես Թոխմախ
Քրիստափոր – 381

Օ·

Օխիկեան Արմենակ (Սլաք) – 323, 338
Օհանջանեան Համօ – 124, 140, 358–360, 378, 379
Օհանջանեան Սարգիս – 240–247, 250, 253, 254, 256, 265, 278
Օսէի Աւէ – 117

Ֆ·

Ֆարհատ (Աշուղ) – 44, 86, 87, 115, 156, 209
Ֆրանկեան Երուանդ – 286

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բ· հրատարակութեան առթիւ 7
Յառաջաբան 9
Երկու խօսք Հրատարակիչներու կողմէ 17
Յառաջաբանի տեղ 19

ԳԼՈՒԽ Ա· 39–64

Կարսի մէջ Ուխտաւորներու հետ·
Հարսնիք–Հաւաքոյթները· Սերգէյը·
Կարսի կազմակերպական ձեւերը·
Հողային Հարցը· Եկեղեցական կալուածները·
Հեղափոխական մթնոլորտը·
Քաղաքի կազմակերպութիւնը·
Գիւղերու կազմակերպութիւնը·
Կեդրոնական Կոմիտէն·
Գործիչը, Զինուորը եւ Երկիր գնացողը·
Լեւոն Քալանթարեան, Թաւս-Պէտրոս, Համօ Ջանփոլադեան·
Նահատակութեան հիւանդութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ· 65–107

Շրջիկներու գործերը·
Զառիծները եւ բանտերը·
Եկեղեցական, Դպրոցական գործերը·
Վ· Չիլինկիրեան եւ իր յոյն բարեկամի խորհուրդները·
Կուսակցական Եկամուտները·
Տուրքերը եւ զէնքի գնումները·
Փոխադրականը·

Կ. Կոմիտէն եւ Գործիչները.
Ռուս իշխանութիւնը եւ Կուսակցութիւնը.
Տեռորներ.
Գաղտնի ոստիկանութիւն, դաւաճան եւ մատնիչ տեղեկիչները:

ԳԼՈՒԽ Գ. 108–135

Կարսի անցեալէն.
Առաջին սերունդը. Յունոն.
1880–1892. Հնչակեանները. Կուկունեան խումբը.
1893–1900. Երկրի դէպքերու ազդեցութիւնը Կարսի վրայ.
Հրայրի գործունէութիւնը.
Հոգեբանութիւնը 1904ին.
Կարսի բերած օգուտները երկրի համար.
Կարսի պատրաստած գործիչները.
Զէնքի փոխադրութիւնը. Հրայր.
Զինատար խումբերը 1890էն 1900 թ.:

ԳԼՈՒԽ Դ. 136–173

Կարսը 1900–1904 թուականներուն.
Նոր եւ հին սերունդները.
Շուշիի երիտասարդութեան մէջ եղած հոսանքները.
Թորգոմ–Թումանը. Մենակը, Իսաջանը.
Սերգէյ՝ գործիչ Կարսում.
Իշխանը.
Բասենի կռիւները. Նեւրուզ. Խան:

ԳԼՈՒԽ Ե. 174–201

Շրջիկութիւն.
Բասենի խումբերու վերջը.
Հայաստան՝ քարմա՞ղ թէ ընկոյզ:

ԳԼՈՒԽ Զ. 202–241

Գնացքի մէջ՝ Կարսէն Գիւմրի.
Գիւմրին եւ իր «Սաղ»ը.
Վահան Զալլաթեան.
Վարդոն եւ Վարդոյի «Պատուայը».
Բիճան եւ Պահեստանցի թալանը.
Գէորգի «Յոմեռանները».
Յովհաննէս Մակարեան, Երկաթ, Վաղարշակ.
Ախլաթի դերը եւ անոր նշանակութիւնը.
Սիմոն Զաւարեան.
Դատախօսութիւն Զարքազի Ձորի մէջ.
Կ'երթամ Երեւան:

ԳԼՈՒԽ Է. 242–263

Տպաւորութիւններ Երեւանէն.
Սարգիս Օհանջանեան. Աղօն.
Հին եւ նոր սերունդները.
Նիկոլ Դումանեանին ի պատիւ երեկոյթը.
Իմ ճամբաս կ'որոշուի.
Մնաս բարով Համոյին. Բորիսը.
Նիկոլ Դումանի հետ դէպի Պարսկաստան.
Խանլուխլար եւ Շախթախթի:

ԳԼՈՒԽ Ը. 264–297

Ինչու Պարսկաստանը մեզ հարազատ է.
Արաքլու.
Կ'երթամ Խոյի մեր կայանը.
Ընդունելութիւն. Ինտելիգենտը եւ Ինտելիկենտօն.
Կոստին.

Տէր Զարուադարը·
Սարբազ Խեչոն· Գրիշը· Սուրէնը·
Ճամբորդներու պաշտպանութեան գործը·
Դէպի Սանամէրիկ եւ Փայաջուկ·
Փոխիկը·
Ղալասար գիւղում·
Կ'ընդունուիմ Դումանի խումբին մէջ·
Ռազիի կռիւը։
Վերադարձը։

ԳԼՈՒԽ Թ· 298–314

Խոյ կ'երթամ եւ կը հանդիպիմ Նիկոլ Դումանին·
Կռուի տպաւորութիւններ·
Նիկոլ Դումանի խմբի հաւաքումը·
Քաջազնունիի կարծիքը Նիկոլ Դումանի մասին·
Խոյից Թադէի վանք·
Բժիշկ Ռուբէն·
Վարդան Շահպազ։

ԳԼՈՒԽ Ժ· 315–339

Թադէոս Առաքեալի վանքի մէջ·
Ընծայր Վարդապետը·
Վանքի դերը յեղափոխական գործին համար·
Լուրեր կռիւներու մասին·
Հանի Լեւոնի խումբը·
Երկաթի եւ Թոխմախի խումբը·
Փոխիկի խումբը·
Հնչակեաններու խումբը·
Պատրաստութիւններ Երկիր անցնելու։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ· 340–357

Վերադարձ դէպի Կովկաս·
Երեւան· Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը·
(Քորուն–Մօսունի կռիւները)·
Ալեքսանդրապոլ· Կրկին Գէորգի «նոմեռանները»·
Սերգէյ կը տեղեկացնէ կարսի բոլոր խումբերու կոտորուիլը·
Դժոխք խումբը (Վաղարշակ)·
Թումանի Որսկան խումբը·
Կ'երթամ տուն՝ Կարս·
Խումբերու վրէժը կ'առնեն·
Բիկովի սպանութիւնը Ջանփոլադեանի կողմէ։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ· 358–387

Պաթում·
Առաջին ճամբորդութիւնս՝ Պաթում, 1902ին·
Ալեոշան·
Ակնարկ Պաթումի դրութեան, տիրող հոսանքներու
եւ Դաշնակցութեան ուղղութեան մասին·
Պաթում 1904ին· Տեռորի մը իմ մասնակցութիւնը·
Չմտածուած նախաձեռնութիւն մը եւ անյարմար
կացութիւն ինծի համար։

Յատուկ Անուններու ցանկ 389